

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK TARİHİ VE HUKUK

Sadri Maksudi ARSAL

TÜRK TARİH KURUMU

**2.
Baskı**

Birinci Baskı : 2014

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-1.7. Dizi -Sayı: 1¹

TÜRK TARİHİ VE HUKUK

SADRI MAKSUDİ ARSAL
İstanbul Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ord. Profesörü

TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI.
TARİHİ TÜRK DEVLETLERİNİN KURULUŞU VE
HUKUKİ MÜESSESELERİ.
TÜRKLERİN HUKUKİ ÖRFLERİ.
TÜRE VE YASALARI.

2. Baskı

ANKARA, 2020

Arsal, Sadri Maksudi, 1880-1957

Türk tarihi ve hukuk : Türk tarihinin ana hatları, tarihî Türk devletlerinin kuruluşu ve hukukî müesseseleri, Türklerin hukukî örfleri, türe ve yasaları / Sadri Maksudi Arsal. — 2. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2020.

xvi, 404 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-1.7. Dizi-Sayı: 11)

İndeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2721 - 6

1. Türkler _ Tarih _ Kaynaklar. 2. Türkler _ Sosyal yaşam ve gelenekler _ Tarih. 3. Türkler _ Dini yaşam ve gelenekler _ Tarih. 4. Türkler _ Yönetim ve politikalar _ Tarih. 5. Hukuk _ Türkler _ Tarih. I. E.a. II. E.a. Türk tarihinin ana hatları, tarihî Türk devletlerinin kuruluşu ve hukukî müesseseleri, Türklerin hukukî örfleri, türe ve yasaları. III. Dizi.

340.09561

956.1

Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 06.07.2020 tarih ve 801/30 sayılı kararı gereği 2.000 adet basılmıştır.

Kapak Tasarımı : Emine ÇAKIR

ISBN: 978-975-16-2721-6

Baskı: Detamat Matbaa

Zübeyde Hanım Mh. Samyeli Sokak 19-B İskitler ANKARA

V.no: 293 011 28 08 - Kızılbey

+90 312 384 47 21, + 90 312 384 39 36

info@detamat.com

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	XI
Türk Tarihi ve Hukuk Kitabının Yeni Basımının Düşündürdükleri	XIII

Orta Asya Devri

Giriş	1
-------------	---

Fasıl I

§ 1. Hukuk Tarihi İlminin Mevzuu ve Tarihçesi	1
§ 2. Millî Hukuk Tarihi Nasıl İşlenir	7
§ 3. Türk Hukuku Tarihinin Mevzuu	9
§ 4. Türk Hukuku Tarihini Tespit İşiyile Uğraşanların Rastlayacağı Zorluklar	11

Fasıl II

Eski Türelerden Kalma Medeniyet Eserleri

§ 5. Türk Dili	16
§ 6. İslâmiyetten Önceki Devirlerden Kalma Medeniyet Eserleri I. Kurganlardan Çıkarılmış Madenî Eşya, Madencilige Ait Eserler	22
§ 7. II. Eski Türklerden Kalma Madencilik Sanatına Ait Eserler	28
§ 8. Şehir Harabeleri Ve Su Yolları	30
§ 9. Eski Türklerden Kalma Kitâbeler, Yenisey Kitâbeleri	31
§ 10. Orhon Âbideleri	33
§ 11. Eski Türk Harflerinin Şekilleri	36

Fasıl III

Eski Türkler Arasında Yayılmış Dinler

§12. Şamanizm	41
---------------------	----

Fasıl IV

İslâmiyet'ten Önce Türkler Arasında Yayılmış Yabancı Dinler

§ 13. Budizm	49
§14. Mazdeizm(Zerdüşt Dini)	52
§ 15. Eski Türkler Arasında Yayılmış Hristiyan Mezhepler: Manikheizm	53
§ 16. Nestorianism	56
§ 17. Konfüçius Mezhebi	57

Birinci Kısım

Orta Asya Devri İçin Kaynaklar

§ 18. Türk Tarihini, Hukuk Tarihi Bakımından Devirlere Taksim ve Kaynakların Ehemmiyeti	61
§ 19. Orta Asya Devri İçin Kaynakların Nevileri	62

Kitap I

Fasıl I

Millî Kaynaklar

§ 20. Orhon Kitâbeleri (Muhteviyatı Bakımından).....	65
--	----

Fasıl II

§ 21. Eski Uygurlardan Kalma Yazma Eserler (Uygur Edebiyatı)	71
§ 22. Uygurlardan Kalma Hukukî Vesikalar	74

Fasıl III

Kutadgu Bilig

§ 23. Kutadgu Bilig'in Nüshaları ve Tercümeleri	83
§ 24. Kutadgu Bilig'in Mahiyeti ve Muhteviyatı	85
§ 25. Kutadgu Bilig'in Babları	91

Fasıl IV

§ 26. Kutadgu-Bilig'de Devlet İdaresi ve Teşkilâtına Dair Esaslar.....	95
§ 27. Onbirinci Asırda Türklerin Kanun ve Adalet Hakkındaki Telâkkileri Kanunun Mahiyeti ve Türk Hanının Haiz Olması Lâzım Vasıflar	97
§ 28. Sübaşlar (Başkumandan)'ın Haiz Olması Lâzım Vasıflar.....	98
§ 29. Vezirlik İçin Lâzım Vasıflar	101
§ 30. Ulug Hacib (Büyük Vezir) İçin Lâzım Vasıflar	101
§ 31. Kapık Başlar Er (Saray Nazırı)	103
§ 32. Bitikçi (Han'ın Umumi Katibi, Adliye ve Hariciye Nazırı).....	103
§ 33. Ağıcı (Hazineedar).....	104
§ 34. Yalvaçlar Sefirler, Elçiler	104
§ 35. Tapukçular (Memurlar)	105
§ 36. Ahali Arasında İçtimai Zümreler	107
§ 37. Kutadgu Bilig'de İktisadi Zümreler	110
§ 38. Aile Hakkında	113
§ 39. "Kutadgu Bilig"de Farabî ve Konfüçius Fikirlerinin İzleri	114
§ 40. Kut (Siyasî Hâkimiyet)	116

Fasıl V.

§ 41. Türkçe Menkıbe ve Destanlar Oğuz Menkıbesi	123
§ 42. Manas Destanı.....	128

Fasıl VI.

§43. Şifahi Halk Edebiyatı ve Hukuk.....	131
--	-----

Fasıl VII

Türk Kavimleri'nin Hukukî Yusunları

§ 44. Yakutlar'ın Hukukî Yusunları	133
§ 45. Garbî Sibirya ve Altay Türklerinin Ahlakî Telâkkileri ve Hukukî Yusunları....	143

§ 46. Kazak - Kırgızların Yusunları	151
§ 47. Kazak - Kırgızlar'ın Tevke Han'dan Kalma Kanunları.....	157

Fasıl VIII

§ 48. Çengiz'in Yasası	163
§ 49. Çengiz Yasasının Bazı Maddeleri	165
§ 50. Çengiz'in Biligleri.....	170

Kitap II. Yabancı Kaynaklar Fasıl I.

§ 51. Çin Membaları	173
§52. Bizans Membaları.....	178
§ 53. Arap Kaynakları.....	180
§ 54. İran Kaynakları	182
§ 55. Rus Kaynakları	184

İkinci Kısım Orta Asya Devrindeki Türk Devletlerinde Teşkilât

Kitap I. Fasıl I.

Orta Asya Devrinde Kurulmuş Tarihi Türk Devletleri

§ 56. Asya Hunları Devletinin Tarihi (M. Ö. 225, M. S. 93)	186
§ 57. Şimali Hun Devletinin Sukutu.....	190
§ 58. Hiung-Nu'ların Irkı Menşesine Dair Nazariyeler	192

Fasıl II.

Asya Hunları Devleti'nin Teşkilâtı Âmme Hukuku

§ 59. Hun Devletinde Hükümdar ve Hâkimiyet	195
§ 60. Hun Devletinde Beyler.....	196
§ 61. Hunlarda İçtimalar (Kurultaylar)	197
§ 62. Hunlarda Askeri Teşkilât	198
§ 63. Asya Hunlarında Ceza Teşkilâtı	199
§ 64. Ülke	201
§ 65. Hun Devletinin İdarî Teşkilâtı	202
§ 66. Hun Devletinde Ahali	202
§ 67. İktisadî Bakımdan Ahali Arasında Zümreler.....	205
§ 68. Hukuk Bakımından Ahali	205

Fasıl III

§ 69. Hunlarda Milletler Arası Hukuk Esasları ve Milletler Arası Münasebetler	207
§ 70. Milâttan Önce 47'de Hun hükümdarı Huhanye ile Çin sefirleri Man-Çang ve Çang-Mung arasında akdedilmiş bir muahedename	210

§ 71. Hunlarda Devletlerarası Hukuka Ait Esaslar	211
§ 72. Hunların İktisadi Hayatı	212
§ 73. Hun Devletinin Hukukî Mahîyeti.....	214

Kitap III

Fasıl I.

İkinci Büyük Türk Devleti

Türklerin Türk İsmiyle Tarih Sahnesine Çıkışı

§ 74. M. S. Altıncı Asırda Kurulan Büyük Türk Devleti(M. S. 546-659).....	219
§ 75. Türklerin Türk İsmiyle Tarih Sahnesine Çıkışı	221

Fasıl II

§ 76. Garbî Asya Türk Devleti.....	229
§ 77. On Ok (On Oğuz) Türkleri.....	232

Fasıl III

§ 78. Dokuz Oğuzlar (Uygurlar).....	237
-------------------------------------	-----

Fasıl IV

§ 79. Siyasî Esaret Devri (Çine Tâbîlik Devri)	241
--	-----

Fasıl V

§ 80. Asya'da Üçüncü Büyük Türk Devleti Kurtuluş Mücadelesi Kutluk Devleti	243
---	-----

Fasıl VI

§ 81. Kutlug Sülâlesinin Hâkimiyeti Devri	249
---	-----

Kitap IV.

Fasıl I.

Türk Devletlerinde Teşkilât

§ 82. Çin Vakayinamelerine Göre VI-VII İnci Asır Türklerinin Örf ve Âdetleri	253
---	-----

Fasıl II.

§ 83. İl Eski Türklerde Devlet Mefhumu Eski Türklerin Devlet Telâkkisi	259
--	-----

Fasıl III.

§ 84. Türk Devletinde Hâkimiyet Han (Kağan)	263
§ 85. Han İntihabı Usulü ve Tahta Varislik Hakkı	265
§ 86. Türk Devletinde Beyler Devlet İçinde Beylerin Vazife ve Rolleri	268
§ 87. Türk Devletlerinde Halk İçtimaları	274
§ 88. Türk Devletlerinde Mahallî İdare	276
§ 89. Türk Devletlerinde Ahalî Budun	279
§ 90. Türk Devletlerinde Ceza İşleri.....	280

§ 91. Türk Devletinde Ahali Arasında Sınıflar	282
§ 92. Türk Devletinde Kanun (Türe) ve Hukuk	282

Kitap V.

Fasıl I.

VI. Asırda Türk Devletlerinin Milletlerarası Münasebetleri

§ 93. Bumin Sülâlesinin Çinlilerle Münasebeti	287
§ 94. İstemi Han'ın İran İle Münasebeti	289
§ 95. İstemi Han'ın Şarkî Roma ile Siyasî Münasebetleri	293
§ 96. İstemi Han Sülâlesinin Çinlilerle Münasebeti	299

Fasıl II.

§ 97. Şimalî Uygur Devleti (Dokuz Oğuzlar)	303
§ 98. Şimalî Uygurlar'ın Yusunları ve Hukukî Gelenekleri	305
§ 99. Eski Kırgız Devleti Ve Kadim Kırgızların Yusunları	307
§ 100. Eski Kırgızların Hukukî Yusunları	308

Fasıl III.

§ 101. Cenubî Uygurlar Çini Türkistan Türkleri İslâmiyetten Önce Çini Türkistan'daki Türk Hanlıkları	311
§ 102. Çini Türkistan'da Dokuz Oğuzlar Devleti	314
§ 103. Uygur Medeniyeti	317
§ 104. Şarkî Türkistan'ın Kadim Ahalisinin Irkî Menşei Hakkında Türlü Fikirler	320

Kitap VI.

Fasıl I.

Eski Türklerin Hususî Hukuku

§ 105. Eski Türk Devletlerinde Sınıflar	323
§ 106. Türklerde Aile	328
§ 107. Türklerde Kadının Fiilî ve Hukukî Durumu	333
§ 108. Türklerde Mülkiyet	334
§ 109. Türklerde Vârislik ve Miras	337
§ 110. Evlât Edinme	339
§ 111. Eski Türklerde Akit ve Mukaveleler	340

Kitap VII

Fasıl I.

Devletler Teşekkülünden Önce Türk Camialarının İctimai ve Siyasî Kuruluşu

§ 112. Türklerde Soy - Oymak Teşkilâtı	343
§ 113. Bugün Yaşayan Türk Kavimleri İnde Soy-Oymak Teşkilâtı	345
§ 114. Türklerin Soy-Oymak Teşkilâtında Hâkim Esasları	346

Fasıl II

§ 115. Türk Tarihinde Türk Kavimlerinin İsim ve Etnolojik Unsurlarının Değişmesi ve Bunun Sebepleri	349
--	-----

Kitap VIII

Fasıl I.

Türk Âleminde Moğol Hâkimiyeti Çengiz Devletinin Tarihi ve Teşkilâtı

§ 116. Çengiz'in Tarihi Rolü	353
------------------------------------	-----

Fasıl II.

§ 117. Çengiz Devleti Teşkilâtının Anahatları	365
§ 118. Eski Moğollar'da Soy Teşkilâtı.....	371
§ 119. Bugünkü Moğollar'da Soy ve Oymak Teşkilâtı.....	377

İlaveler

§ 120. Ogur ve Oguz	381
§ 121. Eski Türklerin Kullanmış Oldukları Hukukla Alâkalı İstılahlara Misaller	391
Müellifler ve Eserleri	401

ÖN SÖZ

Bugün kitap şeklinde neşrettiğim bu eser Ankara ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde okutmuş olduğum derslerin bir hülâsasıdır.

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde "Türk Hukuku Tarihi" ile hiç kimse alâkadar olmamıştır. Türk âleminde ilk defa olarak "Türk Hukuku Tarihi kürsüsü", 1925'de Ankara Hukuk Fakültesi'nde tesis edilmiştir.

Bu fakülteyi kuran büyük Devlet adamlarımız, "Türk Hukuku Tarihini" okutmak şerefini bu eserin sahibine bağışladılar. O zaman başbakan olan İsmet İnönü bu kürsünün fabri profesörlüğünü kabul etmek lütfunda bulundu. Bu suretle "Türk Hukuku Tarihi"ni tedrise bugünkü Cumhurbaşkanımızın yüksek himayesi altında başladık.

Bu yeni ihdas edilmiş kürsünün profesörü olmak büyük bir şeref olduğu kadar da ağır bir vazife idi.

Biz "Türk Hukuku Tarihi" ile uğraşmaya başladığımız zaman büyük Türk ırkının tarihi, hukuk bakımından tetkik edilmemiş, Türklerin tarihi hayatındaki hukuki inkişaf safhaları, tarihi devirlerin hukuki teşkilâtı ve bu teşkilâtın istinad ettiği ahlâki ve hukuki telâkkiler tespit edilmemişti.

Hülâsa, yeryüzünde pek çok devletler kurmuş, asırlarca Asya, Avrupa ve Afrika'da bir çok ülkeleri idare etmiş olan büyük milletin hukuk tarihi yazılmamıştı.

Meydanda mevzuu, unsurları tespit edilmiş, anahatları çizilmiş "Türk Hukuku Tarihi" adlı bir ilim yoktu.

Onun için "Türk Hukuku Tarihi" Profesörünün vazifesi ancak mevcut bir ilmin esaslarını izahtan ibaret olmayıp, okutacağı malzemeyi hazırlamak, tâbir caizse, okutacağı ilmi yaratmaya çatışmakta bu profesörün vazifesi idi.

Bu şartlar içinde "Türk Hukuku Tarihi" Profesörünün vaziyeti, gideceği yolu da kendisi yaparak seyahat eden bir yolcunun durumuna benziyordu.

Bu ağır vazifeyi elden geldiği kadar ifa edebilmek için her şeyden önce bir milletin hukuk tarihini ilmi bir surette işlemek için hangi sahalarda ve ne şekilde araştırmalar yapmak lâzım olacağını ve ne gibi kaynaklardan istifade etmek icap edeceğini tespit etmek, yani her şeyden evvel bir çalışma programı hazırlamak, ancak bundan sonra bu programa göre çalışma ve araştırmalara başlamak gerekti.

Bugün, "Türk Hukuku Tarihi"ni işlemek için hangi sahalarda araştırmalar yapmak lâzım olacağını ve bu araştırmaların usullerini, istifade edilecek menbaları tespit etmiş olduğum halde tasarladığım çalışma programının sonuna gelmiş değilim.

Bu programı ancak gelecek nesillerin araştırmacıları ikmal edebileceklerdir. Uzun seneler zarfında "Türk Tarihi"ni hukuk bakımından tetkik ettikten ve tespit etmiş olduğum programa göre mühim menbaların birçoğundan istifade ettikten sonra, Türk ırkının hukuki inkişafı ve bu inkişafın safhaları, hukuk bakımından birbirinden çok farklı devirler, bu devirlerde Türk Devletlerinde görülen teşkilât ve bu teşkilâtın istinad ettiği telâkkiler hakkında bir fikir edinmiş ve muayyen kanaatler hâsıl etmiş bulundum. Bu suretle elde edilmiş olan neticeleri bir taraftan bugün umumî hukuk tarihi, sosyoloji ve iktisat ilimlerinde kabul edilmiş esaslar bakımından tetkik etmek, diğer taraftan başka milletlerin hukuk tarihinden çıkarılan neticelerle mukayese etmek icap etti.

Bugün "Türk Tarihi ve Hukuk" adıyla neşrettiğim bu kitap, "Türk Hukuku Tarihi" sahâsındaki bu araştırma, düşünce ve kanaatlerin bir hülâsasıdır.

Bu eser, "Türk Hukuku Tarihi" ilminin tamamıyla işlenmiş, inkişafının son safhasına gelmiş bir şeklini arz etmekten uzaktır.

Bu ilmin tamamıyla inkişaf etmesi için daha uzun zaman bir çok nesillerin çalışması gerek olacaktır. Onun için Ankara'da kürsü tesis edilmesinden önce mevcut olmayan bir ilmi, "Türk Hukuku Tarihi" ilmini tesis yolunda ilk tecrübeden başka bir şey olmayan bu eserin noksan ve kusurlardan hâli olamayacağı tabiidir. Benden sonra gelecek araştırmacılar "Türk Hukuku Tarihi" sahâsındaki tetkikleri ilerleterek, bu kitaptaki noksanları dolduracaklardır.

"Türk Hukuku Tarihi", tamamıyla işlenmiş bir ilim haline gelecektir.

Fakat "Türk Hukuku Tarihi" ne kadar inkişaf ederse etsin, bu kitabın "Türk Hukuku Tarihi" ilminin teessüsü ve inkişafı tarihinde bir yeri olacağını ümit ediyorum. Bu eserde, "Türk Hukuku Tarihi" alanında yapılacak araştırmalar için yol açılmıştır. "Türk Hukuku Tarihi"ni tespit için istifade edilecek bütün kaynaklar gösterilmiştir. Bu kaynakların ihtiva ettiği malûmatın çoğundan istifade dahi edilmiştir.

Türklerin mühim hukuki müesseseler hakkındaki telâkkileri ve bir çok hukuki müesseselerin mahiyeti ve içtimâî rolü izah edilmiştir. Onun için gelecekte "Türk Hukuku Tarihi" inkişaf ettikten sonra dahi bu ilmin tarafımdan tespit edilmiş umumî çerçevesi, mühim hukukî müesseselerin mahiyeti, türlü devirlerde Türkler arasında hâkim olan hukuki telâkkiler hakkındaki fikir ve kanaatlerim bu ilmin kat'î olarak tespit edilmiş esasları olarak yaşayacağını kuvvetle ümit ediyorum.

Türk Tarihi ve Hukuk Kitabının Yeni Basımının Düşündürdükleri

Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Tarihi ve Hukuk* kitabının, üçüncü kez basılacak olması çok sevindiricidir. Türkiye toprakları dışında, Tataristan'da doğmuş ve hayatını Türk kültürüne adanmış bir hukukçunun üzerinde uzun seneler emek sarf ettiği bir eserinin, ölümünden sonra yeni baskılar yapması, yazarının ve fikirlerinin de yaşadığını, hayatımızdan çekilmediğini, bizimle zamandaş olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durum, Türk Hukuku Tarihi alanında emek verilmiş bir çalışma üretmenin kalıcı olabildiğini ve olabileceğini, bu alanda çalışmak isteyen genç araştırmacılara da göstererek genç bilim insanı adaylarına ayrı bir teşvik ve yönlendirme işlevi de görmektedir.

Yeniden basım, eserin değerli ve geçen zamana karşı dayanıklı olduğunun, yayımı üzerinden üç çeyrek asır geçmesine rağmen, araştırmacıların onu yararlanmaya değer bulduklarının bir delilidir. Sadri Maksudi, bu ilgiyi ve uzun ömürlülüğü hak etmiş çok yönlü bir bilim adamıdır.

Cumhuriyeti kuranların yeni devlet anlayışının bir gereği olarak en eski devirlerden beri Türklerin tarihi, dili, kültürü merak edilmiş, öğrenilmeye girilmiş ve vatandaşlara da öğretilmek istenmiştir. Türklerin hukuku da bu arada aynı ilgi ve araştırmanın konusu olmuştur.

Sadri Maksudi, "altyapısı" itibarıyla bu iş için biçilmiş kaftandı. "Altyapısı" derken Doğu ve Batı dillerini bilme, Fransa'da hukuk tahsili, Rusya'daki Müslüman Türklerin mücadelesine karışmış olma ve Rusya'nın tarihi ve istikbale yönelik hedeflerini teşhis etme, tanıstığı, görüş alışverişinde bulunduğu insanlar, dile, tarihe, sosyolojiye duyduğu derin alaka, ağabeyi Hadi Maksudi ve Gaspıralı İsmail Beyin kılavuzluğu, onu bu önemli işi görmek için hazırlamıştı. Yeni Türk devletini kuranların onu tanıyıp Ankara'ya, yeni kurulan Cumhuriyetin pek önem verdiği Hukuk Mektebine davet etmesi ve Türk Hukuku Tarihi kürsüsünü ona emanet etmesi, Mustafa Kemal(Atatürk) ve çevresinde uyandırdığı güven ile izah edilebilir. O Türk Hukuku Tarihi kürsüsü ki fahri profesörü Başvekil İsmet (İnönü) idi. Neredeyse diğer dersler bir yana, Türk Hukuku Tarihi dersi bir yana idi.

Böyle bir kürsünün ihdasında vaktiyle Ernest Renan'ın ve umumi olarak Avrupalıların Avrupa merkezli bir tutum takınmaları, Avrupa dışındaki milletleri, -imparatorluk kurmuş olsalar dahi- medeniyetten yoksun diye damgalamalarını, hatta Türkleri Türkiye'de topyekûn boğmak istemeleri, mensup oldukları din olan İslamiyetin terakkiye, ileriliğe mani olduğu fikrini ısrarla propaganda etmeleri, pozitivizmin etkisi ve buna eklenen memleketin iktisadi geriliği, Osmanlı aydınlarının bir bölümünü, kendi değerlerinden, kültürlerinden kuşku duyar hale getirmişti. Cumhuriyeti kuran kadrolar da Osmanlı aydınları içinden geliyordu. Milli

Mücadeleden sonra kurulan yeni Türk devletiyle küllerinden doğan Türk milletin yöneticileri, hukuk eğitimi gören gençlere tarih, dil ve ortak yaşama bilinci kazandırmak için Türk Hukuku Tarihi dersini hayati bir önemde görmüşlerdir. Fransa'nın başkentinde kurulu düzenini bırakıp toz toprak içindeki Ankara'ya koşan Sadri Maksudi de bu "milli görevi" takdir edip gereğini yapmıştır.

Böylece Türk Hukuku Tarihi ilminin kurucusu olma şerefine layık görülen Sadri Maksudi, Türk Hukuku Tarihinin sadece İslam Hukukunun uygulanmış olduğu tarihi devirlerden ibaret olmadığını idrakinde olarak, onun İslamdan önceki kökenlerini de araştırmıştır.

Bu yönelişin ilk ürünü 1925-1926 ders yılında okuttuğu dersin notlarını içeren "Türk Hukuku Tarihi" kitabıdır. (Yeni harflerle basımı için *İÜHFMD. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, haz. F. Gedikli, A.A. Yörük, M.E. Kalıpçı, 2017, LXXV, s.711-848). Bu ilk kitap, dönemin ruhunu tam anlamıyla yansıtmaktadır. Gitgide yapılacak bazı değiştirme ve geliştirmelerle bu ilk ürün, 21 yıl sonra *Türk Tarihi ve Hukuk* adıyla basılacaktır.

Nitekim, Sadri Maksudi, 1947'de İstanbul'da basılan *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı kitabında "Türk Hukuku Tarihinin Mevzuu"nu ele almakta ve onu "Türkiye'de yaşayan Türklerin hukuk tarihidir. ...Türkler öteden beri Anadolu'da yaşamış insanların ahfadı değildirler." Diyerek Türk Hukuku Tarihinin köklerini Türkistan'a, yeni deyişle Orta Asya'ya götürmektedir.

Sadri Maksudi, bir araştırma yönetimi de geliştirmek istemiştir. Bu yönetime göre, önce çok çeşitli dillerden, mekânlardan, türlü devirler için malzeme toplanmalı, toplanmış bilgiler sosyoloji ve hukuk tarihindeki makbul esaslara göre tasnif edilmeli, Türk tarihinin türlü devirlerinde görülen hukuki kurumların ilmi mahiyeti, rolü ve vazifesi tespit edilip önemi açıklanmalıdır. Bunda çok nesnel olunmalı, ilmilik yolundan sapmamaya çalışılmalıdır (*Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 19). Onun deyişle "Müverrih [tarihçi] kendi milletine karşı beslediği sevgi ve tabii bağlılık hislerine kapılmamalı, indilik yoluna sapmamalıdır" (a.g.e., s. 19). "...Bundan sonra eski Türklerin akideleri hakkındaki kayıtları, eski dinlerinin ananelerini muhafaza etmiş Türk kavimlerinde yaşayan akidelerle mukayese etmelidir."(s.a.g.e., s. 19). "...kat'i netice için Roma hukuku ile İslav hukuku esaslarını göz önünde tutmalıdır"(a.g.e., s. 20). "İslamiyetten önceki devrin hukuki yusunlarını [törelere] tespit için İslamiyetin tesirine maruz olmayan veyahut az maruz olan Türk kavimlerinin edebiyatında yaşayan hukuki telakkileri veya hukuki bir yusunu gösteren işaretler, rivayetler çok mühimdir."(a.g.e., s. 135).

Sadri Maksudi Arsal kitabını hem hukuk tarihi hem de bir tarih kitabı olarak yazdığının farkındadır ve bunu bilinçli olarak yaptığını şöyle anlatmaktadır:

“Diğer milletlerin Hukuk Tarihi müellifleri hukuk tarihinde devletin umumi tarihinden bahse lüzum görmezler, çünkü millî tarihi yüksek Hukuk Fakültesi talebelerine malum farzederler ve bu tahmin hakikate de uygun olur. Bizim Türk tarihinin Orta Asya devri, İslamlaşma devri ve hatta Selçukî devri tarihi şimdilik maalesef herkese malum değildir. Liselerde bu devirler hakkında verilen malumat çok muhtasardır.

Benim tecrübelerim bana eski Türk devletlerinin hukukî teşkilatından bahse başlamadan önce o devirlerin tarihini hülâsa etmek lüzumunu kanaatini telkin etmiştir.” (a.g.e., s. 68-69).

Sadri Maksudi Arsal’ın kitabı, eski Türk hukuku terimleri bakımından da zengindir ve hatta kitabının sonunda bu terimleri gösteren bir cetvel de vardır.

Bugün Türk Hukuku Tarihi çalışmaları belli bir safhaya gelmişken, Arsal’ın eseri bazı yönlerden eleştirilebilir. Ama onun çağında aramak, bulmak, ayıklamak, sistem kurmak olağanüstü zordu. Yahut kendisinin dediği gibi seyahat edeceği yolu kendi yapan bir seyyah olmak, arabayı yürütecek kadar genişlikte bir yol açmak güç bir işti! Arsal, bu zor işi başarmıştır.

Bu vesileyle burada bazı hususları paylaşmak isterim: 2014 yılında İstanbul Üniversitesi bünyesinde Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezini kurduk. Benim müdürlüğümde faaliyetlerini yürütmekte olan bu Merkez, bir hukuk tarihi sempozyumu tertip etti ve Sadri Maksudi adına bir armağan çıkardı. Ayrıca 2006 yılından itibaren çıkmakta olan Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları dergisi 13. Sayısından itibaren merkezin yayını halini almış ve halen 28. Sayısına ulaşmıştır. Sadri Maksudi Arsal’ın başta *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı kitabı olmak üzere bütün yapıtı, ışığını saçmaya devam ediyor. Türk hukuku tarihini, olması gerektiği gibi ele almayı Sadri Maksudi Arsal başlatmıştır. Salt bu şeref bile ona yeter!

Daha önce “Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal”, (*İÜHF*M, Yıl 2012, Cilt 70, Sayı 1, s.399-412) adıyla bir yazı yazmış, bu yazıyı yukarıda andığım *Armağan*’a da dâhil etmiştik. Bu “Ön Söz” de de o yazıdan geniş ölçüde yararlandığımı ve doğrudan alıntılar yaptığımı belirtmeliyim.

Sadri Maksudi Arsal gibi yurt içinde ve dışında tanınan, öncü bir âlimin kitabına “Ön Söz” yazmak, benim için büyük bir bahtiyarlık ve şeref olmuştur. Bana bu fırsatı veren aziz Hocamızın aile üyelerine şükranlarımı sunarım. İstanbul, 14/07/2020

XVI

SADRI MAKSUDİ ARSAL

Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ

İstanbul Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı

Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü

fgedikli@istanbul.edu.tr

TÜRK TARİHİ ve HUKUK ORTA ASYA DEVRİ GİRİŞ

FASILI

§ 1

HUKUK TARİHİ İLMİNİN MEVZUU VE TARİHÇESİ

İki türlü Hukuk Tarihi vardır: Biri bütün beşeriyetin hukukî inkişafından bahseden umumî hukuk tarihi, diğeri muayyen bir milletin türlü devirlerdeki hukukî teşkilâtından bahseden millî hukuk tarihi.

Türk Hukuku Tarihi'nden bahse girişmeden önce, Umumî Hukuk Tarihi ilminin mevzuu, gaye ve inkişafı tarihi hakkında bir fikir edinmemiz lâzımdır.

Umumî Hukuk Tarihi'nin mevzuu, medeniyetin ilk safhalarından bu güne kadar türlü beşerî câmiaların hayatını tanzim eden hukuk kaideleri ile bu kaidelerden doğan hukukî müesseselerdir.

Umumî Hukuk Tarihi'nin gayesi beşeriyetin mazisini hukuk bakımından tetkik ederek, bugünkü hukuk sistemlerinin menş'e'lerini ve beşeriyetin hukukî inkişafında müessir olan âmilleri tespit etmektir. Umumî Hukuk Tarihi'nden çıkarılan bu neticeler sayesinde, bir taraftan hukukun normal inkişafını te'min eden âmilleri terviç usullerini, diğer taraftan hukukun tereddisine sebep olabilecek âmillere mücadele yollarını tespit etmek imkânı elde edilmiş oluyor.

Millî Hukuk Tarihi ise münhasıran muayyen bir milletin hukuk tarihidir.

Millî Hukuk Tarihleri, Umumî Hukuk Tarihi'nin şubeleridir.

Umumî Hukuk Tarihi, ancak intibah devrinde zuhur etmiş yeni bir ilimdir. Ne kadim zamanlarda ve ne de orta zamanlarda bu isim altında bir ilim yoktu. Umumî Hukuk Tarihi ilminin inkişaf tarihçesi şu suretle hulâsa edilebilir: Orta

zamanlarda Avrupa'nın Hukuk Fakültelerinde ancak iki türlü hukuk ilmi okutulmakta idi: Biri Roma Hukuku, İkincisi "*Kanonik Hukuk*" denilen Kilise Hukuku. Roma Hukuku'nu tedris usulü de *Justinianus'un* hukuk mecmualarında, bilhassa *Digesta'da* mündemiç esas ve ahkâmı tefsir ve izahtan ibaretti.

Malûm olduğu veçhile, "Justinianus" mecmualarının ihtiva ettiği ahkâmın çoğu bilhassa hususî hukuka aittir.

İkinci ders mevzuunu Kanonik Hukuk teşkil ediyordu.

Kanonik Hukuk dedikleri hukuk, Katolik Kilisesi üleması tarafından icat edilmiş Katolik dininin esaslarından doğan bir hukuk sistemidir. Bu iki hukuk ilmini bilen hukukçular, hukuk sahasında allâme sayılırlardı. Onlara "iki hukuk âlimi" mânasına gelen "*Doctor utriusque juris*" ünvanı verilirdi.

Roma Hukuku da en mükemmel ahkâmı ihtiva eden değişmez bir hukuk sistemi telâkki olunurdu. Roma Hukuku'na bazan "*mektup akıl*" derlerdi. Bununla Roma Hukuku'nun en mâkul esaslardan ibaret olduğunu, en mükemmel, akla en uygun ahkâmı ihtiva ettiğini ifade etmek istiyorlardı. Onaltıncı asırda Avrupa'da fikir ve kültür sahasında mühim bir inkılâp husule geldi. Bu fikrî inkılâp o zamana kadar Avrupa'da hâkim olan skolâstik düşünme tarzının yerine akliyetçi, rasonalist cereyanın kaim olmasından ibarettir.

Malûm olduğu üzere, orta zamanlarda Avrupa'da, fikir, düşünme sahasındaki hususiyet nakliyetçiliktir. Orta zamanlarda bütün hayat prensipleri, bütün muhakemeler herkesin hakikat kaynağı telâkki ettiği me'hazların, otoritelerin kabul ettiği esaslara istinat ederdi. Bu otoriteler de dinî kitaplar, din ülemasının reyleri ve bazı meşhur filosofların fikirleri idi. O zaman bütün Avrupa'da din, ahlâk sahasında otorite mukaddes kitaplar, bilhassa İncil ve din ülemasının fikirleri idi.

Hukuk sahasında otorite, Roma Hukuku ve Roma hukukçularının reyleri idi. Felsefe sahasında da yegâne otorite *Aristo'nun* fikirleri idi. Fakat *Aristo'nun* da hakikî fikirleri değil, bu fikirlerin Hristiyan üleması tarafından tefsir edilmiş Hristiyanlığa, uydurulmuş şekilleri idi.

Ne üniversitelerde ve ne de kitaplarda, bu herkesçe kabul edilmiş, otoritelerin fikirleri haricinde, o fikirlerden farklı fikirler ne söylenebilir, ne de yazılabilir. Otoritelerin fikirlerinden farklı fikirler besleyenler varsa da onlar da bu fikir ve kanaatleri izhar etmeye cesaret edemezlerdi. *Diğer tâbirle orta zamanlarda fikir ve kanaatler sahasında hürriyet yoktu.* Bütün Avrupa beşeriyetinin tefekkür kabiliyeti gûya bir çerçeve içine sokulmuş veyahut zincirlere bağlanmıştı.¹

İslâm âleminde de aşağı yukarı aynı vaziyet vardı. Din ve ahlâk sahasında otorite Kur'an, Hadis ve büyük din âlimlerinin reyleri, felsefe sahasında ise *Aristo'nun* ve İslâm filosoflarının İslâm dinî esaslarına aykırı fikirleri idi. İslâm âleminde Roma Hukuku gibi

İnsanların serbest düşünmeyip, zekâlarını serbest kullanmayıp daima ilim ve fikir sahasında otoritelerin fikirlerini naklederek muhakeme yürütmelerine skolâstik düşünme tarzı demek mümkündür; biz buna Nakilcilik cereyanı, yahut nakliyet cereyanı ismini veriyoruz.² 1444 de kitapları basmak sureti ile çoğaltmak usulü ihtira edildikten sonra, bir çok kadim Yunan ve Roma müelliflerinin eserlerinin basılıp neşredilmesi sayesinde, Avrupa'da fikir sahasında beşeriyet tarihinde çok mühim rolü olan bir tahavvül husule geldi. Nakliyet cereyanının yerine akliyet (Rasyonolizm) cereyanı kaim oldu.

Bundan sonra, ilkönce büyük zekâ sahibi ve fikir cesaretine malik şahsiyetler, sonraları, onlardan örnek alarak bütün münevverler şu şekilde düşünmeye başladılar: *"Niçin biz her sahada bizden bin, binbeşyüz, binyediyüz sene önce yaşamış insanların fikirlerine bağlı kalalım? Biz de onlar gibi insanlarız, onlar zamanlarında akıllarını, zekâlarını kullanarak, serbest düşünerek bir çok hakikatleri keşfedebilmişler, bir çok kendi zamanları için mühim hayati esaslar vazedebilmişlerse, biz de serbest düşünerek yeni esaslar bulabiliriz, yeni hakikatler keşfedebiliriz. Onların fikirlerinin de hepsi mahz hakikat olmayabilir ve değildir de. Biz kendi zamanımız için onların ileri sürdükleri fikirlerden daha isabetli fikirlere erişebiliriz. Çünkü biz onların yaşadıkları devirden sonra geçen binbeşyüz sene içindeki tecrübelerden de istifade edebilecek vaziyeteyiz. Elverir ki kafalarımızı serbest işletmeye alıstıralım, eskiden kalma ananevi esaslara, otoritelere körü körüne bağlı kalmaksızın serbest düşünelim. Serbest düşünen akıl her sahada hakikati bulabilir. Şimdiye kadar münakaşasız kabul olunan bütün esasları yeniden akıl süzgecinden geçirmeliyiz; ancak aklımızın kabul ettiği esasları kabul etmeliyiz"* dediler ve hakikaten bir çok münevverler serbest düşünmeye başladılar.

Bu fikrî inkılaptan Avrupa'nın bugünkü kültürü doğdu. Bu cereyan âkliyet cereyanı *"rationalisme"* ismini aldı.

Bu cereyan türlü sahalarda tecelli etti: Felsefe sahasında Aristo'nun fikirlerini tenkit etmeye, Aristo felsefesinin katolik dini esaslarını müdafaa ve takviye için kullanılmasına itiraz etmeye başladılar. Felsefe dinin hizmetçisi, "cariyesi" olmalıdır. Müstakil kalmalıdır, dediler.

Bu cereyan felsefe sahasından hukuk sahasına da geçti. Bu âkliyetçi cereyanın hukuk sahasındaki ilk tecellisi Roma Hukuku'nun değişmez, ebedî ve en mükemmel hukuk sistemi olduğuna dair kanaatin sarsılmasından ibaret oldu. Roma Hukuku hakkındaki telâkkinin değişmesi neticesinde hukuk sahasında iki cereyan zuhur etti: Biri tabii hukuk cereyanı, diğeri tarihçi cereyan.

dine istinad etmeyen bir hukuk da yoktu. İslâm dünyasında hukuk dahi tamamı ile dine tâbi idi, hukukla din birleşmişti.

² Bu ruhi hâleti ifade için Avrupa'da *Magister dixit* (üstad, demiştir) tabirini kullanıyorlar. Arapça felsefî eserlerde *Kızıl Devriye* gibi tâbirler de kullanılır.

TABİİ HUKUK: Tabii hukuk taraftarlarının fikirlerine göre, her sahada hakikatleri keşif ve idrâk kudretine malik olan insan aklı hukuk sahasında da en iyi, en mâkul esasları bulmaya muktedirdir. Milletlerin mevzû kanunları, mevzû hukuk sistemleri kusursuz olmaktan uzaktır. Bugünkü hukuk sistemlerinin hiçbirisi mükemmel değildir, hepsi noksanlarla doludur. Bugünkü hukuk sistemlerinin birçok hükümleri adalet esasından çok uzaktır.

Akl ve medeniyetçe çok inkişaf etmiş olan bugünkü beşeriyetin hukukî hayatını tanzim için akla daha muvafık, adalete daha uygun hukuk kaideleri vazetmek gerektir. Doğru düşünen, akıselim sahibi olan insan, her sahada en mâkul, en âdil ve en tabii kanunların ne şekilde olması lâzım geleceğini tayin ve tespit hususunda güçlük çekmez.

Bugünkü insanların hayatını selim aklın telkin ettiği tabii esaslara uygun bir surette tanzim etmek, hukuku aklileştirmek bir zarurettir.

Hukuk tabii olmalıdır, akli olmalıdır. Bugün bütün milletlerin hayatında hâkim olan noksanlarla dolu hukuk sistemlerinin fevkinde, onların hepsinden mükemmel, bütün milletlerin hayatında tatbik edilebilecek tabiata ve akla uygun ideal bir hukuk vardır. Bu hukukun esasları tabiatla mevcuttur.

Tabii hukukun esasları değişmez, ebedî esaslardır. Bu hukukun esasları bugün mevzû kanunlar gibi yazı ile tespit edilmiş, tedvin edilmiş değildir. Fakat tabii hukuk tedvin edilebilir. Tabii hukuk tedvin edildiği takdirde bu hukuk bütün mevzû hukuk sistemlerinden yüksek, hepsinden mükemmel, bütün milletlere tatbiki kabil, bütün beşeriyete şâmil umumî bir hukuk sistemi olur. Hukuk âlimlerinin vazifesi tabii hukukun esaslarını tespit ederek beşeriyetin hayatını bu tabii hukuk esaslarına göre tanzim etmektir.

TARİHÇİ CEREYAN: İkinci cereyan hukuk sahasında tarihçi cereyandır. Tabii hukuk nazariyesinin intişarından biraz evvel Fransa'da Tarihçi Mektep ismiyle malûm bir cereyan zuhur etmişti. Bu cereyanın esas fikirleri şöyle hulâsa edilebilir: Roma Hukuku şimdiye kadar sanıldığı gibi en mükemmel hukuk sistemi değildir. Bu hukuk tarihe geçmiş bir devletin hukukudur. Vakîâ, bu hukuk pek çok mâkul ahkâmı ihtiva etmektedir. Fakat bu hukuk sisteminin bütün ahkâmı mükemmel olmaktan uzaktır. Roma Hukuku muayyen bir zamanda, muayyen bir ülkede tatbik edilmiş, o zaman ve o ülkenin (siyasî, içtimâî ve iktisadî) şartlarından doğan bir hukuktur. Roma Hukuku'nu anlamak için Jusniniaus'un hukuk mecmualarındaki ahkâmı öğrenmek kâfi değildir. Bundan başka bu ahkâmı tevhit eden muhiti ve o muhitin tarihini de bilmek lâzımdır. Diğer tâbirle, *Roma Hukuku'nu anlamak için, onu tarihi bakımdan tetkik etmek gerektir. Çünkü milletlerin hukuk sistemleri ile tarihleri arasında gayet sıkı bir münasebet vardır.*

Hukuk kaideleri, onların rol ve menşei ancak tarihi ahvali tetkik sayesinde anlaşılabilir. Roma Hukuku'nu lâyıkıyla anlayabilmek için Roma tarihini bilmek gerektir. Bu da kâfi değildir; bundan başka Roma Hukuku'nu doğuran muhitin edebiyatını da bilmek lâzımdır; çünkü edebiyat da hukuk kaidelerinin menşei ve bu kaideleri doğuran ahvali anlamaya yardım eder.

Fransa'da bu fikirleri ileri sürenlerin en meşhurları Cujasius (1522- 1599) ile Doneau (1527-1591)'dur.

Bu tarihçi mektebin fikirleri Fransa'dan başka diğer memleketlerde, bilhassa Almanya'da da rağbete mazhar oldu. Birçok âlimler Roma Hukuku'nu tarihi bakımdan tetkike koyuldular. Bu sayede yavaş yavaş "*Roma Hukuku Tarihi*" ilmi teessüs etti.

MİLLÎ HUKUK: Son asırlara kadar bütün Avrupa'da Roma Hukuku mühim rol oynadığı halde, Avrupa milletlerinin millî örfi hukuku (hukuki örf ve âdetler) de büsbütün zail olmamıştı. Birçok memleketlerde örfi hukuk Roma Hukuku'na muvazi olarak inkişaf bile etmişti. Onyedinci asırda bir kısım âlimler millî örfi hukuklarının ahkâmını toplayarak ve onları ilmi metotlarla tetkik ve tasnif ederek bir millî hukuk sistemi haline koymak için çalıştılar. Bir taraftan hukuklarının esaslarını topladılar, diğer taraftan, *milletlerinin tarihini hukuk bakımından tetkik ettiler.* Bu millî hukuku tetkik işi bilhassa Almanya'da çok ilerledi. Bu tetkiklerden Almanya'da "*Jermen Hukuku Tarihi*" zuhur etti.

LEİBNİZ'İN HUKUK TARİHİNE HİZMETİ: Hukuk tarihinin inkişafında ikinci mühim safha, Alman âlim ve filozoflarından *Leibniz* (1646-1716)'le başlıyor.

Felsefe tarihinde mümtaz bir mevkii olan bu büyük âlim ve mütefekkir hukukla da alâkadar olmuştur. Leibniz 1667'de "*Hukuku Öğrenme ve Öğretme için Yeni Usul*"³ adıyla bir eser neşretti. Leibniz'in bu eserindeki fikirleri şöyle hulâsa edebiliriz: Leibniz'e göre tarih bir hareket kanununun mahsulüdür. Bugünkü ahval mazideki hâl ve hâdiselerin neticesidir. Ve bugünkü hâdiseler yarınki hâdiseleri doğuracaktır. Tarihin türlü devirleri arasında sıkı bir rabıta vardır. Onun için tarihi bilmeksizin bugünkü hâdiseler anlaşılabilir. Bugünkü hâdiseleri doğuran mazideki hâdiseler anlaşılmalıdır istikbal hakkında da bir fikir edinilemez.

Leibniz bu fikirlerini hukuka da tatbik ederek üniversitelerde mevzû hukuk kaidelerini, fiilen tatbik olunan kanunları tedrise tahsis edilmiş kürsülerden başka bir de hukuk tarihi kürsüsü tesis etmek lüzumunu ileri sürdü.

Leibniz'e göre iki türlü hukuk tarihi vardır:

1) Hukukun dahilî tarihi,

³ Leibniz "Nova methodus discendi docendaeque jurisprudentiae"

2) Hukukun haricî tarihi.

Hukukun dahilî tarihi mevzû kanunların tarihinden ibarettir. Bu tarih kanunların vaz'ı tarihinden, vazeden hükümdar veyahut halk mümessilleri içtimaindan, kanunların ihtiva ettiği ahkâmdan, bu kanunu neşre sevkeden zâhirî ve yakın sebeplerden bahseder.

Hukukun bu dahilî tarihi kanunların tarihidir.

Hukukun haricî tarihine gelince, bu tarih hukukun, (kanunların) değişmesini, inkişafını mucip olan içtimai, siyasî, iktisadî, ruhî âmilleri tespit ve izah eden tarihtir.

Hukukun inkişafını ve bu inkişafın âmillerini anlamak için hukukun haricî tarihi, dahilî tarihinden daha mühimdir. Çünkü hukuk içtimai şartlardan doğar.

Leibniz kendisi ve onun şakirtleri hukuk tarihi hakkındaki bu fikirleri neşre çalıştılsa da onyedinci asırda tabii hukuk nazariyesinin revaçta olması Leibniz'in fikirlerinin hayatta gerçekleşmesine mâni oldu. Leibniz'in fikirleri ancak onsekizinci asırda lâyük olduğu şekilde takdir olundu. Onsekizinci asırda Alman üniversitelerinde hukuk tarihi tedris olunmaya başladı. Başlıca iki hukuk sisteminin tarihi okutulurdu: Roma Hukuku Tarihi, Jermen Hukuku Tarihi. Bilâhare diğer hukuk sistemleri dahi tetkik olundu. Son iki yüz sene zarfında Almanya'da hukuk tarihine ait yüzlerce eser ve binlerce makale yazılmıştır.

Fransa'da millî hukukla ilgilenme tâ onbeşinci asırda başlamıştı. Yedinci Charles (1422-1461) 1453'de millî örfî hukuku (droit coutumier) tedvin için bir ferman neşretmişti. Fakat bu büyük iş ancak Dokuzuncu Charles (1560-1574) devrinde ikmal edildi.

Millî örfî hukukun ahkâmı tedvin edildikten sonra hukuk âlimlerinin bir kısmı bu hukuku ilmî usullerle tetkike koyuldular. Fransa'da da millî hukuk âlimleri zuhur etti. Bu âlimler millî hukuka dair mühim eserler yazdılar. Bilâhare millî hukuk tarihi için ayrı kürsüler tesis olundu.

1826'da Rusya'da da millî Rus hukuku tarihi okutulmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Ruslar da millî hukuklarının tarihlerine dair pek çok eser yazdılar. Yukarıda izah edildiği veçhile, bizde millî hukuk tarihi ancak 1925'de tesis olunan Ankara Hukuk Fakültesi'nde okutulmaya başlandı, 1933'te İstanbul Darülfünunu ıslâh edilerek Üniversite ismini aldıktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde de bir "Türk Hukuku" tarihi kürsüsü tesis olundu.

§ 2

MİLLÎ HUKUK TARİHİ NASIL İŞLENİR

Avrupa milletlerinin "Millî Hukuk Tarihi" sahasındaki çalışmaları tarihi tetkik olunduğu zaman görülüyor ki, medenî milletlerin âlimleri millî hukuklarının tarihini tespit için aynı usulleri takip etmişler ve millî hukuku tedvin işi bütün medenî milletlerde aşağı yukarı aynı merhalelerden geçmiştir.

Hukuk tarihi sahasında çalışma tarihi ve bu çalışmalarda kullanılan metotlar üzerinde duracak değiliz. Biz burada ancak hukuk tarihini yazanların millî hukuku tedvin için ne gibi menbalardan ve nasıl istifade ettiklerini kısaca göstermekle iktifa edeceğiz.

Her milletin tarihinde hukuk tarihi bakımından birbirinden farklı başlıca iki devir vardır:

- 1) Yazılmamış hukukî örf ve âdetlerden ibaret olan örfî¹ hukuk devri,
- 2) Yazılmış, mektup kanunlar devri.

BİRİNCİ DEVİR: Bir milletin örfî hukuk devrindeki hukukî hayatını tanzim eden kaide ve esasları toplamak için hukuk müverrihlerinin istifade ettikleri kaynakları ikidir:

- I - Millî kaynaklar,
- II - Yabancı kaynaklar.

I — Millî kaynaklar:

Millî kaynakların mühimleri de şunlardır: 1) Dil, 2) Şifahî halk edebiyatı [hikâyeler, destanlar, darbimeseller, ata sözleri], 3) Halk içinde yaşayan hukukla alâkalı örf ve âdetler, 4) Kitabeler, 5) Hukukî vesikalar, 6) Tarihi, edebî ve ilmi eserler.

I. Dil: Bu devir için en mühim kaynaklardan biri milletin dilidir. Millî dilin söz hâzinesinde mevcut kelimeler vasıtasıyla bir milletin eski, tâ lisanının teşekkülü devrindeki, hukukî müesseseleri hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Bunu ileride daha tafsilli bir surette izah edeceğiz.

II. Halk edebiyatı: Bu devir için ikinci mühim kaynak, şifahî halk edebiyatıdır. Halk edebiyatında milletlerin en eski ahlâkî ve hukukî telâkkileri inikâs eder.

¹ Örfî kelimesini Fransızca "coutume" kelimesinin ifade ettiği mânada kullanıyorum.

Milletlerin örf ve âdeti ve hayatî telâkkileri çok yavaş değişir. En eski devirlere ait içtimaî hayat telâkkileri halk içinde asırlarca yaşar.

III. Hukukî örfler: Dil ve halk edebiyatından sonra mühim kaynak yaşayan hukukî örflerdir. Bunlardan bazıları kanunlar yazıldıktan sonra da yaşarlar. *Bir milletin muayyen bir zümresinde, muayyen bir tabakasında yaşayan hukukî örfler, milletin kadim devirdeki hukuk sisteminin bakiyeleridir.*

IV. Kitâbeler: Kitabelere gelince, yazılı kanunlar devrinden evvelki devre ait kitabelerde kadim devirlerin hukukunu tespiti yardım edecek işaretlere tesadüf olunabilir. Fakat her millet bu kitabelere malik değildir.

V. Hukukî vesikalar: Eski devirlerden kalma senet, mukavele, vasiyetnâme gibi vesikalar da eski bir hukukun esaslarını tespit için çok kıymetli kaynaklardır.

VI. Tarihî, edebî ve ilmî eserler: Milletlerin eski hukuk sistemlerinin esaslarını tespit için tarihî, edebî ve ilmî eserlerin çok büyük ve çok zengin bir kaynak olduğu izah istemez.

II – Yabancı kaynaklar:

Müverrih millî kaynaklardan topladığı malûmatı, ecnebi milletlerin eserlerindeki kayıtlarla mukayese etmelidir. Bu mukayese sayesinde millî hukukun esasları ve onların mahiyeti daha iyi anlaşılır. Fakat yabancı müverrihlerin eserlerinden istifade hususunda çok ihtiyatlı olmak gerektir. Hukukunun tarihini tespit bahis mevzuu olan millet hakkında ecnebi müelliflerin verdikleri malûmat hakikate uygun olmayabilir: Milletler kendilerinden başka milletleri iyi tanımadıkları için veyahut düşman ve rakip saydıkları için ecnebi müelliflerin verdikleri malûmat ya tamamen yanlış veyahut milletin aleyhine ve nadiren de lehine olarak mübalâğalı, tarafgirane olabilir. Onun için ecnebi milletlerin eserlerindeki kayıtlar daima ciddi tenkit eleğinden geçirilmelidir. Ecnebi kaynaklardan alınan malûmatı tenkit için vasıta, ecnebi milletlerin diğer eserlerindeki kayıtlar, millî kaynaklar, *beşeriyetin inkişafı hakkındaki umumi kanunlar ve mantıktır. Tenkit şartıyla ecnebi kaynaklardan istifade çok verimli olabilir.*

Meselâ eski Jermen hukukunu tespit için Alman hukuk müverrihleri Romalı müelliflerin eserlerinden bilhassa Julius Ceasar'ın "Galliya muharebeleri" ile Tacitus'un "Jermenlerin örf ve âdeti" adlı eserinden çok istifade etmişlerdir. Keza Ruslar Şarkî Roma ve Arap müelliflerinin eserlerinden çok istifade etmişlerdir.

İKİNCİ DEVİR: İkinci devrin, hukuk mektup bir hale geldikten sonraki devrin, hukukunu tespit nisbeten daha kolaydır. Bu devrin hukukunu tespit için mühim kaynaklar şunlardır.

- 1) Mektup yazılı kanunlar ve kanunnâmeler,
- 2) Tarihî eserler,
- 3) Edebî eserler,
- 4) Hukuka dair ilmî eserler,
- 5) Hukukî vesikalar,
- 6) Ecnebi müelliflerin eserleri.

Eski kanunlardan, eski vesikalardan hatasız istifade edebilmek için ilkönce tarihî eserler vasıtası ile hukukî teşkilâtı tespit edilecek devirde hâkim olmuş olan fikirler, dinî, ahlâkî telâkkiler, o zamanın teşkilâtının ana hatları hakkında bir fikir edinmiş olmak gerektir. Eğer milletin lisanı değişmiş, eski kanunlarda müstamel lisandan farklı bir hale gelmiş ise kanunlardaki eskimiş kelimelerin ifade ettiği mânâyı doğru tespitte çalışmak gerektir.

Bu suretle kaynaklardan istifade edildikten sonra, kaynaklardan alınan bu malûmatı tanzim etmeden önce, bu malzemeyi sosyoloji, iktisat tarihi ve diğer milletlerin hukuk tarihi bakımından tetkik etmek gerektir. Bugün ne sosyoloji ve ne de iktisat ilmî kat'î kanunlara malik değilse de milletlerin hukukî, içtimai ve iktisadî inkişafı safha ve şekillerini tespitte yarayacak esaslara maliktirler. Hukuk müverrihi bunları nazarı itibara almalıdır ve millî hukuk hakkında topladığı malûmatı bu ilimlerde makbul esaslar bakımından dahi gözden geçirmelidir.

Bütün bunlar yapıldıktan sonra hukuk tarihi bakımından milletin tarihini devrelere taksim etmeli ve her devrenin hukukî teşkilâtını ayrı ayrı izah etmelidir.

§ 3

TÜRK HUKUKU TARİHİNİN MEVZUU

Fransız hukuku tarihi, Fransa ismiyle malûm ülkede yaşayan insan camiasının hukuku tarihidir. Fransız hukukunun inkişafı aynı sahada vuku bulmuştur.

İngiliz hukuku tarihi bugün İngiltere ismini taşıyan sahada yaşayan milletin hukuk tarihidir.

Türk ırkının tarihi ne Fransız tarihine ve ne de İngiliz tarihine benzer.

Türk ırkı cihanşumul bir ırktır.

Türkler dünyanın muhtelif sahalarında, türlü kıt'alarda pek çok devletler kurmuş bir ırktır.

Çin, Hindistan, İran, Şarkî Avrupa, Orta Avrupa, Suriye, Mısır ve Irak'ta bir zamanlar Türkler kuvvetli devletler kurmuşlardır ve bu sahaları Türkler idare etmişlerdir.

Bütün bu devletlerde Türk dehasından doğmuş hukukî esaslar hâkim olmuştur. "*Türk Hukuku Tarihi*" dediğimiz zaman biz hangi Türklerin hukuk tarihini kasdediyoruz? Bu mühim bir sualdir. Bu suale tâ bu kitabın başında açık cevap verilmelidir.

Diğer tâbirle, Türk Hukuku Tarihi mefhumu çok geniştir. Bunu tahdit etmek zarureti vardır. Aynı eserde, vaktiyle dünyanın türlü kıt'alarında kurulmuş bütün devletlerin hukukundan bahsetmenin imkânı yoktur. O zaman bu hukuk tarihinde hemen hemen bütün beşeriyetin hukuk tarihinden bahsedilmiş olurdu. Türk hukuku tarihi umumî hukuk tarihinden pek az farklı bir şekil alırdı.

Bizim bu kitapta hulâsa edeceğimiz hukuk tarihi, Türkiye'de yaşayan Türklerin hukuk tarihidir. Bu tarihin en yakın safhası Osmanlı Devleti hukuku tarihidir. Fakat Osmanlı Devleti Selçukî Devleti'nin yerine kaim olmuş bir devlettir. Osmanlı Devleti hukukundan bahsetmek için Selçukî Devleti tarihine temas etmek mecburiyeti vardır. Selçukî ve Osmanlı Devletleri'nde hâkim olan Türkler ötedenberi Anadolu'da yaşamış insanların ahfadı değildirlir.

Bu Türklerin selefleri Orta Asya'dan gelmiş Türk kabileleridir. Onların hukukî telâkkileri, hukukî esasları Orta Asya'dan getirilmiş telâkki ve esaslardır.

Selçukî ve Osmanlı Türkleri'nin hukukî telâkkilerinin kökleri Orta Asya Türkleri'nin hukukuna bağlıdır.

Bundan başka hem Selçukîler devrinde, hem Osmanlı devrinde Türklerin hayatında İslâm hukuku çok mühim rol oynamıştır. Bu iki devirde Türklerin hususî hukuku tamamiyle islâmlaşmıştır. İslâm hususî hukuku Türkün de hukuku olmuştur.

Bu sebeplerden dolayı Türkiye'deki Türklerin hukukî telâkki ve müesseselerinin menşelerini anlamak için hem İslâmiyetten önceki Türk hukukunu, hem İslâm hukukunun esaslarını bilmek gerektir.

Bu mülâhazalardan çıkan netice şudur: Türkiye Türkleri'nin hukuk tarihi bir taraftan İslâmiyetten önceki Orta Asya Türkleri'nin hukukiyle ilgilidir, diğer taraftan İslâm hukuku ile alâkalıdır.

Bu vaziyeti itibara alarak, biz Türk Hukuku Tarihini şu devirlere taksim ediyoruz:

- 1) Orta Asya devri,
- 2) İslâmlaşma devri,
- 3) Selçukî devri,
- 4) Osmanlı devri.¹

Bizim araştıracağımız Türk Hukuku Tarihi, Türkiye'de yaşayan Türklerin seleflerinin geçirdiği hukukî teşkilât safhaları tarihidir. Bu hukuk tarihi diğer Türk ülkelerindeki Türklerin hukuk tarihinden, Şarkî ve Garbî Türkistan Türkleri'nin hukuk tarihinden, yahut İdil Havzası Türkleri'nin hukuk tarihinden farklıdır.

Türkiye Fakültelerinde okutulan Türk Hukuku Tarihi derslerinde Anadolu'da Konya Selçukî Devleti teessüs ettikten sonra "Türkiye" haricinde kurulmuş Türk devletlerindeki hukukî teşkilâttan uzun uzadıya bahse lüzum yoktur. Ancak muayyen hukukî müesseselerin mahiyetini, tarihî menşeyini izah ederken istitrat kabilinden olarak diğer Türk devletlerindeki müesseselere ve türlü Türk devletlerindeki müesseseler arasındaki benzerlik ve yakınlıklara işaret olunabilir.

Bu kitapta bahis mevzuu olan "*Türk Hukuku Tarihi bugün Türkiye'de yaşayan Türklerin seleflerinin geçirdiği tarihi devirlerde hâkim olan hukukî esasların ve hukukî müesseselerin tarihidir.*"

§ 4

TÜRK HUKUKU TARİHİNİ TESPİT İŞİYLE UĞRAŞANLARIN RASTLAYACAĞI ZORLUKLAR

Bizim İslâmiyetten önceki devrin hukukunu tespit için istifade edeceğimiz kaynaklardan aşağıda oldukça tafsilli bir surette bahsedeceğiz. Millî kaynaklardan biri Orhon Kitâbeleri'dir.

Orhon Kitâbeleri hakkında dilimizde müstakil tetkike dayanan hemen hiçbir eser yoktur. Bu kitabeler hakkında birçok eser ve yüzlerce makale yazılmış ise de hepsi ecnebi dillerde yazılmıştır. Ecnebilerin görüşleri tamamıyla bitaraf olmayabilir.

Orhon Kitâbeleri'ndeki hukukî malzemeyi çıkarabilmek için bu kitabeleri müverrih kendisi bizzat okuyabilmelidir. Bunun için Türk Hukuku Tarihi ile uğraşan Orhon Kitâbeleri'nde kullanılan yazı usulünü, bu yazının alfabesini öğrenmelidir.

İkinci kaynak Uygur edebiyatıdır, Uygurlardan kalma eserlerdir. Burada aynı vaziyet: Uygur edebiyatından hukukî malzeme toplayabilmek için, Uygurca yazılmış mühim eserleri, mühim vesikaları okumuş olmak gerektir. Bunun için de Uygurların kullandığı Uygur alfabesini de öğrenmek lâzımdır.

Uygurlardan kalma eserlerden en mühimi Kutadgu-Bilig'tir. Bu eser hakkında bugüne kadar Avrupa'da dahi ciddi bir tetkik yapılmamıştır. Türk hukukuyla uğraşan bu büyük eseri baştan aşağı okunmalı ve hukuk bakımından tetkik etmelidir.

Eski Türklerin hukukunu tespit için bugün yaşayan Türk kabile ve kavimlerinin şifahî edebiyatı mühim kaynaklardan birini teşkil ediyor. Bereket versin, Alman ve Rus âlimleri bugün yaşayan Türk kavimlerinin şifahî edebiyatının bir kısmını toplamışlardır. Fakat bu edebiyat hukuk bakımından tetkik edilmemiştir.

Hukuk tarihimizin hem Orta Asya devri, hem ondan sonraki devirleri için bir çok hususlarda ecnebi müelliflerin eserlerine müracaat zarureti vardır.

Orta Asya devri için Çin, İran ve kısmen Arap eserleri, İslâmlaşma ve Selçukî devri için Arap ve İran eserleri, *Osmanlı devri için Bizans, İtalyan müelliflerinin eserleri çok mühim kaynaklardır.*

Türklerden bahseden Çin eserlerinin çoğu Avrupa lisanlarına tercüme edilmiş ise de, Türkçeye çevrilmemiştir. Çin kaynaklarından istifade edebilmek için, Türk hukuku tarihiyle uğraşacak olan Fransız, İngiliz, bilhassa Alman, Rus lisanlarını bilmek mecburiyetindedir.

Çinlilerin görüşleri her zaman doğru değildir. Çin kaynaklarındaki malûmat-tan ancak onları tenkit eleğinden geçirdikten sonra istifade etmelidir.

Bütün Arap ve İran kaynakları da bugün Türkçeye tercüme olunmuş değildir. Bunlardan asıl metinlerini okumaksızın istifade imkânsızdır. Türk Hukuku Tarihi ile uğraşacak olan bu lisanları da bilmelidir.

Osmanlı devri hukuku tarihini tetkikteki güçlükler, eser ve vesikaların kıtlığından değil, bilâkis bolluğundan ileri geliyor. Osmanlı devri hukuku tarihini tespit için bu devre ait mühim tarihî eserleri dikkatle okumuş, kanunnâmeleri tetkik etmiş olmak birinci şarttır. Bundan başka müphem kalan suallerin cevapları basılmamış vesikalarda, ecnebi kaynaklarda aranmalıdır.

Bu suretle bir müddet çalıştıktan sonra, Türk Hukuku Tarihini yazmak için malzeme hazırlanmış olur. Fakat bununla iş bitmiş değildir. Toplanmış malûmatı sosyoloji ve hukuk tarihinde makbul esaslara göre tasnif etmek ve Türk tarihinin

türlü devirlerinde görülen hukukî müesseselerinin ilmi mahiyetini, rolünü ve vazifesini tespit ve ehemmiyetini izah etmek gerektir. Burada çok objektif olmak, ilmilik yolundan inhiraf etmemeye çalışmak gerektir.

Müverrih kendi milletine karşı beslediği sevgi ve tabii bağlılık hislerine kapılmamalı, indilik yoluna sapmamalıdır.

Bu safhadaki zorlukların mahiyetini birkaç misalle izah edeceğim. Eski Türklerin tarihî devri başladığı zaman, Türklerin dini hangi din idi? Fetişizm mi, animizm mi, totemizm mi?

Türklerin eski dini totemizm olduğunu zannedenler olmuştur. Halbuki bu yanlıştır. Bunu ispat için iptidai dinlerin mahiyetini sosyolojik bakımdan tetkik eden eserlere istinat etmek gerektir.

Bundan sonra eski Türklerin akideleri hakkındaki kayıtları eski dinlerinin ananelerini muhafaza etmiş Türk kavimlerinde yaşayan akidelerle mukayese etmelidir.

İkinci misal: Türklerde ilk içtimaî nüve nedir? Kan karabetine müstenit kabile midir? Yahut sahavî aşiret midir? Yahut ne kan karabetiyle ve ne de saha ile alâkası olmayan totemik klan mıdır? Bu suallere cevap verebilmek için iptidai içtimaî teşekküller hakkında hukuk tarihi ve sosyoloji âlimlerinin ileri sürdükleri esasları tatbik etmek gerektir.

Türklerde birinci içtimaî nüve Urug [soy] dur. Urug nedir? Romalıların "Gens"ine yakın bir müessese midir? Yahut İslâv milletlerin "Zadruğa"sı mıdır?

Bu gibi suallere cevap verebilmek için de, Roma Hukuku ile İslâv hukuku esaslarını göz önünde tutmalıdır.

Üçüncü misal: Osmanlı Devletinde "Tımar" teşkilâtını görüyoruz.

Bu Tımar müessesesinin menşei nedir? Bu müessese bize İran'dan mı geliyor? Araplardan mı geliyor? Şarkî Roma'dan mı geliyor? Yahut da bu müessese Türklerin kendileri tarafından icat edilmiş millî, orijinal bir müessese midir? Bu sualleri vazettiniz mi, bu sizi İran'ın Sasaniyan devleti teşkilâtını, Arap Abbâsî devleti teşkilâtını ve Şarkî Roma, Bizans Devleti teşkilâtını tetkike sürükler.

Tımarın menşei tespit ettikten sonra, bu teşkilâtlarla Avrupa'da görülen "*feodalite*" denilen teşkilâtlarla münasebet ve fark meselesi gelir. Bu münasebet ve farkı tespit için Avrupa'nın feodal teşkilâtını tetkik etmek gerektir.

Hulâsa olarak diyebiliriz ki, Türk Hukuku Tarihini tespit için Türk tarihine, Türk hukukuna ait kaynakları tetkik kâfi değildir. Bundan başka diğer milletlerin

tarihine, umumî tarihe ve sosyoloji ile iktisat ilimlerinin ileri sürdüğü esaslara dahi kâfi derecede vâkıf olmak şarttır.

İşte bu zorluklar yüzünden, bu zorlukları yenmek çok zaman istediğindendir ki, Türk Hukuku Tarihinin bir insan ömrü içinde tamamiyle işlenmiş bir ilim mahiyetini iktisap etmesi imkânsızdır.

Şimdiye kadar Türk Hukuku Tarihi alanında yapılmış bu araştırmalar, bu sahada yapılacak tetkikatın ancak başlangıcını teşkil ediyor. "Türk Hukuku Tarihi" ilmî gelecekteki araştırma seven millî âlimler için çok geniş ve çok verimli bir araştırma alanı teşkil edecektir.

Bu kitabın rolü gelecekte Türk Hukuku Tarihi sahasında araştırmalar yapacak olanlara kısmen rehberlik etmekten ibaret olacaktır.

FASIL II

ESKİ TÜRKLERDEN KALMA MEDENİYET ESERLERİ

Türlü devirlerde kurulmuş Türk devletlerindeki hukukî kuruluş ve hukukî müesseselerden bahse girişmeden önce eski Türklerin medeniyetleri ve eski Türkler arasında yayılmış dinler hakkında bir fikir edinmekliğimiz lâzımdır. Çünkü hukuk hayat kaidelerinden ibarettir. *İçtimai hayat ise medeniyetin derecesine, dinî telâkkilere göre değişir.* Bir devrin hukukî teşkilâtını anlamak için o devrin medeniyet seviyesini, o devirde yayılmış dinî telâkkileri ve hâkim mefkûreleri bilmek lâzımdır.

Türk devletlerindeki hukukî teşkilâtı tetkik için Türklerin *pek eski devirlerdenberi medeniyetin hayli ilerlemiş bir seviyesine çıkmış, tâ tarihten önceki devirlerde ziraatle uğraşmış, büyük devletler kurmuş, şehirler tesis etmiş, oldukça yüksek millî kültür sahibi bir millet olduğunu bilmek şarttır.*

Eski Orta Asya Türkleri'nden kalma pek çok medeniyet eserleri vardır. Bunlardan bir kısmı tarihten önceki devirlere aittir. Diğerleri ise tarihî devirlerden kalma eserlerdir.

Türk tarihinde Türkler arasında İslâm dininin intişarı mühim bir dönüm noktası teşkil eder. Onun için Türk ırkının İslâmiyetten önceki uzun sürmüş olan medenî mazisini, İslâmiyetten sonraki devirden tefrik ederek, İslâmiyetten önceki devirlere ait bütün eserlerden İslâmiyetten önceki Türk medeniyeti eserleri ünvanı altında bahsedebiliriz.

İslâmiyetten önceki devirden kalma medeniyet eserlerinin mühim olanları şunlardır:

- 1) Türk dili,
- 2) Eski Türk mezarlarından (Kurganlardan) çıkarılan eşya,
- 3) Madencilik izleri,
- 4) Su yolları,
- 5) Şehir harabeleri,
- 6) Yazılı taşlar,
- 7) Yazma eserler.

§ 5

TÜRK DİLİ

(Medeniyet âbidesi olması bakımından)

Bir milletin tarihten önceki medeniyetinin derece ve şekilleri hakkında bir fikir edinmek için en emin vasitalardan biri o milletin dilidir.

Milletlerin tarihlerinden önceki medeniyetlerinin delilleri, izleri dillerinde mün-demiştir. Bu sebeptendir ki, medeniyet tarihiyle alâkalı eserlerde milletlerin tarihten önceki devirlerini aydınlatmak için âlimler milletlerin dillerindeki söz hâzinesinden istifade ederler.¹ Bir milletin dilinde ziraate ait kelimelerin, ziraatte kullanılan âletlerin, ekilen nebatların bu dilde isimleri bulunması, bu dili kullanan milletin tâ dillerinin yapılışı, teşekkülü devrinde ziraatle uğraşmış bir millet olduğunu gösterir. Keza bir milletin dilinde medeniyet tarihinde mühim rolü olan madenlerin millî isimleri mevcut olması da bu dilde konuşan milletin tâ dilleri yaratıldığı devirde bu madenleri kullanmış olduğunu isbat eder. Çünkü bütün milletlerde dilin teşekkülü devri tarihi devirden mukaddemdir. Türk dilini ziraat ve madencilik bakımından tetkik edecek olursak, Türklerin tarihten önceki devirlerde yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş oldukları kanaatine varırız. Çünkü Türk dilinde ziraatte kullanılan bütün meşhur besleyici tohum veren nebatların adları öz Türkçedir. Buğday, arpa, darı², yulaf³ bütün Türk lehçelerinde mevcut olan halis Türkçe sözlere dir. Bu kelimelerden hiçbirisi başka bir milletin dilinden alınmış değildir. Eski Türkler bu nebatların yenebilecek tohum verdiklerini, onların besleyici kuvvetini kendileri keşfetmiş oldukları anlaşılıyor. Bu nebatlardan başka da birçok Orta Asya'da biten besleyici nebatî mahsullerin, meselâ gıda olarak kullanılan soğan ve sarmısağın, isimleri de Türkçedir.

Türklerin ilk tanıdıkları gıdaî nebat darı olduğu anlaşılıyor.

Hint Avrupa kavimlerinin kadim medeniyetini tespit için Feist, (Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indo-Germanen. Berlin 1913). H. Hirth, (Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat, und ihre Kultur. Strasburg 1905). O. Schrader (Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde. Strasburg 1901). J. Hoops, (Wald- bäume und Kultur Pflanzen im germanischen Altertum. Strasburg 1915). Sir Paul Vinogradoff, (Principes historiques du droit. Paris 1924). gibiler dile müracaat etmişlerdir.

² Eski lehçelerde tarig ve tarık'tır.

³ Kazan Türkçesinde *sulu* kelimesi yulafın eski şekli olduğunu gösterir. Çünkü kelime başlarındaki Y'lerin çok eski Türkçede S telâffuz olunmuş olduğu malumdur. "Yıldız" kelimesinin Çuvaş lehçesindeki telâffuzu Yıldızdır. Arşivi - <https://rantey.org>

Çünkü eski Türkçedeki ekin ekmek, çift sürmek mânasını ifade eden *"tarımak"*⁴ fiili ile darı (tarık) kelimesi arasında hiç şüphesiz bir münasebet vardır.

Tarık [darı] tarımak suretiyle elde edilen şeydir, mahsuldür.⁵

Eski Türklerde ziraatle uğraşana, çiftçiye tarıkçı,⁶ ekin ekmeye tahsis edilmiş arazi parçasına da "tarıglak"⁷ denirdi. (Bugün bu kelime tarla telâffuz olunmaktadır). Bugün çok medenî milletlerden bazılarının lisanında tarla kelimesine tekabül eden bir kelime yoktur. Bu milletler bu mefhumu ifade için başka bir millettten kelime almışlardır. Meselâ Finler tarlaya "pelto" diyorlar⁸. Bu pelto kelimesi hiç şüphesiz Almanca feld kelimesinin bozulmuş şeklidir. Bu gösteriyor ki Finler dilleri teşekkül ettiği zaman ziraatle uğraşmayan avcı bir millettiler.

Ziraat sahasında çok mühim âletlerden biri sabandır ve bu kelimenin eski telâffuzu sapandır.⁹ Sapan halis Türkçe olan sapmak masterından gelen bir kelimedir. Sapmak da eski Türkçede yırtmak, zorla bir şeyi diğer bir şeyin içine sokmak mânalarını ifade eden bir fiildir.¹⁰

Bu da Türklerin ziraat âletlerini kendileri icat etmiş olduklarını gösterir. Halbuki bugün medeniyetin yüksek seviyesine çıkmış Alman milletinin lisanında saban kelimesinin Almancası olan *Pflug* kelimesi Slav lisanındaki Plug'den alınmış olduğu tahmin olunmaktadır. Türkçede sabandan başka, orak, çapa, kazma gibi ziraatle ilgili bütün kelimeler Türkçedir.

Tâ tarihten önceki devirlerde Türk vatanlarının büyük bir kısmı yağmursuz (yağmurların az yağdığı) kurak ülkelerdi. Bu gibi sahalarda ziraat ancak tarlaları sulamak sayesinde mümkün oluyordu. Türkler tâ tarihten önceki devirlerde tarlaları sulama usulünü biliyorlardı. Bütün Orta Asya'da sulama kanallarının ismi Türkçedir, *arıktır*. Eski Türkler tarlalara su akıtmak için kazılmış kanallara arık derlerdi. Çünkü eski Türkçede *armak*, yarmak ve kazmak mânasını ifade ederdi.^{10a}

⁴ Tarımak = ekin ekmek, (Mahmut Kaşgarî, Divanı Lûgatittürk, cilt 3, sahife 196, satır

13. "Ol tarığı tarıdı"

⁵ Açık, artık gibi.

⁶ Mahmut Kaşgarî, Op. Cit. Cilt 2, sahife 41.

Tarıglak. Ekin mahsulünün sahası demektir. Eski Türkçede lak ismi mekân lâhikasıdır.

⁸ Vambery, Die primitive Cultur des Türko-tatarischen Volkes, p. 102.

⁹ Mahmut Kaşgarî. Op. Cit. I, 337,9; II, 168,16; III, 308,2. Radloff, IV. 404.

¹⁰ Mahmut Kaşgarî, Op. Cit. II, 3,14. ve Vambery, Op. Cit. s. 102.

^{10a} Vambery, Op. Cit., s. 103 ve Vambery, Etymologisches Wörterbuch Der Türkotatarischen Sprachen. s. 133.

Türk dilinde bütün ehlî hayvanların isimleri de öz Türkçedir:

At, sığır, öküz, buğa: At ile öküzün de ziraatle alâkası izah istemez. Tâ dilimizin teşekkülü devrinde Türklerin bostancılık ve bahçecilikle de uğraştıkları anlaşılıyor. Bir çok bahçe mahsullerinin sebze ve meyvaların isimleri de halis Türkçedir. Kavun, kabak, karpuz, elma, üzüm. Türklerin dilleri teşekkül ettiği zaman oturdukları sahada orman dahi mevcut olduğu anlaşılıyor. Orman kelimesi Türkçe olduğu gibi, ağaç isimlerinin de çoğu halis Türkçedir; ormana Türkler yış dahi derlerdi¹¹. Ağaçlardan şunların isimleri halis Türkçedir: Kavak, arça (çam ağacı), terek (akça kavak), imen (meşe), yüke (ıhlamur). Ziraatla alâkalı kelimelerden sonra madencilik sahasına geçecek olursak, burada da bütün mühim maden isimlerinin Türkçe olduğunu görüyoruz.

Altın, gümüş, bakır, demir, kurşun öz Türkçe sözlerdir.¹²

Bunlar bütün Türk lehçeleri arasında müşterektir. *Bu gösteriyor ki Türkler tâ dillerinin teşekkülü devrinde bu madenleri kullanmışlardır. Bunları kendileri keşfetmişlerdir. Madenleri işleme usulünü de Türkler kendileri icat etmişlerdir. Zaten bütün Türk anane ve efsaneleri Türklerin tâ kadim devirlerinden beri maden işleyen bir millet olduğunu göstermektedir.*

Türklerin "Ergene Kon"dan demir dağları eritmek suretiyle çıkmış olduklarına dair efsane, Türklerin tarih sahnesine madenci bir millet olarak çıktıklarını isbat eder. Türk ülkelerinde Kurgan ismiyle malûm kadim devirlerden kalma Türk mezarlarından çıkarılmış¹³ maden eşya, Orta Asya'nın birçok yerlerinde bulunmuş maden ocakları ve maden eritme fırınları da Türklerin tarihten önceki devirlerden beri madencilik yapan bir millet olduğunu gösteren delillerdir.

Aşağıda görüleceği veçhile, bu hususta Çin menbalarındaki Türkler hakkındaki kayıtlarda Türklerin madenden silâh ve âletler yapmak sanat ile de uğraşan bir millet olduğunu teyit etmektedir.

Ziraat ve madencilige dair kelime ve ıstıhlardan sonra içtimaî ve medenî hayatla alâkalı olan kelimelere geçecek olursak, bu sahalarda da bütün mühim mefhumların Türkçe kelimelerle ifade olunduğunu görürüz.

Türklerin tâ tarihten önceki devirlerde sabit meskenler yapmasını bilen bir millet olduğu anlaşılıyor. Ev, (bazı Türk lehçelerinde üy) bütün Türk lehçelerinde vardır. Bu kelime ile hiçbir zaman çadır kasdedilmemiştir. Çadır göçebe Türklerin

Orhon kitâbeleri, IE,2; IIE,3.

¹² Vambery, Op. Cit. p. 173-177.

Aşağıda Kurganlar hakkında tafilli mahûmat vardır.

Orhon kitâbeleri, IE,2; IIE,3. <http://www.arsal.net.tr/arsal/arsal.htm>

yazın yaylâda kullandıkları muvakkat meskendir. Ev ise yerleşik, mukim Türklerin sabit konağıdır. Evden başka evin etrafındaki binalara eski Türkler bark derlerdi. Bu kelime Orhon Kitâbeleri'nde bina (mebani) mânasında kullanılmıştır.¹⁴ Bu kelime bugünkü Türkçede dahi "evim barkım" tâbirinde yaşamaktadır.

Kadim Türklerin tâ dilleri teşekkül ettiği zaman ticaretle de uğraşmış oldukları anlaşılıyor. Bütün lehçelerde satmak fiili vardır. Eski Türkler "ticarete" satık [satığ],¹⁵ uzak ülkelerden satık için gelen kervanlara "arkış" derlerdi.¹⁶ Kıymet mânasını ifade eden kelime teğەر (değer) kelimesi bütün lehçelerde vardır. Ticaret [satmak, almak] bir kıymet ölçüsünün mevcudiyetini tazammun eder. Eski Romalılar mübadele vasıtası olarak ehli hayvanları (Pecus'u) kullanmışlardır. Malûm olduğu üzere Lâtincedeki para mânasını ifade eden Pecunia kelimesi Pecus (davar) kelimesinden yapılmıştır.¹⁷

Romalılardan başka bir çok diğer kavimler [meselâ kadim Yunanlılar, İranlılar, eski Jermenler] de mübadele vasıtası olarak davar kullanmışlardır. Bugün de Afrika'nın bazı kavimleri mübadele vasıtası olarak davar kullanmaktadırlar.

Türk dilinde para mefhumunu ifade için bir çok kelimenin bulunması Türklerin pek eski devirlerdenberi mübadele vasıtası olarak para kullandıklarını gösterir. Eski Türklerde para, sikke mânasını ifade eden kelime yarmaktır.¹⁸ Bundan başka akça,¹⁹ tenge²⁰ kelimeleri de sikke mânasında kullanılmıştır. Ruslar bugün para mânasında kullandıkları "Dengi" kelimesini Türkçe Tenge'den almışlardır.²¹ Ticaret sahasında adet ve miktar ifade eden kelimeler de Türkçedir (yani başka bir millettten alınmış değildir). Meselâ, karış, kolaç, arşın, batman gibi. Ziraat ve ticaret inkişaf etmiş bir muhitte tabii pratik sanatlar da ilerlemişti. Mühim sanatlarla ilgili kelimelerin hepsi Türkçedir. *Eğirmek, dokumak, dikmek, biçmek, yontmak* gibi. Sanatlara dair fiiller Türkçe olduğu gibi, mühim sanat âletleri de Türkçedir: Urçuk [iğ], iğne, biz, bıçak, bıçkı, balta vesaire gibi.

¹⁴ Orhon kitâbeleri, I s. 12; II N 14. II E 32, 34, 37.

¹⁵ Kutadgu - Bilig ticaretle uğraşanlara satığçı, diyor, Kutadgu - Bilig, Fergana nüshası, s. 316-318.

¹⁶ Mahmut Kaşgarî. Op. Cit. I, s. 89, 4. Radloff, 1. 301.

Sadri Maksudi, Umumi Hukuk Tarihi, p. 482, not 1. Girard, Manuel élémentaire de droit romain, p. 267, not 2.

¹⁸ Vambery, Die Primitive Culture, s. 108, Mahmut Kaşgarî, Op. Cit. I, 19, 9. II, 19, 13. Radloff III, 150.

¹⁹ Budagoff, s. 68, Vambery, Op. Cit. p. 108.

²⁰ Vambery, Op. Cit. p. 107. Budagoff, 381.

Bu kelimenin Türkçeden alınmış olduğu Rus etimolojik lûgatlarının hepsinde itiraf edilmektedir.

Türklerde ancak pratik sanatlar değil, pek eskiden nefis sanatlar da vardı. Sanatı ifade eden kelime *epiktir*.

Maddî medeniyetin inkişafı her zaman mânevi kültürün inkişafıyla beraber yürür: Tarihten önce ziraat, ticaret ve sanatlarda ilerlemiş bir muhitte yaşayan Türklerin mânevi hayatları, dinî, ahlâkî telâkkileri de inkişaf etmiş bulunuyordu:

Türkler kâinatın halikı olarak bir varlık tanrıları;²² bu varlığa Tengri [Tanrı] derlerdi; "*Allah*" mânâsını ifade eden *Tengri* kelimesi bütün Türk lehçelerinde vardır.

Bundan başka Türkçe Allah'ın Ugan [kadir] Iduk [Mukaddes],²³ Bayat gibi isimleri de vardır.

Tâ kadim devirde Türklerin âlemi halk eden bir varlık tanımaları onların dinî ve ruhî inkişafın yüksek bir seviyeye çıkmış olduklarını ispat eder. Türklerde cennet ve cehennem mefhumları vardır. Uçmak (cennet) tamuğ (cehennem) kelimeleri bütün Türk lehçelerinde vardır.

Eski Türklerde yüksek ahlâkî mefhumlara tekabül eden kelimeler de halis Türkçedir:

Fazilet mefhumu için eski Türkler *erdem*, adalet için *kömilik*,²⁴ hakikî, hakikate uygun mânâsını ifade için *çın*²⁵ ve *bıyık*²⁶ diyorlardı. Bu kelimeler en eski lehçelerde mevcut olan halis Türkçe kelimelerdir.

Medeniyetin mühim temellerinden biri patriarkal ailedir.

Aile teşkilâtına ait kelimelerle akrabalık derece ve şekillerini ifade eden kelimelerin de hepsi öz Türkçedir ve bu kelimeler bütün Türk lehçelerinde vardır. Onun için biz bu kelimeleri tarihten önceki devirden kalma kelimeler olarak kabul etmeye mecburuz.

Geniş mânada ailenin (soyun) ismi, *uruk*'tur: Dar mânada aileye, ana, baba ve çocuklardan ibaret küçük aileye eski Türklerin "*törkün*" dedikleri anlaşıyor.²⁷

Aile reisinin ismi kocadır. Zevcenin ismi *katın* (katılmış)'tır ve *katın* kelimesi bugün yaşayan kadın kelimesinin selefidir. Eş demektir.

²² Orhon kitâbeleri, I.E.I Theophylactos Simocatta In Dietrich's Byzantinische quellen. etc. Band. V, Tell II, s. 14.

²³ Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon p. 144. Müller, Uyurica I. 56.

²⁴ Mahmut Kaşgari, III, 112, Kutadgu Bilig, Fergana nüshası, s. 69.

²⁵ Radloff, III, s. 2070. Mahmut Kaşgari, Op. Cit. I, 80, III, 101.

²⁶ Mahmut Kaşgari, Op. Cit. III, 124.

²⁷ Mahmut Kaşgari, I, 368, II, 165. Bugün bu kelime Törğön şeklinde Kırgızlarda zevce akrabası mânâsını ifade eder. Altay Türkçesinde ismin umumiyesi *akrabay* demektir (Budagoff. s. 890).

Hatun, katun (katın) kelimesinin yumuşatılmış ve Farisileştirilmiş şeklidir.

Türklerde aile tâ bidayette patriarkal olduğu anlaşılıyor. Bütün akrabalık derece ve şekillerini gösteren kelimeler ailenin, babanın riyasetine dayandığını gösteriyor.

Tarihten önceki devirde ana ailesi, Matriarkat devri geçirmiş milletlerin lisanında aynı kelime hem babanın, hem ananın biraderi mânasını ifade eder.

Kadim Türklerde babanın biraderine (Amcaya) *Abaga*, ananın biraderine ise *Tagay* (dayı) derlerdi.

Türk lisanında Matriarkat izleri olmadığı gibi, totemik camialarda görülen zümre nikâhı izleri de yoktur. Zevce (kadın) kocasının evinde yaşamaya mecburdur. Zevce kocanın hayatına katılmıştır, o katındır. Onun için yeni evlenen kadının ismi gelin (kelin)'dir: Yani kocası evine gelmiş olan kadındır. Yeni evlenmiş zevcin ismi kübek (güvey), kübenilmiş (güvenilmiş) adam, itimat edilmiş adam, demektir.

Bütün bu, misal için gösterdiğimiz, kelimeler hemen hemen bütün lehçelerde müşterek olduğundan bunların tâ tarihten önceki devirde, Türk dilinin teşekkülü devrinde zuhur etmiş kelimeler olduğuna hükmedilebilir.

Türk dilinin umumî zenginliği de Türklerin tâ tarihten önceki devirde medeniyetin oldukça ilerlemiş safhasına gelmiş olduklarını gösteriyor.

Türk dili söz köklerinin çokluğu bakımından dünyanın en zengin dillerinden biridir. Avrupa dillerinden hiçbirisi kelime köklerinin zenginliği bakımından Türkçe ile mukayese edilemez.

Bugün şuurla işlenmiş olması sayesinde dünyanın zengin dillerinden biri olmuş olan Alman lisanında ceman 900 kadar kelime kökü vardır. Bütün diğer kelimeler bu köklerden yapılmıştır.

Halbuki Türk dilinde bugün unutulmuş söz kökleri ile beraber sekiz bin kadar müstakil kelime vardır.

Bu dil hazinesi, diğer milletlerin yaptığı gibi, şuurla işlenirse Türk dili dünyanın en zengin dillerinden biri olacaktır.²⁸

Oldukça gelişmiş bir medeniyet safhasına gelmiş olan eski Türklerde elbette bu seviyeye uygun bir camia ve devlet teşkilâtı vardı ve bu teşkilâta göre türlü hukukî ıstılahlar vardı. Biz bu, hukukla ilgili kelimelerden ileride bahsedeceğiz.

²⁸ Türk dilinin tarihi ve geleceği hakkında daha tafsilli malûmat için benim "Türk Dili İçin" adlı eserime müracaat edilebilir. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu izahlardan çıkan netice şudur: Türk dilindeki söz [kelime] hazinesinin zenginliği, Türklerin tâ tarihten önceki devirlerde medeniyetin oldukça yüksek bir seviyesine çıkmış bulunduklarını ispat ediyor. Onun için Türk dilini eski Türklerden kalma medeniyet âbidelerinden saymak doğrudur. Dilimiz bizim kadim devirlerden kalma en kıymetli, millî servetimizdir.

§ 6

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ DEVİRLERDEN KALMA MEDENİYET ESERLERİ KURGANLARDAN ÇIKARILMIŞ MADENİ EŞYA, MADENCİLİĞE AİT ESERLER

I.

Tarihten önceki Türklerden kalma medeniyet eseri nevilerinden biri Kurganlardan çıkarılan eserlerdir.

Kurgan, eski Türklerden kalma büyük mezarlara verilen isimdir. Kelime Türkçedir, *kurmak* mastarından gelir, bina, kale demektir. Bu kelime Orhon yazılarında bir mahal ismi olarak kullanılmıştır.¹ Kırgız steplerinde ve Ural'dan tâ Yenisey ırmağına kadar Güney Sibiry'a'nın her yerinde, Altaylar'da ve Güney Rusya'da kurganlara tesadüf olunur.

Kurganlar başlıca iki şekil arzederler: Kurganlar ya küçük tepelikler şeklindedirler, yahut sathı düz, yerle aynı seviyededir. Bu son kurganların mezar olduğu ancak mezar etrafındaki taş duvar bakiyeleri sayesinde bellidir.

Yerli Türklerin bu kurganlara karşı bir nevi dinî hürmet beslemeleri, kurganların eski devrin büyük adamlarının mezarı olduğunu bildiklerini gösterir. Yerli Türkler kurganlara dokunma ve onları kazmayı günahlı bir iş, çirkin bir hareket telâkki ederlerdi.

XVII inci asrın sonlarında, XVIII inci asrın başlarında Sibiry'a'nın cennubi kısmında Rus muhacirleri yerleşmeye başladı. Bu sahalarda tepe şeklindeki kurganların çokluğu, şekillerin birbirine benzemesi, Rus muhacirlerinin dikkatini celbetmiş, bu tepeliklerin (hüyüklerin) tabii tepelikler olmayıp, insanlar tarafından yapılmış eserler olduğunu anlamışlar. Ruslar, Türkler gibi kurganlara karşı millî

hürmet beslemedikleri için bu tepeciklerin ne olduğunu bilmeyi merak etmişler ve kurganlardan bazılarını kazmışlar. Bu kazmalar neticesinde Rus muhacirleri kurganlar içinde beklenilmiyen hazineler keşfetmişlerdir.

Bütün kurganların içi tunç, altın, gümüş ve demirden yapılmış eşya ile dolu olduğu anlaşılmış, kurganlarda pek çok tunçtan, yahut demirden mamul silâh ve âletler, altın, gümüşten mamul ziynet eşyası bulunmuştur.

Bu keşiften sonra kurganları kazarak onlardan kıymetli şeyler çıkarıp satmak Sibiryâ'da yerleşmiş, Rus köylülerinin bir kısmı için kârlı bir sanat olmuştur. Bir kısım köylüler ziraatı bırakarak, münhasıran kurgan kazma ile meşgul olmuşlardır. Bunu muvaffakiyetle yapabilmek için Ruslar ikiyüz, üçyüz kişiden mürekkep silâhlı çeteler teşkil ederlermiş. İlkbaharda başlayıp bu işi sonbahara kadar devam ettirirlermiş. Bu kazmalar sayesinde ele geçirdikleri eşya, kolay kazanılan ganimet (tunç, altın, gümüşten yapılmış eşya) o kadar bol oluyormuş ki, birkaç sene zarfında çok zengin olan kazıcılara çok tesadüf edilirmiş.

Kurganların Rus köylüleri tarafından bu şekilde tahrip edildiği haberi Petersburg'a erişince, Rus hükûmetince, kurganların hususî kimseler tarafından kazılması menedilmiş, ancak "âsarî atika" mütehassıslarının, (kurganlarda bulunan şeyleri müzelere vermek şartı ile) hafriyatla uğraşmasına müsaade edilmiştir.

Aynı zamanda mahallî memurlar tarafından o zamana kadar kurganlardan çıkarılıp da, daha eritilmemiş olan maden eşyanın toplanması emredilmiştir.

Bu emir sayesinde kurganlardan çıkarılmış eşyanın bir kısmı kurtarılmıştır. Bu kurtarılmış eşyanın bir kısmı Sibiryâ şehirlerindeki müzehanelerde, kalanları Petrograt müzelerinde saklanmaktadır.

Gayet zengin bir kolleksiyon da, Londra'da British Museum'de bulunmaktadır.

Maalesef Rus hükûmetinin bu fermanından sonra dahi Rus köylüleri kaçakçılık sureti ile kurganları tahribe devam etmişlerdir.

Son zamanlara kadar Sibiryâ'da Rus köylülerinin hanelerinde kurganlardan çıkarılmış, tunçtan yapılmış âletlere tesadüf olunmakta idi.

Kurganlar tâ XVIII inci asırda Rus hükûmetinin dikkatini celbetmiş ise de, bu mezarları ilmî usullerle tetkik işi ancak XIX uncu asırda başlamıştır.

Bu asırda birkaç Rus âlimi kurganları ilmî usullerle tetkik ettiler. Bu tetkikler neticesinde kurganları tasnif ettiler ve muhtelif nevi kurganların yapıldığı devirleri takribi surette tespit ettiler.

Meşhur Türkolog Radloff, kurganları iki nev'e taksim ediyor:²

1 — Tunç (bronz) devrine ait kurganlar.

2 — Demir devrine ait kurganlar.³

Bu iki nevi kurganların haricî şekillerinde de fark vardır.

Tunç devri kurganları düzdür. Üstü yer sathı ile yeksandır. Bunların kurgan olduğu ancak mezarın etrafında pek çok eskiden duvar teşkil etmiş olan taşların bulunmasından anlaşılıyor.

Demir devri kurganlarına gelince, bunlar daima yer üstünde kabarık tepelikler (hüyükler) şeklini arzederler.

Bu tümsekler (hüyükler) ekseriya topraktan, bazen taş yığınlarından ibarettir. Bu kurganların dahi etrafında taşlar bulunur.

Tunç (bronz) devri kurganlarına bilhassa Yenisey Irmağı'nın yukarı mecrası havalisiyle, Abakan steplerinde ve Minusinsk şehri havalisinde tesadüf edilir.

Demir devri kurganlarına ise İrtiş ve Tobol ırmakları havzasında tesadüf olunur. Fakat birinci devir kurganları sahasında ikinci devir kurganlarına tesadüf olduğu gibi bunun aksi de görülmüştür.

Fin âlimlerinden Tallgren Minusinsk havalisi kurganlarının çoğu milâttan önce 500'den sonraki zamana ait olduğu fikrindedir.⁴

Tunç devri kurganlarında bulunan eşya neveleri şunlardır:

Silâh ve âletlerden: *Kılıç, okucu, süngü, bıçak, orak, ütürgü [marangoz oyma klemi], balta, iğne, biz, burgu.*

Koşum takımına ait şeylerden: *Toka, özensi, gem.*

Süs ve ziynet eşyasından: *Küpe, düğme, bilezik, ayna ve hayvan şeklinde yapılmış türlü ziynet eşyası.*

Ziynet eşyasının çoğu altından yapılmıştır. Ev eşyasından: *Kazan ve tavalalar.*

W. Radloff "Aus Sibirien" Bd. II. s. 63-143. Bu taksimi Finlandiyalı A. M. Tallgren'de kabul ediyor. Collection Towostin, p. 14 Helsingfors.

³ Malûm olduğu veçhile demirin keşfi tunçtan çok muahhardır. Demir keşfinden önce insanlar uzun asırlar zarfında demir yerine tunç kullanmışlardır. Radloff, demir devri kurganlarını da eski ve yeni (muahhar) demir devri diye ikiye ayırıyorsa da biz burada tafsilata girişecek değiliz.

⁴ A. M. Tallgren, Collection Towostin des Antiquités préhistoriques de Minousinsk. Helsingfors. 1917. p. 20 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Milâda daha yakın olan asırlara ait tunç devri kurganlarındaki kılıç ve bıçakların sapı ekseriya bir hayvan şeklindedir.

Milâda en yakın asırlara ait olduğu tahmin olunan kurganlarda pek çok hayvan ve nebat şeklinde yapılmış ziynet eşyalarına tesadüf olunmuştur.

Demir devri kurganlarına gelince: Bunların çoğu milâdî altıncı asır ile yedinci asra aittir.

Fakat M. E. asırlara ait demir devri kurganları da vardır.

Demir devri kurganlarından çıkarılan eşya neveleri şunlardır:

Kazma, burgu, balta, bıçak, okucu, kalaylama âletleri, kılıç, süngü, zırh, çakmak. Koşum takımına ait: Gem, üzengi, ziraate ait saban demiri, orak, muhtelif büyüklükte tokalar, kemer tezyinatı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler.

Demir devri ziynet eşyasının yapılmasındaki maharet ve güzellik şayanı hayrettir.

Tunç devri kurganlarında bulunmuş eşya ile demir devri eşyası arasında haricî şekil itibari ile fark yoktur.

Bu iki nevi kurganlardan çıkarılan eşyanın yapılış tarzı hemen hemen aynıdır.

Her iki türlü kurgandan çıkarılan eşyanın yapılışındaki mükemmellik, sanat-taki nefaset, güzellik, sanatkârların mahareti şayanı hayrettir.

Petrograt ve Moskova müzelerinde saklanmakta olan kurganlardan çıkarılmış eşya numunelerini gördüğü zaman, insan bunların milâttan önceki devirlere ait olduğuna inanamıyor, bugün Avrupa şehirlerinden birinde yapılmış olduğuna zahip oluyor.

Bu eşyanın, sanatının inceliği, hayvan ve nebat resimlerinin mükemmelliği, sanatkârlarının zevki bakımından diğer kıtalarda bulunmuş aynı devre ait tunç eşyadan üstün olduğu şüphesizdir.

Petrograt ve Moskova'dan başka Sibiry'a'da Tomsk ve Krasnayarsk şehirlerinin müzelerinde ve Londra'da *British Museum*'de de zengin kurgan eşyası koleksiyonları vardır.

Kurganlar hangi milletin eseridir? Kurganları bırakmış kavim bugün yaşayan milletlerden hangisinin selefleridir?

Demir kurganlarının Türklere ait olduğu şüphe haricindedir. Bunu Radloff da kısmen kabul etmektedir.⁵ Çünkü bu kurganların bulunduğu saha kurganlar yapıldığı devirlerde Türklerle meskûn olduğu tarihen malûmdur.

⁵ Radloff, Op. Cit. II, 129-139. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bunların çoğu milâttan sonraki asırlara aittir. Bu asırlarda bu sahalarda Türkten gayri büyük ve medenî bir ırk yaşamamıştır.

Tunç devri kurganlarına gelince, bu hususta âlimler mütereddittir. Radloff kadim tunç devri kurganlarının Türkten gayri bir kavmin eseri olduğu fikrini ileri sürmüştür.⁶

Radloff bu fikrini şu delillere istinat ettirmektedir: Tunç devri kurganlarından çıkan eşya ve diğer birçok emareler, tunç devri kurganlarını bırakmış olan kavmin ziraatçı, yerleşik bir millet olduğunu gösteriyor; bu kavmin madencilikle uğraşmış olması, bu kurganların bulunduğu sahada tarlaları sulamak için yapılmış arıkların bulunması, bu kurganların ekseriya çok münbit, ziraate elverişli sahalarda bulunması, bu kurganlarda orak gibi ziraat âletleri bulunması, hepsi bu kurganları bırakmış kavmin ziraatçı, sabit, muayyen bir yerde daimî bir surette oturan ve sulhsever, barışçı bir millet olduğunu isbat ediyor.

Netice: Tunç devri kurganlarını bırakmış olan kavim ziraatçı ve sulhseven, barışçı bir kavim olduğuna göre bu kavim Türklerin selefleri olamaz.⁷ Çünkü (Radloff'a göre) Türkler ne ziraatçidir, ne de sulhverdirdir.

Görüyorsunuz ki, bu muhakeme Türkler hakkında bir kısım Avrupa âlimleri arasında yayılmış, ispat edilememiş, yanlış fikirlere dayanmaktadır.

Bu fikirlere göre, Türkler kadim devirlerde hiç ziraatle uğraşmamış, ancak hayvan beslemek sureti ile hayat ve işlerini temin etmişlerdir.

Türkler daima, ancak harpçı bir millet olmuşlardır. Bu fikir Avrupa'da çok yayılmış bir fikirdir. Bugün Türkler hakkındaki bu fikirlerin hiç bir ciddi esasa dayanmadığı ispat olunmuştur. Göçebelik milletler için cibilli bir ihtiyaç değildir. Hiçbir zaman hiçbir millet münhasıran hayvan beslemekle yaşamamıştır.

Biz, Türklerin her devirde ziraatle de uğraştığını görüyoruz. Türkler icap ettiği zaman harp sahasında temayüz ettikleri gibi, şartlar müsait olduğu zaman sulhün hâmi olmasını da bilmişlerdir. Orta Asya Türkleri'nin tarihlerinde görülen medenî devirler, Türk sulhü (Pax turcica), Türk kuvvetiyle temin edilmiş sulh ve müsalemet sayesinde mümkün olmuştur. Milletler için barışçılık da, savaşçılık da değişmez ruhi haletler değildir. Tarihi, iklimi ve iktisadi şartlardan doğan neticelerdir.

Radloff'un bu delilleri bir ilmî meseleye çok yayılmış bâtıl zehapları tatbikten ibarettir. Demir devri kurganlarının Türk eseri olduğunu ispat için arkeolog

⁶ Radloff, Op. Cit. II, 96-103 ve 119-126.

⁷ Radloff, Op. Cit. II, 97.

olmaya lüzum yoktur. Şimdi arz edeceğim delillerden anlaşılacağı veçhile, demir devri kurganlarının Türklere ait olduğu kabul edildikten sonra, tunç devri kurganlarının dahi Türk eserleri olduğunu kabul bir ilmi zarurettir. Çünkü:

1 — Demir devri kurganlarında bulunmuş eşya ile, tunç devri eşyasındaki sanat tarzı aynıdır. Kılıç ve bıçakların yapılışı ve bunların saplarındaki nebat ve hayvan resimlerinin şekilleri iki devir eserinde aynıdır. Bu gösteriyor ki, bu eserler aynı kültürün, aynı milletin eserleridir.

2 — Tunç devri kurganlarının Milâda en yakın asırlara ait olanları milâttan önce altıncı asır ile ikinci asır arasına ait olduğu illeri sürülmüştür.⁸ Bu böyle ise milâttan önce altıncı ve ikinci asırlarda kurganların bulunduğu sahalarda türlü isim taşıyan Türklerden başka büyük bir ırk yoktu.

3 — Malûm olduğu üzere Türklerde her kabilenin, hattâ her ailenin kendine mahsus bir alâmeti vardır. Bu farik alâmete Türkler *tamga* (damga) diyorlar. Türklerde kendilerine ait olan şeylere damgalarını vurmak, damgalamak âdetidir. Şimdi, dikkatle bakıldığı zaman tunç devrinden kalma eşyalardan bazılarında bugüne kadar Asya Türkleri arasında tamga olarak kullanılan alâmetlere benzeyen alâmetler görüyoruz. Türklerin tamga olarak kullandıkları alâmetlerin eski Türk yazısıyla da alâkası vardır.⁹

4 — Hem tunç devri eserlerinin, hem demir devri eşyasının bir çok numunelerinde kandık (*Erithronium dens canis*), çeremşe (*Allium ursinum*) ve sarana (*Lilium martagon*) denilen nebatların resimlerini görüyoruz. Bu nebatlar ise bugün dahi Altay Türkleri'nin çok iyi tanıdıkları nebatlardır. Bunlardan Altay ve Sayan dağlarında pek çok bulunur. Oradaki Türkler bu otların köklerini yerler. Altay Türkleri arasında bu nebatlar o kadar makbuldür ki, senenin bazı aylarına bu nebatların ismi verilmiştir.

Mayıs ayına Altay Türkleri *Kandık ayı*; Hazirana da *Sarana ayı* diyorlar.¹⁰

5 — İki devrin kurganlarında bulunmuş ziraat âletleri aynı şekli arz ediyor. Meselâ, kökleri koparmaya mahsus bir nevi çapa ve bir nevi saban demirleri görüyoruz. Bu âletler bugüne kadar Altay Türkleri'nde müstameldir.¹¹

⁸ Tallgren. Op. Cit. p. 20.

⁹ N. Mallitski, Türk damgalarıyla Orhon yazıları arasında münasebet (Rusça) Türkistan arkeoloji cemiyeti zabıtnameleri, sayfa 43-47, sene 1897-1898.

¹⁰ M. A. Czaplička, The Turks of Central Asia, p. 104-105.

N. U. Yadrintseff "Altaylar ve Ceren Tatarları" (Rusça) Rusya Coğrafya Cemiyeti Mecmuası, 1881, M. A. Czaplička, The Turks of Central Asia, p. 104-105.

İki devir eserleri arasında bazı küçük farklar varsa da, bu farkları Türklerin siyasi ve iktisadi vaziyetlerinin tahavvülü ve bu tahavvüller neticesinde sanat tarzının biraz değişmiş olmasıyla izah edilebilir.

Biz bu delillere istinaden aksi ispat edilinceye kadar, demir devri kurganları gibi, tunç devri kurganlarını ve bu kurganlardan çıkarılmış eşyayı da, tarihten önce medeniyetin yüksek seviyesine çıkmış Türklerin eseri telâkki edebiliriz. Finlândiya'lı âlimlerden Tallgren tunç devri kurganları için diyor ki, "Tunç devri medeniyetini inkişaf ettiren kavim ya Avrupalı bir kavimdir veya Türkler'dir."¹² Cenubi Sibiryâ'da milâttan önce Avrupalı bir kavmin yaşamış olduğu ispat edilmemiş olduğundan, tunç devri medeniyeti eserlerinin milâttan önce Cenubi Sibiryâ'da yaşamış olduğu muhakkak olan Türklere ait olduğunu kabul etmek bir mantıkî zarurettir.

§ 7

ESKİ TÜRKLERDEN KALMA MADENCİLİK SANATINA AİT ESERLER

II.

Kurganlarda pek çok maden eşya bulunması tabii olarak bir sual doğuruyor: Acaba bu eski Türkler madenleri nereden alıyorlardı? Altay Dağları'nın bir çok yerlerinde keşfedilmiş kadim devirlerden kalma maden ocakları bu suale cevap teşkil etmektedir. Eski Türkler madenden türlü silâh, âlet ve ziynet eşyası yapmasını bildikleri gibi, madenleri yerden çıkarmak, onları istimal edilebilecek hale getirmek, eritmek usullerini de biliyorlardı.

Eski Türk vatanlarında eskiden işletilip bırakılmış pek çok maden ocaklarına tesadüf edilmektedir. Çoğu bakır maden ocaklarıdır. Bu ocakların yer altındaki yolları (galerileri) tıpkı asrımızda yapılan maden ocakları gibi sütunlarla dayatılmıştır. Bu maden ocaklarının çokluğu Türklerin bu madenleri kendileri kullanmakla iktifa etmeyip, başka ülkelere de ihraç ettikleri anlaşıyor. Kurganlardan çıkarılmış eşyalardan bazıları madenciliğin Türkler nazarında çok makbul ve şerefli bir sanat telâkki olunduğunu gösteriyor. Petrograd'ın Ermitaj adlı müzesindeki kurganlardan çıkarılmış eşya arasında bir küçük bakır insan temsili (heykelcik) vardır. Bu statüet çekiç tutmuş maden amelesini temsil ediyor.¹³ Bu eserin yapılışındaki ma-

¹² Collection Towostin, p. 30.

¹³ Radloff, Op. Cit. II, p. 29. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

haret, nefaset ve zevk şayanı hayrettir. Bundan başka kurganlarda pek çok küçük çekiçler bulunmuştur. Anlaşılan eski Türkler küçük küçük statüet ve çekiçleri ziynet (Breloque) olarak kullanıyorlardı. Eski Türk madencileri bakırdan başka altın dahi çıkarıyorlardı. Kırgız yurdunun bir çok yerlerinde altın maden ocakları da bulunmuştur. Bakır, altın gibi madenleri yerden çıkarmasını bildikleri gibi, Türklerin madenleri eritme usullerini de bildiklerini gösteren eserler de çoktur.

Kırgız steplerinde maden eritmeye mahsus fırınlar bulunmuştur. Altay Türkleri'nin madenci bir millet olduğu tarihi devirlere ait vesikalardan dahi malûmdur.¹⁴

Altay Türkleri bugün dahi demircilik sahasındaki ustalıkları ile meşhurdurlar.

Son zamanlarda arkeoloji ve sanat tarihi sahasında yapılan araştırmalar Asya'da bulunmuş maden sanat eserlerinin Türklerin eseri olduğunu tasdika doğru ilerlemektedir.

*Bugün arkeoloji ve sanat tarihiyle uğraşanlar Asya Hunları'nın (Türkleri'nin) tâ milâttan altı buçuk asır önce kendilerine mahsus bir sanat tarzı icat etmiş olduklarını kabul etmektedirler.*¹⁵

Kadim Şarkî Hun Türkleri'nden kalma pek çok hayvan şeklinde tunç eserler ve birçok üzerinde oyma hayvan resimleri bulunan tunç kemer plâkları, türlü diğer plâklar, düğme, kopçalar, koşum takımlarına ait eşya bulunmuştur.

Arkeologlar, bu kadim Hun sanatına, (eskiden Hun devleti ülkesinin bir eyaleti olan Çin'in şimalindeki Ordos sahasına nisbetle) Ordos sanatı ismini vermişlerdir. Fakat bu sanatın yayılma sahası Ordos'a münhasır değildir. Hun sanatı Baykal'dan Çin'in Hopei havalisine, şimalde bugünkü Çita havalisine kadar yayılmıştı. Moğolistan'da bir çok yerde mezarlarda bu sanat eserleri bulunmuştur.

Çin'in "mücadil krallıklar" devri denilen devirdeki sanatı doğrudan doğruya Türk (Hun) sanatı tesiri altında vücuda gelmiştir.

Hun Türkleri arasında bu sanat milâttan önce 656-200 arasında inkişaf etmiştir. Ordos sanatının doğru ismi Hiung-Nu, yahut eski Türk sanatı olmalıdır. Bizim kanaatimize göre, bu sanat Minüsinink sanatı denilen bronz devri kurganla-

¹⁴ Tukiü Türkleri hakkında Çin rivayetleri için, aşağıda Tukiü Türkleri'nden bahseden fasla bakılsın.

¹⁵ Meselâ, O. Janse, de style Houvai et ses affinités. Revue des arts asiatiques. 1934. B. Karlgrén, New studies on Chinese bronze. Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, N. 9. Stokholm, 1937. M. R. Grousset, L'Empire des Steppes, pp. 50-62.

rından çıkarılan eşyadaki sanatın devamından başka bir şey değildir. Bugün Ordos sanatının Türk eseri olduğu tasdik olunduğu gibi, bir gün Asya'daki bütün tunç devri kurganlarının ve kurganlardan çıkarılmış olan eşyanın (Minüsinsk sanatı eserlerinin) de Türk ırkına mensup kavimlerin eseri olduğu arkeolojik delillerle de ispat olunacaktır, kanaatindeyiz.

§ 8

ŞEHİR HARABELERİ VE SU YOLLARI

Eski Türk vatanlarında pek çok şehir harabelerine tesadüf olunmaktadır.

Şehir harabeleri hem Şarkî Türkistan'da, hem Garbî Türkistan'da pek çoktur. Bu şehir harabelerinin bugün ziraat mümkün olmayan sudan mahrum kurak sahalarda bulunması Türk vatanlarının eski devirlerde daha münbit olmuş olduğunu gösteriyor. Bir çok şehirlerin harabe haline gelmesi eskiden mevcut olan bir çok ırmakların ya tamamen kurumuş olması veyahut sularının azalmış, mecralarının kısalmış olması neticesi olduğu anlaşıyor.

Bu şehir harabelerinden bazıları terihen malûm şehirlerin harabeleridir. Diğerleri isimleri malûm olmayan şehirlerin harabeleridir. Eski Türk vatanlarında pek çok şehir harabelerinin bulunması da eski Türklerin münhasıran göçebe hayatı yaşayan bir millet olmadığını ispat eden delillerdendir.

Şehir harabelerinden başka bugün ziraate müsait olmayan sudan mahrum sahalarda su kanallarına, arıklara da tesadüf olunmaktadır.

Bugün gayri münbit, göçebe Türklerle meskûn olan sahalarda arıkların bulunması bir taraftan bu sahalarda bir zaman tarlalar ve bunları sulamak için çay ve ırmaklar mevcut olmuş olduğunu, diğer taraftan bugünkü göçebe Türklerin seleflerinin dahi iklim şartları müsait olduğu devirlerde ziraatle uğraşmış olduğunu gösteriyor.¹

Bir çok münbit sahaların gayri münbit hale gelmesi, Orta Asya'nın tedricî kuruması hâdisesi neticesidir. Bu meseleyi ta'mik etmek isteyenlere Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtnamelerine müracaat etmelerini tavsiye ederim. Bu zabıt namelerinde eski Türk şehirleri hakkında da bazı tafsilât vardır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

§ 9

ESKİ TÜRKLERDEN KALMA KİTÂBELER, YENİSEY KİTÂBELERİ

Cenubi Sibirya'da Ulu Kem (Yenisey) nehri ile, Şimali Moğolistan'da Orhon nehri havalisinde bir çok yazılı taşlar bulundu. Bu yazılı taşların eski Türklerden kalma medeniyet ve kültür izleri arasında gayet mühim yeri vardır. *Yenisey* yazılan adı ile tanılan yazıların sayısı otuzdan fazladır. Bunları türlü zamanlarda eski Türk ülkelerinde ilmî seyahat yapan türlü Avrupa âlimleri bulunmuşlardır.

İlk defa olarak Cenubi Sibirya'daki yazılı taşlardan bahseden âlim Alman Strahlenberg olmuştur. Strahlenberg "Avrupa ve Asya'nın Şimali ve Şarki Kısımları"¹ adlı eserinde, biri Abakansk şehri civarında, diğeri Uybat adlı bir mahalde bulunan iki taştan bahsediyor.

1770 senelerinde Rusya'nın türlü yerlerinde seyahat etmiş olan diğeri bir Alman âlimi, Pallas da Sibirya'da bulunmuş bir taştan bahsediyordu.²

Pallas bulduğu bu yazının bir kopyasını zamanının en meşhur dil bilginlerinden sayılan Gerhard Tyschen'e göndermiş ve bu yazıların yazısı ve dili hangi milletin eseri olabileceği hakkında fikrini sormuştur.

Tyschen bu, sonraları Türk eseri olduğu keşfedilecek olan, yazıların dili kelt dili olduğu fikrini ileri sürmüştür. *Hattâ birkaç kelimeyi Keltçe olarak okumuş olduğunu iddia etmiştir.* Pallas kendisi bu yazıların Yunan alfabesinden alınmış bir yazı olduğu fikrinde idi. Pallas'tan sonra da Ulu Kem nehri havalisinde bulunmuş yazılar hakkında bir çok birbirinden yanlış fikir ve nazariyeler ortaya atılmıştır.

İngiliz âlimlerinden Robert Brown Yenisey yazılarının İtalya'nın kadim kavimlerinden Etrüsk yazısına müşabebetinden bahsediyordu.³

Fransız âlimlerinden Deveria bu yazıların Türk yazısı olması ihtimalini kat'iyetle reddediyordu. 1889'da Fransa'nın "Kitabeler ve Edebiyat" akademisinde okuduğu bir takirde, bu âlim şu sözleri söylemiştir:

Strahlenberg, Der nördliche-Und ösliche Theil von Europa-Und Asien, s.s. 448-458, Stokholm, 1730.

² Pallas, Von einer in Sibirien gefundenen unbekanten steinschrift i Neu Nordische Beitraege zur physikalischen und geographischen Erd-und-völkerbeschrelbung. Naturgeschichte und Oeconomie. V. s. 237-45.

³ The Yenisey inscriptions. Academy XXXVII, p. 103 ve XXXVIII, p. 251, 1890.

"Başka bir isim bulamadığımız için şimdilik Çud yazısı adile andığımız bu yazılar Tatar (Uygur) yazılarından daha münkeşif bir yazı sistemi arz ediyor. Bu şimdiye kadar okunamamış yazılar ve o yazıları taşıyan âbideler 744 senelerinde Uygur devleti kurulduğu gündenberi Orhon ve Yenisey havâlisinde yaşayan Türk kavimlerden birinin eseri olması ihtimalini kabul etmek şimdilik imkânsızdır. Çünkü bu kavimlerin Uygur yazısını kabul etmeleri daha mükemmel bir yazıya malik olmamalarından ileri gelmiştir."

Bu Yenisey havâlisinde bulunmuş yazılarının sayısı otuzikiye çıktıktan sonra, Finlândiya âlimlerinden J. R. Aspelin 1889'da bu yazıların kopyalarını neşretti.⁴

Yenisey yazıları bugün *İsik Kölle* Pamir arasında oturan kara Kırgızların selefleri olan eski Kırgızların eserleridir. Kırgızlar orta zamanlarda Yenisey ile İrtiş ırmağı arasındaki sahada oturuyorlardı.

Yenisey yazılarının hiçbirinde açık bir tarih gösterilmemiş ise de metinlerinde bulunan bazı işaret ve emarelerden bazılarının M. S. VII nci asır ortalarına ait olduğu neticesine varılmıştır.⁵

Yenisey yazılarından bir kısmını Radloff Almanca tercümeleriyle beraber neşretti.⁶ Hepsi mezar taşlarından ibaret olan Yenisey âbidelerinin metinleri çok kısadır. Sayıları çok ise de metinlerinin kısalığı yüzünden bunların tarihî ehemmiyetleri ikinci derecededir.

Bunlar Türk medeniyeti, Türk hukuku tarihi bakımından mühim kaynaklar sayılamazlar.

⁴ Aspelin, Inscriptions de l'Yenisey recueillies et publiées par la société Finlandaise d'archéologie, Helsingfors 1889.

⁵ Radloff "Alttürkische Inschriften der Mongolei. III. p. 301.

⁶ Radloff, Op. Cit. Loc. Cit. Benim "Türk Dili İçin" adlı eserimde bu kitabelerden birinin metni dercedilmiştir. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

§ 10

ORHON ÂBİDELERİ

Medeniyet ve hukuk tarihi bakımından mühim olan Türk kitabeleri Şimali Moğolistan'da bulunmuş kitabelerdir. Bunlardan ikisi, en mühimleri Orhon nehri havalisinde bulunduğu için Orhon Kitâbeleri adıyla meşhurdurlar.

Orhon Kitâbeleri'ni keşfeden, Rus arkeologlarından Yadrintseff'dir.

Yadrintseff bunları 1889'da eski Uyğur şehri olan "Karabalgasun" şehrinin harabelerini tetkik için yaptığı seyahat esnasında bulmuştur. Orhon Kitâbeleri'ni taşıyan âbideler Şimali Moğolistan'da Selenga nehrine dökülen Orhon ırmağının Şarkî sahilinde eski Türk şehri olan "Karakurum" harabelerine yakın (60 kilometre kadar bu harabelerin şimalinde) bulunan Koşo-Tsaydam adlı bir yerde bulunmuşlardır.¹

Âbideler yontulmuş, işlenmiş dört taraflı sütun şeklinde taşlardan ibarettir. Sütunların üç tarafına Türkçe metinler oyulmuştur.

Dördüncü tarafına Çince bir metin yazılmıştır. Türkçe kitabeler sütunların 2 m. 31 cm. kadar yerini işgal ediyor. Âbidelerden kırılmamış olan birinci âbide 10.000 kadar harfi ihtiva ediyor.

Bugünkü orta büyüklükteki kitap sayfalarıyla 15-20 sayfalık bir metin teşkil ediyor.

Dikili taşların ikisinin etrafında pek çok insan gövdesini gösteren heykele benzer taşlar bulunmuştur. Heykellerin başları kırılmıştır.

Yazılı taşların yakınında bir mâbet harabesi olduğu tahmin olunan bir bina bakiyesi de bulunmuştur.

Bu, bugün bir toprak yığınının ibaret olan harabede kiremitler de bulunmuştur.

Bu Orhon âbideleri, üzerine yazılar hakkedilmiş dört yanlı taşlardır. Âbidelerden birincisinin uzunluğu 3 metre 32 santimetredir. Eni temel tarafında 1 m. 32 cm'dir. Kalınlığı ise temel tarafında 46, uç tarafında 44 santimetredir. Âbide hafif bir surette kesilmiş eham şekli arz ediyor. Bu âbidelerin taşları siyahımsı bir tek parça taşlardır. Bu taşlar dikildikleri zaman taş kaidelere oturtulmuş oldukları âbidelerin yanında halen mevcut olan temel taşlarından malumdur, ikinci âbide kırılmış olduğundan, hacmi hakkında kat'i bir söz söylemek mümkün değilse de birinci âbide ile aynı büyüklükte olduğu birçok emarelerden anlaşılıyor. Âbidelerin her ikisi zaman, hava ve yağmurların tesirinden çok zararlanmış olduğundan yazıları zorlukla okunabilmektedir.

Orhon yazılarında kullanılan yazı alâmetleri yukarıda bahsettiğimiz Yenisey yazılarındakinin aynıdır. Fakat Orhon yazılarındaki harfler Yenisey kitabelerindeki harflerin daha tekâmül etmiş, daha güzelleşmiş bir şeklidir.

Orhon havalisinde Yenisey harfleriyle yazılmış kitabeleri taşıyan âbidelerin bulunması Avrupa'da arkeoloji ve dil bilginleri arasında Yenisey- Orhon harflerine karşı yeniden alâka uyandırdı.

Orhon Kitâbeleri'nin harflerinin daha okunaklı ve metinlerinin daha uzun olması bir çok âlimlerde Yenisev-Orhon yazılarını okumak usulünü bulmaya yar-dım edeceği ümidini uyandırdı. Orhon âbidelerini tetkik etmek üzere hemen aynı zamanda Orhon havalisine biri Rusya'dan, diğeri Finlândiya'dan olmak üzere iki ilmî hey'et gönderildi. Rusya hey'etinin başında meşhur Türklük bilgisi mütehas-sısı Radloff, Finlândiya hey'etinin başında ise Heykel isminde bir bilgin bulun-u-yordu. Radloff hey'etinin tetkik mahsulleri (Orhon seferinin mesaisi külliyesi)² ismiyle 1892'de Petrograd'da neşrolundu.

Heykel'in tetkikat neticesi ise "*Orhon Kitâbeleri*"³ ismiyle 1892'de Helsinki şehrinde neşrolundu. Orhon Kitâbeleri'nin Orhon mesaisi külliyesinde ve Heykel'in "*Orhon Kitâbeleri*"nde neşrolunmuş fotoğrafla alınmış resimleri ve doğ-rudan doğruya fennî usullerle alınmış kopyaları vasıtasıyla bu yazıları okumak için birçok âlim çalıştı. Fakat bu yazıları okumak usulünü bulmuş olmak şerefi Danimarka âlimlerinden Wilhelm Thomsen'e nasip oldu.

1893'de Thomsen *Orhon (ve dolayısıyla Yenisey) kitabelerini okumak usulünü keşfetti*.

Aynı senede Kopenhagen Akademisi âzaları huzurunda okuduğu bir takrirle Thomsen keşfini bütün âleme ilân etmiş oldu.

Thomsen tarafından keşfedilmiş anahtar, (okuma usulü) sayesinde Radloff âbideleri derhal okudu. 1894'de birinci âbidedeki bütün kitabenin Almanca tercümesini neşretti.⁴ Bir müddet sonra Radloff her iki kitabenin daha mükemmel bir şekilde yapılmış tercümesini bir çok izahatla beraber (Eski Türk Kitabele-ri) ismiyle neşretti.⁵ Aynı senede Orhon yazısını okuma usulünü keşfetmiş olan

² Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsiyi St. Petresburg. 1892-1896.

³ Heykel, "Inscriptions de l'Oorhon, recuëllies par l'expédition, finnoise 1890 et publiées par la société finno-ougrienne. Helsingfors 1892.

⁴ Das Denkmal Zu Ehren des Prinzen Kül-tegin (Prens Kül-Tegin namına dikilmiş âbi-de.) Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, I. St. Petersburg, 1894.

⁵ Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Alttürkische Inschriften der Mongolei. Iste Li-eferung 1894.

Thomsen de Orhon Kitâbeleri'ni kendisi Fransızcaya tercüme etti ve "*Okunmuş Orhon Yazıları*"⁶ ismiyle neşretti. Bundan sonra bu kitabeler hakkında pek çok tetkik neşrolundu.⁷ Bu kitabeler okunduktan sonra, Orhon âbidelerinin milâdî 681 senelerinde merkezi Orhon havâlisinde olmak üzere bir yeni Türk devleti tesis eden Kutluk Han'ın oğulları Kül Teginle Bilge Han'ın mezarları üstüne rekzedilmiş mezar taşları olduğu anlaşıldı.

Birinci âbide adıyla tanılan âbide 731'de vefat eden Kül Teginin⁸ mezarı üstüne biraderi Bilge Han tarafından 732'de rekzedildiştir. İkinci âbide ise 734'te vefat eden Bilge Han'ın kabri üzerine oğlu İjen Han tarafından 735'te dikilmiştir.⁹

Orhon ve Yenisey alfabesi 38 harften terekkep ediyor. Bunlardan dördü ses-siz, üçü yarım seslidir. Kalanları samit ve mürekkep sesli harflerdir. Bunlardan başka bir de sözler arasını ayıran iki noktadan ibaret bir alâmet vardır.

⁶ Les inscriptions de l'Orkhon déchiffrées I. 1894. Helsingfors.

⁷ Bunlardan en mühimleri şunlardır:

W. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Memoire de la société finnoougrienne. 1894, Helsingfors.

W. Thomsen, Turcica, Helsingfors, 1916. mem. soc. fin-oug. XXXVII.

W. Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei. Zeitschrift d. Deut. Morgenland-Gesellschaft, Neue Folge, Bd. 3. H. 2. 1924.

W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Erste Lieferung, 1894.

W. Radloff, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. 1897.

W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. St. P. 1899.

W. M. Melioranski, Pamiatnik V çest Kül-Tegine. Zapiski vostoçnnago otdelénia Imperator. Rusk. Arkheolog. Obşçestva. Tome XII, Vipuski I, II. St. Petersburg, 1899.

P. M. Melioranski, ob orkhonskikh i Eniseyskikh Nadgrobnikh Pamiatnikakh i nadpisekh. Journal. Minist Narod. Prosveşçenia Iun, 1898. St. Petersburg.

Barthold, Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften. In Radloff's Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge.

Barthold, Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen in Radloff's Die Alttürk. Inschriften. Zweite Folge.

Bang, Zuden Kök-Türkischen Inschriften der Mongolei. T. P. 1898, IX. P. 117-141.

H. Vamberi, Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens Helsingfors. 1898.

J. Marquart, Die chronologie der Alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898.

J. Marquart, Historische Glossen zu den Alttürkischen Inschriften W. Z. K. M. Viyana Şark Tetkikatı mecmuası. Necip Asım, Orhon âbideleri.

⁸ Kültegin Kutluk Han'ın küçük oğlu idi. Bilge Han zamanında asker kumandanı idi. Pek çok fütihat yapmış bir Türk kahramanıdır.

⁹ Bilge Han Kutluk sülâlesinin üçüncü Hanıdır. Hüsnü ahlâkla temayüz etmiş bir hükümdardı.

Bütün harfler 3 unsurdan tereküp ediyor: Bir düz çizgi (—) bir yay (—), bir nokta (.). Harflerin çoğu düz çizgilerin türlü şekilde terkibinden hâsıl olmuştur.

Buotuz sekiz alâmet şunlardır:

§ 11

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ:

SAİT HARFLER

√ = a ve e

└ = ı ve i

> = o ve u

N = ö ve ü

∧ = t (ت)

h = t (ث)

» = d (Kalın)

X = d (İnce)

1 = p

SAMİTLER:

h = k (ك)

∠ = k (ك) ı dan evvel ve sonra

↓ = k (ك) o u dan evvel ve sonra

└ = k (ك)

h = k ö ve ü dan evvel ve sonra

)(= g (غ)

f = g (گ)

∪ = b (Kalın)

∩ = b (İnce)

D = y (Kalın saitlerden evvel)

9 = y (İnce saitlerden evvel)

} = i (Saitlerden sonra)

ʏ = ng

) = n (Kalın saitlerden evvel ve sonra)

ɰ = n (İnce saitlerden evvel ve sonra)

» = m

ʒ = r (Kalın saitlerden evvel ve sonra)

ɹ = r (İnce saitlerden evvel ve sonra)

↓ = l (Kalın saitlerden)

ɿ = l (İnce saitlerden)

ʎ = ç

Y = iç

Y = S (Kalın saitlerle)

I = S (İnce saitlerle)

Y = ş

H = z

◡ = nd

3 = nç

M = L d (L t)

: } Bu iki nokta bir ses ifade etmeyip, ancak
kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılır.

YAZI ŞEKLİ:

ıMhJYJD NHTNh: ıY)Jh Sağdan sola

(Tenri Türkü yaşatsın)

Görüldüğü gibi harflerin şekli çok nefistir. Bu alfabe dünyada malûm bütün eski alfabelerin en güzelidir. Türk harfleri güzellik bakımından Lâtin harflerine yaklaşıyor. Eski Türk alfabesinde pek çok alâmet bulunması savtı âhenk kanununa riayeti temin içindir. Saitler nisbeten mahdud olduğundan samitlerin ince yahut kalın telâffuzu samitlerin iki ve hattâ üç türlü olması sayesinde temin olunmuştur.

Türk yazısının bazı harflerinin Aramî alfabesinden alınmış olduğuna dair fikirler ileri sürülmüş ise de, bu kat'î bir surette isbat olunmamıştır.

*Biz bir çok esaslara dayanarak bu alfabe'yi Türk dehası mahsulü telâkki ediyoruz.*¹⁰

Kitabelerin diline gelince: Bu dil tabiatıyla bugünkü Anadolu lehçesinden farklıdır. Fakat Orhon Âbideleri 1200 yıl zarfında dilimizin pek az değişmiş olduğunu gösteriyor.

Eski dilimizle bugünkü dilimiz arasındaki fark ne eski Zend lisanı ile İranlıların bugünkü lisanı arasındaki farka, ne de eski Lâtin lisanı ile bugünkü İtalyan lisanı arasındaki uzaklığa kıyas edilebilir.

Türkçede kelimelerin bünyesi olduğu gibi sağlam kalmıştır.

Er, eski Türkçede de er'dir. Kişi, kişidir; oğul, oğuldur; kız, kızdır. Eski lehçe ile bugünkü Türkçe arasındaki bütün fark birkaç gramer kaidesi farkıyla lisanın tekâmülü neticesinde bazı seslerin yumuşaması sayesinde husule gelmiş tahavvüllerden ibarettir.

Türk dilinin bu kadar uzun bir zaman zarfında bu kadar az değişmiş olması, Türk dilinin tâ M.S. sekizinci asrın başlarında inkişafın yüksek noktasına çıkmış, tamamen tebellür etmiş bir dil olduğunu isbat eder.

Orhon Kitâbeleri'nin muhteviyatından ileride eski Türklerin hukukunu tespite yardım eden kaynaklar hakkındaki fasıllarda bahsolunacaktır.

Eski Türklerden kalma yazılı âbideler bu iki Orhon Âbidesi'ne münhasır değildir.

Orhon Âbideleri ismiyle malûm 732'de Kül Tegin ve 35'de Bilge Han mezarları üzerine dikilmiş âbidelerden başka da Moğolistan havalisinde birkaç eski Türklerden kalma kitabeli âbide bulunmuştur. Bunlardan mühimleri şunlardır:

III. Tonyukuk Âbidesi: Bu âbide milâdi 682 senelerinde Türkleri siyâsî esaretten kurtararak yeni bir Türk devleti kurmuş olan Kutluk Han'ın dostu ve müşaviri ve sonraları Bilge Han'ın veziri olan büyük kumandan Tonyukuk'un mezarına dikilmiş kitabeli âbidedir.

¹⁰ Bu esaslardan biri ve en mühimmi şudur: Bu yazının bütün harfleri üç unsurdan yapılmıştır: Bu unsurlardan biri Türkün kadim devirlerdenberi kullandığı yay, diğeri düz çizgi şeklindeki ok, üçüncü unsur hedefi temsil eden noktadır: —

Bu âbideyi 1897'de Şimali Moğolistan'da Tola nehrinin sağ sahili ile Nalaykha denilen posta istasyonu arasında bulunan Baym-Tsokto adlı bir mahalde Madam Klementz adlı bir Rus kadını bulmuştur. Bu âbidenin oldukça uzun (on sahife kadar) bir metni ihtiva eden kitabesinde de eski Türkler hakkında bir çok kıymetli malûmat vardır. Tonyukuk Kitabesi'ni Radloff 1899'da Almanca tercümesi ve bir çok kıymetli izahlarla beraber neşretti.¹¹

IV. Dördüncü âbide 682'de devlet kurmuş olan Kutluk Han'ın mezarına dikilmiş olduğu tahmin olunan âbidedir. Bu âbideyi 1891 Orhon Âbideleri'nin bulunduğu Koşo-Tsaydam adlı mahallin cenubunda Ongin nehri havalisinde Tarmel adlı mahalde Yadrintseff bulmuştur.

Ongin nehrine yakın bir yerde bulunmuş olduğu için Ongin Âbidesi ismiyle malûmdur. Bu âbidenin metni kısadır. Yazısı Orhon Kitâbeleri'ndeki yazı gibi itina ile yazılmış değildir.

V. Kara Balgasun Âbidesi: Bir Şimali Uygur Han'ının mezarına dikilmiş olduğu tahmin olunan bu âbide Uygur Âbidesi ismiyle de anılıyor. Kara Balgasun Âbidesi eski Uygurların payitahtı olan Kara Balgasun şehri harabelerinin içinde Hanların sarayından 500 adım kadar uzaklıkta büyük yolun cenubunda bulunmuştur.

Âbide granit taşından yapılmıştır. Âbidenin kaidesi yatmış bir arslanı temsil ediyor. Bu âbidenin kitabeleri eski Orhon harfleriyle yazılmış metinden başka, bir de Uygur harfleriyle yazılmış Türkçe bir metni (31 satır kadar) ve kısa (on dokuz satır kadar) bir Çince metni dahi ihtiva etmektedir. Bu âbidenin kitabeleri çok bozulmuştur. Türkçe metinlerin ancak cüz'î bir kısmı okunabilmiştir. Orhon yazısıyla yazılmış metnin şu sözleri okunmuştur:

Bu Tengriken Tengride Kut bulmuş Alp-Bilge

Tengri Uygur Kaganıng bitiği.....

Kitabelerin iyi saklanmış kısmı Çince metindir. Bu metni Çin lisanı müte-hassıslarından Rus âlimi Vasilieff tercüme etmiştir.¹²

Şimdiye kadar eski Türk vatanlarında bulunmuş kitabeli âbideler bunlardan ibarettir.

Radloff, Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, zweite Folge. St. Petersburg. 1899.

Radloff'un bu eserine meşhur Alman Çin lisanı ve edebiyatı mütehassısı F. Hirt'in Tonyukuk Kitabesi hakkında mühim bir etüdü ilâve edilmiştir. Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. Bu etüd eski Türklerin tarihini aydınlatan çok mühim izahları ihtiva etmektedir.

Aynı eserin sonuna bu etüdden başka Rus âlimi Barthold'un "Eski Türk Kitabeleri ve Arap Kaynakları" adlı bir tetkiki de ilâve edilmiştir.

¹² Vasilieff, kitayskie nadpisi na Orkhonskikh pamiatnikakh ve Koşo-Tsaydame i Kara-balgasune St. Petersburg. 1897.

FASIL III

ESKİ TÜRKLER ARASINDA YAYILMIŞ DİNLER

§ 12

ŞAMANİZM

Eski Türklerin millî dini Avrupa edebiyatında Şamanizm¹ ismiyle malûm olan dindir. Bu dinin ruhanilerine eski Türk dilinde *kam* denildiği için bu dine *kamlık* dini² dahi diyebiliriz. Bu din uzak Asya'nın bazı gayri müslim Türkleri arasında bugüne kadar yaşayan³ bir dindir. Şamanizm dininin akideleri, ahlâki esasları ve dinî merasimi bazı Rus ve Alman âlimleri tarafından tetkik edilmiştir.⁴ Bazı âlimlerin yaptığı gibi şamanizmi fetişizm ve totemizm gibi iptidai dinlerden addetmek çok yanlışır.⁵

Bu din mahiyeti itibariyle yüksek esaslara müstenit dinlerden biridir. Dinlerin kıymet ve derecesini tespit için en emin kıstas ulûhiyetin mahiyeti hakkındaki telâkkidir.⁶

Bu din Türklerden başka Tunguzlar ve bazı Moğol kavimleri arasında dahi yayılmıştır. İzcümle Baykal gölü civarındaki Buryat-Moğollar bugüne kadar şamanisttirler. Tunguz ve Buryatlar ruhanilerine Şaman dedikleri için, Avrupalılar bu dine Şamanizm ismini vermişlerdir.

² Bu kamlık tabirini eski Türk kavimlerinden bazıları kullanmıştır. Codex comanicus. P. 9. *Kamlık termen.*

³ Bugüne kadar Altay Türklerinden Teleutlar, Şorlar ve Şimali Sibiryâ'da yaşayan Yakutların bir kısmı bu dine sadık kalmışlardır.

⁴ Siroşzewski, Du Chamanisme d'après les croyances des Yacouts_in *Revue de l'histoire des religions*. 1902. II. P. 205 - 233.

Radloff, Aus Sibirien, Band II. Das Schamanismus and sein Kultus.

Potantin, oçerki Sevrozapadnoy Mongoliyi, IV. s. 40-130.

⁵ Hollanda'lı Profesör Chantepie de la Saussaye "Dinler Tarihi" adlı eserinden Şamanizmi vahşî milletlerin dinleri arasında saymaktadır. Bu fikir, Şamanizm'in mahiyetini iyice tetkik etmeden söylenmiş yanlış bir fikirdir. [Chantepie de la Saussaye, Manuel d'histoire des religions.]

⁶ Âlimler dinleri muhtelif şekillerde tasnif etmişlerdir. Diyebiliriz ki, şimdiye kadar tatmin edici bir tasnif bulunmamıştır. Avrupa âlimlerinin dinleri tamamıyla bitaraf olarak ilmi bir bakımdan tasnif etmelerine Hristiyanlık hakkındaki fikirleri mâni olduğu anlaşılıyor. Hristiyanlık ahlâk bakımından çok yüksek dinlerden biridir. Fakat Hristiyanlığı akide bakımından yüksek dinlerden telâkki etmek ancak inanmak sayesinde mümkündür. Dinler muhtelif şekillerde taksim edilmiştir. En meşhur taksimler Hegel, Von Hartmann, Tiele ve Siebeck'in tasnifleridir. Bizim burada bu taksimler üzerinde duramayacağımız tabiidir.

Eski Türk dininde "Allah" hakkındaki telâkki çok yüksek bir telâkkiydi.

Her münkeşif din gibi şamanizmin de üç unsuru vardır:

- 1) Akideler,
- 2) Âyin ve merasimi,
- 3) Ahlâkî tavsiyeleri.

I. *Şamanizmin akideleri*: Şamanizm bütün kuvvetlerin fevkinde yüksek bir ilâh tanıyor: *Tengri* (bugünkü telâffuzu Tanrı olmuştur).

*Tanrı bütün kâinatın hâlikıdır. Bütün var olan nesnelerin yaratıcısıdır. Her şeyin menşeidir. Yer ve gökleri ve yer ve göklerdeki bütün varlıkları yaratan Tanrı'dır.*⁷

Tanrı aynı zamanda hayır ilâhıdır. Tanrı insanların hâlikı olduğu kadar hâmisidir de. O yaratan ve koruyan bir kudrettir.

Âlem onyedi tabakadan ibarettir. Sema (gökler) ziya, nur âlemidir.

Yer altında yedi tabakadan ibaret zulmet âlemi vardır. Sema âlemi ile yer altı âlemi arasında fâsıl hat yerin sathıdır.

Gökler (sema) âlemin hâlikı olan Tanrı ile ona tâbî ikinci derecedeki mukaddes ruhların (varlıkların) meskenidir.

Tanrı bütün âlemin hâlikı olduğu gibi bütün tabiat hâdiselerinin dahi sebebi, illetidir, yaratıcısıdır.

Yerin üstü insanların meskenidir. Yer üstünün de kendine mahsus ruhları vardır. Bu ruhlar da büyük Tanrı'ya tâbidir. Yer ruhlarının umumî ismi *yersu*'dur.

Yersu (bugünkü şamanistlere göre) onyedi ruhtan terekkep eden bir küldür.

Semadaki Tanrı ve ona tâbî yer üstündeki ruhlar gibi yersu da insana hayır-hah ruhlardır:

II. Yerin altı zulmet âlemidir. Orada fenalık, şer hâkimdir. Orada fenalık ruhları ve fenalık yapmış olan insanların ruhları yaşar.

Bu fenalık ruhları yer yüzündeki insanların düşmanıdır. Daima onlar insanlara fenalık yapmaya çalışırlar ve zarar iras etmek isterler.

III. Yer yüzündeki hayatları müddeti zarfında iyilik yapmış, ahlâka uygun bir hayat sürmüş olan insanların ruhları öldükten sonra üçüncü kat semada bulunan

⁷ Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei, in Zeitschrift d. deut. Morgenlän. Gesellschaft. Neue Folge Band 3, s. 131.

"cennet [uçmak]" de yaşarlar. Cennete ulaşmış selefler icabında bugün yaşayan haleflerinin imdadına yetişmek ve onlara iyilik etmek kudretini haizdirler.

Ağır vaziyetlerde ölmüş seleflerin yardımına müracaat etmek faydalıdır.

IV - Tanrı yer yüzünde yaşamak üzere ilk önce *kişi* ismiyle bir akıl sahibi mahlûk yaratmıştır. Bu mahlûka Tanrı semadaki ruhlar gibi saadet ve rahat içinde yaşamak imkânlarını bahşetmiştir.

Fakat bu kişi kendisinin mahlûk olduğunu, Tanrı tarafından yaratılmış olduğunu, her şeyini Tanrı'ya borçlu bulunduğunu unuttu, kendisini Tanrı ile müsavi, onun rakibi sanmaya başladı, Tanrı'ya isyan etti.

O zaman Tanrı bu kişiyi yer altındaki zulmet âlemine, yerin dibine sürdü, ona *Erlık* dedi.

Onu orada zulmet ve fenalık âleminde yaşamaya mahkûm etti. Bundan sonra Tanrı yer yüzünde yaşamak üzere yeniden dokuz kişi yaratmıştır. Bugünkü insanlar bu ikinci defa olarak yaratılmış *kişilerin* ehfadıdır.

Yeraltındaki kişi (*Erlık*) ve oradaki fenalık ruhları yerin üstünde, nur, ziya sahasında yaşayan insanların düşmanıdır. Onlar yer yüzündeki insanlara her fırsatta zarar iras etmeye çalışırlar.

Biz yer üstündeki insanlar göklerdeki Tanrı'nın kullarıyız, daima onun hayırlı tesiri altındayız. Fakat daima yere de temas ettiğimiz için biz yer altındaki fenalık ruhlarının tesirine de maruz bulunuyoruz.

Mümin olanın vazifesi bütün kâinatın halıkı olan semadaki yüksek Tanrı'nın iradesine uygun yaşamaya ve yer altındaki fena ruhların tesirinden ve onların fena telkinlerinden kendisini korumaya çalışmaktır.

Müşkül vaziyetlerde insan Tanrı'ya ve cennetteki seleflerine müracaat etmelidir. Dualar faydalıdır.

V Kamlık. Ne gibi hareketler Tanrı'nın iradesine uygundur, fenalık ruhlarının şerrinden kurtulmanın çareleri nelerdir? Tanrı'ya ve cennetteki seleflere müracaatın usulleri nelerdir?

Bunları herkes bilemez. Bu usulleri ancak Kamlar (Ruhaniler) bilir, onlar gösterir.

Herkes Kam olamaz. Kamlık bazı ailelerde batından batına intikal eden bir irsi ruhani kuvvettir.

Kamlar iki türlüdür: Bazıları ancak hayır ilâhı olan yüksek Tanrı ve semavî kuvvetlerle olan münasebetlerde tavassut ederler. Diğerleri fenalık ruhlarının zararlarından korunma çarelerini de bilirler.

Fakat her iki sahada insanlara yardım edebilecek Kamlar da vardır.

Semadaki ruhlarla ve yer altındaki fenalık ruhlarıyla (cinlerle) münasebette bulunmak ancak Kamlar vasıtasıyla mümkündür. Fakat Yersuya, Yersu ruhlarına ve seleflerin mânevi yardımına insan vasıtasız dahi müracaat edebilir. *Yersu insana en yakın bir İlâhî kuvvettir.*

İnsan hiç korkmaksızın her anda ona, Yersuya müracaat edebilir.

İnsana lâzım olan şeyleri: Yiyeceği, içeceği, giyeceği, oturacak yeri temin eden o Yersudur.⁸

Bu göklerdeki semavî kuvvetler, ruhlar ve yer altındaki fenalık ruhları, insanlara mahiyetleri idrak edilemeyen kuvvetlerdir.⁹

Fakat cehennemî (yer altındaki) kuvvetler semavî kuvvetlerle müsavi değildir.

Nur, ziya âlemindeki ruhlar kıyas edilemeyecek derecede daha kuvvetlidirler.¹⁰

VI - Şamanizmin mühim esaslarından biri de, bugün yaşayan insanlarla çoktan vefat etmiş selefler arasında sıkı bir bağ, bir mânevî rabita mevcut olduğuna dair inandır. Seleflere hürmet şamanizmin büyük esaslarındanıdır.

Bu akide Kamlık dinine salık insanları daimî surette seleflere ve ihtiyarlara hürmet göstermeye sevk etmektedir.

Şamanizmin esas akideleri bundan ibarettir.

VII. *Şamanizm'in merasimi:* - Bu dinin âyin ve dinî törenlerine gelince, Kamlık dininde olanlar ibadet ve merasim esnasında ateş yakarlar.

Büyük merasimde yaktıkları büyük ateşe *Ulugod* derler, küçük merasimde yaktıkları ateşe de *"Kıçık (Küçük) od"* derler.

Kamlık dinindekilerin ulûhiyet hakkındaki telâkkilerini gösteren bir vesika olmak üzere burada şamanist Türklerden birinin, Tanrı'ya hitaben söylenen ve dileklerini ifade eden duasının bir parçasını naklediyorum:

Orhon kitâbeleri'nde Yersu ruhu birkaç yerde anılmıştır.

Radloff, aus Siberien, II. P. 15.

¹⁰ Radloff, Op. Cit. II. P. 20.

Bir şamanist Türkün duası:

Ey, sen yukarda bulunan gök Tanrısı, Ayaş,

Sen bütün yaratılmışların yaratıcısısın,

Yaratılmışların Tanrısısın sen.

Ey, siz, altmış kudretli semavî ruhlar¹¹,

Benim babamı yükselten ruhlar,

Sen Ülgön Bay ki benim anamı da yükselttin.

Ey, ebedi Tanrı, sen (bana) davar bağışla!

Ey, Tanrı, sen (bize) ekmek ver!

Bize bir ev reisi bağışla!

Ey, yaratılmışların yaratıcısı!

Sen yaratılmışların Tanrısısm!

Sana babam vasıtasile yalvarıyorum.

Ey, babam, bana hayır ve bereket gönder.

Bana yardım et.

(Burada babanın, kabilenin isimleri zikrolunur.)

Evde benim başıma,

Tarlada benim davarlarıma (yardım et),

Ey, yaratılmışların yaratıcısı!

Mahlûkların sema Tanrısı!

Ben senin önünde yükünüyorum¹².

Bu kısa izahlardan sonra şamanizmin mahiyetini şu suretle de hulâsa edebiliriz: Âlemi yaratan kudretli bir Tanrı vardır.

O semalarda yaşıyor. Semada Tanrı'dan başka Tanrı'nın emrine itaat eden birçok ruhlar (melekler) vardır.

Yerin altında fenalık âlemi vardır. Orada insan yaratılmış, sonra yerin dibine sürülmüş Erlik ve bütün fena ruhlar yaşıyor. O ruhlar insanların düşmanıdır. Yer yüzü semavî ruhların tesiriyle fenalık kuvvetlerinin, hayırla şerrin mücadelesi sahnesidir. Semavî kuvvetler nur, ziya âlemi olan semalarda yaşıyor. Oradan bize güneş vasıtasıyla nur şuaları göndererek yer yüzündeki hayat hâdiselerini tevlid ediyor. Sema kuvvetleri yaratan, düzelten kuvvetlerdir. Fenalık kuvvetleri yerin

Metinde bunlara "Hanlar" denilmiştir.

¹² Radloff, Op. Cit. II, P. 9. Radloff bu duanın Türkçe metnini kitabına dercetmemiştir. Ancak Almanca tercümesini göstermiştir. Yukarıdaki Türkçe metin Almancadan tercümedir.

Radloff bu duayı Altay Teleut Türklerinden birinin ağzından nakletmiştir.

dibinde, cehennemde, karanlık fenalık âleminde yaşıyorlar. Bunların tesiri daima mahvedici, bozucu, tahrip edici mahiyettedir. Bu kuvvetler bozan, öldüren kuvvetlerdir.

Fakat semadaki kuvvetler fenalık kuvvetlerinden üstündür, onlardan daha kudretlidir. Fenalık kuvvetlerinin zararlarını durdurmak onların elindedir.

VIII. *Şamanizm'in ahlâkî esasları*: - Kaynaklarda şamanizmin ahlâkî esasları hakkında tafsilât yoksa da, mühim esasları malûmdur, insan için iki yol vardır. Yer yüzünde iken iyilik yaparak semaya yükselmek, ölümden sonra semada yaşamak, yahut fenalıklar irtikâp ederek ölümden sonra yerin dibine sürülmek ve orada ebediyen zulmet, fenalık ve ıztıraplar içinde yaşamağa mahkûm olmak.

Onun için insan için matlup olan cennete erişmektir; bunun yolu da ahlâkî hayattır, iyiliktir.

Çok yüksek esasları ihtiva eden bu din, Türkler arasında yabancı dinlerin in-
tişarı ve bunun neticesinde Türk zümreleri tarafından ihmal edilmesi yüzünden şamanizmin akideleri, ahlâkî esasları inkişaf edememiştir. Çünkü âlim kelâmcılar tarafından bu dinin akideleri, ahlâkî esasları izah ve tefsir edilmemiştir. *Eğer bu, hayır kuvvetini bütün kâinatın menşei ve halikı olarak tanıyan, din âlim din üleması tarafından işlenmiş, aydınlatılmış olsaydı, şamanizm beşeriyetin en büyük dinleri arasında yer almış olurdu.*

Çünkü beşeriyet ne kadar inkişaf ederse etsin hayırdan ibaret yüksek kuvvet beşeriyetin yüksek ideali olarak kalacaktır.

Son yüz yıl zarfında şamanizm hakkında Rus âlimleri tarafından bir çok eser yazılmıştır. Fakat bu eserlerin müellifleri şamanizmin hakikî mahiyetini aydınlatmaktan ziyade, bu dine salık olanlar arasında yayılmış yanlış itikatları ve hurafeleri tarife ehemmiyet vermişlerdir.

Bu malûmat etnoğrafi bakımından faydalı olabilir.

Fakat bunlar şamanizm dininin hakikî esaslarını tespit için faydasızdır.

Bu müellifler şamanizmin kabuğunu tarife saplanıp kalmaları yüzünden bu dinin çekirdeğini ihmal etmişlerdir.

Onların tarif ettikleri hurafelerle şamanizmin hakikî mahiyeti arasındaki münasebet bugün bizim cahil halk arasında yayılmış İslâmiyete isnat olunan hurafat ile İslâm dininin hakikî esasları arasındaki münasebet gibidir. Cahil halk her dine bir takım hurafeler karıştırır.

Bu hurafeler bazan dinin hakikî mahiyetini görmeye mâni olabilecek kadar kalın bir bâtil itikatlar tabakası teşkil eder.

Şamanizm hakkında Rus münevverleri ve bolşevik devri müellifleri tarafından yazılmış eserleri biz şamanizmi ters tarafından görerek yazılmış eserler telâkki ediyoruz.

Rus etnoğraflarının en ciddilerinden sayılan Potanin dahi Şamanizm'in ancak bugün siyâsî ve medenî bakımdan düşmüş kavimler arasında görülen bozulmuş, hurafelerle örtülmüş şeklini görmüş ve onu tarif etmiştir.¹³

Şamanizm'in hakikî mahiyetini eski Türklerden bahseden Bizans müellifleri çok iyi anlamışlar ve çok doğru ifade etmişlerdir. Bizans müelliflerinden Theophylactos Simocatta diyor ki: *"Türkler, ateşe, havaya ve suya büyük saygı gösterirler. Yere (yer ruhlarına, yer-suya) münacatlar okurlar, (fakat) onlar yalnız yer ve gökleri yaratmış olan , Tanrı'ya ibadet ederler".*¹⁴

Avrupa âlimlerinden şamanizmin mahiyetini doğru olarak tespit eden Radloff olmuştur.¹⁵

Türk dininin hakikî akideleri hakkında Bizans ve Alman âlimleri hiçbir şey söylememiş olsalar dahi Orhon Kitâbeleri'nin başındaki cümleler bize Türk dininin mahiyetini aydınlatmak için kâfi olurdu.

Orhon Kitâbeleri şöyle başlıyor:

Yukarda mavi sema ve aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında kişi oğlu yaratılmıştır.

Bu cümle sema ve arzın mahlûk olduğunu, Türklerin ne semaya ve ne de arza tapmadıklarını açık göstermektedir.

¹³ G. N. Potanin, Očerki sevro-zapadnoy Mongolii. Vipusk IV. Materiali etnografičeskie s. 40-130, St. Petersburg, 1883.

¹⁴ Theophylactos Simocatta, VIII, 8, 13, P. 260, 7-18. in Dictrich's, Byzantinische Quellen, B. V. Teil II. s. 14.

¹⁵ Radloff, aus Sibirien, Bd. II. s. 1 . 67.

FASIL IV

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRKLER ARASINDA YAYILMIŞ YABANCI DİNLER

Eski Türklerin millî dini sayılan şamanizmden başka Türkler arasında bir çok yabancı - yani başka muhitte zuhur etmiş olan - dinler de yayılmıştı.

Türkler arasında yayılmış din ve mezheplerin mühimleri şunlardır:

Buda dini,

Zerdüşî dini,

Konfücius talimi,

Manes mezhebi,

Ve Nestorius mezhebi.

§ 13

BUDİZM

Rivayete göre Buddha (479-551)¹ Şimalî Hindistan'da bir siyasi şefin oğlu idi²; Tâ çocukluğundan Buda insanların maruz oldukları elem ve ıztırapları göreyerek çok büyük bir teessür duyuyordu. Elemlî ve ıztırap çeken insanlara çok acıyordu, bütün insanlara karşı derin bir bağlılık ve insanî merhamet hissiyle meşbûdu.

Bilâhare Buda dünyevî hayattan çekildi. Her şeyden vazgeçerek şehirlerin haricinde zahitlik hayatı yaşamaya başladı. Uzun müddet böyle yaşadıktan sonra günün birinde geceleyin ormanda bir ağacın yanında yalnız, beşeriyetin mukadderatı hakkında derin düşünceye dalmış bir halde, otururken, Buda'nın ruhunda bir "derunî tenevvür, içten gelen bir ruhî keşif" husule geldi: Genç zahit şu dört

Buda'nın asıl ismi Gotama'dır. Bundan başka Sakya Münî lâkabı vardır. Buddha ismi ona fikirlerini kabul edenler tarafından verilmiş isimdir. Buddha "uyanmış" demektir.

² Meşhur rivayete göre, Buddha'nın babası bir kraldı. Fakat son zamanlarda yazılmış eserler bu rivayetin doğru olmadığını ileri sürmektedirler. Oldenberg, Le Buddha P. 117-118.

hakikati keşfetti: Birinci hakikat, hayatın esası elem ve ızdırab oluşu, ikinci hakikat, bu elem ve ızdırabın menşesine dair hakikat, üçüncü hakikat, elem ve ıztıraptan kurtulmanın lüzumu, dördüncü hakikat, elem ve ıztıraptan kurtulmanın yolları.³

Elem ve ızdırabın menşei nedir? *Bütün elem ve ıztırapların kaynağı insanlardaki hayat ve saadet arzusudur. Onun için elem ve ıztıraplardan kurtulmanın çaresi de hayat ve saadet arzularından vazgeçmektir. Nirvanaya ulaşmaktır.*

Nirvana ise, insanda bütün arzu ve ihtiraslar, bütün emel ve dilekler zail olduktan sonra hâsıl olan ruhî halettir. Bu hâlete vâsıl olan elem ve ıztıraplardan kurtulmuş olur.

Nirvana sayesinde insan ilâhlara ulaşır.

Bu oldukça bedbin ve ümitsiz bir idealizmden ibaret olan akidelere dayanan Buda dininin ahlâkî esasları çok yüksektir. Buda dini sınıf tanımaz. Buda'ya göre bütün insanlar müsavidirler.

İnsan ancak hareketlerde değil, fikirde ve sözde dahi ahlâka riayet etmelidir.

Günah üç şekilde olabilir: Hareket, fikir ve söz ile. Buda dininde katil, sirkat, gayri meşru münasebet, yalan söylemek, sarhoş eden içkileri kullanmak, vakitli vakitsiz yemek yemek, dans etmek ve buna benzer oyunlara iştirak etmek, ziynet ve itriyat kullanmak, yumuşak ve geniş yatakta yatmak, altın, gümüş gibi şeyler istimal etmek *günah*tır.

Bu emir ve nehilerden başka bu din ızdırab çekenlere karşı merhamet, sabır, tahammül ve cinsî münasebetlerden içtinap gibi hareket ve hasletleri tavsiye eder.

Bu dinde rahiplik en yüksek fazilettir. Rahiplere tavsiye olunan ahlâkî esaslar daha sert, daha sıkıdır. Rahipler için servetten mahrumiyet, sıkı inzibat birinci şarttır. Onun için Buda dinini kabul etmiş olan memleketler⁴ manastırlarla doludur.

Buddizm'in Türkler arasında yayılması meselesine gelince, bu din bir zamanlar Çini Türkistan'da yayılmıştı.

Oldenberg. Op. Clt. p. 298.

Chantepie de la Saussaye, Op. Cit. s. 82.

⁴ Meselâ Tibet.

Onuncu asırda (981 senelerinde) Çini Türkistan'da dokuz Oğuz devleti dahilinde seyahat etmiş olan Çin sefiri Uang-Yen-Te Çini Türkistan'da 500 kadar Buda mâbedi mevcut olduğundan bahsediyor.⁵

Bundan başka Cenubî Uygurlardan kalma yazma eserler arasında bir çok Buda dinine dair metinler⁶ bulunmuş olması da bir zamanlar bu dinin bu ülkede yayılmış olduğunu teyit etmektedir.

Cenubî Uygurlardan başka, diğer Türk kavimleri arasında da Budizmi neşir teşebbüsleri görülmüştür. Çin İmparatoru Wöng-Kung (570- 576) Buda dininin mukaddes kitaplarından addolunan *Nirvana Sutra* adlı eserin Türkçe tercümesini Bumin Han sülâlesi hanlarından Tapu Han'a (573-583) hediye olarak göndermiş olduğuna dair Çin kaynaklarında kayıtlar vardır.

Çin Budist misyonerlerinin tesiri altında Tapu Han kendisi Buda dinini kabul etmekle kalmamış, tebealarına da bu dini kabul ettirmek istemiştir,⁷ fakat muvaffak olamamıştır.

Buda dininin Türkler arasında yayılmamış olmasını, medeniyet tarihi bakımından ve Türk ırkının tarihi ve tarihte oynadığı ve bundan sonra oynayacağı rol bakımından, müsbet bir hâdise telâkki etmek gerektir. Çünkü Buda dini, bazı ahlâkî esaslarının yüksek olmasına rağmen akidelerinde mündemiç bedbini, "*masivadan tecerrür*" felsefesi neticesinde bu dini kabul eden milletlerin hayatında menfi rol oynamıştır.

Buda dini hayati bir din değildir. Hayattan vazgeçmeyi, ölümü tavsiye eden bir dindir.

Bugün bu dini kabul etmiş olan Tibetlilerin, Moğollar'ın siyasi ve medenî vaziyeti bunun birer delilidir.

Çini Türkistan Türkleri arasında resmen bu dini kabul etmiş zümreler var idiyse de, bunların bu dine sülûki çok sathî olduğu anlaşılıyor, çünkü, Çinin Thang sülâlesi tarihindeki kayıtlar, Çini Türkistan'daki Buda dinine salık olan Türklerin hayatı çok sevdiklerini, çok neşeli insanlar olduklarını gösteriyor.⁸

Schott, Zu Uiguren Frage.

⁶ Meselâ: F. Müller, Uiguruca I Altun Yaruk.

F. Müller, Uiguruca III, Avdana - Bruchstücke. I-VIII.

⁷ Hirt, Nachworte, P. 115.

⁸ E. Chavannes, Documents Sur les Tou-Kiue Occidentaux. p. 115.

§ 14

MAZDEİZM*(Zerdüş Dini)*

Zerdüş İran'da zuhur etmiş olduğu rivayet olunan bir din müessisidir.

Rivayete göre Zerdüş, milattan önce yedinci asır ortalarında yaşamıştır. Zerdüşün hakiki ismi Zarathustra'dır. Zerdüş bu ismin bugünkü İranlılarca telâffuzudur.

Zerdüş dini iki ulûhiyet, iki ilâh tanır. Bunlardan birisi hayır ilâhı olan *Ahura-Mazda*'dır. Diğeri fenalık ilâhı olan *Ahriman*'dir.¹

Bütün iyiliklerin ve güzel şeylerin, yani bütün hayırdan ibaret olan şeylerin hâlikı Ahura-Mazda'dır. Bütün fenalıkların, fena şeylerin, yani şerden ibaret olan şeylerin yaratıcısı Ahriman'dır.

Bu iki ilâh daimî bir mücadele halindedirler. Mü'minlerin vazifesi hayrın, hayır ilâhının zaferine hizmet etmektir.² Bir gün gelecek mutlaka şer ilâhı Ahriman mağlûp olacak, âlemde hayır hâkim olacaktır.³

Zerdüş dininde hayır ilâhının ismi Ahure-Mazda olduğu için Zerdüş dinine *Mazdeizm* dahi denir. Bu dinin mukaddes kitabı *Zend-Avesta* ismiyle malûmdur.

Bugün İranlıların ekseriyeti İslâm dinindedir. Eski İran dini olan Mazdeizm dine sadık kalan İranlılar küçük bir zümre teşkil ediyorlar. Bunlara İran'da Gebir denilmektedir. Fakat İran'daki Mazdeistlerden başka Hindistan'daki Parsiler de Zerdüş dinindedir. Parsiler İran'da İslâmiyet intişarı zamanlarında İran'ı bırakıp Hindistan'da yerleşmiş İranlılardır. Onun için Hindistan'da onlara Parsî (Farsî) ismi verilmiştir.

Zerdüş dininin ahlâki esasları - Zerdüş dininin ahlâki tavsiyeleri çok yüksek esasları ihtiva etmektedir. Bilhassa bu dinde ziraatın ibadet telâkki olunması şayanı dikkattir.

Bu din İslâmiyetten önce İran'dan başka Garbi Türkistan'da Buhara havali-sinde de hayli yayılmıştı. Araplar Buhara'yı zaptettikleri zaman Buhara'da bir çok Zerdüş dini mâbetleri (ateşgedeleri) mevcuttu⁴.

Chantepie de la Saussaye, Op. Cit. s. 97, 898.

² Salomon Reinach, Orpheus, P. 95.

³ Huart, La Perse antique, P. 211.

⁴ Zerdüş dini hakkında daha tafsilli malûmat için "Umumî Hukuk Tarihi" adlı kitabıma müracaat edilsin. Bu dinin Türkler arasında yayılışına dair Blochet'nin Chrétianisme et Mazdeisme chez les Turcs-Orientaux, başlığını taşıyan Revue de l'orient chretien. (Tome VII N. 1, 2 (1929-1930), P. 31-125) de yayılmış bir makalesi vardır.

§ 15

ESKİ TÜRKLER ARASINDA YAYILMIŞ HRİSTİYAN
MEZHEPLER

MANİKHEİZM

Eski Türkler arasında eski Hristiyan mezheplerinden ikisi yayılmıştı: Manikheizm ve Nestorianizm.

Manikheizm Zerdüş diniyle Hristiyanlığı telif suretiyle vücuda getirilmiş bir dindir. Müessisi milâdî üçüncü asırda yaşamış Manikhe (215-276)¹ ve Manes ismiyle malûm bir İranlıdır. Manikhe İslâm eserlerinde daha ziyade Manes ismiyle malûmdur.

Manikhe Zerdüş dininden nurla zulmet, hayırla şerrin mücadelesi esasını almıştır. Manikhe'ye göre hayırla şer her ikisi ezeli ve ebedidir. Allah hayırla nurun hâlikidir. Şeytan ise şer ve zulmetin mümessilidir. Kâinatın esasında mevcut olan bu ikilik -şer ve hayır- esası insanlarda dahi mevcuttur.

İnsanın iki ruhu vardır: Biri iyilik ruhu, diğeri fenalık ruhu (İyilik ruhundan merhamet, sadakat, sabır, tahammül ve hikmet gibi iyi hisler iyi temayüller doğar. Fenalık ruhundan ise husumet, sefahat, hiddet, belâhet gibi fena his ve temayüller neş'et eder.²

Hristiyan dininden Manikhe İsa'nın ulûhiyeti esasını almıştır. İsa Nur'un oğludur. *Manikhe'*ye göre İsa insanlarda nuru, ziyayı inkişaf ettirmek için gelmiştir. İsa'nın insan suretinde tecellisi zahirî bir hâdisedir. Hakikatte o ilâhî bir varlıktır. İnsanların kurtuluşu İsa sayesinde olacaktır. İsa insanların halâskârıdır.

Manikhe kendisi İsa dinini ikmal için gelmiştir.

Manikhe (Manes) Hazreti İsa'nın ölümü hakkında, İncillerdeki rivayeti reddediyor. Ona göre İsa çarmıha gerilmemiştir.³

Manikhe dinine göre, ölümden sonra cismanî Bâsü-bâdelmevt yoktur.

Manikhe mezhebinin ahlâkî esasları- Manikhe zahitliği, dünyadan vazgeçmeyi, Asketliği tavsiye ediyordu. Ahlâkî tavsiyeleri arasında katilden, putperestlikten, yalandan, hasislikten, zinadan içtinap gibi tavsiyeler mühim yer tutuyordu.

Manikhe'nin ismi Mani şeklinde dahi malûmdur.

Salomon Reinach, Orpheus, p. 105.

Salomon Reinach, Op. Cit. p. 105.

Manikhe'nin mezhebi üçüncü asrın sonunda ve dördüncü asrın başlarında Irak, Mısır, Şimali Afrika, İran ve Çini Türkistan'da hayli yayılmış bir mezhepti. Bilâhare dördüncü asrın sonlarından beşinci asrın ortalarına kadar geçen zaman zarfında bu mezhebin Roma devleti dahilinde dahi salikleri vardı.

Hristiyanlık tarihinde mühim rolü olan Hristiyan mütefekkir Saint Augustin (354-430) Hristiyan dinini kabul etmeden önce Manikhe mezhebinde idi.

İslâmiyetin zuhur ve inkişafından sonra sekizinci asırda, İslâm memleketlerinde dahi Manikhe mezhebinin taraftarları vardı.

Araplar Manes (Manikhe) mezhebinde olanlara zındık diyorlardı.

İlk Abbasî Halifeleri bu mezhebin yayılmasına mâni olmak için tedbirler almaya mecbur olmuşlardır. Hattâ Abbasî halifelerinden Elmehti (775-785) bu mezhebe sâlik olanları takip ve muhakeme etmek üzere ayrı bir mahkeme tesis etmişti.

Bu mahkemenin reisi (Sahibüzzenadika) zındıklar reisi ünvanını taşırdı.⁴

Manesin pek çok eser bırakmış olduğu rivayet olunmaktadır.

Fakat Manesin eserleri bize vâsıl olmamıştır.

Ondokuzuncu asra kadar Manes dini hakkındaki malûmat kaynağı Hristiyan üleması tarafından Manes mezhebinin red için yazılmış eserlerle Arap eserleri idi.

Ondokuzuncu asırda Çini Türkistan'da bir çok Uygur Türkleri'nden kalma yazma eserler bulundu.⁵

Bu yazma eserler arasında bir çok Manes dinine ait eser ve dualar da vardır. Bu Uygur Türkçesiyle yazılmış Manes dinine ait dinî yazıların bir kaç tanesini Ruslardan Radloff⁶ ve Almanlardan Von Le Coq,⁷ Bang ve Von Gabain⁸ okudu-

⁴ Muir, The Califat, P. 570.

⁵ Bunlar hakkında aşağıda Uygur edebiyatı faslına bakılsın.

⁶ Radloff "*Chuvastuanıft*" ismiyle malûm Manes dini sâliklerinin "İtirafnamesi"ni tercüme etti. Bu parça Von Le Coq tarafından dahi Almanca'ya tercüme olunmuştur. Bu tercüme Almanca'dan S. Himran tarafından Türkçeye de çevrilmiştir.

⁷ Von Le Coq ise, *Türkische Manichaika aus Chotscho I, II* ismiyle bir kaç Uygurca Manes dinine ait yazıları Berlin akademisinin mecmuasında neşretti (1911 - 1913) de.

⁸ Bang und von Gabain, *Türkische Turfantexte, II, III*. Bang'le Gabain'in tercüme ettikleri Uygurca eserler arasında Şimali Uygur Hanlarından Böğü Han, (759-780) ın 763'te Manes mezhebinin kabul etmesini hikâye eden bir parça vardır. (Bang und von Gabain, *Turfantexte II*).

İran müverrihlerinden Cuveynî de Buku isminde bir Uygur Hanından bahsediyor. (Radloff. Kudatku Bilik, Band I, P. XLI.)

lar ve Almanca tercümesiyle beraber neşrettiler. Bu sayede bugün Manes dininin hakiki esaslarını öğrenmek ve şimdiye kadar Hristiyan ve İslâm menbalarının verdiği malûmatın doğru veya yanlış olduğunu tetkik imkânı hâsıl olmuştur. Cenubî Uygurlardan kalma yazma eserler arasında pek çok Manes dinine ait yazıların bulunması bir zamanlar Şarkî Türkistan Türkleri arasında Manes mezhebinin yayılmış olduğunu ispat eder. Cenubî Uygurlar arasında Manes mezhebinin yayılmış olduğunu Arap kaynakları da teyit etmektedir.⁹ Cenubî Uygurlardan başka Şimalî Uygurlar arasında da Manes mezhebini yaymak teşebbüsleri yapılmıştır. Şimalî Uygur hanlarından 759-80'lerde hükûmet sürmüş olan Tengri Bilge Böğü Han, kendisi Manes mezhebini kabul ettikten sonra bu mezhebi tebaalarının da bir kısmına kabul ettirmişti.¹⁰

Manes, mezhebini neşretmek için kendisi bir alfabe icat etmiştir.¹¹ Uygur alfabesi ismiyle malûm yazı usulü Manes alfabesinin Türk diline uydurulmuş bir şekildir.¹² Manes dininin Türklerin hayatlarına, millî seciyelerine tesiri olmuş mudur? Bu suale kat'î cevap verebilecek vaziyette değiliz. Bununla beraber Uygur Türkleri'nin ahfadı olan Çinî Türkistan Türkleriyle bugünkü Garbî Türkistan Türkleri'nin hahat telâkkisi ve örf ve âdeti arasında mühim farklar mevcut olmadığına göre, İslâmiyetten önce Uygurlar arasında yayılmış dinlerin hiçbirî Türkler arasında derin, silinmez izler bırakmamış olduğuna hükmedebiliriz.

Kanaatimize göre Manes mezhebinin Uygurlar arasında yayılmasının tarihi hizmeti bu mezhebin Türkler arasında Budizm'in fazla intişarına mâni olmuş olmasından ibarettir.

Buda dininin Türkler arasında intişar edememiş olmasını ise, biz tereddütsüz müsbet bir hâdiseye telâkki ediyoruz.

Çin tarihlerinde de aynı senelerde bir Mieu adlı Uygur Hanından bahs olunmaktadır. Bu "Mieu" nün Türkçe Böğü kelimesinin bozulmuş şekli olduğu şüphesizdir. Schlegel, Kara Balgasun, P. 34, 32-33.

⁹ Arap kaynaklarından IX. asır müelliflerinden *İbni Hordadbeh'nin "Kitabül- mesâlik vel- memalik"* adlı kitabında, Çinî Türkistan'da teessüs etmiş *Dokuz-Oğuz* devletinden bahsederken diyor ki: *"Dokuz-Oğuz Devleti'nin ahalişi Türk ırkına mensuptur. Ahalisinin bir kısmı Manes mezhebine, bir kısmı da Zerdüş mezhebine sâliktir."* *Kitabül-mesâlik ve El-memalik*, s. 30-31.

¹⁰ Bang und von Gabain, Turfantexte II.

Manes tarafından icat edilmiş alfabenin esasları Aramî alfabesidir.

¹² E. Chavannes, Journal Asiatique, 1897, I. 43.

§ 16

NESTORİANİZM

Nestorius 428 senelerinde Şarkî Roma imparatoru ikinci Theodosus zamanında (408-450) Bizans'ta Patrik tayin olunmuştu. Hristiyan dininin akideleri hakkındaki fikirleri Hristiyan ülemasının ekseriyetinin kabul ettiği fikirlerden farklı olduğu için Nestorius 431'de patriklikten iskat edildi.

Nestorius mezhebini Ortodoks Hristiyanlıktan tefrik eden mühim nokta iki idi:

1) Nestorius *İsa*'da iki türlü şahsiyet görüyordu: Biri ilâhî, diğeri beşerî. Bu iki varlık Nestorius'a göre tamamıyla imtizaç etmemiştir. İnsan olan *İsa* Allah'ın tecellisi için ancak bir vasıta olmuştur.

2) Hazreti Meryem ancak insan olan *İsa*'nın anasıdır. Onun hiç ulûhiyetle alâkası, kudsiyeti yoktur. O alelâde bir insandır. O Allah'ın tecellisi olan *İsa*'nın anası değil, ancak insan *İsa*'nın anasıdır. Onun için ona Allah'ın anası demek doğru değildir. Ona ancak "*İsa anası*" demek caizdir.

Bu akideler Hristiyanların ekseriyetinin itikatlarına mugayirdir. Malûm olduğu veçhile, Katolik mezhebinde *İsa Allah'ın oğludur*. Onun şahsında ulûhiyet unsuruyla beşeriyet esası tamamıyla birleşmiştir.

İsa'da Allah tecelli etmiştir. *Allah, İsa ve mukaddes ruh üç varlık oldukları halde vahdet teşkil ediyorlar, üç oldukları halde birdirler, bir oldukları halde üçtürler. Bu üçün bir, birin üç olması ilâhî bir sırdır.*

Netorius'un *İsa* ve Meryem hakkındaki fikirleri Hristiyan ülemasının fikrine mugayir olduğu için 431'de Ayaslug (Selçuk)'da toplanmış Hristiyan ruhanîleri İçtimaî (Concile) Netorius'un patriklikten azil ve kiliseden tardedilmesine karar verdi. Bundan sonra Nestorius Mısır'a çekildi ve orada 450 senelerine kadar yaşadı ve muhtelif memleketlere mezhebini kabul eden müritlerini göndermek suretiyle mezhebini neşre çalıştı.

Bundan sonra bu mezhep bir çok ülkelerde, bilhassa Mısır'da çok intişar etti.

XII. ve XIII. asır başlarında bu mezhep Şimalî Moğolistan'da yaşayan Türkler arasında da yayılmıştı.

Cengiz'in zuhurundan önce Şimalî Moğolistan'da büyük bir devlet kurmuş olan Kerait ve Neyman Türkleri'nin resmî dini *Nestorius* mezhebi idi.¹

Kerait Türkleri'nin Hanı Toğrul Han (Garp menbalarında o, Papas Johanna ismiyle malûmdur) aynı zamanda Piskopos idi. Erdman, Temudschin der unerschütterliche. P. 30-38. D'Ohsson, Histoire des Mongols, tome I, P. 36-42.

Keraitlerden başka Garbî Türkistan'da dahi Nestorius mezhebine sâlik olan Türk zümreler olmuş olduğunu gösteren deliller vardır.²

Manes dini, gibi, bu mezhebin de Türk tarihindeki rolü Buda dininin Türkler arasında hâkim din olmasına mâni olmaktan ibarettir.

§ 17

KONFUÇİUS MEZHEBİ

Konfuçius (571-478) milâttan önce altıncı asırla beşinci asır arasında yaşamış bir Çin filozofudur.

Konfuçius'un tâlimi tamamıyla dünyevî, felsefî mahiyettedir. Konfuçius bir peygamber sıfatıyla değil, ıslahatçı bir mütefekkir sıfatıyla tarih sahnesine çıkıyor. Onun gayesi devlet içinde ahlâkî ıslahat yaparak beşeriyeti saadete ulaştırmaktır.

Konfuçius'un düşünce tarzı tamamıyla akliyetçidir. Mistik mahiyette düşünceler ona yabancıdır. Konfuçius'u kâinatın, âlemin menşei gibi meselelerden ziyade insanların birbirine münasebeti, yani içtimaî ahlâk alâkadar ediyor.

Konfuçius'un ahlâkî telâkkileri çok yüksektir. *Ona göre insanların hayat ve hareketleri, menfaat ve değişen ahvale göre değil, ebedî ahlâk kanununa, cihanşumul nizamına, kadim devirlerin hakimleri tarafından vazedilmiş esaslara göre tanzim edilmelidir.*

Ahlâkî kemale erişmeye çalışmak insanın en yüksek vazifesidir. Ahlâkî tekâmülün, rubî tekâmülün yolu ilimdir.

İlmin yolu da tefekkür ve teemmüldür.

Allah'ın en yüksek emri diğer insanlara karşı muhabbet ve merhamettir.²

² Barthold, O Hristianstve, V Türkestane V do Mongoliskiy periode. S. Petersbourg, 1893. "Orta Asya'da Hristiyanlık" Türkiye Mecmuası, birinci cilt, sahife 47-100.

Konfuçius'un hakikî ismi Kong-fu-tsö'dür. Konfuçius (Confucius) bu ismin Avrupalılarca Lâtinceleştirilmiş şeklidir. Konfuçius, M.E. 571'de, Çin ülkesinde Lu Krallığı dahilinde doğmuştur. Babası bir valî idi. Konfuçius kendisi de bazı memuriyetlerde bulunmuştur. 24 yaşlarından sonra Konfuçius milletin ahlâkını ıslah çareleri üzerinde düşünmeye başlamış, tespit ettiği ahlâkî ıslah çarelerini eserlerinde izah etmiş ve etrafına topladığı talebelerine telkin etmeye çalışmıştır.

² Chantepie de La Saussaye, Op. Cit. P. 47-50.

Konfüçius kendisi yeni bir talim, yeni bir ahlâk icadetmeyip, ancak kadim devirlerdeki hakimlerin fikirlerini ve Çin milletinin eski ananevî hayat felsefesini izah etmeye çalıştığını söylüyor.

O Çinlilerin ananevî ve örf ve âdetlerine karşı çok hürmetkârdı.

Konfüçius'un bütün eserleri derin bir ahlâkî ıslah temayülü ile meşbûdur. Bir eserinde Konfüçius diyor ki: *"Vazife kanunu [ahlâk kanunu] ne kadar yüksek, ne kadar kutsî bir kanundur! Bu bir sahil-siz Okyanustur. Bütün varlıklar bunun sayesinde yaşıyor. Bu kanun semaya kadar yükseliyor, semalara ulaşıyor. Ne vâsi ve ne verimli bir kanundur bu!"*³

Diğer bir eserinde Konfüçius şu yüksek ve ebedî fikirleri ileri sürüyor: *"Vazife kanunu [ahlâk kanunu] herkes için birdir; en yüksek mansıb sahibi gibi en mütevazî ve meşbul insan dahi aynı vazife ile mükelleftir; bu vazife de insanın kendisinin ruhi tekâmülü için çalışmak, kendisini kâmileştirmek, ahlâkını ıslah etmekten ibarettir. İnsan için nefsinin ıslah (istikmalî nefis) bütün terakki ve ahlâkî tekâmülün esasıdır."*⁴

Konfüçius vazife kanununu şöyle tarif ediyor: *Vazife kanunu bizim hareketlerimizi tabîî aklımıza ve tabiatımıza uygun bir istikamette yapma-kılığımızda bize rehber olan kanundur.*

Konfüçius'a göre amelî felsefe kanunu (ahlâk kanunu) aklın nuranî, lâmi prensiplerini gerçekleştirmek ve inkişaf ettirmek vazifesinden ibarettir.⁵

İnsanın tabîî aklı nedir? *İnsanların beşeri vazifelerini ifa edebilmeleri için Tanrı'nın insanların ruhunda yerleştirdiği kanundur.*

Konfüçius'un bize üç eseri vâsıl olmuştur: Büyük Ders (Ta-Hio), İtidal (Çung-Yung) ve Felsefî Sohbetler (Lün-Yü).

Bundan başka şakirtlerinden Mençius'un bir eseri vasıtasıyla da biz bu filozofun fikirlerini öğrenebiliyoruz.

Konfüçius, Tchoung-Yung, XXVII. (27). Konfüçius'un bu sözleri büyük Kant'un "Amelî Aklın Tenkidi" adlı eserindeki vazife kanunu hakkındaki sözlerini hatırlatıyor. Kant bu eserinde diyor ki:

"Düşünen insanın kalbini daima hayranlık ve hürmetle dolduran iki şey vardır: Biri üstümüzdeki yıldızlarla dolu sema âlemi, diğeri keza hudutsuz olan vazife kanunudur." Kant, La Critique de la raison pratique, p. 291-292.

⁴ Ta-Hio, mukaddeme, 6.

Tchoung-Yung XXVII.

Konfüçius'un şakirtlerinden biri üstadının ahlâkî felsefesini hulâsa ederek, "bizim üstadın tâlimi gayet basittir: *Onun talimi iyi kalp sahibi olmayı, her insanın başka insanları kendisini sevdiği gibi sevmesini tavsiyeden ibarettir*",⁶ diyordu.

Konfüçius'un eserlerinde devlet idaresine ait pek çok esaslar vardır. Biz burada bunlardan bahsedecek değiliz. Çin filozofunun devlet idaresi hakkındaki esas fikri şudur: *Hâkimiyetin gayesi halkın refah ve saadetidir. Devlet idare etmek halkın refah ve saadeti için çalışmaktır.*

Konfüçius beşeriyetin yetiştirdiği en büyük ahlâkçılardan biridir. Konfüçius bu bakımdan Sokrat, Mark Aurel ve Kantlar seviyesinde bir mütefekkiridir.

Konfüçius'un taliminin Türklere tesiri olmuş mudur? Hiçbir zaman hiçbir Türk devletinde, Çin'de olduğu gibi, Konfüçius mezhebi resmî devlet dini olmamıştır. Fakat muhtelif yollarla bu yüksek felsefe Türk ırkının ahlâkî inkişafına hayırlı tesirler icra etmiştir. Çin'in münevver tabakalarında makbul olan felsefe Türklere şu yollarla hulûl etmiştir:

1) Bir çok Türk Hanları, Çin prensesleriyle evlenmişlerdir. Bu suretle Çin'de itinalı bir terbiye görmüş Konfüçius'un ahlâkî vecizelerini ezberlemiş, ahlâkî esaslarını benimsemiş Çin prensesleri Türk prenslerinin anası olmuş ve Çin filozofunun fikirlerini çocuklarına ve bunlar arasında gelecekte Türk Hanı olacak oğullarına da aşılamışlardır.

2) Her devirde herhangi bir sebepten Çin'den kaçmak, Çin'i terketmek mecburiyetinde kalan münevver Çinliler Türk hükümdarlarına iltica etmişlerdir. Türk hâkanları bunları münasip şekilde mansıplara tayin ederek onları istihdam etmişlerdir.

3) Türkler Çinlilerle her devirde diplomatik münasebetlerde bulunmuşlardır. Türk hâkanları Çin sefirlerini kabul etmişlerdir. Çin'den, Çin imparatorlarından mektuplar almışlar ve Çin'le muahedeler akdetmişlerdir.

4) Bir çok genç Türk prensleri Çin medeniyetine de vukuf peyda etmeleri için Çin sarayına tahsil için gönderilmişlerdir.

5) Çini Türkistan Türkleri bir çok Çince eserleri Türkçeye tercüme etmişlerdir.

(Lün-Yü, IV, 14) Hristiyan edebiyatında insan için başka insanları sevmek ahlâkî bir vazife olduğuna dair esasın ilk defa olarak Hazreti İsa tarafından ileri sürülmüş olduğuna dair bir fikir vardır. Konfüçius'un eserleri ve Roma stoisist mütefekkirlerin eserleri bu fikrin doğru olmadığını gösteriyor.

Bütün bu tesir vasıtaları neticesinde Konfüçius'un fikirleri İslâmiyetten önceki Türk münevverleri arasında yayılmış makbul fikirlerdi. Çin hakiminin ahlâkî felsefesi Türk münevverlerinin ruhlarına tesir icra etmişti.

Zaten Konfüçius'un ileri sürdüğü ahlâkî felsefe mahiyeti ve temayülü bakımından Türklerin millî ahlâkından uzak bir felsefe değildir.

Türklerle Şimalî Çinliler pek kadim zamanlardanberi ihtilât halinde idiler. Çinlilerin hayat telâkkileriyle Türklerin hayat ve ahlâk telâkkileri bu münasebetler neticesinde çok yakınlaşmıştı.

Konfüçius'un çok yüksek ve aynı zamanda çok hayati olan ahlâkî felsefesi ve siyasî fikirleri Türklük tarihinde çok hayırlı rol oynamıştır.

Bu felsefe Budizmin hayattan uzaklaştırıcı, hayatî dinamiği aşındırıcı tesirine karşı Türklüğü korumuştur.⁷

Uygurlardan kalma yazma eserlerde de Konfüçius'un fikirlerinin Çini Türkistan Türkleri arasında yayılmış olduğunu gösteren parçalara tesadüf ediyoruz. Misal için şu gayet tipik bir parçayı gösterebiliriz: "Hakim Kongfutsi demiştir ki, il tutacak olan [devlet idare edecek olan] beylere [hanlara] üç şey aynı derecede lâzımdır: Sü (asker), aş (iaşe vasıtaları) ve inan (halkın itimadı). Han ancak bunlar mevcut olduğu zaman devlet idare edebilecek durumda olur. Bu üç şeyden birinden vazgeçmek icap ettiği takdirde evvelki iki şeyden vazgeçilebilir, fakat inanı (halkın itimadını) muhafaza etmek devlet idaresi için şarttır. Ancak evvelki iki şeye (asker ve erzak) istinad ederek hükümet sürmek takbihe lâyıktır. Halbuki inanı, halkın itimadını muhafaza ederek ölmek dahi medih ve tebciye şayandır."⁸

Uygur müellifinin naklettiği bu parça Çin filozofunun Lün-Yü (Felsefî Sohbetler) adlı eserinin XII'nci basımının yedinci parçasıdır.⁹

Uygur müellifinin¹⁰ tercümesi Konfüçius eserindeki parçanın harfi tercümesi değil, serbest tercümedir. Fakat tercüme asıl metnin ruhuna sadıktır.

Konfüçius'un yukarıda anılmış eserleri hemen hemen bütün büyük Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Fransızca'ya M.G. Pauthier tarafından yapılmış tercümesi Garnier Kitabevi tarafından neşrolunmuştur.

⁸ W. Bang und von Gabain, Turkische Turfantexte. V. B. 103-112. (Sayfa 26).

⁹ Doctrine de Confüçius etc. Traduit du chinois par M. G. Pauthier, Lün-Yü XII, 7 (sahife 145). Edition Garnier, Paris.

¹⁰ Kolaylık için Uygur müellifi, diyorum. Bu parça bir Uygur eserinin parçası olmayıp, Çince bir eserin, (belki de Lün-Yü'nün) tercümesinin bir parçası olduğu anlaşılıyor.

BİRİNCİ KISIM

Orta Asya devri için

KAYNAKLAR

§ 18

TÜRK TARİHİNİ, HUKUK TARİHİ BAKIMINDAN DEVİRLERE TAKSİM VE KAYNAKLARIN EHEMMİYETİ

Hukuk tarihi bakımından Türk tarihini dört devre taksim etmiştik:

- 1) Orta Asya devri,
- 2) İslâmlaşma devri,
- 3) Selçukî devri,
- 4) Osmanlı devri.

Bu devirler içinde dahi devreler vardır. Orta Asya devri içinde Asya Hunları devri, Tokyo denilen Türklerin devri, Uygur Türkleri devri.

İslâmlaşma devri içinde dahi devreler varsa da, biz bu devirler üzerinde fazla durmayacağız. Kısaca Türkler arasında İslâmiyetin intişarı tarihini ve *İslâm hukukunun ana hatlarını bulâsa etmekle iktifa edeceğiz.*

Selçukî devri içinde dahi birbirinden farklı iki devre vardır:

- 1) Merkezi İranda olan büyük Selçukîler devri.
- 2) Merkezi Anadolu'da olan Konya Selçukîleri devri.

Osmanlı devri içinde dahi birbirinden çok farklı devreler vardır: Kuruluş devri, Büyüklük devri, İnhitat devri, Islahat devri (Tanzimat devri).

Biz her devir için o devrin hukukî teşkilâtını izaha girişmeden önce evvelâ o devrin tarih ve hukukunu tespit için istifade edilebilecek kaynaklardan (menbalar) bahsedeceğiz. Sonra o devrin tarihini hulâsa edeceğiz. Ancak bundan sonra hukukî teşkilâtını izaha başlayacağız.

Diğer milletlerin Hukuk Tarihi müellifleri hukuk tarihinde devletin umumî tarihinden bahse lüzum görmezler, çünkü millî tarihi Yüksek Hukuk Fakültesi talebelerine malûm farzederler ve bu tahmin hakikate de uygun olur. Bizim Türk tarihinin Orta Asya devri, İslâmlaşma devri ve hattâ Selçukî devri tarihi şimdilik maalesef herkese malûm değildir. Liselerde bu devirler hakkında verilen malûmat çok muhtasardır.

Benim tecrübelerim bana eski Türk devletlerinin hukukî teşkilâtından bahse başlamadan önce o devirlerin tarihini hulâsa etmek lüzumu kanaatini telkin etmiştir.

Ancak Osmanlı devri için istisna yapacağım; çünkü bu devrin tarihinin ana hatları az çok herkese malûmdur.

Biz türlü tarihî devirlerin tarih ve hukukunu öğretmeye yardım edebilecek kaynaklardan mümkün mertebe tafsillî bir surette bahsedeceğiz. Çünkü Türk Hukuku Tarihi, işlenmiş bir ilim değil, işlenmekte olan yeni bir ilimdir.

Bizim vazifemiz ancak işlenmiş bir ilmin esaslarını izah değil, aynı zamanda bu ilmi işleme işini ilerletme yollarını göstermek de bizim vazifemize dahildir.

Bu vazifeyi lâıykıyla ifa edebilmek için menbalar üzerinde durmak, istifade edilebilecek bütün kaynakları göstermek, o kaynakların mahiyetini ve kısaca muhteviyatını hulâsa etmek lâzım ve zarurî olduğu kanaatindeyiz.

§19

ORTA ASYA DEVRİ İÇİN KAYNAKLARIN NEVİLERİ

Burada bahsedeceğim kaynaklardan bazıları doğrudan doğruya bize Orta Asya devrinde teessüs etmiş Türk Devletleri'nin hukukî teşkilâtı hakkında mehz olabilecek menbalardır. Diğerleri ise evvelki menbalardan alınmış malûmatı ten-vire, birinci nevi menbalarda görülen hukukî müesseselerin, hukukî telâkkilerin mahiyetini, rolünü aydınlatmaya, müstakil bir Türk müessesesi olup olmadığını tespitte yardım eden kaynaklardır. Umumiyetle Orta Asya devri tarihi ve hukuk tarihi için istifade edilebilecek kaynakları ikiye taksim mümkündür:

- 1) Milli kaynaklar,
- 2) Yabancı milletlerin eserleri.

I. Milli kaynakların mühimleri şunlardır:

- 1) Türk kitabeleri. (Yenisey ve Orhon Kitâbeleri).
- 2) Uygur edebiyatı.
- 3) Kutadgu Bilig.
- 4) Türk destan ve menkıbeleri.
- 5) Orta Asya Türkleri'nin şifahi halk edebiyatı.

6) Bugün Şimali ve Orta Asya'da yaşayan Türk kavimlerinin hukukî örf ve âdetleri ve bu örfi hukuka dair eserler.

Bunlardan başka ehemmiyeti ikinci derecede olan kaynaklardan olarak Çengiz'in yasasını ve Timur'un tüzukatını da saymak gerektir.

Çengiz'in yasası ve Tüzukat ne Orta Asya devri için ve ne de Osmanlı devri için menba teşkil etmezler. Fakat bazı müesseselerin, bazı hukukî telâkkilerin bütün Türk ırkı efradı arasında müşterek olduğunu göstermek için bunlardan da istifade edilebilir.

II. İkinci zümre kaynaklar ecnebi milletlerin eserlerindeki Türkler hakkındaki kayıtlardır.

Orta Asya devrinde Türklerle siyasi münasebetlerde bulunmuş olan milletler şunlardır: Çinliler, İranlılar, Şarkî Romalılar, Araplar. Bunlardan bilhassa Çinlilerin tarihî eserleri Orta Asya devri için çok mühim kaynaktır.

Çinlilerden başka İran, Arap ve Şarkî Roma müelliflerinin eserlerinde dahi o devre ait bir çok malûmata tesadûf olunur. Onun için bu milletlerin eserlerinden istifade edilebilecek eserlerin de en mühimlerini göstermek lâzımdır.

KİTAP I

FASIL I

MİLLÎ KAYNAKLAR

§ 20

ORHON KİTÂBELERİ

(*Muhteviyatı bakımından*)

Orta Asya devrinin hukukî teşkilâtını tespit için istifade edilebilecek millî kaynaklardan biri Cenubî Sibiryâ ve Moğolistan'da bulunmuş yukarıda bahsettiğimiz kitabelerdir.

Yukarıda giriş kısmında eski Türklerden kalma medeniyet eserlerinden bahsederken bu kitabelerin keşfi tarihinden, bunların kimler tarafından yazdırılmış olduğundan ve yazısından bahsetmiştik. Burada bu kitabelerin muhteviyatından ve hukuk tarihi için kaynak teşkil etmeleri bakımından kısaca tekrar bahsetmek mecburiyetindeyiz.

Orhon Kitâbeleri mezar taşları üzerine yazılmış yazılar olduğundan bu kitabeler her şeyden evvel mezar taşı altında gömülmüş kahramanların hayatından, hayatları müddeti zarfında yaptıkları harp seferlerinden, harplerdeki zaferlerinden, harplerde gösterdikleri alplik (kahramanlık) eserlerinden bahsederler.

Fakat bu kitabeler kahramanların hal tercümesini anlatırken istitrat olarak Türklerin dinlerinden, kanunlarından, devlet idaresi usullerinden, ahlâkî ve hukukî telâkkilerinden de bahsediyorlar.

Orhon Kitâbeleri'nin her ikisinin başında altıncı asırda büyük bir devlet kurmuş olan Bumin ve İstemi Hanlardan, bu iki Han zamanında Türklerin siyâsî yükselmesi ve onlardan sonra Türk Devleti'nin inhitatı sebeplerinden bahs olunmaktadır.

Bu kısımda Türklerin devlet ve devlet idaresi hakkındaki telâkkilerine ve kanunlarına ait pek çok işaretler vardır.

Kitabelerde istıtrat yolu ile söylenen sözlerden, Türklerin dinleri hakkında da bir fikir edinmek mümkün oluyor.

Kitabeler yüksek bir İlâh tanıyor. Bu yüksek semavî ilâh, Tanrı'dır. Tanrı bütün kâinatın hâlikıdır. Bu Tanrı'dan başka yerde Yersub (= Yersu) isminde yerin ruhu vardır. Bu yer ruhu Tanrı'ya tâbidir. Bu Yersu ikinci derecede bir kuvvettir. Fakat Yersub da mukaddestir, "İduk" dur. Bu sema ilâhı ile Yersu ruhlarını Türkler kendilerinin millî ilâhları telâkki ediyorlar. Bunlara "Türk Tanrısı" ve "Türk Yersubu" diyorlar.

Çinliler, Türkleri mahvetmek için tahrip harpleri yaptıkları zaman Türk Tanrısı ve Türklerin mukaddes Yersubu *"Türk milleti yok olmasın, millet olsun"* diyorlar. Tanrı ve Yersub her ikisi Türklük tarafını iltizam ediyorlar.

Yeryüzünde Yersub ruhundan başka bir de kadınlar ve çocukların hâmisi olan bir kadın ruh vardır: *Umay*.

Bu Umay mefhum ve akidesi bugüne kadar Altay'daki şamanist Türklerin akideleri arasında bu isim altında yaşamaktadır. Altay Türkleri de bu ruhu kadın ve çocukların hâmisi bir ruh telâkki ediyorlar.

Bütün bu kayıtlardan Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış olan Türklerin yukarıda bahsettiğimiz, bugün Şamanizm ismiyle malûm olan dine sâlik oldukları açık anlaşıyor. Fakat hayret edilecek bir hal varsa, o da kitabelerin hiçbir yerinde Şamanizm dininde mühim rolü olan bu dinin ruhanilerinden, Kamlardan bahsolunmamasıdır.

Kitabelerde *Kam* kelimesi bir tek defa olsun zikrolunmamıştır.

Halbuki İslâm devri başladıktan sonra yazılmış olan *"Kutadgu Bilig"* de bile bu Kam ismi iki yerde geçiyor.

Orhon Kitâbeleri'nde Kam isminin geçmemesinden, halk hayatında mühim rolü olan Kamların devlet idaresiyle harp işlerinde hiç rolleri olmadığı neticesini çıkarmak mümkündür.

Orhon Kitâbeleri'nde âlemin hilkati hakkında tafsîlât yoktur, fakat yer ve göklerin yaratılmış olduğu sarîh bir surette ifade edilmiştir.

Bunların hâlikı kimdir? Sarahat yoktur. Fakat kitabelerin umumî ruhundan, âlemin hâlikı Tanrı olduğu açık anlaşıyor.¹

Şarkî Roma müverrihlerinden Theophylactos Simscotta Türklerin âlemin hâlikı Tanrı olduğuna inandıklarını açık söylüyor. O diyor ki: *"Onlar ateş, hava, suya karşı hürmet besliyorlar ve 'yeri' (yer suyu) metheden şiirler terennüm ediyorlar, (Fakat) yalnız yer ve*

Bugünkü Altay'daki şamanist Türklerin telâkkisi de bunu gösteriyor.²

Orhon kitâbelerine göre yer ve gök yaratıldıktan sonra, yeryüzünde "Kişi Oğlu" yaratılmıştır. *Kişi oğulları üzerinde hâkimiyet ve riyaset Türk Hanlarına verilmiştir.*

Türk Hanları Bumin Han ve İsmet Han hükümdar olmuşlardır. Hükümdar olduktan sonra, Türk Devleti'nin kanunlarını vazetmişlerdir.

Kitabeler Bumin Han Devleti'nin hududunu da gösteriyor.

Bumin Han tarafından kurulmuş birinci Türk devleti Kadirkan³ dağlarından Demirkapı'ya⁴ (Mançurya'dan Afganistan hududuna kadar) kadar uzanıyor.

Türklerle mahsus âdetlerden biri ilkbaharda ölenlerin sonbaharda ve bunun aksine sonbaharda vefat edenlerin ilkbaharda defnedilmesi âdetidir. Meselâ 731 senesinde Mart ayında vefat eden Kül-Tegin'in defin merasimi ancak Teşrinievvelde icra edilmiştir.

Türkler ölüm münasebetiyle yapılan yas ve defin merasimine "Yog" diyorlardı. Yog ayın muayyen günlerine tesadüf etmeli idi.

Ekseriya ayın 27 nci gününe tesadüf ettiriliyordu.

Bir Türk Hanı vefat ettiği zaman yog için komşu milletlerden sefirlerin gelmesi de âdetti. Yog için gelen sefirler hediyeler getirirlerdi: Altın, gümüş, ipek vesaire.

Kül-Tegin'in vefatı münasebetiyle defin törenine iştirak etmek üzere şu milletlerden sefirler gelmiştir: Çinlilerden, Tibetlilerden, Kırgız Türklerinden, Tatarlardan (Moğollar'dan) vesaireden.

gökleri yaratan Tanrı'yı Allah olarak tanıyorlar, ancak ona ibadet ediyorlar ve bu Tanrı'ya at, sığır, koyunları kurban ediyorlar. Onların ruhanileri hâdiseleri önceden bilmek kabiliyetine malik olduklarını iddia ederler."

Theophylactos Şimocatta'nın Rumca metninin Almanca'ya tercümesi şudur: "Die Türken haben eine ausserordentliche Hochachtung vor dem Feuer, verehren luft und Vasser und Singen der Erde Hymnen. Sie Beten an und bezeichnen als Gott einzig, und allein den, der Himmel und Erde gemacht hat. Ihn opfern sie Rosse, Rinder und Schafe und Sind im Besitz von Priestern, die da glauben, dass sie die Zukunft Voraussagen Können. "Théophylactos Şimocatta in Dietrich's" Byzantnische Quellen zur Länder-un Völker kunde, Band V, Teil II. s. 14.

² Radloff, aus Siberien, II, P. I.

³ Kadirkan dağı bugün Khingan dağları ismiyle malûm Moğolistan'ı Mançurya'dan ayıran dağlardır.

⁴ Demirkapı, Buhara Han'lığı arazisinden Şimalî Afganistan'a giden yol üzerinde yüksek dağlar arasında bir demir kapı ile kapanan geçidin ismidir.

Türklerde vefat edenin akrabasının yas alâmeti olarak yüzlerini, kulaklarını hafif surette yaralaması âdetti. Hattâ Yog için gelen sefirler de tıpkı akraba gibi yüzlerini yaralamaya mecbur idiler.

Büyük asker kumandanları defnolunduğu zaman mezarlarının etrafına hayatları müddeti zarfında mağlûp etmiş oldukları düşmanlarının taştan yapılmış heykelleri rekedilirdi.

Bu heykellere eski Türkler *Balbal* derlerdi. Kül-Tegin'in mezarı etrafında pek çok Balbal bulunmuştur.

Orhon Kitâbeleri'nin bir çok yerinde "Ütüken" ormanlarından (Ütüken Yış'dan) bahs olunmaktadır.⁵

Ütüken Yış, Türk Devleti'nin merkezi olan sahadır.

Eski Türkler bu Ütüken Yış ismini Orhon ırmağının kaynaklarından bugün Kosagol gölü ismiyle malûm göle kadar uzanan sahaya vermiş oldukları anlaşıyor.

Türklerin telâkkisine göre, Ütüken Türk Devleti'nin merkezidir.

Ötüken sahasında oturan Türklerin Hanı her zaman yüksek Hâkan'dır. Diğer Hanlar ona tâbi olmalıdır.⁶

Orhon Kitâbeleri'nin dikkati celbeden hususiyetlerinden biri de Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış Türklerde millî hissin çok inkişaf etmiş olmasıdır.

Orhon kitâbelerine göre Türk Tanrısı, Türk milletin ebediyen yaşamasını istiyor ve Tanrı: *"Türk milleti yok olmasın, millet olsun",⁷ Türk milletin nam ve şöhreti (Adı, Küsi) zail olmasın⁸* diyor.

Bumin devleti dağıldıktan sonra istiklâllerini kaybetmiş Çin tebaası olmuş olan Türkler şöyle şikâyet ediyorlardı:

"Biz devlet sahibi bir millettik. Şimdi bizim şanlı devletimiz nerede? Biz kendi Hanı olan bir millettik, şimdi bizim Hanımız nerede?"

"Biz şimdi iş ve gücümüzü hangi devlet ve hangi Han için sarfedeceğiz.? Böyle düşünmekle onlar, Türkler, Çin Hükümdarının düşmanı oldular. Çinliler, düşman

⁵ Orhon kitâbeleri, I, s. 3, 5, 8. Eski Çin kaynakları da Tukin şeklinde bu sahadan Türkler'in oturduğu saha olarak bahsetmektedir. Deguines. Histoire des Huns, des Turcs et des Mongols. I. 2, p. 375.

⁶ Orh. Kit. I, s. 4.

⁷ I E. 11-12.

⁸ I E. 25 ve I s. 4, 5,

olduktan sonra, Türkleri mahvetmek istediler. "Türk halkını mahvedelim, onun neslini kurutalım" dediler. Fakat gökteki Tanrı ve yerdeki Yersu rubu Türk ırkının yok olmasını istemedi. "Türk halkı yok olmasın, millet olsun" dediler. Bundan sonra Türk milletinin millet olarak yaşamasını temin için Tanrı ve Yersu İlteriş¹⁰ (İlteres) Hanı Hanlık tahtına çıkardılar.¹¹

İstiklâli kaybettikten sonra başka milletlerin hizmetinde Türklerin kanı su gibi aktı, ölen Türklerin kemikleri dağlar teşkil etti.

Asil Türklerin oğulları kul oldu ve pakize Türk kızları cariye oldu.¹²

Türk milletinin namı ve şöreti¹³ zail olmasın diye, Tanrı benim Han babamı ve anam Hatunu (Hanlık derecesine) yükseltti.¹⁴ Türk milletinin nam ve şöreti kaybolmasın diye, Türk milletine muhabbetim dolayısıyla ben geceleri uykusuz, gündüzleri istirahatatsız geçirdim.¹⁵

Ben Han olduğum zaman başka memleketlere hicret etmiş olan Türkler aç, çıplak memlekete döndüler. Ben onları iskân edebilmek için 12 defa büyük ordularla harp seferleri yaptım... Tanrının yardımı, tâlihimin müsait olması sayesinde bu ölmeye mahkûm Türklerle ben hayat temin ettim, çıplaklara giyim temin ettim, fakirleri zengin kıldım, az halkı çok kıldım.¹⁶

Bu Orhon Kitâbeleri'nden naklettiğim parçalardan bu kitâbeleri yazdırmış olan Bilge Han'ın kesif bir millî hisle, Türklük gururuyla meşbû bir Hükümdar olduğu gayet açık anlaşılmaktadır.

Orhon Kitâbeleri'nde dikkate şayan hususiyetlerden biri de, Orhon Kitâbeleri'nde hâkim olan demokrasi ruhudur. Han her işini budun (halk) için yapıyor. Han'ın esas vazifelerinden biri halkın iktisadî refahını temindir. Harpler hepsi budunun (halkın) menfaati için yapılıyor, zaferler budun için kazanılıyor. Han Türkün refahını temin için gece uyumuyor, gündüz dinlenmiyor.

⁹ Orhon kitâbeleri, I E. 9, I E. 10,

¹⁰ Thomsen ilteres yerine ilteriş telâffuz etmek lâzım olduğunu ileri sürüyor. W. Thomsen, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, in Zeitschrift der deut. Margenlän. Gesellschaft. Neue Folge, Band 3, 1924. P. 106, 122, 175.

¹¹ Orhon kitâbeleri, I E. 10, 11.

¹² Orhon kitâbeleri, I E. 24.

¹³ Nam ve şöret diye tercüme ettiğim kelimeler "at ve kü"dür. Kitabe bu cümleyi şöyle ifade ediyor: "Türk budunun atı küsü yok bulmasın."

¹⁴ Orhon kitâb. I E. 25.

¹⁵ Orhon kitâb. I E. 26-27.

¹⁶ Orhort kitâb. I E. 28-29.

Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış olan Türklerde akrabalık hissi de çok münkeşif olduğu anlaşıyor.

Bilge Han, biraderi ve başkumandanı, Kül-Tegin'in vefatı dolayısıyla duyduğu kederi şöyle ifade ediyor: *"Kül-Tegin öldü. Ben çok üzüldüm. Görür gözüm görmez gibi oldu. Bilir biliğim bilmez gibi oldu. Üzüldüm. Ebediyen ancak Tanrı yasar, kişi oğlu ölüme mahkûmdur. Fakat çok üzüldüm, gözlerimden yaş akıyordu. Ben inliyordum. Yüreğimden inleme taşıyordu. Üzülüyorum, çok üzülüyorum".*¹⁷

Orhon Kitâbeleri'nde Türklerin medeniyet seviyesini gösteren kayıtlar da pek çoktur. Türk ülkesinde bir çok şehirler mevcut olduğunu anlıyoruz.

Kutluk Han Çin'e karşı isyan ettiği zaman, onun etrafına toplanan milliyet-perver Türklerin bir kısmı şehirlerden (balıklardan) gelmişlerdir. Bir kısmı orman ve dağlardan inmişlerdir.¹⁸ Bir şehrin ismi de zikrolunmaktadır. *Togu Balık*.¹⁹

Orhon Kitâbeleri'nde bizi doğrudan doğruya hukuk tarihi bakımından alâ-kadar eden bir çok kayıtlar vardır.

Kitabelerde sekizinci asır Türkleri'nin kanun (Törü), devlet (il)in mahiyeti ve Han'ın ve Beylerin vazifeleri hakkındaki telâkkilerini de inikâs ettiren parçalar pek çoktur.

Biz ileride teşkilâtın bahsederken bunları da zikredeceğiz.²⁰

¹⁷ Orhon kitâbeleri, I N. 10, 11.

¹⁸ Orhon kitâbeleri, I E. 11, 12.

¹⁹ Orhon kitâbeleri, II E. 30.

²⁰ Orhon kitâbeleri'ne dair eser ve makaleler yukarıda gösterilmişti.

FASIL II

§ 21

ESKİ UYGURLARDAN KALMA YAZMA ESERLER

(Uygur Edebiyatı)

Eski kültür ve hukukumuzu öğrenmek için istifade edebileceğimiz kaynaklardan biri de Şarkî Türkistan'da bulunmuş eski Uygur Türkleri'nden kalma yazma eserlerdir.

Son 50-60 yıl içinde Şarkî Türkistan'da ilmi araştırmalar yapmış olan Avrupa âlimleri bu, eskiden Türk medeniyeti merkezi olan, ülkede eski Uygurlardan kalma pek çok yazma eserler buldular.

En çok Uygur eseri bulmuş olan âlimler, Almanlar'dan Grunwedel, Von Le-coq, Fransız âlimlerinden Paul Pelliot, İngiliz Aurel Stein'dir.

Alman âlimleri tarafından keşfolunup Avrupa'ya getirilmiş eserler bugün Berlinin Etnografya müzesinde bulunmaktadır.¹

Berlinde toplanmış eserlerden başka Paris'in millî kütüphanesinde, Londra, Petrograd ve Çin'de Pekin kütüphanelerinde dahi türlü âlimler tarafından meydana çıkarılmış Uygurca eserler bulunmaktadır.

Uygur Türklerinden kalma bu eserler Uygur harfleriyle yazılmıştır. Malûm olduğu üzere Uygur yazısı Orhon Kitâbeleri'nde kullanılmış olan millî Türk yazısından farklı bir yazıdır.

Uygur yazısı harfleri az, çok nakıs bir yazıdır. Uygur yazısı ancak 15-16 kadar âlâmete (Harfe) maliktir.

Arap harfleri gibi Uygur harfleri de üç şekilde yazılmaktadır: Aynı harf kelimenin başında olursa bir türlü ortasında olursa başka bir türlü sonunda olursa üçüncü bir şekilde yazılır.

Son zamanlarda bu eserlerin müze binasından Berlin Akademisi'ne ait binalardan birine nakledilmiş olduğunu öğrendim.

Bundan başka Uygurcada da türlü hat usulü vardır, aynı harfler türlü devirde, türlü şekilde yazılmıştır. Eserlerin bir çok sahifeleri, sahifelerde bir çok satırlar zamanın tesirleriyle zor okunur bir hale gelmiştir. Bu sebeplerden Uygurlardan kalma eserleri okumak hayli zahmetli bir iştir.

Onun için bu zengin Uygur edebiyatının bugün ancak cüz'î bir kısmı okunmuştur.

Uygurca mütehasşislarından Radloff², Von Le Coq³, F. K. Müller⁴, W. Bang ve Gabain⁵, Radloff, Maloff, Pelliot⁶, Bahmeti her biri Uygurlardan kalma eserlerden bazılarını okuyup, Uygurca metniyle beraber Almanca veya Fransızca tercümesini neşrettiler.

Uygurlardan kalma yazıların çoğunda eski Türklerin hukukî telâkkilerine veya hukukî müesseselerine ait işaretler bulunmaktadır. Meselâ Müller tarafından tercüme olunmuş "*Altun Yarık*" adlı Buda dinine ait eserlerde (Uigurica I. s. 25).

"*İl başlagu törüsün ötünürsüz*" (Devlet idaresi kanununu mu soruyorsunuz) cümlesi vardır. Bu bir tek cümle Türk hukuku tarihi bakımından çok mühimdir: bu bize eski Türkçe'de "İl" kelimesinin devlet mânasını da ifade ettiğini, inkâr edilemeyecek bir şekilde ispat ediyor.

Aynı eserde 45 inci sahifede "İlig" kelimesi Kral, Han mânasında kullanılmıştır.

² Radloff Uygurlardan kalma yüz kadar hukukî vesikanın metin ve Almanca tercümelerini yapmıştır. Bu eser Radloff'un vefatından sonra Maloff tarafından neşredildi. Bundan başka Radloff Manes dinine ait "Huastuanift" adlı duayı (İtiraf- nameyi) de tercüme etmiştir.

³ Le Coq şu eserleri tercüme etmiştir:

Türkische Manichaica aus Chotsho I, II, III.

Abhandlung K. P. Akadem. Wis, Berlin 1916.

Ein Christliches und manichaicshes Manuscriptfragment in Türkischer Sprache aus Turfan. Sitzf. K. P. Akad. Wis, 1909.

⁴ F. K. Müller Uigurica (I, II, III, IV, V) ismiye bir çok Uygurca metinleri tercüme ve neşretti; bundan başka "Zwei Pfallinschriften aus Turfan funden" ismiyle bir Uygurca küçük metnini neşretti. Berlin 1915.

⁵ W. Bang und A. von Gabain: Türkische Turfan Texte (I, II, III, IV, V) ismiyle bir çok metinleri tercüme ettiler. Bundan başka Bang Rahmeti ile beraber Die Legende von Oghuz-Kagan, ismiyle Oğuz menkıbesini neşretti, Berlin 1932.

G. R. Rahmeti, Türkische Turfan texte, VII Abaw 1937 ve Heil Kunde der Uiguren.

⁶ Pelliot'nun "Tung-Pao" mecmuasının türlü nüshalarında Uygur yazıların ait bir çok makaleleri vardır.

Keza Müller tarafından "Zwei Pfalinschriften" ismiyle neşrolunmuş Uygurca metninde "İl tutmak, İl kuşatmak" tâbirleri devlet idare etmek mânasında kullanılmıştır.

Bütün Uygur yazılarında "*İl ögesi*" devlet büyüğü, nazır, bakan mânasında kullanılmıştır.

Uygurca hukukî vesikalarda bugün tamamiyle unutulmuş hukukî ıstılahlara tesadüf ediyoruz.

Bunlar cümlesinden olan şu ıstılahlar anılmaya değer ıstılahlardır:

- 1) *Yang* (Örfî hukuk),
- 2) *Bert* (Bir nevi mükellefiyet),
- 3) *Satığ* (Ticaret),
- 4) *Salıg* (Bir nevi vergi ismi),
- 5) *Tuş* (% faiz),
- 6) *Ulam-Yarlıg* (Tapu senedi),
- 7) *Alban* (Angariye),
- 8) *Tusu* (Menfaat),
- 9) *Togu* (Örf ve âdet),
- 10) *Turgurmak* (Tesis etmek),
- 11) *Tegim* (Mühlet),
- 12) *Kiyin* (Ceza),
- 13) *Korlug* (Zarar gören, mutazarrır),
- 14) *Töz* (Mebde),
- 15) *İl ögesi* (Nazır, Bakan),
- 16) *Ötük* (İstida).

Eski Türklerin kullandığı hukukî ıstılahlar hakkında aşağıda daha tafsilli malûmat vardır.

§ 22

UYGURLARDAN KALMA HUKUKİ VESİKALAR

Cenubî Uygurlardan kalma eserler arasında bir çok hukukî vesikalar da bulunmuştur. Bunlardan bir kısmı Radloff tarafından okunmuş ve Almanca'ya tercümesiyle beraber Radloff'un vefatından sonra, Rus müsteşriklerinden S. Maloff tarafından neşrolunmuştur.¹

Bu eserin içindeki vesikalar arasında Şarap ödünç almaya ait üç vesika, pamuk ve pamuk kumaşı istikrazına ait beş vesika, Susam yağı istikrazına ait dört vesika, bir şeyi kiralama ve devrine ait on bir vesika, muvakkat bir zaman zarfında kullanmak üzere yük hayvanı istiaresine ait üç vesika, vergi ve rüsumata dair ondokuz vesika, gaip olmuş vesikalar yerine verilmiş iki vesika, iki vasiyetname, bir evlât edinme vesikası ve iktisadî ve hukukî hayatla alâkalı birçok diğer vesikalar vardır.²

Bu vesikaların çoğu Alman âlimlerinden A. Grünwedel tarafından Turfan havalisinde bulunmuş vesikalardır. Diğerleri S. F. Oldenburg ve H. H. Krotkoff vesaire tarafından bulunmuş vesikalardır.

Bu vesikalar dikkatle okunduğu zaman Cenubî Uygurların medeniyetinin tasavvur edildiğinden çok daha yüksek olduğu intibai hasıl oluyor. Bu vesikalar Uygur Türkleri'nin çok kesif bir iktisadî hayat ve çok münkeşif bir hukukî hayat seviyesine çıkmış olduklarını ispat ediyor.

Turfan havalisi Uygurlarında arazi küçük parçalara bölünmüştü ve bu parçalar sahibinin mülkiyetini teşkil ediyordu. En çok yetiştirilen şey üzüm ile pamuk olduğu anlaşılıyor. Vesikaların bir çoğu üzüm bağı kiralamasına aittir.

Birçok vesikalar pamuk kumaş (böz) ticaretiyle ilgilidir.

Fakat ziraatin diğer aksamı da ihmal edilmiş olmadığı anlaşılıyor.

Uygurlar'da hukukî ıstılahlar tamamıyla teessüs etmiş ve kat'î şeklini almış olduğunu görüyoruz. Bütün vesikalar hukukî mefhumları ifade için aynı ıstılahları kullanıyorlar.³

Uygur vesikalarının yazılışı aynıdır: Her şeyden önce vesikanın yazıldığı tarih gösteriliyor.⁴

W. Radloff, Uigurische sprachdenkmäler, 1928. Leningrad.

² Radloff'un eseri yüz yirmi sekiz vesikayı ihtiva etmektedir. Bunlardan yüzden fazlası hukukla alâkalı vesikalardır.

³ Eski Türklerde kullanılan hukukî ıstılahlardan aşağıda ayrıca bahsedeceğimize yukarıda işaret etmiştik.

⁴ Maalesef tarihler eski Türklerin zaman sayma usulüyle gösterilmiştir. Bu, kısa bir za-

Her vesikanın sonunda vesika yazıldığı anda hazır bulunan şahitlerin ismi zikrolunur. Şahitler imza yerine ekseriya mühürlerini yahut mühür yerini tutan alâmetlerini basarlar. Bundan sonra vesikayı yazan adamın ismi zikrolunur.

Vesikaların muhteviyatı tabii, gayesine göre değişiyor. Borç münasebetlerine ait vesikalarda alacaklı ile borçlunun isimleri zikrolunur, borcun mahiyeti ve miktarı, faizin miktarı, borcun tediye zamanı gösteriliyor.

Bazı vesikalarda borçlunun vefatı takdirinde borcun kim tarafından ödeneceği de gösteriliyor.

Maalesef şimdilik vesikalarda mezkûr ölçülerin mahiyetini ve sikkelerin kıymetini tespit mümkün olamamıştır.

Biz Uygurlar'dan kalma hukukî vesikalardan bir kaç tanesini misal olarak burada dercetmeği⁵ lüzumlu buluyoruz. Bu vesikalar bize bir taraftan Uygurlar'ın hukukî ve iktisadî hayatının seviyesini tespit yardım edecektir.

Diğer taraftan islâmiyetten önceki Türkler'in hususî hukuku hakkındaki mü-tâlâalarımızın istinad edeceği esaslardan birini teşkil edecektir.

Burada zikrolunan vesikalar şunlardır:

- 1) Arazi mülkiyetini devre ait vesika,
- 2) Üzüm bağı kiralama mukavelenamesi,
- 3) Gayrimenkulün ipotegine dair mukavelename,
- 4) Ortakçılık mukavelesi,
- 5) Şarap istikrazına ait vesika,
- 6) Vasiyetname,
- 7) Evlât edinme mukavelenamesi,
- 8) Esir azatlamaya dair mukavelename.

man için istifadesi mümkün olan usul, uzun zaman geçtikten sonra tarihi tespit etmek için bir vasıta olamıyor.

Malûm olduğu veçhile bu Türk usulüne göre zaman onikişer yıllık devrelere bölünür. Her devre içindeki on iki seneden her birinin ayrı ismi vardır. Bu isimler hayvan isimleridir. Sıra ile sene isimleri şunlardır: 1) Fare (sıçan), 2) Sığır yılı, 3) Bars yılı, 4) Tavşan yılı, 5) Luy "ciderha" yılı, 6) Yılan yılı, 7) Yond "At" yılı, 8) Koyun yılı, 9) Biçin "maymun" yılı, 10) Tavuk yılı, 11) İt yılı, 12) Domuz yılı.

⁵ Buraya dercettiğim vesikaların metni Uygurca metnin bugünkü Türkçe'ye çevrilmiş şeklindedir. Tercümelerde mümkün olduğu kadar Uygurca metinleri harfiyen tercüme etmeye çalıştım. Harfî tercüme vesikanın anlaşılmasına mâni olacak yerlerde muhteviyatına sadık kalarak ifade şeklini değiştirmeye mecbur oldum. Aşağıda dercettiğim vesikalardan bazılarında cümlelerin hakiki mânasını tereddütsüz olarak tespit edemedim. Bu gibi cümlelerin mânası için Radloff'un tercümesini kabul ettim. Fakat ifade ettiği mânadan emin olmadığım cümle veya kelimeleri gösterdim.

ARAZİ MÜLKİYETİNİ DEVRE AİT BİR VESİKA

Pars yılı, dördüncü ayın yirminci günü.

Ben Tülek Temür, bana ait olan Tıyuk üzerindeki Taşköprü önündeki her yandan duvarla çevrilmiş Kaylalıkla Çengür-erisindeki yedi Kürilik¹ yerimi, gene bana ait olan Törtkil-Çoktaki dört sık² yerimi, gene bana ait olan Boyu-Kırada Yukarı Çiçeklikteki altı sık yerimi, gene bana ait Aşağı Çiçeklikteki dört sık yerimi - Bütün bu bana ait yerlerimi bana Tülek Temüre para kıymetini haiz Çau³ Yastuk gerek olduğundan, Rahip Tolmuştan yirmi Çong-Tung-Pau-Çau Yastuk⁴ alarak bu yerlerimi ona kendi faydasına işlesin, mahsullerinden faydalansın, bu arazi onun sahih (hususî) mülkü olsun diye devrettim.

Tanık Kerey, Tanık Temür Buka ve orada bulunan benim büyük ve küçük biraderlerim, akraba ve tanıdıklarım, kim olursa olsunlar, dava açmasınlar.

Bu mühür ben Tülek Temürün'dür.

Bu mühür ben Buyan Temürün'dür.

Bu mühür ben Tanık Kerey'indir.

Bu mühür ben Tanık Temür-Buka'nındır.

Bu yazıyı ben Buyan Temür kendi elimle yazdım ve hazırladım⁵.

BİR ÜZÜM BAĞI (BORLUK) KİRALAMA MUKAVELESİ

Yond¹ yılının ikinci ayının yirmi sekizinci günü.

Bana Kayımtuya işletmek, mahsul almak için bir üzüm bağı gerek olduğundan Mısırın Koçu nam mahalde bulunan bağını tuttum. Bu bağın işletilmesi için lâzım masrafları ben Mısır yapacağım, bu bağ dolayısıyla verilmesi gereken vergileri de ben, Mısır ödeyeceğim.

Ben, Kayımtunun masraf ve vergilerle ilgim olmayacaktır.

Tanık Beg-Buka, tanık Elçi.

Bu mühür ben Mısırın'dır. Ben Kayımtu Mısırın imlâsı alatında yazdım².

Kuri ve sık arazi ölçüleridir.

² Kuri ve sık arazi ölçüleridir.

³ Pau-Çau Çin'in kâğıt parasıdır.

⁴ Bu dört kelimenin doğru telâffuzu Çeng-Tung Pao-Çao'dur. Çince, Çeng-Tung'un kıymetli kâğıt parası, demektir. Çeng-Tung da M. S. 1436 ile 1449 arasında Çin'de hükûmet sürmüş bir Çin imparatorunun ismidir.

[Profesör W. Ebehard'ın müellife yazdığı bir mektuptan.]

⁵ Radloff, Op. Cit. vesika No. 15.

Yond eski Türkçe'de at cinsi demektir.

² Radloff, Op. Cit. vesika 19.

GAYRİ MENKULÜN İPOTEĞİ MUKAVELESİ

Koyun yılı Erem ayı (yeni ayın) onuncu günü.

Ben Tasık şu yazıyı Turiya veriyorum. Şehirde oturduğum için¹ benim pek çok masraflarım ve alacaklılarım vardır. Ben mâkul ve idareli bir surette yaşamıyorum. Kendim ihtiyarladım da.² Onun için ben Turi ile şöyle bir anlaşma yaptım: "Ben Tasık'a ait olan üç kişi vasıtasıyla işletilebilecek üzüm bağımı Sen, Turi, alır mısın, buna mukabil Sen, Turi, benim borçlarımı öder misin ? istemiyorum dersen, başkasına veririm." Bunun üzerine Turi dedi: "Ben senin borçlarını öderim, üzüm bağını başkasına bırakmam". Ben, ona bağı teslim ettim ve ona dedim: Sen (Borçlara ait) yazıları (senetleri) almalısın ve şu şeyleri (borçları) vermeli (ödemeli) sin:

Parça Toyın'a yarım tavar³, Katuk'a yarım küp şarap, Yumşak'a iki Sık Ür⁴ ve bir siyah elbise, Kıtay Buka'ya üç tavar.

Bu şeyleri vererek Turi benim borçlarımı ödemelidir. Eğer ben, Tasık, dönüp Turiya bütün bu şeyleri ödersem, ben Turi Ona (Tasık'a) üzüm bağını iade ederim. Eğer ben Tasık üç yıl içinde geri dönüp bu şeyleri Turiya iade etmezsem, üzüm bağım borçlarımın ivazı olarak Turi'nin (hukukî) mülkü olsun!

Tanık Kerskiç, Tanık Tükrünç Buka.

Bu mühür ben Tasık'ındır.

Ben parça Tokmuş bu ihtiyar Tasık'ın.

İmlâsı altında yazdım.⁵

Bu vesikadaki "Kalga yatıp" tâbirinin ve diğer birkaç kelimenin ifade ettiği mânâ sarahtle anlaşılmıyor. Ben kat'î ve hakiki mânâsını kendim tespit edemediğim yerlerde Radloff'un tercümelerini kabul ettim.

Bizim için vesikalardaki ayrı kelime ve cümlelerden ziyade vesikaların mahiyeti ve muhteviyatı mühimdir. Vesikalarda, bereket versin mânâsı kat'iyetle tespit edilememiş kelime ve cümleler çok değildir.

² Biz burada Radloff tercümesini kabul ettik.

³ Bu kelimeyi Radloff evvelâ Tayar okumuş, sonra Tavar şeklinde tashih etmiştir. Tavar eski Türkçe'de mal, mülk mânâsını ifade ettiği gibi bir nevi Çin kumaşının da ismi olsa gerektir. Radloff tarafından neşredilmiş hukukî vesikaların çoğunda bu mânâyı ifade ettiği anlaşıyor.

⁴ Sık, bir arazi (mesaha) ölçüsünün ismidir. Bu kelimenin aynı zamanda bir sık arazi parçasından alınabilecek mahsulât miktarı mânâsında dahi kullanıldığı anlaşıyor. "Ür" ise bir nevi gıdaî nebatın tohumları (bir nevi hububat) olsa gerektir. Uygur vesikalarında "sık" dan başka bir de "Tara" denilen bir mesaha ölçüsü vardır. Bu ölçülerin büyüklüğü hakkında malûmat yoktur.

⁵ Radloff "Uigurische Sparchdenkmäler." Vesika No. 32.

ORTAKÇILIK MUKAVELESİ¹

Tavuk yılının ikinci ayının on sekizinci günü.

Bana, Elçiye, ekin ekmek için toprak gerek olduğundan Kayımtı'nın Yalturgan-Kaş'ta bulunan yarım sık tarlasını hazır halinde tuttum. Bu tarlaya ekmek için ne dekle tohum lâzım olursa her ikimiz müsavi miktarda atacağız, mahsulü de aramızda müsavi olarak paylaşacağız. Bu yer dolayısıyla (başka) masraflar olursa keza ikimiz beraber ödeyeceğiz.

Bu söz için tanık Teke Bakşı, tanık Çisim.

Bu mühür ben Elçinindir.

Ben Misir-Sila, söyleterek yazdım.²

ÖDÜNÇ OLARAK ŞARAP ALMAYA AİT BİR MAKBUZ

Koyun yılının üçüncü ayının yirmi ikinci gününde.

Bana, Ming-Temure bor¹ lâzım olduğundan, fazlasıyla ödemek şartıyla Turı-Bakşı'dan yarım kap şarap aldım.

Sonbaharın başında bunun mukabilinde bir kap tatlı şarap² vereceğim. Eğer iade hususunda gecikme vuku bulursa, halk arasında âdet olan miktarda zam ilâvesiyle vereceğim.

Borcumu ödemedi önce vefat edersem, bu borcu Nom-Kuli ve onun soyu ödeyecektir.

Tanık: Tesek-Turmuş, tanık, Boltaz'dır.

Bu mühür ben Ming-Temür'ündür.

Ben Turmuş, Ming-Temür'ün imlâsı altında yazdım.³

Bu mukavele İslâm Hukukunda *Mudarebe* ismiyle malûm akiddir. Bu bir nevi şirkettir. Bu şirkette âkidlerden biri mal (arazi) veriyor, diğeri "emek" veriyor.

² Radloff, Op. Cit. Vesika No. 28.

Eski Türkler şaraba Bor, üzüm bağına da Borluk, derlerdi.

³ Tatlı şarap diye tercüme ettiğim kelime süçük'tür.

Radloff, Op. Cit. Vesika No. 1.

VASIYETNAME¹ NUMUNESİ

Fare yılının sekizinci ayının onsekizinci gününde.

Ağır bir surette hastalandığımdan ve hastalığımın gittikçe fenalaşacağını düşünerek ben yakınlarım Silanka², ailem için şu yazıyı bıraktım:

Benim vefatımdan sonra, Han'a verilmesi lâzım olan kısım³ çıkarıldıktan sonra bütün mallarıma oğlum vâris olsun ve altmış tara⁴ nın geliriyle yaşasın.

Oğlum Kasang Aşan tarlalarını vârisidir.

Benim büyük üvey biraderlerimin mirasta hisseleri yoktur. Eğer onların arasından biri hissem vardır, diye dava açacak olursa evvelâ büyük orduya (Han ordusuna) bir yastuk⁵ altun, süvarilere⁶ bir yastuk gümüş, Han'ın iç hazinesine bir yastuk altun ve bir at vermelidirler ve ağır cezaya mahkûm olmalıdırlar.

Bundan sonra da onların iddiaları itibara alınmamalıdır.

Bu vesikayı Sunşa Ket-Kara saklayacaktır. Bütün işlerin başında kimense bulunacaktır ve Kuvak Tayanç (vasiyetleri ifa işi) başında ise ikinci ve bizim hemşehrimiz(?) Askan bulunacaktır.

Bu işleri onlara tevdi ettim. Tanık: Inge, tanık: Kan Toyın.

Bu da benim damgamdır.⁷ Ben Kaysının imlâsı altında yazdım.⁸

Eski Türkler vasiyete Tutrug, derlerdi. Mahmut Kaşgari, I, 75.

² Bu satırların tercümesinin doğruluğundan emin değilim. Burada Radloff ta bir sual alâmeti koymuştur.

³ Han'a verilmesi lâzım olan kısmından murat miras vergisi olduğu tahmin olunmaktadır. Bu cümlelerin tercümesinden pek emin değilim; Radloff'un tercümesini olduğu gibi bırakıyorum.

⁴ Tara da bir arazi ölçüsü olduğu tahmin olduğuna yukarıda işaret etmiştik.

Yastuk bir sikkenin ismi olduğu muhakkaktır. Uygur vesikalarındaki Yastuk'dan murat sikke ismini ifade etmeyip turba mânasını ifade etmesi ihtimali de hatıra gelebilir. Fakat bazı vesikalarda turba murat olması ihtimal haricindedir.

Meselâ, 62 nci vesika üç paket malın fiyatı olarak yüz yastuk gösterilmiştir. Üç paket malın fiyatı yüz torba altun veya gümüş olması imkân haricindedir.

Onüçüncü asırda Mengü Han devrinde (1250-1259) Moğol İmparatorluğu dahilinde seyahat etmiş olan Fransız rahibi Ruburk da Moğol Devletinde tedavülde olan Jascot (Yaskot) adlı bir sikkeden bahsediyor. Guillaume de Rubrouck. Recit de son voyage, traduit par Louis Backer, p. 157 ve 181. Jascot, "Yastuk"un bozuk telâffuzundan başka bir şey olmadığı muhakkaktır.

Rubrouck'un rivayetine göre bir Yastuk on marka tekkabül ediyormuş. Bundan başka Ebulgâzi Bahadır Han'ın "Şecerei Türk" adlı eserinde de Yastuk altun tâbirine tesadüf olunmaktadır. Çengiz sülâlesi devrinde yastuk'un bir altun para birliği olduğu şüphesizdir. Moğollar birçok medeniyet ve devlet idaresiyle alâkalı istilâhlar gibi bu sikke ismini de Uygurlardan almışlardır.

⁶ Bu kelimenin tercümesinde Radloff tereddüt etmiş, "süvariler" diye tercüme ettikten sonra bir sual alâmeti koymuştur. Kanaatime göre süvariler tercümesi yerindedir.

⁷ Vesikalarda mühür kelimesi yerinde, bazı vesikalarda nişan, diğerlerinde tamga kelimeleri kullanılmıştır. Biz nişanları mühür, tamga kelimesini damga diye tercüme ettik. Radloff nişan kelimesini Handzeichen (el alâmeti) diye tercüme etmiştir.

⁸ Radloff, Op. Cit. vesika No. 78.

EVİLÂT EDİNMEYE ÂİT BİR MUKAVELENAME

....¹ Onun oğulsuz, ahfatsız kaldığını düşünerek, ben iki oğlumdan Turmuş adlısını halk arasında muteber olan kaide ve âdete göre Sutpaka² evlâtlık olarak verdim.

Bundan sonra oğlum artık Sutpak'ın evinde kalacağından bu Sutpak oğlu (babası evinde) yemek yemeli, gösterilen işleri ifa etmeli ve oğulluk vazifelerine ait kaidelere uygun bir surette ölünceye kadar Sutpaka sadakatle hizmet etmelidir.

Ben Sutbak'a gelince, ben de bu Turmuş adlı oğlanı benim kanımdan gelen oğlum gibi telâkki edeceğim. Eğer ben (ileride) evlenip te oğul ve kızlarım dünyaya gelirse dahi ben bunu (Turmuş'u) (diğer) oğullarımla müsavi tutacağım. Ev hayatımda ne varsa hepsinden, oğullarım ne kadar çok olursa olsun, bu oğlana (Turmuş'a) da mirastan hisse³ bırakacağım. Fakat oğlan büyüdüktan sonra, onun çalışma kuvvetinden istifade ettiğim halde ona oturacak yeri ve yiyecek şeyleri temin etmezsem, ona karşı fena muamele edersem, o kendi dilek ve iradesiyle benden ayrılp istediği yere gidebilecektir. (Bundan dolayı), ben Sutpak'ın itirazı muteber olmayacaktır.

Bugün Sutbak diyor: Ben ona (Turmuş'a) kendi oğlum gibi muamele edeceğim, onu evlendireceğim, onun vaziyetiyle ilgileneceğim. Fakat onu terbiye ederken (icabında) sertçe dahi muamele edebileceğim.

Fakat ona karşı tarafımdan yapılan, kanun, örf ve âdat ve nizama aykırı herhangi bir cebir ve zulüm mahiyetindeki hareketlerim suç telâkki olunacaktır.

Tanık: Si... Temür, tanık: Aruk'tur.

Bu mühür ben Turçinindir.

Ben İş-Kara Turçi-Baksi'nin imlâsı altında yazdım.⁴

Vesikanın başındaki dört satır yırtılmıştır.

² Sutpak ismi başka satırlarda Sutbak ve Sutmak şekillerinde yazılmıştır.

³ Miras hissesi ülüş kobi kelimeleriyle ifade edilmiştir.

⁴ Radloff, Op. Cit. vesika, No. 98.

ESİR AZATLAMA MUKAVELESİ

Pars yılının dokucuncu ayının, yirmi altıncı gününde.

Ben Otuz'un B... İtur¹ adlı demirci kulum ve Toyın-Çok'un A.. ılık² adlı dokumacı Karabaşı³ bizden (sahiplerinden) müsaade almaksızın evlenmişlerdir.

Biz, Ben Toyın-Çok ve Ben Otuz, bunu öğrendikte Karabaşlarımızı ayırmak istemediğimizden onlardan Birt⁴ almak şartıyla onları azat ettik.

Ben Otuz, kulum serbest yaşasın dedim ve Toyın-Çok'a ve onun kadın karabaşına karşı dava açmayacağım.

Ben Toyın-Çok kadın karabaşım hür yaşasın diyerek, Otuz'a ve onun kulumuna karşı dava açmayacağım⁵...

İsminin ortasındaki bazı harfler okunmamıştır.

² Bu ismin de birkaç harfi okunamamıştır.

³ Karabaş eski Türkçede "Esir" demektir. Eski Türklerin erkek esirlere *Kul*, kadın esirlere *Küng* dedikleri (Orh. Kit. I. E. 7) anlaşılıyor. "Karabaş" hem erkek hem kadın esire şamil bir kelime idi. Mahmut Kaşgari, cilt III. sahife 168. Karabaş kelimesi Osmanlı Türkçesinde de bir zamanlar Karaveş şeklinde istimal olunmuştur. Vomberiy, Alt Osmansche Sprach. Studien, 187. Karaveş kelimesine kanunnamelerde de tesadüf olunmaktadır. Osmanlıca'da Karaveş, kadın esirlere itlak olunduğu anlaşılıyor.

⁴ Bert yahut Birt azat edilmiş esirlere düşen bir mükellefiyet olduğu anlaşılıyor. Fakat bu mükellefiyet muayyen miktar mal vermekten mi, yahut sabık esirlerin muayyen müddet zarfında sabık sahipleri için bir hizmet ifa etmelerinden mi ibaret idi? Bunu tespit edemedik.

Mahmut Kaşgari bu kelimenin mânasını şöyle tarif ediyor: Esir sahibinin her sene (sabık) esirinden aldığı dreybe (vergi) dir, diyor. Mahmut Kaşgari, I, 286. Bu tarife göre bert'in maddi bir mükellefiyet olduğu anlaşılıyor. Maloff bu mükellefiyetin bir hizmet mükellefiyeti olduğu fikrindedir. Op. Cit. p. 126.

⁵ W. Radloff, Op. Cit. vesika, no. 73

FASIL III.

KUTADGU BİLİĞ

Eski Uygurlardan kalma mühim eserlerden biri de "Kutadgu-Bilig"dir. Bu eser eski Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki fikir ve telâkkilerini öğrenmek için çok zengin bir kaynaktır. Onun için biz bu eserin zengin muhteviyatından oldukça tafsilli bir surette bahsedeceğiz.

§ 23

KUTADGU BİLİĞ'İN NÜSHALARI VE TERCÜMELERİ

Çini Türkistan Türklerinin (Uygur Türklerinin) edebî dili tâ İslâmiyetten önceki devirde tamamıyla teşekkül etmişti. Uygurlar yabancı dillerden kelime almaksızın kendi dillerinde her türlü mevzular üzerinde eserler yazabiliyorlardı.

Uygur edebiyatının gelişmesi İslâmiyet yayıldıktan sonra da devam etmiştir.

Şarkî Türkistan'da İslâmiyet devrinde dahi birçok eser yazılmıştır.

İslâmiyet devrinde Uygur ülkesinde yazılmış olup bize vâsıl olan eserlerin en mühimmi "Kutadgu-Bilig" dir. Bu eser milâdî 1069-70'de (hicrî 462) Kaşgar şehrinde Balasagunlu Yusuf isminde bir Türk tarafından yazılmıştır. Müellif eserini o zaman Kaşgar Hanı olan Karahaniler sülâlesine mensup Kara Bugra¹ Hana takdim etmiştir. Kara Bugra Han da Yusuf Beye hâs Hacıp ünvanını tevcih etmiştir. "Kutadgu-Bilig" eski Türkçe "mesut kılma ve Devlet idare etme ilmi" mânasına

11 inci asırda Şarkî Türkistan'da hükûmet sürmüş Karahaniler sülâlesine mensup Hanlardan birkaçı Bugra Han lakabını taşımıştır. "Kutadgu-Bilig" müellifi Yusuf Hâs Hacıb'in kendisine eserini takdim ve ithaf ettiği Bugra Han bunlardan hangisi olduğu kat'i olarak tespit edilmemişti. "Kutadgu-Bilig" in Fergana nüshasının dördüncü babının başında bu Han'ın isim ve lakapları şu şekilde gösterilmiştir:

Bugra Kara Han Abu Ali Hasan bin Arslan Han. Bu Arslan Han'ın dolu ismi de Süleyman Arslan Han olduğu da Çini Türkistan'da bulunmuş bir vesika sayesinde tespit edilmiştir. (Barthold, Türkiyat Mecmuası I. s. 221-226).

gelir.² Yusuf Hâs Hacib kitabına bu ismi vermekle bilhassa ikinci mânâyı kastettiği anlaşılıyor.

Bu eserin şimdiye kadar bulunmuş nüshalarından birincisi Viyana saray (Devlet) kütüphanesinde saklanmaktadır.³

Hicrî 843'te Afganistan'da Herat şehrinde yazılmış⁴ olduğu anlaşılan bu nüsha, yazılmasından otuzaltı sene kadar bir zaman geçtikten sonra Anadolu'da Tokat şehrine ve oradan da İstanbul'a getirilmiştir.

Uzun seneler orada kaldıktan sonra nihayet "Osmanlı Devleti Tarihi" adlı meşhur eserin müellifi müsteşrik Hammer bu nüshayı İstanbul'da bir adamdan satın alarak Viyana'ya getirmiş ve Devlet Kütüphanesine vermiştir.

Macar müsteşriklerinden H. Vambéry bu Viyana nüshasının bir kısmını 1870'de Almanca tercümesiyle beraber neşretmiştir.⁵

Bundan sonra Kahirede Hidiv kütüphanesinde "Kutadgu-Bilig" in Arap harfleriyle yazılmış diğer bir nüshası bulunduğu anlaşılmıştır. 1891'de meşhur Türkiyatçı Radloff Viyana ve Kahire nüshalarını mukayese ettikten sonra "Kutadgu Bilig" in daha mükemmel bir metnini, keza Almanca tercümesiyle beraber, neşretti.⁶

Son senelerde Garbî Türkistan'da, Fergane'de, bu eserin üçüncü bir nüshası bulundu.

Vambéry tarafından neşrolunmuş Kutadgu-Bilig çok noksan ve natamamdır. Vambéry eserin bütün metnini neşretmemiştir ve birçok Uygurca kelimeleri yanlış okumuştur.

"Kutadgu-Bilig" ismi eski Türkçe'de aynı zamanda uğurluluk, ruhi kuvvet, şevket ve siyasi hâkimiyet mânalarını ifade eden Kut kelimesinden yapılmış Kutadmak (uğurlu kılmak, devlet idare etmek) fiilinin masdar ismi olan Kutadgu (= Kutadma) kelimesiyle ilim mânasını ifade eden Bilig kelimelerinden mürekkeptir. Kutadgu-Bilig'de kullanılan Kut'un her şeyden evvel siyasi hâkimiyet mânasını ifade ettiği ileride daha tafsilli bir surette izah edilecektir.

³ Kutadgu-Bilig, Viyana Devlet Kütüphanesi kataloğunun III. cildinin 296. sahifesinde mukayyetir.

⁴ Bu nüshanın yazıldığı zaman ve mahalli Viyana nüshasını yazan (istinsah eden) şu cümlelerle ifade etmiştir:

Tökendi Kutadgu-kitâbı tarih sekiz yüz kırk üç yılda, koy yıl muharrem ayının törtü. Heri de.

⁵ H. Vambéry, Uigurische Sprachmonumente. Innsbruck. 1870.

⁶ V. Radloff, das Kudatku-Bilik des Hass Hadschib aus Balasagun, St. Petersburg. 1891. Radloff, kitabın isminin birinci kelimesini Kudatku, ikinci kelimesini de Bilik şeklinde okumuştur. Sonradan bu kelimelerin Kutadgu-Bilig okunması lâzım olduğu anlaşıldı.

Radloff tarafından neşrolunmuş "Kutadgu-Bilig", metninin bütünlüğü, tercümelerinin daha isabetli olması bakımından, Vambery'nin neşrinden üstün ise de, Radloff da Uygur kelimelerinin hakikî ve doğru telâffuzunu tespit edememiştir. Ekseri kelimelerde Radloff B leri P okumuştur ve böyle de yazmıştır.⁷

Uygurca kelimelerin telâffuzunu Rus Akademisi tarafından icat ve kabul edilmiş olan sun'î bir alfabe vasıtasıyla göstermiş olması da Radloff tarafından neşrolunmuş "Kutadgu-Bilig" in mühim kusurlarından sayılmalıdır.

Kutadgu-Bilig'in bugün mevcut üç nüshasını karşılaştırmak suretiyle eserin dolu ve müşterek bir metnini yeni Türk harfleriyle tespit ederek bugünkü Türkçeye tercümesiyle beraber neşretmenin zamanı gelmiştir.⁸

§ 24

"KUTADGU BİLİĞ"İN MAHİYETİ VE MUHTEVİYATI

Bu eser Yunan mütefekkirlerinden Ksenofon'un "*Cyropedia*"sı ve Fransız Fennelon'un *Telemak*'i gibi terbiyevî bir gaye güden eserdir. Eserin gayesi bir taraftan onbirinci asırda münevver Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi sahasındaki an'anevî telâkkilerini ve o devirdeki hukukî teşkilâtı bir kitapta tespit ederek bu an'anevî telâkkilerin gelecek nesillere geçmesini temin etmektir; diğer taraftan Hanlara ve diğer devlet adamlarına bu an'aneleri izah ve bu telâkkileri telkin etmektir.

Eser manzum olarak bir hikâye şeklinde yazılmıştır.

Eserin başlıca dört kahramanı vardır:

Kün Togdu,

Ay Toldu,

Ögdülmüş,

Odgurmuş.

⁷ Uygur alfabesi B, P, F, V sesleri için aynı harfi (alâmeti) kullanıyor. Radloff Uygur lehçesini bugünkü Altay lehçelerine yakın bir lehçe telâkki etmiştir. Bu sebeple ekseri kelimelerdeki B leri P olarak tespit etmiştir. Çünkü Altay lehçelerinde diğer lehçelerdeki B lerin ekserisi P telâffuz olunur. Kutadgu-Bilig'de B li kelimeler pek çok olduğundan bu hatâ yüzünden birçok Uygurca kelimelerin telâffuzu yanlış gösterilmiştir.

⁸ Gönül isterdi ki bu iş Türkler tarafından yapılsın.

Bu kahramanlardan herbiri muayyen bir veya birkaç ahlâkî vasıf veya ruhî hali, veyahut ahlâkî veya hukukî esası temsil ediyor.

Kün Togdu Han'dır. O kanun ve adalet (töre ve könilik) esasını temsil ediyor.

Ay Toldu Vezir'dir. O, devleti, *Kur*'u, siyasi hâkimiyeti ve uğurluluğu temsil ediyor.

Öğdölmüş Ay Toldu'nun oğludur. Bilâhare Vezir olmuştur. O, aklı, (ukuş'u), ilmi ve hayatta faaliyeti temsil ediyor.

Oğdurmüş hayattan çekilmiş, insanlardan uzak dağlarda yaşayan bir zahittir. O, kanaati,⁹ dünyadan vazgeçmeyi, inzivayı, mâsivadan (Allah'tan başka şeyleri düşünmekten) tecerrüt etmeyi temsil ediyor.

Hikâye olarak eserin muhteviyatı çok basittir.

Biz Kutadgu-Bilig'deki kahramanların hayatını hikâye eden kısım üzerinde fazla duracak değiliz. Hikâyenin esas kahramanı Ay Toldu'dur. Müellif en çok onun hal tercümesi üzerinde duruyor.

Ay Toldu, Han'ın bulunduğu Devlet merkezinden uzak bir kasabada doğmuş, yüksek ruhlu, kafası büyük tasavvurlarla dolu, gayet zeki bir gençtir. O yaşadığı küçük muhitin değil, büyük Türklük âleminin mahsulüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi Ay Toldu'nun meziyet ve müsbet ahlâkî vasıflarını ifade için kelime bulamıyor.

Müellif Ay Toldu için, o zekidir, faaldir, halimdir, doğrudur, sevimlidir, yakışıklıdır, fazilet sahibidir, tatlı sözlü ve malûmatlıdır,¹⁰ diyor.

Ruhunda büyük kabiliyetler mevcut olduğunu hisseden, muhitile mütenasip olmayan yüksek ülküler besleyen, hudutsuz bir faaliyet ihtiyacı duyan *Ay Toldu*, hayatını küçük kasabada geçirmek istemiyor. Başkent'e gidip Han'ın hizmetinde büyük işler görmek istiyor. Kendi kendine, *"Niçin ben burada faydasız zaman kaybediyorum? Ben buradan gitmeliyim, Han'ın hizmetine girmeliyim"* diyor.

⁹ Radloff. Das Kudadku Bilik, s. 3. Fergane nüshasına göre "akıbet" i (= Ölümü) temsil ediyor. Fergana nüshası s. 37.

¹⁰ Yikit erdi oğlan kılınçı amul,
Ukuşlug, biliglig hem öglüg amul,
Yüzü körklüg, körüp köz kamar,
Sözü yumşak erdi, tili tüz tamar.
Kamug türlük erdem tükel ögrenip,
Yürür erdi erdem elikke alıp.
(Kutadgu-Bilig, Fergana nüshası, s. 45.)

Bu karardan sonra Ay Toldu zekâ ve enerjisini daha faydalı bir surette sarfedebilmek ümidiyle Başkent'e gidiyor.

Zahmetli bir yolculuktan sonra nihayet payitahta varıyor. Gayesi, ülküsü Han'ın hizmetinde memur sıfatıyla büyük işler görmektir.

Fakat Başkent'e geldikten sonra günler, haftalar geçiyor, kendisini hükûmet adamlarına tanıtmak için bir fırsat bulamıyor.

Büyük bir maddî ve manevî sıkıntı içinde kalıyor: Şehirde oturacak yer, mesken bulamıyor.

Hulâsa, Ay Toldu bütün, *adam olmak* azmiyle memleketini bırakıp payitahta gelen zeki, haris, enerjik gençlerin geçirdikleri ve tecrübe ile bildikleri zorluk safhalarını geçiriyor.

Nihayet, Ay Toldu için ikbal ve muvaffakiyet devri başlıyor.

Zekâsı, ahlâkı, nezaketi, herkese karşı iyi muamelesi sayesinde Ay Toldu şehirde dostlar kazanıyor.

Bir gün mesut bir tesadüf eseri olarak yerli eşraftan Kösemîş adlı, iyiliği ve herkese karşı cibilli hayırhahlığı ile tanınmış bir zatla tanışıyor.

Ay Toldu ona bütün dertlerini açıyor, bütün dilek ve tasavvurlarını anlatıyor.

Ay Toldu Kösemîş üzerinde çok müsbet bir intiba bırakıyor. Kösemîş onunla alâkadar oluyor ve ona yardım etmeye karar veriyor.

Bereket versin ki, Kösemîş Han'ın büyük Vezirini yakından tanıyormuş. Kösemîş derhal büyük Vezire gidip, Han'ın hizmetine girmek üzere uzaktan gelmiş bir gençle tanıştığını, gencin çok halûk ve çok müstait bir çocuk intibası bıraktığını Vezire arz ediyor. Bu tavsiye üzerine Vezir de alâkadar oluyor, o çocuğu görmek arzusunu izhar ediyor. Kösemîş bir gün Ay Toldu'yu Vezire getiriyor. Fakat Vezirin yanına gitmeden önce Kösemîş Ay Toldu'ya Vezir nezdinde nasıl davranmak icap edeceğine dair kıymetli tavsiyelerde bulunuyor: "Vezir önünde şaşırma, cesaretini de kaybetme, istediğini açık söyle" diyor. Bu nasihatlerden sonra Kösemîş Ay Toldu'yu Vezire getiriyor ve takdim ediyor.

Ay Toldu, bütün istikbali olan değerli gençler gibi, Vezir önünde hürmetkâr tavrını muhafaza etmekle beraber, soğukkanlılığını, kendisine olan itimadını da kaybetmiyor. Gayet açık ve samimî bir lisanla ne istediğini ve ne yapabileceğini anlatıyor: "Ben Handan bir hizmet, bir memuriyet istiyorum, faydalı bir memur olacağıma eminim" diyor.

Ay Toldu'nun kendisine olan itimadı, hareket ve tavırlarında müşahede olunan asalet ve nezaket, sözlerinden anlaşılan zekâ, gözlerinde görülen dürüstlük emareleri Vezirin hoşuna gidiyor.

Vezir, Ay Toldu'yu Hana takdim edeceğini vâdediyor.

Nihayet bir gün Ay Toldu Hana da takdim olunuyor. Bundan sonra Ay Toldu için ikbal devresi başlıyor. Han Ay Toldu'yu evvelâ ufak memuriyetlerde kullanıyor, sonra kabiliyeti görüldükçe daha büyük memurluklara tayin ediyor. Nihayet günün birinde Ay Toldu, vefat eden Vezirin yerine vezir tayin olunuyor.

Han Ay Toldu'ya bu münasebetle bir Ayag¹¹, bir Tamga (mühür) ve bir tug veriyor. Ay Toldu halk için faydalı bir surette bir müddet Devleti idare ettikten sonra vefat ediyor. Onun yerine oğlu Ögdülmüş geçiyor (tayin olunuyor).

Babasının bütün müsbet vasıflarını haiz olan Ögdülmüş, ilimde babasından üstündür. Ögdülmüş itinalı bir terbiye ve tahsil görmüştür.

Hikâyede *aklı, ilmi* ve *camia* için faydalı *faaliyeti* temsil eden Ögdülmüş vezir olduktan sonra, hayattan çekilmiş, şehir haricinde mahrumiyetler içinde zahit hayatı yaşayan *Odgurmuş* adlı bir çocukluk arkadaşına¹² Devlet idaresinde bir vazife kabul etmeyi teklif ediyor. Fakat *Odgurmuş* ret cevabı veriyor. Ögdülmüş bir gün, kendisi bizzat *Odgurmuş*'un bulunduğu yere giderek ona türlü delillerle bir devlet memuriyeti kabul ederek, halka faydalı bir hizmet ifa etmenin zahitliğe müreccah olduğunu anlatmaya çalışıyor. Fakat faydasız! Ögdülmüş, *Odgurmuş*'u zahitlikten vazgeçmeye bir türlü ikna edemiyor. O zaman Han kendisi, evvelâ mektuplar yazarak, sonra kendi huzuruna davet ederek *Odgurmuş*'u Devlet memuru sıfatıyla halk içinde ve halk için çalışmanın zahitlikten, dağlarda yalnız (diğer insanlara iyilik yapmak imkânlarından mahrum olarak) yaşamaktan üstün olduğuna ikna etmeye çalışıyor. Han'ın çok derin mânalı nasihatleri de *Odgurmuş* üzerinde bir tesir yapmıyor: *Odgurmuş*'u ne Ögdülmüş ve ne de Han kendisini zahitlik hayatından vazgeçirmeye muvaffak olamıyorlar, *Odgurmuş* zahitlik yolundan dönmek istemiyor. *Odgurmuş* her fırsatta, bu teklif münasebetiyle Ögdülmüş'e ve Hana dünya hayatı aleyhinde pek çok bedbin fikirler söylüyor. Hanla Ögdülmüş'ün

Ayag eski Türkçede aynı zamanda hem kap, zarf, şeref ve ihtiram mânalarını (Bang und Gabain Turtantexte III, 193) ifade ediyordu. Eski Türklerde Ayag da mühür gibi vezirlere verilen fiili hâkimiyetin remzi âlâmeti sayılırdı.

¹² Kutadgu-Bilig müellifi *Odgurmuş* için bir yerde *karandaşı* (kardeşi), diğer bir yerde de *kataşı* (arkadaşı, dostu) tâbirini kullanıyor. Bundan murat hakikî biraderi midir, yoksa mânevî biraderi, arkadaş mıdır, açık anlaşılmıyor. Biz Ögdülmüş ile *Odgurmuş* arasında cereyan eden münakaşaya ait metinleri okuduktan sonra *Odgurmuş*'un Ögdülmüş'ün kardaşı değil, arkadaş olduğu kanaatine vardık.

hayat felsefesine tesir yapmak istiyor, fakat muvaffak olamıyor; bunun üzerine ayrılıyor, gidiyor. Yalnız, insanlardan uzak zahit hayatı yaşamaya devam ediyor, nihayet hastalanıp ölüyor. Ögdülmüş ise zekâsını, aklını ve ilmini memleketin ve halkın saadet ve refahı için çalışmaya hasretmeyi semeresiz sofuluğa tercih ediyor. Hikâyenin bütün vak'aları bundan ibarettir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün her sözü felsefî bir vecize ve her fikri ahlâkî bir düsturdur, dersek hiç de mübalâğa etmiş olmayacağız.

Ancak Odgurmuş'un fikirleri bedbin ve irticâî fikirlerdir.

Bu hikâyede Odgurmuş hiç bir zaman Türklük ruhunda müsait zemin bulamamış olan, milletleri siyâsî ve medenî inhitata sürükleyen, esasını Budizm akidelerinden alan, dünyadan vazgeçme ruhunu, "*masivadan tecerrüt*" temayülünü temsil ediyor.

Ögdülmüş bu fikirlere karşı faal hayat, yaratıcı faaliyet lehine kuvvetli deliller ileri sürüyor. *Ögdülmüş Türklerin sağlam hayat felsefesini temsil ediyor. O, Odgurmuş'un hayattan çekilmek şeklindeki iyilik telâkkisine halk içinde yaşamak, halkın refah ve saadeti için, halk arasında adaletin hâkimiyeti için çalışmak şeklinde tecelli eden faal iyiliği tercih ediyor.*

Ögdülmüş halk için, devlet için (budun ve il için) adalet esasının hayatta gerçekleşmesi için çalışmanın, halktan ve hayattan uzaklaşmak şeklinde tecelli eden sofuluktan üstün olduğunu çok parlak bir surette ispat ediyor.

Ögdülmüş ancak aklı ve ilmi değil, aynı zamanda faydeli içtimâî faaliyeti, idarecilik ruhunu, dünyayı idare etmiş olan bir milletin ruhunu da temsil ediyor.

Ögdülmüş ile Odgurmuş arasındaki münakaşalar, *cihanda daha çok işler görmeye namzet olan Türklük ruhu ile Türkün faaliyet kuvvetini aşındırmak isteyen, esasını Buda dininden alan Tarikatçılık ruhu arasındaki mücadelenin bir tecellisi ve faal Türklük ruhu ile bu dünyadaki hayatı ihmal eden Nirvana, ruhu arasındaki mücadelenin parlak bir hulâsasıdır.*

Bu iki ruh Çini Türkistan'da uzun zamanlardanberi mücadele halinde idi.

Yusuf Has hacibin bu eseri yazmaktan gayesi Türklerin millî, ahlâkî ve siyâsî an'anelerini yaşatmak olduğu kadar da Türklük ruhunu, Türkün cihanşümül enerjisini, gevşetmesinden korktuğu, dünyayı ve dünyadaki hayat ve faaliyet hâdiselerini ihmalden ve istihkardan ibaret olan sofuluğun, *masivadan tecerrüt* ruhunun intişarına mâni olmak olduğunu tahmin edebiliriz.¹³

¹³ On birinci asırda Müslüman Türkler arasında dahi tasavvuf cereyanları yayılmaya başlamıştı. İslâm âleminde zuhur eden tasavvuf cereyanlarına Hind'in mistik felsefelerinin ve bilhassa Budizm'in sunî ve sathî bir surette İslâmlaştırılmış şekilleri nazarıyla bakmak müm-

Kutadgu-Bilig *medenî bir Türk muhitindeki asırlardanberi toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hulâsası, 11 inci asırdaki Türk kültürünün bir abidesidir.*

Eserin ruhu Türk ruhu olduğu gibi lisanı da tamamen Türkçedir. Kalın bir cilt teşkil eden bu eserde herşey Türkçe sözlerle ifade edilmiştir ve bütün mücerret mefhumlar ve hukukî müesseseler için Türkçe ıstılahî kelimeler kullanılmıştır.¹⁴

Kutadgu-Bilig'de Yusuf Has Hacib'in kullandığı ıstılahî kelimeler Yusuf'un kendisi tarafından yaratılmış kelimeler değildir. Bunlar islâmiyetten önceki Uygur edebiyatında ötedenberi mevcut ve müstamel olan ıstılahlardır.

Kutadgu-Bilig'de bir camia hayatında istimali zarurî olan bütün şey ve mefhumlar için ıstılahî kelimeler vardır. Bu eserin lisanı tamamiyle işlenmiş her şeyi ifade edebilen medenî ve edebî bir lisandır. Bundan anlaşıyor ki Türk dili tâ islâmiyetten önceki devirde tamamiyle işlenmiş, inkişafın yüksek safhasına gelmiş bir halde idi.

Kutadgu-Bilig onbirinci asırda yazılmıştır. Bu devirde bugünkü medenî milletlerden bir çoğunun (Almanların, Fransızların, Rusların) işlenmiş bir medenî lisanı yoktu.

Kutadgu-Bilig, İranlılar'ın şahnamesiyle hemen hemen muasırdır.¹⁵

Şayanı dikkattir ki, İran şairi şiirle İran'ın efsanevî tarihini tasvir ederken Türk mütefekkirî şiirle devlet idaresinden, hukuktan, içtimâî ahlâktan bahsediyordu. Bu çok mânidardır. *İranlılar, yıkılmış siyasi istiklâli istirdad etmek için tarihten, maziden imdat bekliyorlardı. Türkler daha istikbalde kuracakları pek çok devletleri idare için esaslar tespit ediyorlardı.*¹⁶ *Şahnameden sonra İranlılar şiir sahasında temayüz ettiler, biz Türkler ise Devlet kurmak ve Devlet idare etmek hususundaki kudretimizle kendimizi âleme tanıttık.*

kündür. Asırlardanberi Budizm cereyanıyla mücadele etmiş Şarkî Türkistan Türkleri arasında tasavvuf ve tarikat cereyanlarının yayılması ihtimali Türklük ruhu için bir tehlike teşkil ediyordu: Müslüman Türkler tarikat ve irticâî tasavvuf şeklinde kısmen Budizmi kabul etmiş olacaktı.

¹⁴ Eserde bazı yerlerde Arapça kelimeler kullanılmış ise de bu kelime ihtiyacından değil, islâmiyetle alakalı şeyleri İslâm âleminde makbul kelimelerle ifade etmek zaruretinden ileri gelmiştir.

¹⁵ Şahname 1020 ile 1030'larda yazılmıştır. Kutadgu-Bilig 1069 ile 1070'de.

¹⁶ Kutadgu-Bilig yazıldığı zaman Selçukî devleti kurulmuş idi ise de Türkler daha Anadolu'da yerleşmemişti. Kutadgu-Bilig Malazgirt zaferinden (1071'de) bir iki sene önce yazılmıştır.

§ 25

KUTADGU BİLİĞ'İN BABLARI

Kutadgu-Bilig 73 bâbdan ibarettir. Bu eserin çerçevesi bütün bâbların muhteviyatını göstermeye müsait değildir. Fakat eserin muhteviyatı hakkında umumî bir fikir verebilmek için bazı mühim bâbların serlevhasını zikretmek te faydalı olur, sanırım.

- Bab 6 İnsanın kıymeti akıl, zekâ ve bilgi sayesinde olduğunu izah eder.
- Bab 12 Adalet ne olduğunu izah eder.
- Bab 21 Dilin ve nutuk kudretinin faidelerini izah eder.
- Bab 29 Aklın mahiyetini izah eder.
- Bab 30 Hânlara ne gibi vezir lâzım olduğunu izah eder.
- Bab 32 Ulug hacip'in büyük vezirinin evsafını izah eder.
- Bab 39 Hâna karşı memurların hak ve vazifelerini izah eder.
- Bab 50 Hânın umum ahaliye (halka) karşı nasıl muamele etmesi lâzım olduğunu anlatır.
- Bab 52 İlim sahiplerine (ulemaya) münasebet nasıl olması lâzım geldiğini anlatır.
- Bab 53 Nasıl evlenmek ve kız ve oğlanları nasıl terbiye etmek gerektiğini anlatır.
- Bab 63 İnsaniyete karşı insaniyet neden ibaret olduğunu izah eder.¹⁷

"Kutadgu-Bilig"in nesirle yazılmış mukaddemesini yazan¹⁸ bu eser hakkında (haklı olarak) çok yüksek fikirdedir. Mukaddemeyi yazan diyor ki, *Türkistan elinde, Rugra Han lehçesinde, Türk dilinde bu kitaptan daha iyi bir eser hiçbir zaman ve hiç kimse tarafından tasnif edilmemiştir.*¹⁹

Bu eser hangi memlekete vardı ise fevkalâde güzelliği yüksek sanat eseri olması sayesinde o memleketin hakimleri, âlimleri, hepsi onu kabul etmişler, herbiri bu esere bir türlü isim vermişlerdir. Çinliler bu esere "Padişahlar âdabı", Maçin hakimleri "Memleket gözü" dediler. Şarklılar "Emirler ziyne" dediler, İranlılar

Radloff, Das Kutadgu-Bilik. P. 9-12.

Mukaddemeyi yazan diyorum, çünkü kitabın fihristinden evvelki mukaddemenin müelliften başka birisi tarafından yazılmış olduğu anlaşılıyor.

¹⁹ Radloff, Op. Cit. P. 1-2. Mısır nüshası s. 2-3.

"Türk Şahnamesi" ismini verdiler. Bazıları da "Padişahlara öğüt kitabı" dediler. Turanlılar bu esere "Kutadgu-Bilig" dediler.²⁰

Burada bu eserin bir mühim hususiyetini de tebarüz ettirmek gerektir. Eserin hiçbir yerinde Uygur kelimesi kullanılmış değildir. Kutadgu - Bilig'in mukadde-mesini yazan, eserin Türk dilinde yazılmış olduğunu söylüyor. Türk kavimleri için "Turaniler" diyor. Bu ispat ediyor ki, Çini Türkistan ahalisi kendisine Uygur dememiştir. Uygur ismi onlara Çinliler ve Moğollar, Bilâhare Avrupa âlimleri tarafından verilmiş isimdir.²¹

KUTADGU-BİLİĞ HER BAKIMDAN TÜRK ESERİDİR

Yukarıda dahi işaret ettiğimiz gibi, Kutadgu-Bilig'in bizim için ehemmiyeti hikâyesinde değil, bu hikâyedeki şahıslar arasında cereyan eden sohbet ve münakaşalardadır. Daha doğrusu münakaşaların mevzuundadır. *Bütün bu sohbet ve münakaşaların mevzuu siyasi, ahlâki, içtimai ve hukuki meselelerdir.*

"Kutadgu-Bilig'in tebarüz ettirilmesi lâzım hususiyetlerinden biri de şudur: Bu eser Şarkî Türkistan'da İslâmiyetin intişarından aşağı yukarı yüz sene geçtikten sonra yazılmış olmasına rağmen müellifin içtimai hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamiyle İslâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir.

Bu eserde İslâmiyetin tesiri çok sathîdir.

O zaman Çini Türkistan Türkleri İslâmiyetten başka, belki de İslâmiyetten ziyade Budda dininin tesirine maruzdu. Çini Türkistan'da onbirinci asırda dahi bu dine salık olanlar vardı. Yabancı milletlerin felsefî telâkkilerden ancak Konfoçius fikirlerinin tesiri hiss olunmaktadır. Fakat bütün bu tesirler müellifin ruhundan fışkıran Türk telâkkileri içinde erimiştir.

Onun için baştan aşağı hayat felsefesine hasredilmiş bu eseri biz her cihetten tamamiyle orijinal bir Türk eseri, Türk dehası mahsulü telâkki edebiliriz.

Radloff, Das Kutadgu-Bilig, o. p. 1-2, Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 2-3. Bundan sonra Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini sadece K.B. şeklinde göstereceğim. Meselâ yukarıdaki Radloff, Das Kutadgu-Bilig, s. yerine, K.B.s. işaretleriyle iktifa edeceğim. Yani K.B. Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini ifade edecektir. S. Sahife demek olacak. S. den sonraki rakam, sahifenin numarasını gösterecektir. K.B. metninden başka Fergane veya Mısır nüshası gösterildiği zaman da sadece Fergane veya Mısır, sahife filân, diyeceğiz.

²¹ Avrupa ilim âleminde eskiden Çini Türkistan'da yaşayan Türklere Uygur denildiği için biz de burada bu ismi kullanmaya mecbur olduk. Ben kendim ötedenberi Çini Türkistan Türkleri'nin kendilerine Uygur demedikleri kanaatindeyim. Aşağıda Cenubi Uygurlar hakkındaki fasılda Uygur ismi hakkında bazı izahlar vardır.

Edebî, fikrî malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır. Müellifin kullandığı darbımeseller, Türk atalar sözleridir, fikrini teyit için serdettiği şiirler Türk şairlerinin şiirleridir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün sözlerinde tecelli eden fikirler, hayat telâkkileri tamamıyla Türk telâkkileridir.

Bu telâkkiler bugün de Türk kavimlerinin hayatında, halk edebiyatında, darbımesellerinde tecelli eden hayat telâkkilerinin âlim bir Türk tarafından parlak bir surette ifade edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir.

Bizim burada Kutadgu -Bilig'deki bütün sohbetleri, bütün fikirleri uzun uzadıya izah edemeyeceğimiz tabiidir. Bizi alâkadar eden bu eserdeki hukukî yusun ve telâkkilerle devlet teşkilâtına dair esaslardır. Şimdi "Kutadgu-Bilig"de tasvir edilen devlet teşkilâtını hulâsa edelim.

FASIL IV.

§ 26

KUTADGU-BİLİĞ'DE DEVLET İDARESİ VE TEŞKİLÂTINA DAİR ESASLAR

Kutadgu-Bilig müellifi bu eserde bir Türk devleti teşkilâtını tasvir ediyor. Bu teşkilât M.S. onbirinci asırdaki bir Türk devleti teşkilâtının idealize edilmiş şeklidir.

Yusuf'un eserinde Han'ın vasıfları, mansıbdarların haiz olmaları lâzım olan vasıflar ve ahali arasındaki sınıflara karşı Han'ın münasebeti biraz ülküleştirilmiş olduğu şüphesizdir. Fakat eserde bahis mevzuu olan devlet müesseseleri, mansıbdarların rütbeleri, ünvanları ve sınıflar hakkında verdiği malûmat hiç şüphesiz hayattan alınmıştır. Bunlar Çini Türkistan'daki şe'nî bir Türk devletinde mevcut olmuş olan müessese, rütbe ve sınıflardır.

Biz milâdî sekizinci asra ait Orhon Kitâbeleri'nde devletin mühim unsurları olarak üç unsur görüyoruz:

Han, beyler ve halk. Onbirinci asra doğru Şarkî Türkistan'daki Türk Devleti'nin teşkilâtının inkişaf etmiş, devlet makinesinin muğlâklaşmış olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig'de tasvir edilmiş devlette devletin (il'in) başında *ilig* unvanını taşıyan bir Han bulunuyor.

Bu devlette Han'dan başka vazifeleri tamamıyla tebellür etmiş birçok yüksek mansıbdarlar vardır.

Yüksek mansıbdarlar şunlardır:

Vezir.

Ulug Hacıp (büyük vezir).

Sübaşçı,

Saray nazırı,

Agıcı, hazinedar (maliye vekili).

Bitikçi, Han'ın umumî kâtibi.

Yalvaçlar, sefirler.

Bunlardan başka pek çok ikinci, üçüncü derecede memurlar da vardır. Memurların umumî ismi *tapukçu*'dur. *Tapuk* eski Türkçe'de hizmet, itaat, memuriyet demektir.

Büyük küçük bütün memurların vazifeleri tespit edilmiştir.

Orhon Kitâbeleri'ndekine nisbetle, Şarkî Türkistan Türkleri'nin devlet idaresi daha muğlaklaşmış olduğu gibi, ahali dahi birçok zümrelere bölünmüştür, camia tabakalaşmıştır.

Orhon Kitâbeleri'nde ancak beyler ve ondan sonra budun vardı. Çinî Türkistan Türkleri camiasında tam mânasıyla içtimâî sınıflar teşekkül etmiş, veyahut etmekte olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig, bu sınıfları sayıyor ve herbirine karşı Han'ın ve hükûmet adamlarının nasıl muamele etmesi lâzım geldiğini uzun uzadıya izah ediyor.

Kutadgu-Bilig'de şu içtimâî sınıfları görüyoruz:

- 1) Aleviler (Hazreti Muhammet neslinden geldiklerini iddia edenler.)
- 2) Ulema.
- 3) Otacılar (Tabip ve eczacılar).
- 4) Yıldızcılar (müneccimler).
- 5) Şairler.

Bu beş sınıf münevverlerin mensup olduğu sınıflardır. Bu sınıflardan sonra iktisadî sınıflar geliyor.

- 6) Tarıgçılar, ziraatle uğraşan ahali.
- 7) Satıgçılar, satıcılar (tüccar).
- 8) İgdişçiler, çobanlar. Hayvan beslemekle geçinen sınıf.
- 9) Uzlar, sanat ve hîrfet ehli, işçiler.
- 10) Karabudun.
- 11) Çıgaylar (servetten tamamıyla mahrum yoksullar).

Kutadgu-Bilig, Han'ın ve yukarıda zikrettiğimiz yüksek devlet mansıbdarlarının herbirinin haiz olması lâzım olan vasıfları sayıyor.

Han'dan başlayalım. Kutadgu-Bilig'e göre, hanlık *kanun bâkimiyyetinden* ibarettir; Türk Han'ı ne gibi vasıfları haiz olmalıdır, yani Han kanunu ve adaleti nasıl gerçekleştirmelidir?

Yusuf Has Hacıp, kanun ve adalet ve Han'ın vazifeleri hakkındaki fikirlerini Han Kün Togdu ağzından söyletiyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi Kün Togdu bu eserde kanun ve adaleti temsil ediyor.

§ 27

ONBİRİNCİ ASIRDA TÜRKLERİN KANUN VE ADALET HAKKINDAKİ TELÂKKİLERİ KANUNUN MAHİYETİ VE TÜRK HANININ HAİZ OLMASI LÂZİM VASIFLAR

Kanun ve adaleti temsil eden Han diyor ki, ben adalet ve kanunum...

Benim mahiyetim adalettir. Ben hiç sallanmam. Haksızla haklı, iğri ile doğru benim huzuruma gelirse, ben onların işlerini adalet esasına göre hallederim. Önüme gelen bey midir, kul mudur? Ben hiç fark gözetmem...

Ben davacıları uzun müddet bekletmem. Tebaalarımın bir mazlûm benim kapıma gelirse, o benim yanımdan tatlılık hissederek (derdine deva bularak) gider.¹

Güç sahibi olup doğruluktan sapanları ben adalete göre hükmederim. Benim mahkememe gelen oğlum olsun, yabancı olsun, yahut geçici bir misafir olsun hepsi için kanunum birdir.

Bunlardan hiçbirisi bende adaletten başka bir şey bulamazlar. Bir devleti, bir halkı idare etmek isteyen âdil olmalıdır.

HÂKİMİYETİN ESASI ADALETTİR²

Kanun kanundur. Kanunun tarlası devlettir.

Güneşin ziyası her şeyi aydınlattığı gibi, benim (yani kanunun) adaletim de herkese şamildir. Benim adaletim sabittir: Bütün halka karşı benim hareket ve sözüm birdir. Halk üzerindeki benim (kanunun) hâkimiyetim bâki kaldıkça halk refah ve saadetten ayrılmaz.³

Hanlık iyi bir şeydir, fakat kanun daha yüksektir. Onu doğru tatbik etmek gerektir.⁴

Radloff, K.B. s. 76. Mısır nüshası s. 35.

² Bu Beglik ulu ol könilik yolu. (Nitekim şair demiştir):

Könilik Üze ol bu Beglik ulu,

Bu beglik Ulu ol könilik yolu. (K.B. s. 174-177. Fergana nüshasında birinci mısradaki ol yerinde "boldu", ikinci mısradaki Beglik ulu yerinde de Beglik kökü yazılmıştır. Fergana nüshası tıpkı basım, s. 69.)

³ Fergana nüshası s. 69 - 70.

Edi Edgü Beglik, Tağı edgürek Törü ol,

Anı Tüz Yürüğü kerek, (Ferg. s. 44.)

Hulâsa, Han ancak kanunu, adaleti gerçekleştiren bir mansıbdardır.

Hanın malik olması lâzım vasıflara gelince:

Hanlık hakkında Vezir Ögdülmüş şu esasları ileri sürüyor: Ona göre Han asil olmalıdır, azim ve ulüvvü cenap sahibi olmalıdır. Babası ve selefleri de Bey olmalıdır. Akıl ve malûmat sahibi olmalıdır. Cömert olmalıdır. Hanlar halkı bilgi ve akılla idare ederler.

Havva oğullarının aslı birdir. Ancak bilgi sayesinde ki, insanlar birbirinden ayrılırlar. Nesli iyi olursa, er iyi doğar, iyi adam yükselir, şeref kazanır. Hanlık mukaddes bir iştir, bu temizlik ister... ihtiyatkârlık ister.

Halkın hayrı için Han kahramancasına harekete mecburdur. Halk içinde Han müstesna bir şahsiyet olmalıdır. Onun kalbi ve dili doğru, hilkati yüksek olmalıdır. Çünkü her şey üzerinde onun emri hâkimdir. Han hata işlerse, bundan bütün devlet hasta olur. Devlet hastalığına yegâne ilâç akıl ve ilimdir.

Beylere (devlet reislerine) iki şey lâzımdır: Biri ihtiyat, diğeri devletin esası olan kanun.

Bey adalete uygun kanun vazederse, devleti ilerletir. Halkın hayatını aydınlatır.⁵

İki şeyle devlet reisi hâkimiyeti mahvedebilir: Bir zulüm, doğru yoldan sapmak, ikincisi vazifelerini ihmal.⁶

Devlet ancak adalet sayesinde inkişafeder. Zulümle halk ve devlet bozulur.⁷

§ 28

SÜBAŞLAR

SÜBAŞLAR (BAŞKUMANDAN) IN HAİZ OLMASI LÂZİM VASIFLAR.

Çini Türkistan Türkleri ziraatle uğraşan barışsever bir Türk zümresi oldukları halde, Yusuf Has Hacıp, askerlik meselesine karşı da lâkayıt değildir. Uygur Türkleri'nin askerlik işini dahi iyi kavradıkları anlaşılıyor.

K.B. s. 193.

K.B. s. 193.

K.B. s. 194.

Bir Türk tarafından yazılmış eserde askerlik işi ihmal edilmemiş olması tabiidir.

"Kutadgu-Bilig" müellifinin asker reisi sübaşçı⁸nın malik olması lâzım vasıflar ve sübaşçının vazifeleri hakkındaki fikirleri de çok mühimdir. Bu vasıflar zannıma göre bugünkü serdarlar için dahi ideal olan vasıflardır.

Sübaşçının vazifeleri ve sübaşçıdan istenilen ruhi ve ahlâkî vasıflar şunlardır:

Sübaşlamak (askere kumanda etmek),

Çerik tüzmet (ordu teşkil etmek),

Yağını sımk (düşmanı mağlûp etmek), bunlar büyük işlerdir. Bu işler için büyük tecrübe, sert irade sahibi olmak gerektir. Sübaşların çok uyanık ve ihtiyatlı olması şarttır.

O hiçbir zaman beklemediği bir saldırmaya maruz kalmamalıdır. O cömert olmaya mecburdur. Ancak erata çok para dağıtmak şartıyla ordu teşkil edilebilir.

O aile, servet gibi şeyleri düşünmemelidir. O istediği şeyleri kılınc kuvvetiyle kazansın, bu suretle şöhretini yaysın. O süvari ve yaya askerlerini yedirmeli, içirmeli, giydirmelidir. Ve onlara çok vermelidir. O cesur olmalıdır.

Korkak insan bütün orduyu mahveder. **Ordu bozulduğu zaman bir er diğer erleri bozar.**⁹

Sübaş cesur olmalıdır. Kumandan cesur olursa korkaklar bile cesaret kesbeder.

Sübaşçı ölümden korkmamak gerek.

Herkes için ölümün zamanı muayyendir. Vakti (ecel) gelmeden insan ölmez. İnsan ancak ölümü düşünmemek şartıyla düşmanı mağlûp edebilir.

İki şey ile devlet adamı devleti mahveder, devletin tereddisine sebep olur: **Biri zulüm, diğeri ihmal.** Zalim adam hâkimiyetten (uzun müddet) istifade edemez, zâlime halkın tahammülü olamaz. **Zulüm ateş gibidir, yaklaştıkça yakar. Kanun (adalet) ise su gibidir; o aksa bereket getirir.** Kanun sayesinde dünya ilerler. Zulüm ile halk ve devlet bozulur.¹⁰

⁸ Askere kumanda edene Kutadgu-Bilig, kâh sübaşlar, kâh sübaşçı, diyor. Sübaşlar, sübaşlamak (kumanda etmek) fiilinden yapılmış bir isimdir. Sü ise, malûm olduğu gibi asker, ordu demektir.

⁹ Yüreksiz kişiler çerik ardadır.

Çerik ardasa er erig ardadır. (K.B. s. 192). (Fergana nüshasında "ardadır" yerine "ardadır" yazılmıştır. Fergana nüshası, s. 172).

¹⁰ K.B. 193-194, Fergana nüshası s. 171-182.

Sübaşlar cesur olmalıdır, tâ ki neferlere de cesaret telkin edebilsin. Cesur adam korkaklara kumanda etse, korkaklar dahi cesaret alır.

Devlet idaresi için ordu gerek.

Ordu teşkili için Han zengin olmalıdır, Han'ın zengin olması için halk zengin olmalı, halkın refahı için ise âdil kanunlar lâzımdır.

Bunlardan biri zail oldu mu, dördü de zail olur. Dördü zail olursa devlet de zail olur.¹¹

Bundan başka devlet reisi evelik (istical), saranlık (hasislik), puşuluk (hid-det), arguk (hilekârlık) ve yalandan kaçınmalıdır.¹²

Devlet reisi (bey) güler yüz, tatlı dil sahibi olmalıdır ve bütün hareketleri de bunlara uygun olmalıdır.

Devlet reisi kat'iyen şarap içmemeli, sefahatten içtinap etmelidir; bu iki hareketten hâkimiyet kaçır.

Eğer bey oyuna dalsa, şarap içse, o ne zaman devlet işleriyle uğraşır?

Halkta ahlâk bozukluğu görülürse, bunu beyler ıslah eder.

Bey kendisi ahlâktan inhıraf ederse onu kim ıslah eder?

Hasta olana ilâcı tabip verir, tabip hastalansa kim ilâç verir?

Başkumandanın daima sözü doğru olmalıdır. Büyükle yalan söylerse halkın ona itimadı kalmaz.¹³

Sübaşçı için gurur da yakışmaz. Gurur adalet yolundan sapmaya sevkeder. Cömertlik de çok lâzım bir vasıftır. Hasislere kimse yaklaştırmaz.

Bütün bu vasıfları haiz olan sübaşçının, düşmanı mağlûp etmek için büyük orduya ihtiyaç yoktur. Asker seçilmiş neferlerden teşkil edilmiş olmalıdır.

Zaten kalabalık ordu harp ederse anarşi ve inzibatsızlık husule gelebilir.¹⁴

K.B. s. 196.

¹² Burada başkumandan bahsederken Han'ın vasıflarına geçmesi Uygurlarda da askere kumanda eden ekseriya Han kendisi olduğunu gösteriyor.

¹³ Sözü çinkerek, bolsa kavli bütün,

Ulug bolsa yalğan inanmaz budun. (K.B. s. Fergana nüshasında ikinci mısradaki Uluk (Ulug) yerinde Eger yazılmıştır. Fergana nü. s. 175.)

¹⁴ Öküş sü çerik ursa başsız bolur,

Bu başsız sübaşlar er ingsiz bolur. (K.B. s. 207.)

Fergana nüshasında ikinci mısrağ şöyle yazılmıştır: Bu başsız şerik-sü yüreksiz bolur. (Fergana nü. s. 176.)

Devlette iki mansıp çok mühimdir: Biri vezirlik makamı, diğeri sübaşlar mansıbı; bunlardan biri kalem tutar, diğeri kılıç tutar.

Devleti bu ikisi tanzim eder, bunlar ikisi birleşirse bunları kimse ayıramaz. Ülkeler kılıçla alınır, fakat ancak kalem sayesinde idare olunur.¹⁵

§ 29

VEZİRLİK İÇİN LÂZİM VASIFLAR

Vezir Han'ın vazifelerini ifa eden adamdır.

Vezirlik büyük bir iştir. Bu iş için de adalet ve ahlâkıyla ayırtlanmış bir adam gerektir.¹⁶

Vezir keskin zekâ ve temiz ahlâk ve kemal sahibi olmalıdır.

Onun iyi soydan olması da lâzımdır. Çünkü soysuzlar (ekseriya) namussuz olurlar. Namussuz adam vezirlik mansıbına lâayık değildir.¹⁷

Vezirin yazı ve hesap işlerine vukufu şarttır.

Vezir aç gözlü olmamalıdır. Aç gözlüleri bütün dünya (malı) dahi doyuramıştır.¹⁸

§ 30

ULUG HACİB (BÜYÜK VEZİR)¹⁹ İÇİN LÂZİM VASIFLAR

Ulug Haciblik için lâzım vasıflar vardır: *Akul, ilim*. Vezir akıllı (zeki) olmalı, çünkü akılsız adam yemişsiz ağaç gibidir. Âlim olmalıdır; çünkü ilimden mahrum adam diri olduğu halde ölü gibidir. Vezire işlerinde sebat, dürüstlük, kemâl, hayâ ve temizlik gerektir.

Onun gözü tok olmalıdır.

Hacip rüşvetten içtinap etmelidir. Vezir rüşvet alırsa Han gülünç olur. *Rüşvet fesat âmilidir*. Vezir temiz ruhlu ve merhametli insan olmalıdır. Sebatlı olmalıdır.²⁰

K.B. s. 190-216. Fergana, s. 171-182.

*Ulug iş bu işke er ötrüm kerek,
Bütünlük bile, kılığı kötrüm kerek.*
(Radloff, K.B. 184.)

Fergana nüshası ötrüm, kötrüm kelimelerini "ördüm, ködrüm" şeklinde yazmıştır. (Fergana, tıpkı basım, s. 166.)

¹⁷ *Urugsuz kişiler arıgsız bolur,
Arıgsız vezir ke yaraksız bolur.*
(K.B. 184. Fergana, s. 166.)

¹⁸ K.B. s. 184-190.

¹⁹ İslâm Devletlerinde hacip saray veziri mânasını ifade ediyorsa da müslüman Uygurlarda ulug hacip büyük vezir vazifelerini ifa eden bir mansıbdar olduğu anlaşılıyor.

²⁰ K.B. s. 217-220.

Burada müellif bir Türk şairinin şu şiirlerini naklediyor:

Haciplik için on şeyin bulunması şarttır.

İki göz, iki kulak sağlam olmak,

Gönül geniş, yüz güzel olmak, boy ve dil (konuşmasını bilmek), akıl, ilim sahibi olmak²¹ ve bunlara mütenasip ahlâk sahibi olmak.

Haciplik büyük iştir, bunu ancak büyük adamlar başarabilir.²²

Hacibin mutlak surette içtinap etmesi lâzım şeylerden birisi yalan, diğeri zulümdür.²³

Ulug hacip herşeyle bizzat alâkadar olmalıdır.

O Han'ın gözü, kanunu, onun idare usulüdür.

Bu çok nazik bir mansıbdır.

Ulug hacip aynı zamanda Han'ın hem hazinedarı, hem kâtibi, hem idarecisidir.

Devlet işleri iyi giderse de, fena giderse de Ulug hacip mesuldür. Onun Han ile münasebetine gelince, o çok ihtiyatlı olmalıdır. Han'ın sırlarını saklamasını bilmeli, hissiyattan ziyade akla tâbi olmalıdır. Hareketlerinde ve sözlerinde çok dikkatli olmalıdır.

Hiçbir zaman hiddetine mağlûp olmamalıdır.

Doğruluk ve adalet de onun vasıflarından olmalıdır, o hiçbir zaman kanunu ihlâl etmemelidir.²⁴

Fakir, dul ve yetimlerin dileklerini yerine getirmelidir.²⁵

Kanunlara riayet Ulug hacibin (esas) vazifesidir.

Haciplik ke asnu bu on neng kerek,
İki köz, kulak sak, köngül keng kerek,
Yüzü körgi, bot, til, ukuş-ök, bilik.
Kılıncı bularga tükel tenk kerek.

(K.B. s. 220. Fergana nüshasında, iki köz, kulak yerinde, yiti köz yazılmıştır. Fergana

nüs. s. 186.)

²² K.B. s. 220.

²³ K.B. s. 222

²⁴ K.B. s. 217-222.

²⁵ K.B. s. 217-222.

Bu satırlar, bir taraftan Orhon Kitâbeleri'ndeki idarecilik hakkındaki fikirlerle, diğer taraftan Lûtfi Paşa'nın "Asafname"sindeki ve Kâtip Çelebi'nin "Düsturül-Amel"indeki fikirlerle mukayese edildiği zaman Türk ırkının devlet idaresinin esası adalet olduğuna dair fikri hiç değişmeyen kanaat olduğu görülüyor.

§ 31

KAPIK BAŞLAR ER²⁶
(SARAY NAZIRI)

Bu mansıptarın vazifeleri üzerinde durmaya lüzum görmüyorum. Fakat şunu zikretmeliyim ki, bu devirde Uygur Devletlerinde saray hayatı da inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor.

Kapık başının vazifeleri aşağı yukarı Avrupa'daki Chambellan ve Osmanlı Devletindeki başmabeyincinin vazifelerine benzer vazifelerdir.

Saraya mensup memurlar arasında saray nazırından başka şu mansıptarların isimleri geçiyor: Edişçi (saki), töşekçi (Han'ın yataklarına nezaret eden), aşbaşçı (mutfak işleri reisi), tuğcu (bayraktar), kuşçu (doğancı), sözcü (mabeyinci), oktacı (mirahur), bitikçi (Han'ın umumi kâtibi).²⁷

§ 32

BİTİKÇİ

(*Han'ın umumi katibi, adliye ve hariciye nazırı*).

Bitikçi, Han'ın kâtibidir. Hanlar fikirlerini vezirle kâtibe bildirmek mecburiyetindedirler. Bunlar da bu sırları saklamalıdır. Aksi takdirde başlarını kaybedebilirler.

Bu hususa dair esası Ötüken Beyi güzel bir şiirle ifade etmiştir:

*Ey Beyler inancı, sözünü gizle pek,
Sözü gizlemezsen başın gider tez,*²⁸

Kâtip zekâ sahibi âlim adam olmalıdır. Bundan başka bu, yazı işlerini idare eden mansıptar güzel üslûp sahibi olmalıdır.

Devlet kılıç vasıtasıyla tesis olunur, fakat kalem vasıtasıyla idare olunur.²⁹

Sübaşlar, kapıkbaşlar gibi tâbirler eski Türkler'de "başlamak" fiilinin riyaset etmek mânasını da ifade etmiş olduğunu gösterir.

²⁷ K.B. s. 226-229.

²⁸ Ey begler inancı sözüg gizle Berk, sözüg gizlemezsen başing barga (y) terk. Radloff, K.B. s. 235. Fergana. s. 199

²⁹ Kilic birle tutulur talu edgu il,
Kalem birle itilir tilek arzumuz. (Fergana nüs. s 202.)
Kilic birle tutulur, kalı tutsa il,
Kalem birle basılır, kalı bassa il. (K.B. s. 238.)

Bitikçi tamahkâr olmamalıdır. O tamahkâr olursa, devlet işleri bozulur. Bu mansıptar da içkiden içtinap etmelidir. İçki aklı izale eder. Bitikçi ise gece ve gündüz devlet için lâzım bir mansıptardır.

§ 33

AĞICI (HAZİNEGAR)

Hazinedar için her şeyden önce lâzım olan vasıflar namusluluk, akıl ve zekâdır. Ağıcı için dahi okumak, yazmak, elbette, şarttır. Çünkü **giriş** (varidat) ve **çıkış** (masraf) ancak yazı ile tespit edilebilir. Hesap da ancak yazı sayesinde tutulabilir.

Hafızaya güvenmemeli, her şeyi yazmalı, yazılan kalır, (yazılmamış) söz yok olup gider.

Ağıcı hesap ilminin kaidelerini bilmelidir. Hendeseden de haberdar olması çok matluptur. Hazinedar bir tüccar gibi ticaretten anlamalıdır; o müsrif olmamalıdır. Hattâ hasis olması matluptur. **Çünkü cömertlik ancak insanın kendi malına ait olursa memduhtur.** Hazinedar sarayla çok temasta bulunan bir mansıptar olduğu için onun ayin ve törenlere, âdap ve muaşeret kaidelerine vukufu lâzımdır.³⁰

§ 34

YALVAÇLAR Sefirler, Elçiler

Sefirlerden bir çok sıfatlar talep olunur.

Sefir faziletle temayüz etmiş akıl, bilgi ve ince zekâ sahibi adam olmalıdır. Çok uyanık olmalıdır.

Sefir için söz söylemesini bilmek de mühim şartlardandır.

Sefir hiç tamahkâr olmamalıdır.

Kanaatkar kul olsa dahi beydir,

Tamahkâr beylik içinde kuldur.³¹

K.B. s. 240-247.

Neceme kul erse közü tok beg ol,
Sok öz begliğinde bu kulluk beg ol,
Kayu Beg Sok erse çigay ol, çigay,
Kayu kul közü tok Beg ol, köngli bay,

Yusuf Has Hacıp sefir için şu vasıf ve marifetleri şart addediyor:

- 1) Kitap okumak,
- 2) söz anlamak,
- 3) şiir yazabilmek,
- 4) müneccimlik,
- 5) tabiblik,
- 6) hesap ilmini bilmek,
- 7) mesaha ilmini (hendese) bilmek,
- 8) rüyaları yormak ilmini bilmek,
- 9) satranç gibi oyunları bilmek. Bunlar dostlar kazanmak vasıtalarıdır.
- 10) Çok lisan bilmek, hatip olmak,
- 11) yazısı güzel olmak ve her türlü yazıları okuyabilmek,
- 12) cirit oyununu bilmek.

Ancak bunları bilen sefir muvaffak olur. Ancak bu evsafı haiz olan sefir faydalı olabilir. Sefirler vazifelerini söz vasıtasıyla görürler.

Onlar lisanla türlü şekilde konuşmasını ve bir çok şeyleri gizlemesini de bilmelidirler. Sefir bu sıfatları haiz olursa Han'ın şöhretini arttırır. Sefir için çok içmemek de şarttır.

Çünkü şarap içerse, bilgili adam da bilgisiz olur.

Şarap akıl ve ilmin düşmanıdır.

Sefirler vazifelerini söz vasıtasıyla görürler,³²

En büyük memurlar bunlardır.

Kutadgu-Bilig, ikinci derecedeki memurlar üzerinde fazla durmuyor.

§ 35

TAPUKÇULAR (MEMURLAR)

Kutadgu-Bilig, memuriyete **Tapuk**³³ diyor. Memura Tapukçu diyor.

K.B. s. 229-234.

Eski Türkçede tapuk (tapug) kelimesi, hizmet, memuriyet, vazife, itaat mânalarını ifade ederdi.

Tapukçuları ikiye taksim ediyor: Gençlikten memur olanlar (meslekten yetişme), büyüdükten sonra memuriyet kabul edenler. Gençlikten memur olmak müreccaktır.

Memuriyetler pek çoktur. Bunlardan bir kısmı askerlik sahasındaki memuriyetlerdir; diğerleri halk içinde vazife gören (mülki) memuriyetlerdir.

Hana, memurlara karşı âdil ve merhametli olmak tavsiye olunur. Burada üç ordu³⁴ Hanının bir sözünü naklediyor. O demiştir ki:

Ey halk içinde Ulug olan, beylik san'atini haiz olan!

Kapu kullarını iyi idare et, büyült.

Tapukçular vasıtasıyla beylerin kudreti artar,

Devlet reisi onlar sayesinde

Devlet ve şehirleri imar eder.³⁵

Han memurların vaziyetini bilmeli, dertlerine vâkıf olmalıdır. Faydalı kapu kulu oğuldan üstündür. Neferler de çok faydalı insanlardır. Onlar da Han'ın kanatı gibidir.³⁶

Yukarıda mezkûr mansıplardan başka ilbaşı, kolbaşı, alımga³⁷, ögelik gibi askerî mansıplar mevcut olduğu anlaşıyor.

Mansıplara tekabül eden türlü lâkap ve ünvanlar var:

Tegin Beg,

Yabgu Beg,³⁸

Çavlı Beg,

Kül-Ergen,

Üç ordu Hanı tâbirinden hangi Han Kasdolunduğunu tespit edemedim. Eski Karluk Hanı Murat olması ihtimali var. Çünkü Karluk Hanlarına üç Oğuz Hanları dahi derlerdi.

Her Oğuzu bir ordu telâkki ederek üç ordu dahi denilmiş olması çok muhtemeldir.

³⁵ K.B. s. 258.

K.B. s. 260.

Bu alımga kelimesini Radloff Geisel (rehine) diye tercüme ediyor. Bu yanlıştır. Askerî rütbelere arasında rehineden bahsin mânası olamaz, bu daha ziyade askerî bir memuriyet olsa gerektir. (Divanu-Lûgatit-Türk'de "*alımga*" kâtip, diye tercüme olunduğuna göre (Divanu-Lûgatit-Türk, cilt I, s. 127), bu yüksek askerî kâtiplik rütbesi olması ihtimal dahilindedir.

³⁸ Orhun Kitâbeleri'nde Yabgu ünvanı hükûmet süren Han'ın büyük biraderine verilen ünvandır, Tegin de Han oğullarına, prenslere verilen ünvandır.

Çağrı Beg,

İnanç Beg.

Tegin en yüksek ünvandır. Teginlik en yüksek rütbedir. Tegi'nin derecesi hakkında Yusuf Has Hacıp şu fikri söylüyor: Tegi'nin derecesine gelen mansıptar, Hana sadık kaldığı takdirde çok faydalı bir mansıptardır. Fakat bu dereceye çıktıktan sonra bu yüksek mansıptar **hâkimiyeti benimsemeye** kalkarsa devlete çok büyük zararlar da iras edebilir. **Onun için bilgisiz, değersiz adamlara yüksek rütbe vermek tehlikelidir.**³⁹

Mansıptar ve memurlar arasındaki rütbe silsilesine Kutadgu-Bilig **Kur**⁴⁰ diyor.

§ 36

AHALİ ARASINDA İÇTİMAÎ ZÜMRELER

I

Münevver Zümreler.

Kutadgu-Bilig ahaliyi içtimaî vaziyeti bakımından sınıflara taksim ediyor.

Bunlardan beşi münevver insanların mensup olduğu sınıflardır, diğerleri iktisadî sınıflardır.

Münevver sınıflar:

I. Aleviler: Bunlar Muhammed Aleyhisselâmın ahfadıdır. Kutadgu-Bilig İ İana bu sınıfa karşı hürmetle muameleyi tavsiye ediyor. Çünkü bunlar Nebi'nin ahfadıdır, diyor.⁴¹

Şayanı dikkattir ki, hem Timur Devleti'nde, hem Osmanlı Devleti'nde Muhammed Aleyhisselâmın ahfadı olduklarını iddia eden şahıslar, ayrı bir zümre teşkil ediyorlardı.

Timur'un Tüzukatında da ahali sınıflara bölünmüştü, Resulün ahfadı ülema ve fukaha ile beraber birinci sınıfı teşkil ediyor.⁴² Osmanlı Devleti'nde dahi **emirlerin** (Peygamberin ahfadının) kendilerine mahsus teşkilâtları ve şefleri vardır: Şefleri Nakibüleşraf ünvanını taşırdı. Nakibüleşrafın âyin ve törenlerde mümtaz yeri vardır.⁴³

K.B. s. 348.

⁴⁰ Kur eski Tiirkçe'de rütbe mânasını ifade ederdi.

K.B. s. 369. Fergana, s. 311-312.

Tüzukat, Fransızca tercümesi, s. 30-31.

Dohsson, Tableaux de l'empire ottoman, Cilt II. s. 361.

II. Âlimler: Kutadgu-Bilig'de âlemadan murat münhasıran dinî âlimler değildir. Umumiyetle âlimlerdir. Çünkü Yusuf sarahatle bunlar bilgileriyle halkı aydınlatan adamlardır, diyor.

Bunlara karşı müellif büyük hürmet ve muhabbet tavsiye ediyor. Bunlar ilimleriyle halkı tenvir eden adamlardır. Onlara mal tevzi et, onların ilminden istifade et, **onlar size adaletle vüsul yollarını gösterirler.** Tanrı ateş, hava, su, toprağı yarattıktan sonra insanı akıl, fazilet ve ilimle teşhiz etti. İnsana kalp ve lisan verdi. Ona ahlâkî mesuliyet hissi bağışladı.⁴⁴ İyi hareketlere karşı temayül telkin etti.

Tanrı insana akıl verdi ve akıl sayesinde ilim verdi. Akıl sayesinde insan önünde her şey açılıyor.

Tanrı tarafından kendisine akıl ve ilim verilmiş adam bütün ruhile iyiliğe meyyaldir.

Akıl ve ilme hürmet lâzımdır.

Akıl ve ilim sayesinde alelâde bir kul yüksek derecelere çıkabilir.

Âkıl hürriyeti idrak eder, âlim hürriyeti bilir.

Akülle ilme, Tanrı'nın bu iki armağanına malik olan adam herşeye malik olur.

İlmin kıymeti takdir edilmelidir.

İlim sayesinde ki, dünyada fenalık eksilmektedir.

Cahiller fenalığın tahakkümü altındadır.⁴⁵ Eğer insan cehalet hastalığından kendini kurtaramazsa, o insan diri (zîhayat) ise de hakikatte (mânen) ölüdür.

Ey cahil, bu hastalıktan kurtulmaya çalış.

Ey âlim sen de cahilleri tedavi etmeye gayret et.⁴⁶

III. Otacılar (Tabibler): Kutadgu-Bilig bunları da lüzumlu ve hürmete lâyık bir sınıf telâkki ediyor.

Çünkü hastaların imdadına yetişen bunlardır. Bunların verdikleri ilâçlar hayatın devamını temin eden şeylerdir.

⁴⁴ Burada Konfüçius tesiri hissediliyor.

Bu fikirler Sokrat ve Fârâbî'nin fikirlerine çok yakın fikirlerdir. Yustıf Has Hacib'in Eflâtun'un eserlerini okumuş olduğunu tahmin edemiyoruz. Fakat Fârâbî'nin eserlerinden "Faziletli Devlet" adlı eseri okumuş olduğu muhakkak sayılabilir.

⁴⁶ K.B. s. 370-371.

Her insan hasta olabilir, tabibe müracaat ederse kurtulur. Hastalık ölümün komşusudur.

Ölüm hayatın sonudur.⁴⁷

IV. Yıldızcılar (Müneccimler): Bunlar yıl, ay ve günlerin sayısını tutan adamlardır. Bu hesap çok mühimdir.

Yıldızcılık ilmini öğrenmek isteyen hendese (riyaziyyat) öğrenir. Riyaziyyat hesap tutma kapısını açar. Yıldızcı hesap ilmini bilmek, darb, taksim öğrenmek, kesirden de anlamak gerektir.

Tansif ve taz'if usullerini de bilmek, cemi ve tefrik (tarh)'dan dahi haberdar olmak lâzımdır.

Göklerin yedi tabaka teşkil ettiğini bilmelidir. Riyaziyyat sahasında daha ileri gitmek isteyen cebir ve mukabele'yi de öğrenmelidir. Bununla kalmamalıdır. Evklidesin kapısını dahi çalmak lâzımdır, (hendese'yi öğrenmek gerektir). Âlim hesapla bunları tefrik eder. Hesap işi bozulursa dünya ve ahiret işi de bozulur.

Yıldızcılık işini iyi idare etmek için iyi ve fena zamanları, uğurlu veyahut uğursuz gün ve ayları bilmek gerektir.

Han, mühim bir işe teşebbüs edeceği zaman mutlaka yıldızcılara müracaat etmelidir.

Yıldızcılar yıldızların vaziyetlerini ve zamanın yeni teşebbüs için müsait olup olmadığını anlatmalıdırlar.

Fakat Han müneccimlere mutlak bir surette, bilâ kaydü şart inanmamalıdır.

Çünkü herşeyi bilen ancak Tanrı'dır.

Herhalde bu sınıfa riayet etmek onlarla dost olmak gerektir.⁴⁸

V. Şairler: Bunlar hakkında Yusuf Has Hacib, diyor ki, bir de şair denilen bir zümre vardır. Bunlar manzum sözler söylerler. Onlar insanları ya "överler veya söverler"

Onların dilleri kılıçtan keskin, fikirleri (hisleri) kıldan incedir. Nazik sözler öğrenmek isteyen onları dinlemeli. Bunlar zeki insanlardır. Eğer bunlar methederlerse, bu medih halk arasında yayılır. Zemmederlerse de bir insanın nam ve şöhretini haleldar edebilirler.

Bunlara hürmet göstermeli, gönüllerini almalıdır; dillerine düşmemelidir.⁴⁹

Şimdiye kadar saydığımız sınıflar fikrî işlerle uğraşan, iktisadî bakımdan rolü olmayan zümrelerdir. Bu zümrelerden başka, Fergana nüshasında içtimâî zümreden olarak efsuncu ve rüya tefsir edenleri de sayıyorsa da, biz bunlar üzerinde durmaya lüzum görmedik.

Şimdi iktisadî zümrelere geliyoruz. İktisadî zümrelerden Kutadgu-Bilig aşağıdaki zümreleri sayıyor:

§ 37

II.

KUTADGU BİLİĞ'DE İKTİSADÎ ZÜMRELER

VI. Tankçılar (ziraatçiler): Ziraatçı zümre her devirde her millette en mühim içtimâî sınıftır. Bir hükûmetin idare sahasındaki kavrayışı bu sınıfa karşı münasebetinden, ziraat siyasetinden anlaşılır.

Bir hükûmetin köylü ve çiftçi sınıfıyla münasebeti onun idare sahasındaki isabet ve dirayetin ölçüsüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi de bu hakikati kavramıştır. K. B. çiftçileri çok faydalı bir zümre telâkki ediyor: **Bütün ülkede insanlar ve hayvanlar ziraat sayesinde yaşıyor, herkesin yiyeceğini, içeceğini temin eden ziraatçilerdir.**

Han, vezir ve herkes gıda maddelerini bu sınıfa medyundur. Hepsî bu sınıf sayesinde yaşıyor. Bütün ahalinin bu sınıfa ihtiyacı daimidir. Hükûmetin bu sınıfla münasebeti daima iyi olmalıdır⁵⁰ diyor.

VII. Satıkçılar⁵¹ (ticaretle uğraşanlar): Bu devirde Çinî Türkistan, Çin'le İslâm Devletleri arasında bir ticaret yolu idi. Bu kıtada ahalinin bir kısmı ticaretle meşguldü. Onun için Kutadgu-Bilig, ticaretle uğraşan satıkçıları da, tarıkçılar gibi mühim bir içtimâî zümre telâkki ediyor ve diyor ki:

Satıkçılar hiçbir zaman istirahat bilmeyen, her zaman kazanç peşinde koşan, faal bir sınıftır. Onlar hayatlarını temin için bütün dünyayı dolaşırlar. Hükûmet tüccara karşı da müsait bir siyaset takip etmelidir.

Onların seyahat ve seferleri için kolaylıklar göstermelidir.

K. B., s. 375. Fergana, s. 316.

Kutadgu-Bilig, s. 375-376. Fergana nüshası, s. 316-318.

Fergana nüshasında "tarıkçı" yerinde "tangcı", "satıkçı" yerinde de, "sarıgcı" yazılıdır. Fergana, s. 316-318.

İnsan memleket içinde bütün istediği şeyleri buluyorsa, bu satıkçılar sayesinde. Ziyet eşyası, elbise için her türlü kumaşlar, hepsi bunlar sayesinde geliyor.

Eğer ticaret seferleri durursa, memlekete malları kim getirecektir? Hükümet tüccarlara kapıları geniş açmalı, onlara hüsnü kabul göstermelidir. Bu tâife dünyada (hariçte) bir Han'ın şöhretini yayabildikleri gibi, onun namını lekeleye de bilirler.

Güzel bir nam kazanmak isteyen Han tüccara karşı müsaadekâr davranmak, kervan adamlarına iyi muamele etmek gerektir.⁵²

VIII. Hayvan beslemekle geçinen (göçebe) Türkler: Bu sınıfa Kutadgu-Bilig, îğdişçiler, diyor. Malûm olduğu üzere Türkler îğdiş edilmiş atlara da îğdiş diyorlar. Göçebe Türkler'in en çok besledikleri hayvanlardan biri at olduğu için at sürülerine de sahip olan göçebe Türklere Şarkî Türkistan Türkleri lehçesinde îğdişçi denildiği anlaşıyor.

Kutadgu-Bilig müellifi îğdişçiler hakkında şunları yazıyor:

"Bunlar hayvan besleyen bir zümredir. Bunların hayvanları çoktur. Onlar basit, fakat hakikat seven, doğru insanlardır. Bunlar arasında âlimler bulunmaz. Bunlardan hiç kimseye bir zarar da dokunmaz, onların ancak faydaları dokunur.

Yiyecek, içecek şeyler, binecek at, aygır ve kısarak hep onlardan gelir.

Kımız, süt, yün, yağ, yoğurt, kurt⁵³ gibi şeyleri de bunlar istihsal eder. Bunlarla iyi münasebette bulunmak gerek.

Bunlara ikram etmeli, yedirmeli, içirmeli, onlara istediklerini vermeli ve onlardan lâzım şeyleri almalı.

Fakat bu sınıf Devlet işlerinden pek anlamaz. Bunlarda âdabı muaşeret ve malûmat arama. Onların hareketleri kabadır. Onlarla münasebete girmek icap ettiği zaman kendini iyi idare et, onlarla tatlı dille konuş, fakat onlara pek yüz verme. Âdabı muaşeret bilmezler. Cahildirler, saygısızlık gösterebilirler."

Tecrübe sahibi bir kanun vâzı onlar hakkında gayet güzel söylemiş ve demiştir ki:

Bilgisizi fazla yaklaştırmayın,

Çok yaklaşıtırsan şüphesiz bir nezaketsizlik yapar.⁵⁴

K. B., s. 377.

Kurutulmuş peynir.

⁵⁴ Biliksizni artık yakın tutmağı, yakın tutsa şiksiz kılır kılmağı K. B., s. 379.,

Fergana, s. 320.

IX. Uzlar (sanat ehli): Dokuzuncu sınıf hayatlarını kazanmak için bir sanat öğrenmiş adamlardır.

Yusuf Has Hacib, devlet adamına bunlara karşı iyi muamele etmeyi, kendini onlara yakın tutmayı tavsiye ediyor. Bunlar da çok faydalı bir sınıftır, diyor.

Maalesef Yusuf Has Hacib, o zaman Uygur camiasındaki bütün sanatları saymamıştır. Fakat şu sanatlar zikredilmiştir:

Temürçüler (demirciler),

Etükçüler⁵⁵ = çizmeciler (kunduracılar),

Tokacılar (dokumacılar) ^{55A}

Ağaççılar (Marangozlar), ^{55B}

Sucular ,^{55C}

Bedizçiler (Ressam ve boyacılar).

Okçular,

Yaycılar.⁵⁶

X. Karabudun: Bunlar muayyen bir sanatı olmayan şehir halkı, mesleği olmayan amele, şehir proleterleri. Bunlar hakkında Kutadgu-Bilig müellifi pek yüksek fikirde değildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmezler.

Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu, dili açılır.

Eğer Han onları inzibat altında tutmazsa, onlar derhal şımarırlar.

Fakat onlara karşı dahi iyi, adalete uygun muamele etmek, yumuşak sözlü olmak, istedikleri şeyi vermek lâzımdır.^{56A}

⁵⁵ Etük = çizme.

^{55A} Tokacı Fergana nüshasında zikredilmemiştir. Uygur harfleriyle yazılmış nüshadaki zor okunan bir kelimeyi Radloff ve Vambéry tokacı diye okumuşlardır. Tokacı kelimesini de Radloff dokumacı (Weber) diye Vambéry ise kuyumcu (goldar- beiter) diye tercüme etmişlerdir.

^{55B} Ağaççılar bu kelime Mısır nüshasında ıygaç şeklinde, Fergana nüshasında ise "kırmacı" okunabilecek bir şekilde yazılmıştır. İygaççı = Ağaççıdan murad marangoz olsa gerektir.

^{55C} "Sucu"dan murad arazi sulama işleri ustası olsa gerektir. Her halde sucudan murad saka değildir.

⁵⁶ Mısır Nüshası, s. 265, Fergana nüshası s. 321-322.

^{56A} K. B., s. 380. Fergana nüshası s. 310. Mısır nüshası, s. 255.

XI. Çığaylar: Bunlar yoksullar zümresidir. Yusuf Has Hacıp bunlara karşı da iyi muamele etmeyi ve yiyecek, içecek tevzi etmeyi tavsiye ediyor,

Onlar verene duacıdırlar. Dua iyi şeydir.

Sen onlardan karşılık bekleme. Onlara verdiklerini sana Tanrı iade eder, diyor.⁵⁷

Kutadgu-Bilig'de bu suretle ahali arasında on bir mühim içtimaî sınıf görüyoruz. Uygur camiası tabakalaşmıştır. Tabakalara bölünmüştür. Kutadgu-Bilig'deki bu sınıf bölümü dikkati çeken bir esastır.

Bu sınıf esası, Yusuf Has Hacıbin hayalinden doğmuş bir esas değildir.

Timur'un da kendi memleketinde ahaliyi sınıflara taksim etmiş olması, Asya Türkleri ahalisinin hukuk bakımından değil, meşguliyet ve içtimaî kıymet bakımından zümrelere inkısamı pek eski bir an'ane olduğu anlaşıyor.

Fakat şunu da tebarüz ettirmek gerekir ki, bu sınıflara taksim, katiyen hukuk bakımından taksim değildir. Hukuk bakımından taksim başkadır. *Adedi mahdud imtiyazlı irsi beyler ve bir çok haklardan tamamıyla mahrum kullar istisna edilirse, Türk Devleti'nde ahali müsavi haklara maliktir.*

Her fert bilgisi, değeri ve hizmeti sayesinde en yüksek içtimaî, askerî, idarî mansıplara çıkabilir.⁵⁸

Kutadgu-Bilig'in mansıp ve memuriyetlere, ahali arasındaki içtimaî zümrelere ait fikirlerini hulâsa ettikten, camianın esası olan aile hakkındaki fikirlerini de kısaca hulâsa etmek gerektir.

§ 38

AİLE HAKKINDA

İnsan zevcesini temiz bir aileden seçmeli. Fakat kendi ailesinden yüksek bir aileden almamalı, Yüksek aileden olan zevce mağrur olur. Yüz güzelliğine hiç ehemmiyet vermemeli. **Fazla güzel tehlikesiz de değildir.** Mühim olan ahlâk ve seciye güzelliğidir. Zevcede servet de arama.

Çocuk dünyaya gelirse, çocuğu evde terbiye etmek, bilhassa kız çocukları evde terbiye müreccaktır.

Karına fena kimselere gitmesine müsaade etme. İnsan görmediği şeyleri istemez. **Sakın, zevcenin erkeklerin içki meclislerine sokma! Hududu geçmeleri**

mümkündür. Kadınları oyun yurtlarına gönderme, doğru yoldan sapmalarına sebep olur.

Kadınların yeri hanedir. Fakat onlara istediği şeyleri ver, hayat ve refahlarını temin et.

Evindeki hizmet ehline de yiyecek içecek temin et. Onlara ancak takatları kadar vazife yüklet. **İztırap çekirme. Onların da Allah'ın bendeleri olduğunu hiç unutmama.**

Onlara zulmedersen, cezası cehennem azabıdır.

Onlara karşı cömert ol. Yiyecek ve içeceği bol ver, fakat varidatına göre masraf yap.⁵⁹

Kutadgu-Bilig'deki devlet idaresiyle devlet teşkilâtına dair esasların ve Uygur Türkleri'nin ahlâkî ve hukukî telâkkilerinin hulâsası bundan ibarettir. Biz bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını on birinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hulâsası olarak kabul edebiliriz.

Kutadgu-Bilig bir kültür hazinesidir. Biz bu hazinenin ancak devlet teşkilâtı ve hukukla ilgili esaslarını kısaca hulâsa ettik. Bu hazinenin ihtiva ettiği felsefî esaslar ve ahlâkî prensipler üzerinde durmadık. Kutadgu-Bilig, ihtiva ettiği felsefî görüşler ve ahlâkî telâkkiler bakımından ayrıca tetkik edilmelidir. Her mütehasıs bu hazine içinde kendisini alâkadar eden pek çok "cevher" bulabilecektir.

§ 39

"KUTADGU BİLİĞ" DE FARABÎ VE KONFUÇİUS FİKİRLERİNİN İZLERİ

Kutadgu-Bilig pek çok ahlâkî esaslar ve felsefî fikirler ihtiva etmektedir. Yukarıda izah edildiği gibi, bu fikirlerin çoğu Türkler'in kendilerinin uzun tarihi hayatları zarfında toplamış oldukları millî fikir ve ahlâk hazinesinden alınmıştır; millî kültür mahsulü olan fikirler ve esaslardır.

Acaba Yusuf Has Hacib'in ahlâkî ve felsefî görüşlerine millî kültürden başka muayyen bir veya birkaç filozofun da tesiri olmamış mıdır? Olmuş olduğunu kabul edersek, Yusuf Has Hacibe hangi filozofların felsefî ve ahlâkî fikirlerinin tesiri olmuştur? Almanlardan Otto Alberts *Kutadgu-Bilig*'in müellifine İbni Sina'nın

tesirinden bahsetmiş, *Kutadgu-Bilig* şairi İbni Sina'nın şakirdidir, demiştir.⁶⁰ Biz bu fikri kabul edemiyoruz. Sebebi de şudur:

1) İbni Sina'nın doğrudan doğruya devlet idaresine tahsis edilmiş bir eseri mevcut değildir.

2) İbni Sina'nın vefatı senesi 1037 dir.

Kutadgu-Bilig'de İbni Sina fikirlerinin tecelli edebilmesi için Yusuf'un İbni Sina eserlerini tahsil senelerinde okumuş, muhteviyatını benimsemiş, hazmetmiş olması lâzımdır. Eserini yazdığı zaman (1069-70) Yusuf Has Hacip bir hükümdarın veziri olmuş, olgun bir adamdı. Eserinde kendisi de elli yaşma gelmiş olduğundan, saçları ağarmış, kuğu gibi olmuş olduğundan bahsediyor.

Şu halde Yusuf'un tahsil yılları, fikrî teşekkül seneleri 1030 ile 1040 seneleri arasına isabet ediyor, demektir.

İbni Sina 1037'de vefat etmiş olduğuna göre, onun eserlerindeki fikirlerin 1030-1040 senelerinde Çinî Türkistan'da yayılmış fikirler olması ihtimali çok basit bir ihtimaldir. Çünkü o devirde kitapların nedreti ile serî nakil vasıtalarının mevcut olmadığını da unutmamak gerekir.

Biz Yusuf Has Hacib'in eserinde İbni Sina felsefesinin tesiri değil, Farabi ile Çin filozofu Konfüçius felsefelerinin izlerini görüyoruz.

Yusuf eserinde Hanın malik olması lâzım, diye ileri sürdüğü vasıflarla⁶¹ Farabi'nin *"Medine-t-ül-Fadile"*sinde Medine reisinin haiz olması lâzım vasıflar, diye saydığı sıfatlar arasında çok büyük bir müşabehet vardır. Her iki mütefekkirin de devlet idaresinde *ilmin aklın* rolü hakkındaki fikirleri hemen aynıdır. Her ikisindeki bariz hususiyet *adalet iştiağı ve zulümden nefrettir*.⁶²

Husuf Has Hacib'in ilham aldığı ikinci kaynak şüphesiz Çin filozofu Konfüçius'dur. Biz Yusuf'un Çince'ye vâkıf olup olmadığını bilmiyoruz. Çince bilmese dahi, uzun zamandanberi Çin'le sıkı bir kültür münasebetinde bulunan bir kıt'ada Konfüçius'un fikirlerinin yayılmış olması tabiidir. Uygur diline birçok Çin eserlerinin tercüme olunmuş olduğunu da biliyoruz. Bunlar cümlesinden Konfüçius'un eserleri tamamen değilse bile kısmen tercüme olunmuş olduğu

⁶⁰ Otto Alberts, Archiv Für Geschichte der Philosophie, VIII, s. 330. 1901.

⁶¹ Kutadgu-Bilig, Bab XII.

⁶² Fârâbî'nin "Medine-t-ül-Fadile" adlı eserinin 27 nci faslına bakılsın.

Fârâbî'nin devlet reisi hakkındaki fikirleri için, Sadri Maksudi'nin "Hukuk Felsefesi Tarihi" adlı eserine de müracaat edilebilir. s. 130-142.

şüphesizdir. Yukarıda Uygurlardan kalma yazma eserler faslında bahsettiğimiz Konfüçius'un eserinden alınmış parça da bunu ispat etmektedir.

Herhalde Konfüçius'un Büyük Ders (Tahio), Vasatta Sebat (Tchung Yung), bilhassa Felsefi Sohbetler (Lün-Yü) adlı eserlerindeki ahlâk, hukuk ve devlet idaresine dair fikirlerle *Kutadgu-Bilig*'deki ahlâkî ve hukukî prensipler arasında inkâr olunamaz benzerlikler vardır.

Biz burada Yusuf Has Hacib'in eseriyle Konfüçius'un eserlerini bu bakımdan tahlile girişecek değiliz. Bu hususta bir kanaat edinmek isteyenlere *Kutadgu-Bilig*'i okuduktan sonra Konfüçius'un eserlerini okumalarını tavsiye etmekle iktifa edeceğiz.

§ 40

K U T

Siyasî Hâkimiyet

KUT KELİMESİNİN MÂNALARI, KUT MEFHUMUNUN TÜRK DEVLETÇİLİK TARİHİNDEKİ ROLÜ

"Kutadgu-Bilig" hakkındaki izahlarımıza hitam vermeden önce kut kelime ve mefhumunun ehemmiyeti üzerinde durmak faydalı olur. "Kutadgu-Bilig"in ismine dahil olan *kutadgu* kelimesi *kutadmak* fiilinden yapılmış bir masdar ismidir.

Kutadmak da *kut sahibi kılma*, *kut'a eriştirmek*, demektir.

"Kutadgu-Bilig"i Almanca'ya tercüme etmiş olan âlimlerden Vambéry ve Radloff "Kutadgu-Bilig"de çok geçen kut kelimesini saadet (Glück) diye, kitabın ismini, "Kutadgu-Bilig"i de "saadet verici ilim" diye tercüme etmişlerdi. Memleketimizde "Kutadgu-Bilig" hakkında yazı yazarlardan bazıları da körkörüne bu tercümeyi kabul etmişlerdir.⁶³

Bizim kanaatimize göre "Kutadgu-Bilig"in ismine dahil olan ve bu eserde çok kullanılan kut kelimesini sadece *saadet*, diye tercüme yanlışır. Kut kelimesinin eski Türkçe'de ve bugünkü lehçelerde birçok mânası vardır. Kut *ruh*, *ruhî mânevî kuvvet*, *cesaret*, *uğurluluk*, *talihlilik*, *saadet*, *ikbal* mânalarından başka, *siyasî hâkimiyet kudreti*, *devlet idaresi kudret ve salâhiyeti*, *şevket* (*hâkimiyet şevketi*) mânalarını da ifade eden çok kıymetli bir kelimedir.

Eski Türklerin *kut*'u türlü şekillerde tecelli eden bir mânevî kuvvet ve ruhî halet olarak tasavvur ve telâkki ettikleri anlaşıyor. Bu kelimenin ruh, saadet, cesaret uğurluluk, ikbal mânalarını ifade ettiği bütün ciddi lûgat kitaplarında gösterilmiştir.⁶⁴

Biz burada kut kelimesinin *siyasî hâkimiyet kudreti*, devlet idaresi hak ve salâhiyeti, hâkimiyet şevketi, mânalarını da ifade ettiğini aydınlatmak istiyoruz.

Çünkü biz Kutadgu-Bilig müellifinin kitabına bu ismi vermekle her şeyden evvel kutadmak fiilinin devlet idare etmek, mânasını göz önünde tutmuş olduğu ve kut kelimesiyle de her şeyden önce siyasî hâkimiyet kudreti, hanlık şevketi mânasını kasdetmiş olduğu kanaatindeyiz. Bizce Kutadgu-Bilig devlet idaresi ilmi (siyasî hâkimiyet ilmi) demektir.

Kut kelimesinin siyasî hâkimiyet kudreti, hükümdarlık şevketi, devlet idaresi kudreti mânalarını ifade ettiğini ispat eden deliller pek çoktur. Biz burada bunlardan ancak bazılarını işaret etmekle iktifa edeceğiz:

I. İslâmiyetten önce Orta Asya'da kurulmuş Türk Devletleri'nin çoğunda kut kelimesi hükümdarların lâkap ve ünvanlarına dahildir.

Milâttan önce Moğolistan'da kurulmuş Şarkî Hun Devleti'nde hükümdar Tengri Kut ünvanını taşırdı.⁶⁵

M.e. 682'de merkezi Moğolistan olmak üzere bir Türk Devleti kurmuş olan şad ünvanını taşıyan bir Türk Beyi, devlet kurduktan sonra Kutlug ünvanını almıştır. Kutlug'dan sonra tahta cülûs eden biraderi Kapagan Han dahi Kutlug ünvanını taşımıştır.⁶⁶ M. S. 744'te Şimalî Uygur Devleti'ni kurmuş olan Boila da devlet başına geçtikten sonra aynı ünvanı taşımağa başlamıştır.⁶⁷ Türgeş Türkleri'nin Hanları'nın bu ünvanı taşıdıkları malûmdur.⁶⁸ Cenubî Uygur Hanları da ıduk kut (mukaddes Kut) ünvanını taşırlardı.⁶⁹

Bütün bu Türk hükümdarlarının ünvanlarına dahil olan *kut* kelimesi hiç şüphesiz saadet mânasından farklı bir mâna ifade ediyordu. Bu mânada. ancak *siyasî hâkimiyet kudreti*, *devlet idaresi kudreti*, *hükümdarlık şevketi* mânası olabilir. Yani Fransız hukuk lisanında Autorité de l'Etat, *Souveraineté*, Alman hukuk

⁶⁴ Meselâ, Radloff Pavet de Courteille, Budagoff, Redhouse lûgatlerinde.

⁶⁵ De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, p. 54.

⁶⁶ Hirt, Nachworte, p. 24.

Parker, a Thousand Years of the Tartars, p. 269.

⁶⁸ Visdelou, p. 55.

⁶⁹ F. Müller, Uigurica I. s. 56. D'Ohsson, Histoire des Mongols, I. p. 78.

ıstılahında *Staatsmacht* veyahut *Staatsgewalt* tâbirleri ile ifade olunan, Roma Hukuku ıstılahında *imperium* denilen salâhiyet.

II. Orhon kitâbeleri'nde kut kelimesi dört yerde geçiyor. Orhon kitâbeleri'nde kullanılan kut kelimesi saadet, diye tercüme edildiği zaman cümleden tatmin edici bir mâna çıkarmak mümkün olmuyor. Halbuki kut şevket, siyasî kudret, diye tercüme edildiği zaman derhal bir mâna iktisap ediyor.

Misal: Bilge Han diyor ki, halkı (Türkleri) iskân için ben 22 defa büyük ordularla harbettim. *Kut'um var* olduğu için (muvaffak oldum)... (Fakirleşme yüzünden) ölüme mahkûm (olması ihtimali) olan millete ben hayat bahşettim. Fakirleri zengin kıldım, az milleti çok kıldım.⁷⁰

Burada kut ancak siyasî kudret, devlet kuvveti mânasını ifade edebilir. Çünkü harplerde muvaffak olmak için lâzım olan şart saadet sahibi olmak değil, siyasî kudret ve şevket sahibi olmaktır.

Diğer bir misal: Keza Bilge Han diyor ki, babam (Kutlug Han) öldükten sonra Kül-Tegin öğem katun kutuna koca yerini tuttu.⁷¹ Bu cümlede de kut ancak şevket mânasını ifade edebilir. Öğem katun kutuna kelimeleri ancak anam kraliçe şevketine (= şevketlü anam kraliçeye) diye tercüme olunabilir.

Orhon kitâbeleri'nde geçen kut kelimesinin şevket, şevketmeap (majesté mânasını ifade etmesi ihtimaline Rus âlimlerinden Barthold da işaret etmiştir.⁷²

III. Yukarıda⁷³ bahsi geçen Kara Balgasun kitâbesi'nin Orhon kitâbeleri harfleriyle yazılmış küçük metnindeki,

Tengride (n) kut bolmuş

Alp Bilge Tengri Uyur Kaganı'nın bitigi.

cümlesindeki kut kelimesi ancak hâkimiyet kudret ve salâhiyeti mânasını ifade edebilir.

IV. Eski gayri müslim Uygurlardan kalma yazma eserlerde de kut şevket, yüksek idarî makam, siyasî hâkimiyet makamı mânasında kullanılmış olduğunu görüyoruz. Meselâ, İncil'deki Mağlar'ın Kral Herodes'i ziyaretine ait rivayetin Uygurca tercümesinden ibaret olan bir parçada,

Orh. Kit. I, E 29.

Orh. Kit. I, E 31.

Barthold, Historische Bedeutung etc. p. 20.

Bu eserin 46-47 sahifelerine bakılsın.

Barıp yükünelim anıng ulug *Kutunga*. denilmiştir. Bu cümleyi Alman müsteşriklerinden F. Müller Almanca "gidip secde etmek istiyoruz, o şevketlûye",⁷⁴ diye tercüme etmiştir.⁷⁵

Uygurca metinlerde kut kelimesinin saadet, ikbal mânâlarından başka şevket, şevketlû (Majesté) mânâsını da ifade ettiğini diğer Alman müsteşriki Bang da kabul etmiştir.⁷⁶

V. Yusuf'un kut ve devlet kelimelerini, hâkimiyet, devlet idaresi kudreti, hâkimiyet salâhiyeti, idare sanatı mânâsında kullandığını kitabın mevzuu ve umumî ruhu ispat ediyor. Oğurmuş müstesna, kitabın bütün kahramanları devlet idaresinden, devlet idaresi için lâzım olan vasıflardan bahsediyorlar.

Yusuf "saadet" hakkında değil, devlet ve devlet idaresi hakkında bir eser yazdığını kitabın her yerinde ifade ediyor.

Ay Toldu gelmeden önce Han bütün devlet işlerini bizzat kendisi yapamadığından, devlet idaresi için lâzım vasıfları haiz olan bir adam aradığından ve bu büyük ve çetin işi başarabilecek adamların çok nadir bulunduklarından bahsediyor.⁷⁷

Han'ın kafası bu fikirlerle meşgul iken Ay Toldu geliyor, Ben (mücessem) *Kut*'üm (devletim) diyor. Yusuf'un Ay Toldu'ya, hâkimiyet salâhiyetini, idare kudretini haiz bir vezir arayan bir Hana gelip, ben *saadetim* dedirtmesi her türlü ihtimalin haricindedir.

VI. "Kutadgu-Bilig" müellifi kut kelimesini her yerde (meselâ 15 ve 16 ncı bablarda) devlet kelimesinin müradifi olarak kullanıyor. Aynı mefhumu kâh kut, kâh devlet kelimesiyle ifade ediyor. Buna misal olarak şu beyitleri hatırlatmak kâfidir:

Kuvenme bu kut'ka kelir hem barır

İnanma, bu devlet birür hem alır.⁷⁸

Güvenme bu hâkimiyete o hem gelir, hem gider,

İnanma, devlet hem verir hem alır.

Hingehen und Anbeten Wollen wir seine Grosse Majestaet.

F. Müller, Uigurica, I, 5.

Bang und Gabain, Uigurische Turfantexte I, Anmerk. 183.

Kılumas özüm bu kamug el (il) işin,

Manga er kerek bir bilir iş başın.

Kerek manga emdi ödürüm kişi,

Ukuşluğ (zeki) biliglig (malûmatlı) kişiler başı.

Fergana nüshası, sahife 42.

Mısır nüshası, tıpkı basım, s. 27.

VII. Kutadgu-Bilig'de kut kelimesinin müradifi olarak kullanılmış Devlet kelimesini saadet diye tercüme birçok yerde imkânsızdır. Misal:

Kiming devleti baş kötürse örü,

Kamug Edgü kılgu budun'ka törü.⁷⁹

Kimin devleti (hâkimiyeti) yükselse, o halka iyi (faydalı) kanunlar vazetmelidir.

Bu mısraları kimin saadeti yükselirse o halka iyi kanunlar vazetmelidir, diye tercüme imkânsızdır.

Yusuf Has Hacıp Devlet kelimesini de sadece saadet mânasında değil, Devlet kelimesinin bugün hukuk dilimizde ifade ettiği mânada, Etat (Staat, State) ve siyâsî hâkimiyet kudreti (Staatsgewalt autorité de l'Etat) ve hâkimiyet şevketi (Majesté) mânalarında kullanılmıştır.

Devlet kelimesi tâ on ve onbirinci asırda (hattâ bilhassa onbirinci asırda) İslâm âleminde siyâsî ıstılâh olarak hem Devlet (Etat), hem siyâsî hâkimiyet kudreti (Autorité de l'Etat), (Staatsmacht) mânalarında kullanılmakta idi. Halifeler tarafından bazı İslâm hükümdarlarına tevcih olunan ünvanlara dahil olan Devlet kelimesinin saadet mânasını ifade etmeyeceği izahtan müstağnidir.

Büyük Mahmut Gaznavî Yemin-üd-devle(t) ünvanını, babası Sebük Tegin Nasır-ud-dini vad-devle(t) ünvanını taşırdı. İran'da onuncu asrın rub'u ve onbirinci asrın birinci nısfında hükûmet sürmüş olan Beni Bueyh sülâlesi hükümdarlarının taşıdıkları İmad-ud-devle(ti), Fahr-ud-devle(ti), Kıvam-ud-devle(ti), Şeref-üd-devle(ti) gibi ünvanlara dahil olan Devlet kelimesi elbette saadet mânasını ifade edemezdi. Onbirinci asırda yaşamış bir Müslüman Türk eserinde, bilhassa Devlet idaresinden bahseden bir eserinde Devlet kelimesini sadece saadet mânasında kullanmış olması ihtimali yoktur.

VIII. Ay Toldu ve Ögdülmüş Hana hitabederek söz söyledikleri zaman her yerde, *Ey ilig kutu*, diye hitap ediyorlar.

Buradaki *Kut* kelimesinin saadet mânasını ifade etmesi her türlü ihtimalin haricindedir. "Hanlık saadeti" tâbiri bir hükümdara hitap formülü olamaz. Çünkü saadetlû olmak, mücesssem saadet olmak, saadet sahibi olmak bir hükümdar için bir hürmet ve tâzim ifadesi olamaz. Hemen hemen bütün milletlerde hükümdarlara hitap formülü azamet ve şevket mânalarını ifade eden bir kelimayı ihtiva eder. *Ey ilig kutu*, formülüne dahil kut hiç şüphesiz şevket, hâkimiyet mânasını ifade etmektedir.

IX. "Kutadgu-Bilig" in birçok yerinde kut kelimesini saadet, diye tercüme imkânsızdır. Misal:

Bu Kün Togdu erdi atı belgölüg,

Acunda çavukmuş *kutu belgölüg*.⁸⁰

(Bu Kün Togdu adı ve dünyada şöhret bulmuş *Kut*'i malûm olan...)

Burada kut katiyen saadet mânasını ifade edemez, çünkü saadetle, mesutlukla şöhret bulmak bir hükümdar için bir medih mevzuu teşkil eden bir vasıf da sayılamaz. Halbuki müellif bu beyitleri Kün Togdu Han'ı medih makamında söylüyor.

X. Kut kelimesi Oğuz Han destanında da Devlet idaresi salâhiyeti, siyasi hâkimiyet mânasında kullanılmıştır: Destanda Uruz ismindeki Oğuz'un düşmanı olan bir Beyin kendisine bir şehri (kaleyi) müdafaa etmek vazifesi yükletilmiş olan oğlu şehri ihtiyariyle Oğuz Han'a teslim ettiği zaman şu sözleri söylüyor: Eğer babam size karşı hareket etmiş ise bu benim kabahatim değildir. Ben kendim size itaat etmeye, sizin emirlerinizi yerine getirmeye hazırım. (Bugün)

Bizim kutumuz sizin kutunuz (olmuş)'tur.

Biz sizin ağacınızın bir dalı olmuşuzdur. Burada da kut ancak Devlet idaresi hakkı, siyasi hâkimiyet kudreti, diye tercüme olunabilir. Çünkü, teslim olmakta olan bir kumandanın "Bizim saadetimiz sizin saadetiniz olmuştur" demesi ihtimal haricindedir. Çünkü teslim olmak bir saadet olmadığı izah istemez. Burada cümlelerin hakikî mânası şudur: Bizim siyasi kudretimiz, Devlet idaresi hakkımız, sizin hâkimiyetiniz olmuştur, hâkimiyet Kut size geçmiştir.⁸¹

Hülâsa olarak diyebiliriz ki "Kutadgu-Bilig" gibi devlet idaresi için lâzım olan vasıf ve esaslardan bahseden bir eserde kanun, adalet, idare kudreti, akıl, ilim gibi devlet idaresi için lâzım prensip, kabiliyet ve vasıflardan bahsederken, Devlet idaresiyle doğrudan doğruya alâkası olmayan bir sübjektif ruhi haletten ibaret saadetin veyahut insanın kendi ruhunda mündemiç bir vasfın mahsulü olmayan ikbalin yeri olmayacağı aşîkârdır.

⁸⁰ Fergana nüshası, s. 41.

⁸¹ Bizim Kut'umuz sizin Kut'unuzdur, cümlesindeki Kut kelimesini, Uyurca Oğuz Han destanını Almanca'ya tercüme etmiş olan Radloff ve Bang ve Rahmeti de Glück (saadet), diye tercüme etmişlerdir. Bizce bu yanlıştır. Bang ve Rahmatı burada Uyurca Buda dinine dair metinlerin, Buddist Sutraların tesiri altında kalmışlardır, Buddist eserlerin tercümesinde Kut'un saadet mânasında kullanılmış olduğu malûmdur.

"Kutadgu-Bilig"de kut, her şeyden evvel Devlet ve Devlet idaresi kudret ve salâhiyeti ve bu kudreti haiz olan şahsın şevketi mânasında kullanılmıştır."

Kut kelimesinin hakikî mânasını tespit ancak "Kutadgu-Bilig"ın isminin ifade ettiği mânayı tayin bakımından değil, umumiyetle Türk Devletçilik tarihinde kut mefhumunun rolünü anlamak bakımından da çok mühimdir. Eski Türkler'in telâkkisine göre kut herhangi fiili âmiriyet (tahakküm) değil, kut (siyasî hâkimiyet kudret ve salâhiyeti), bir nevi kutsî, (kutsal) mahiyeti haiz bir mânevî kudrettir.

Ancak bu mânevî kudreti haiz olan şahıs Devlet idaresi başında bulunabilir. Bu kut'un, bu kutsî mahiyetini muhafaza edebilmesi için, birçok şartlar vardır, hâkimiyetin malik ve mevsuf olması lâzım birçok vasıflar vardır: Ancak bu şartlara uygun ve bu vasıfları haiz olan kut (hâkimiyet) mânevî kıymeti haizdir.

Bu vasıf ve şartlar nelerdir? En mühimleri adalet (Könilik) ve kanuna (türeye) riayettir.

İşte "Kutadgu-Bilig" kut'un (siyasî hâkimiyetin) bu vasıf ve şartlarını izaha tahsis edilmiş bir eserdir.

O kutadma (Kut'lu kılma) ilmidir.

Fakat bu izahlarda şu iki noktaya da işaret etmeliyiz:

1) Kutadgu-Bilig müellifi umumiyetle ve her şeyden önce kut kelimesiyle Devlet idaresi kudret ve salâhiyetini kasdetmekle beraber birçok yerde bu kelimeyi (kut'u) kullandığı zaman, bu kelimenin Devlet ve siyasî hâkimiyet kudreti ve Hanlık şevketi mânalarından başka (iki nevi mânaların birleşebildiği vaziyetlerde) uğurluluk, talihlilik veyahut ikbal ve saadet mânalarını da zımnen kasdederek edebiyat ıstılahında ibham denilen edebî kelime ve mâna oyununu da yapmıştır.

Vamberg ve Radloff'u kut ve devleti saadet diye tercüme etmeye sevkeden sebep de bu olmuştur.

2) Yusuf Has Hacib'in telâkkisinde umumiyetle kut (Devlet idaresi kudret ve salâhiyeti) yalnız Hanlara mahsus bir kudret değildir.

"AyToldu" Han olmadığı halde eserde kut'u (Devlet idaresi prensibini) temsil ediyor. Kanaatimize göre, Yusuf Has Hacib'in kut'u Vezir Ay Toldu tarafından temsil ettirmekle o, Hanlara, Devlet idaresi salâhiyetini haiz oldukları halde devleti fiilen idareyi Vezirlere bırakarak kendilerinin kanunların tatbikine, adaletin tevziine nezaret etmekle iktifa etmeleri daha muvafık olacağı fikrini telkin etmek istemiştir. Kut'un fiili istimalini Handan alıp Vezire vermek istemekle Kutadgu-Bilig müellifi Locke ve Montesquie'den altı, altı buçuk asır önce Devlet idaresi sahasında bir nevi tefriki kuva (Séparation des pouvoirs) esasını ileri sürmüştür.

FASIL V.

§ 41

TÜRKÇE MENKİBE VE DESTANLAR

Oğuz menkıbesi

Eski Türklerin içtimaî ve hukukî telâkkilerini tespit için eski Türklerden kalma menkıbe, efsane, destan ve hikâyelerden de istifade edilebilir. Bu gibi destan mahiyetindeki hikâyelerden birinci olarak anılması lâzım menkıbe Oğuz Menkıbesi'dir.

Bu menkıbe'nin türlü şekilleri vardır. Bir şekli Reşidüddin'in "Cami- üt-tevarih" adlı eserindeki şeklidir.¹

İkinci şekli, Ebûlgazi Bahadır Han'ın "Şecerei Türk"² adlı eserinde hikâye edilmiş şeklidir.

Üçüncü bir şekli ise Uygur harfleriyle yazılmış "Oğuz Kağan" destanıdır. Bunlardan en orijinal ve en eski şekil ve ruhunu en iyi saklamış olanı hiç şüphesiz ki Uygur harfleriyle yazılmış "Oğuz Kağan" destanıdır.³ Diğerleri iki türlü tesire maruzdur: İslâm tesiri, Moğol tesiri.

Reşidüddin kendisi müslüman olduğu halde, Türkler hakkındaki malûmatının çoğunu Moğol Beyleri vasıtasıyla, Moğol kaynaklarından toplamıştır.

Moğol devrinde yaşamış olan İran müverrihleri, Reşidüddin ve Cuveynî Türklük an'anelerine Moğol (Tatar) an'anelerini karıştırmışlardır. Birçok Türk

Cami-üt-tevarih, tome I. F. 13.

Berezin neşri 1861'de Rus İmparatorluğu Arkeoloji Cemiyetinin Şark kısmının mesaisi adile neşrolunmuş eserin VII. cildinde.

² Şecerei Türk, Desmaisons neşri St. Petersbourg 1871, s. 13-24. Bu eser Rıza Nur tarafından Türkiye lehçesine tercüme edilmiştir.

³ Bu destanın Uygur harfleriyle yazılmış şekinden aşağıda bahsedilecektir.

an'anelerini Moğollara isnad ettikleri gibi, bazı Moğol telâkkilerini de Türklere isnad etmişlerdir.

Oğuz menkıbesinin Uygurca şeklinin biricik nüshası Paris millî kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴

İlk defa olarak bu Oğuzname'nin Almanca tercümesini neşreden Radloff olmuştur.⁵

Bundan sonra Oğuzname'nin Lâtin harfleriyle gösterilmiş metnini ve Almanca tercümesini Rahmati ile beraber W. Bang neşretti.⁶

Birçok İlmî izahları da ihtiva eden bu eser Oğuznamenin şimdiye kadar yayılan tercümelerinin en iyisidir.

Oğuz Destanı'nın yazıldığı zaman (tarih) malûm değildir. Bize gelen nüshanın Moğol devrinden sonra yazılmış olduğu anlaşıyor.

Fakat yazılışı ne zaman olursa olsun, destanın ihtiva ettiği geleneklerin çok eski olduğu muhakkaktır.

Oğuz Han Destanı'nın Uygur harfleriyle yazılmış nüshasının muhteşemiyatı şöyle hulâsa edilebilir:

Ayhan isminde bir Han'ın zevcesi güzel bir erkek çocuk doğuruyor. Çocuk harikâvî bir çocuktur; doğduktan kırk gün sonra büyüyor, yürümeye ve oynamaya başlıyor. Yiğitlik çağına gelir gelmez ava gitmeye başlıyor. Ormanda geyik, ayı gibi hayvanları ve doğan gibi kuşları avlamakla kalmıyor. Ormandaki, halka ve halkın at sürülerine çok büyük zararlar iras eden, azılı bir canavarı, yaman bir gergedanı da kargısıyla vurarak öldürüyor... Oğuz Han iki defa evleniyor. Birinci nikâhından üç oğlu oluyor: Kün (Güneş), Ay, Yıldız. İkinci zevcesinden keza üç oğlu dünyaya geliyor: Onlara Kök (Gök), Tağ (Dağ) ve Tengiz (Deniz) isimlerini veriyor...

Bu nüsha Paris Milli Kütüphanesine müsteşrik Ch. Schéfer tarafından hediye edilmiş kitaplar arasında bulunmaktadır.

⁵ Radloff'un bu tercümesi Kudatgu-Bilig tercümesine yazmış olduğu mukaddemede ve "Uygurlara dair" adlı eserinde dercedilmiştir. Radloff, Das Kudatgu-Bilig. Einleitung, s. 1-13 Legendarische Erzählung Über die Vorzeit der Uigurer (Bruckstück einer uigurischer legende). K voprousus ob Uygurakh, s. 21-28.

⁶ W. Bang Und R. Rahmati, Die legende von Oghuz Qagan. Sitzb. d. Preuss. Akd. d. Wiss. enschaft. Berlin 1932. Bu eserin Rahmati tarafından yapılmış bugünkü Türkçe'ye tercümesi İstanbul Üniversitesi tarafından neşrolunmuştur.

Oğuz Han bir gün bütün halkı (büyük Kurultaya) çağırıyor. Ahali birbirile damıştıktan sonra (Kurultaya) toplıyor... Oğuz Han (Kurultay dolayısıyla) büyük bir ziyafet veriyor... Bundan sonra Oğuz Han Beylere ve halka bir fermanla Han olduğunu ilân ediyor ve diyor ki: "Ben sizin Koğanınız oldum, alınız yay ve kalkan... Buyan⁷ bizim damgamız olsun. Gök boru bizim uranımız⁸ olsun... Güneş bayrağımız olsun, sema bizim çadırımız olsun...

Bundan sonra Oğuz Han elçiler vasıtasıyla dünyanın dört tarafına emir ve tebliğler gönderiyor ve bu tebliğlerde diyor ki:

"Ben Uygur (Türk) kağanıyım... Yeryüzünün dahi kağanı olmam gerek. Sizden itaat isterim. Kim benim emirlerime İtaat ederse, ona hediyeler verir, onu dost sayarım. itaat etmek istemeyenlere kızar, onları düşman telâkki ederim. Onlara karşı asker çıkararak ezerim, astırırım, yok ederim."

Bundan sonra, destan şöyle devam ediyor: Sağ tarafta (Şarkta) Al tun Kağan (Çin İmparatoru) vardı. Bu Han pek çok yakut taşlar, altun gümüş ve mücevherat gönderdi ve Oğuz Han'a itaat etti. Hediyeler vasıtasıyla Oğuz Han'la dostluk temin etti... Sol tarafta (Garp cihetinde) Urum Han vardı. O Han'ın askerleri ve şehirleri pek çoktu. Bu Han Oğuz Han'ın emirlerine itaat etmek istemedi. Oğuz Han ona kızdı... Ona karşı askerle yürüdü. Bu harp seferinde Oğuz Han ordusuna gök tüylü ve gök yelesi bir kurt kılavuzluk etti.

İdil ırmağı havalisinde büyük bir meydan muharebesi oldu. Çarpışma çok çetin ve şiddetli oldu. Fakat Oğuz Han ordusu galip oldu. Urum Han kaçtı. Oğuz Han Urum Han'ın hanlığını ve halkını aldı ve pek çok ganimet ele geçirdi...

Bundan sonra Oğuz Han Hint, Tangut, Suriye ve Mısır üzerine yürüdü. Pek çok muharebelerden sonra hepsini aldı, kendi memleketine ilhak etti, bu ülkeleri itaate mecbur etti... Oğuz Kağan'ın yanında aksakallı, kır saçlı, çok akıllı bir yaşlı adam vardı. O çok zeki ve asil ruhlu bir adamdı. O, Oğuz Han'ın Tüşimalı (Nâzırı) idi. Onun ismi Ulug Türük⁹ idi. Bu Nâzır bir gün rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay doğudan batıya kadar uzanıyordu. Üç gümüş ok da semaya doğru uzanıyordu. Ulug Türük uyandıktan sonra rüyasını Oğuz

Buyan kelimesinin buradaki mânası tespit edilemedi. Diğer Uygurca eserlerde bil-hassa Budda dinine ait eserlerde bu kelime sevap, fazilet, hayırlı şey mânasında kullanılmıştır.

⁸ Savaş parolasıdır. Harp esnasında çağrışıp buluşma için kullanılan kelime.

⁹ Bu Türük kelimesi, Türk isminin yanlış telâffuz ve imlâsından başka bir şey olmasa gerektir. Birçok lehçelerde bugün de Türk isminin Türük telâffuz olduğu malumdur.

Han'a anlattı. Ve dedi ki, ey Hanım, senin ömrün hoş olsun, senin hayatın hoş olsun, rüyamda gördüklerimi gök Tanrı(sı) gerçekleştirsin.. Tanrı *bütün dünyayı senin uruguna (soyuna) bağışlasın*. Oğuz Han bu sözleri beğendi. Nâzırından öğütler istedi ve onun nasihatlerine göre hareket etti. Ertesi gün oğullarını yanına çağırdı ve onlara şu sözleri söyledi: Benim gönlüm ava gitmeyi arzu ediyor, fakat yaşım yüzünden ben artık bunu yapamıyorum. Siz oğullarım, Gün, Ay ve Yıldız şarka doğru, siz oğullarım Gök, Dağ ve Deniz garba doğru ava gidiniz, dedi. Üç oğlu doğu tarafına, diğer üç oğlu batı tarafına ava çıktılar. Gün, Ay ve Yıldız pek çok geyik ve kuşlar avladıktan sonra (dönerken) yolda bir altın yay buldular. Bunu aldılar, babalarına getirdiler. Oğuz Han çok sevindi, güldü ve yayı üç parçaya bölerek, dedi: Ey üç büyük birader olan oğullarım, yay sizin olsun, yay gibi okları göklere doğru atınız; pek çok geyik ve kuşlar avladıktan sonra Gök, Dağ ve Deniz de yolda üç gümüş ok buldular; bunları aldılar, babalarına getirdiler. Oğuz Han sevindi, güldü. Ey siz küçük oğullarım, bu oklar sizin olsun, dedi. Bundan sonra Oğuz Han *Beyleri ve halkı Kurultaya çağırdı. Beyler ve halk geldi, damıştılar.. Oğuz Han büyük bir ziyafet verdi, kırk gün kırk gece yediler, içtiler...* Bundan sonra Oğuz Han *ülkesinin türlü sahalarını oğullarına tevzi etti, (üleştirip verdi) ve dedi: Oğullarım, ben çok aştım (yaşadım), pek çok savaşlarda bulundum, pek çok süngü kullandım, pek çok ok attım, at üzerinde pek çok seferlerde bulundum ve düşmanları ağılattım, dostları güldürdüm. Ben Tanrı'ya karşı vazifelerimi yaptım, (şimdi) Devletimi size teslim ediyorum¹⁰...*

Bu destanın Reşidüddin ve Ebülğazi tarihlerinde şekli birçok bakımdan Uygurca metindekinden farklıdır:

- 1) Bunlarda Oğuz Han'ın babasının ismi Ay Han değil Kara Handır;
- 2) Bu Kara Han gayri müslimdir;
- 3) Oğuz kendisi müslüman olarak doğuyor. Anası müslüman olmadığı için onun sütünü emmek istemiyor;
- 4) Oğuz Han'ın müslüman olması yüzünden baba ile oğlu arasında ihtilâf zuhur ediyor. Kara Han oğlunu bir bahane bulup öldürtmek istiyor.
- 5) Ahali ikiye bölünüyor, bir kısmı Kara Han'ı iltizam ediyor, diğer bir kısmı Oğuz Han'a iltihak ediyor.

6) Bu ihtilâf silâhlı mücadeleye müncer oluyor.

7) İki zümrenin çarpışması esnasında Kara Han ölüyor.¹¹

Oğuz Destanı'nın kahramanı ancak Türklerin büyük bir fatih ve büyük bir Devlet müessisi hakkındaki ülkülerini tecessüm ettiren hayal mahsulü bir şahsiyet midir? Yahut Türk tarihinde yeri ve rolü olan, tarih! şahsiyetlerden birinin destanlaştırılmış bir hal tercümesi midir?

Bundan doksan yıl önce Çin eserlerinden istifade ederek kadim Türk tarihini hülâsa eden Rus âlimi rahip Biçurin bu suale cevap vermiştir.

Rahip Biçurin'in fikrine göre Oğuz Han hikâyesi tarihî bir şahsiyetin hal tercümesidir. Bu şahsiyette Asya'nın şark ve garbında fütuhât yaparak büyük bir imparatorluk kurmuş olan Asya Hunlarının büyük İmparatoru Mote (Mete) Bagatır'dır¹².

Bu fikri Radloff dahi kabul ediyor¹³.

Biçurin ve Radloff'un efsanelerdeki Oğuz Han'la tarihi Mote'nin aynı şahsiyet olduğuna dair fikirleri bu iki şahsiyetin hal tercümelerindeki şu benzeyişlere dayanıyor:

1) Çin kaynaklarına göre, İmparator Mote Bagatır, babası Tuman ile mücadele etmiş olduğu gibi, Oğuz Han da babası Karahan ile mücadele etmiştir¹⁴.

Ebülgazi Bahadır Han, *Kara Han bu sözü (oğlu Oğuz'un müslüman olduğu haberini) işitince Beyleri çağırıp damıştı ve bu damışma neticesinde Oğuzu bir av esnasında öldürmeye karar verdiler...*

Kara Han ava çıkacağım, diye halkı çağırdı. Oğuz Han (babasının) bu kararını öğrenince halka müracaat etti. Babam beni avda öldürmek için asker toplamak üzere, beni tutanlar bana gelsin, babam taraftarı olanlar babama gitsin, dedi.

Halkın çoğu Kara Hanı iltizam etti, azlık Oğuz Han'a katıldı. Kara Han ile Oğuz Han saf teşkil ederek vuruştular, Hak Teâlâ Oğuz Han'ı galip kıldı. Kara Han kaçtı, savaş esnasında Kara Han'ın basına ok isabet etti. Bu okun kim tarafından atılmış olduğu malûm olmadı. Kara Han bu yaradan öldü. Ebülgazi, Şecerei Türk, s. 16-17. Baron Demaisons neşri, St. Petersburg, 1871.

Aynı hâdiseyi Reşidüddin şu cümlelerle ifade ediyor:

Her iki taraftan saflar teşkil ederek savaş yaptılar. Kara Hana bir kılıç (darbesi) isabet etti. Bu yaradan Kara Han öldü. (Ez canibeyin safha ber arastend ve ceng kerdend. Der ceng Kara Hanra şemşiri Reşid ve bedan zahm nemaned. Reşid-üd-din, Tarihi Gazanî, Cami-üt-tevarih), fasıl I, Radloff'un Das Kudatgu-Bilig, Theil I, s. XVni de.

¹² Mete imlâ ve telâffuzu yanlışdır. Çin kaynaklarındaki doğru yazılışı Mote olduğu ispat edilmiştir. Rahip Biçurin, kadim devirlerde Orta Asya'da yaşamış olan kavimler hakkında malûmat. (Rusça) cilt I, sahife 190. St. Petersburg, 1854.

¹³ Radloff, K Voprosu ob Uygurakh. (Rusça), sahife 81.

Abulgazi. Op. Cit. s. 17.

2) Hem Mote'nin babası Tuman, hem Oğuz Han'ın babası Kara Han oğullarına karşı yaptıkları harpte ölmüşlerdir¹⁵.

3) Mote ve Oğuz Han, fütuhât yaparak, her ikisi çok büyük devlet tesis etmişlerdir.

4) Her ikisi de devleti eyaletlere taksim ederek eyaletlerin idaresini akrabalarına tevdi etmişlerdir¹⁶.

Oğuz Han'la Mote'nin aynı şahsiyet olduğuna dair fikrin dayandığı esaslar bundan ibarettir. Oğuz Han hakikaten de Mote midir? Bugün bu mesele kat'î olarak halledilmiş sayılamaz. Fakat bu fikri reddetmek için delil yoktur. Biçuri'nin fikrinin doğru olması çok muhtemeldir.

§ 42

MANAS DESTANI

Oğuz menkıbesinden başka Kara Kırgızlar arasında bir Manas destanı ismiyle malûm bir destan vardır.

Manas destanı bize bozulmuş, tahrif edilmiş şekilde vâsıl olmuştur. Bu destanda bir taraftan îslâm tesiri, diğer taraftan Rus tesiri his olunmaktadır.

Fakat umumî ruhu Türk telâkki ve geleneklerine uygundur.

Hem Oğuz Destanı'nda hem Manas menkıbelerinde Türk kahramanından istenilen vasıflar aynıdır.

Manas Destanı'nın bir kısmı W. Radloff tarafından toplanmış ve "Türk kabilelerinin halk edebiyatı" adlı serinin V. cildinde Almanca tercümesi dercedilmiştir¹⁷.

Destanın esas kahramanı ideal bir müslüman Türk Hanını temsil eden Yakub Han'ın oğlu *Manas* Erdir. Manas hem cessur, hem kuvvetli, hem akıllı, hem âdil bir Handır. O kırk arkadaşı (çuroları) ile beraber bütün dünyayı geziyor, her yerde bütün düşmanlarını mağlûp ediyor. Manasın kuvvetini, askerî üstünlüğünü bütün

Ibid.

Abulgazi, Op. Cit. Loco eit. Biçurin, Op. Cit. s. 190. De Groot, Op. Cit. e. 54-55.

Theil V. Dinlekt der Karu-Kirgizen. St. Petersburg 1885. Radloff'un "Türk kabilelerinin halk edebiyatı numuneleri" adlı eserinin Manas destanını ihtiva eden V inci cildinin başında, mukaddeme şeklinde Radloff'un millî destanların (Epopé'lerin) tedricî yapılışı hakkında çok mühim ilmi izahları vardır. Burada Radloff, millî destanların mahiyeti hakkında çok mühim ve alâka uyandırıcı fikir ve nazariyeler ileri sürüyor. Bu fikirler destanların teşekkül tarzı hakkında söylenen fikirlerin mühimlerinden sayılabilir fikirlerdir..

dünya milletleri tecrübe ile öğreniyorlar. *Manas* Çinlileri ezmiş, sartları kovmuş, Kaşgarlıları dağıtmış, İranlıları tepelemiştir. Onun kula atı da hiçbir diğer atlara benzemez. Onun elbisesi beyaz zırhtan ibarettir. O bütün diğer insanlardan daha kuvvetlidir. Onun yegâne rakibi ve hasmı gayri müslim bir Han olan *Yoloy*'dur. Bu destanda bu iki şahsiyetten başka diğer pek çok şahsiyetler de rol oynuyor.

Manas destanı Kara Kırğızların ve dolayısıyla bütün eski Türklerin uzak bir mazideki İctimaî hayatını, askerî seferlerini, savaşlarını, harp an'anelerini tasvir ettiği gibi, barış zamanındaki hayatı, evlenme törenlerini, düğünlerini, defin, âyin ve ziyafetlerini, türlü güreş ve yarışları da bir tablo halinde gözönüne getiriyor. Bütün bunları Manas destanı muayyen şahısların hayatı ve hal tercümesi münasebetile tasvir ederek okuyanın hayalinde bu şahısları canlandırıyor.

Aynı eserdeki Kara Kırğız destanlarından Yoloy Han, Er-Tös-tük, Koşoktor hikâyelerinin de çok eski an'anelere istinad ettiği anlaşılıyor. Bunlardan başka İslâmiyet tesiri haricinde kalmış Türklerden Altay Türkleri'nin şifahî edebiyatı mahsulleri arasında da destan mahiyetinde hikâyelere tesadüf ediyoruz. Bütün bu destan ve hikâyelerde bizim ileride Türklerin hukukî telâkkileri, hukukî müesseseleri hakkında söyleyeceğimiz fikirleri teyit eder mahiyette kayıt ve işaretler vardır¹⁸.

¹⁸ Dede Korkut Menkıbesi de bir destan mahiyetindedir. Bizim burada bütün destanlardan bahsedemeyeceğimiz tabiidir. "Dede Korkut" ismiyle malûm destanın ihtiva ettiği malzeme bugüne kadar lisan, örf ve âdet ve tarih bakımından kâfi derecede tetkik edilmiş değildir. Bu eser ciddi ve tafsilli bir tetkike muhtaçtır. Bu eser hakkında şimdiye kadar ileri sürülmüş fikirler arasında zikre lâayk olan fikirler Barthold'un makalelerindeki fikirlerle ^[1], müverrih ve Türkiyat mütehassıslarımızdan Hüseyin Namık Orkun'un bir Macar mecmuasında yazmış olduğu Almanca makalesindeki fikirlerden ibarettir^[2].

^[1] Barthold, Kitabı Korkud. Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark şubesi Mecmuası cilt VIII, ve X.

Barthold, eşçe izvestia o Korkud'e. Aynı mecmuanın XIX uncu cildinde.

^[2] Hüseyin Namık, Über das Kitabi Dede Qorqud, Körösi Csoma Archivum. Zeitschrift für Türkische philologie und verwandte Gebiete, tom II, N N 1-2, s. 124 - 134.

FASIL VI

Ş43

ŞİFAHÎ HALK EDEBİYATI VE HUKUK

Halk edebiyatı ismile halk arasında, yaşayan, nesilden nesle, ağızdan ağıza intikal eden, Türkler'in ruhi kültürünü gösteren eserleri kastediyoruz:

Hikâye ve masallar, atalar sözleri, efsaneler, destan parçaları vesaire hepsi halk edebiyatını teşkil eder.

İslâmiyet'ten önceki devrin hukukî yusunlarını tespit için İslâmiyet'in tesiri maruz olmayan veyahut az maruz olan Türk kavimlerinin edebiyatında yaşayan hukukî telâkkileri veya hukukî bir yusunu gösteren işaretler, rivayetler çok mühimdir.

Türk kavimlerinin şifahî halk edebiyatı türlü Avrupa ve Rus âlimleri tarafından toplanmıştır. En zengin Türk halk edebiyatı nümuneleri koleksiyonu Radloff'un riyaseti altında Rus âlimleri tarafından toplanmış *"Türk kavimlerinin halk edebiyatı örnekleri"* adlı eseridir. Bu on ciltlik eserin büyük bir kısmı Radloff'un kendisi tarafından toplanmış ve Almanca'ya tercüme edilmiştir. Diğerleri diğer Rus ve Macar müsteşrikleri tarafından toplanmıştır.

Biz burada bu zengin hazineyi tahlile girişecek değiliz. Bu edebiyat mecmuasındaki mühim parçalardan olan *Manas* Menkıbesi'nden yukarıda bahsettik. Radloff'un "Türk kabilelerinin halk edebiyatı"ndan başka Potanin'in "Şimal ve Garp Moğolistanı hakkında notlar" adlı eserinin IV üncü cildinde² ve B. A. Prik-lonski'nin "Jivaya Starina mecmuası"nda³ neşrolunmuş Yakut hikâye ve masalları, Khudekoff'un "Verkhoyansk mecmuası"⁴ adlı eserindeki Yakut masalları da Türklerin eski yusunlarını öğrenmek için istifade edilebilecek kaynaklardır.

W. Radloff, Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme. etc.

G. N. Potanin, Oçerki sevro-zapadnoy Mongoliyi, vipusk VI. S. Peterbug, 1888.

Jivaya Starina, 1890-1891 seneleri.

I. A. Khudekoff, Verkhoyanski Sbornik, 1890.

FASIL VII

TÜRK KAVİMLERİ'NİN HUKUKİ YUSUNLARI¹

Eski Türkler'in hukukî telâkki ve müesseselerini tespit için istifade edilebilecek kaynaklardan biri eski hukukî an'anelerini muhafaza etmiş olan Türk kavimlerinin son asırlara kadar tatbik etmiş oldukları (kısmen bugün dahi tatbik ettikleri) hukukî kaidelerdir.

Bilhassa İslâmiyet'in tesirinden uzak kalabilmiş veyahut bu tesire pek az maruz olmuş olan Türk kavimlerinin hukukî örf ve âdetleri bu bakımdan çok mühimdir.

§ 44

YAKUTLAR'IN HUKUKİ YUSUNLARI

Yakutlar Şarkî Sibiryâ'nın şimalinde, Lena ırmağının aşağı mecrası sahillerinde yaşayan bir Türk kavmidir. Bugün Yakutlar'ın nüfus adedi 500.000 kadar tahmin olunmaktadır.² Yakut eyaletinin merkezi Şarkî Sibiryâ'da *Yakutsk* şehridir.

Yakutlar pek kadim bir devirde³ Orta Asya'da yaşayan büyük Türk kütlesinden ayrılarak Sibiryâ'nın şimalinde yerleşmişlerdir.

Yakutlar'ın kendilerine verdikleri isim Saka'dır.⁴ Yakut ismi onlara komşu milletler tarafından verilmiştir. Yakutlar'ın kendilerine Saka demeleri de onların Orta Asya'dan Sibiryâ'ya göç etmiş bir kavim olduklarını gösterir. Çünkü, malûm

Yusun kelimesi Türkçe "örf ve âdet" mânasına gelir.

Rusya'daki Türkler'in her elli senede bir misli arttıkları tahmin olunduğuna göre bugün Yakutlar'ın nüfus adedi 500 bin kadar tahmin olunmak gerektir. 1897'de yapılmış nüfus tahriri neticesine göre Yakutlar'ın adedi 337 bin idi.

³ Diğer bir fikre göre ancak XIII üncü asırda.

Seroşevski. Yakuti, s. 205.

olduğu üzere, bir zamanlar Orta Asya Türkleri'nin büyük bir kütlesi Saka ismini taşımıştır.⁵ Kadim Yunan müellifleri'nin Orta Asya'daki Skythe ve Massaget ismini verdikleri Türklere İranlılar Saka diyorlardı.⁷

Bugün Sakalar'ın konuştuğu dil Türk lehçelerinin en eski şekillerinden biridir.⁸ Bugün bu lisan bütün Şarkî Sibiryâ'da kavimler arası ticaret lisanıdır.

Yakutlar'ın eski vatanı hakkında türlü fikirler ileri sürülmüştür.

Meşhur Macar Türkoloğu Vambery Yakutlar'ın Lena nehri havalisine Çungarya'dan gelmiş oldukları fikrinde idi.⁹ Diğer âlimler Yakutlar'ın eski vatanı Baykal gölü olduğunu da iddia etmişlerdir. Yakutlar hakkında ciddi tetkiklere dayanan eseriyle tanınmış Seroşevski bütün bu fikirleri ciddi delillere istinad etmeyen nazariyeler gibi telâkki ediyor.¹⁰

Yakutlar arasında bugüne kadar yaşayan efsaneler, Yakut masallarındaki an'aneler Yakutlar'ın eski vatanı Cenup'ta olduğunu göstermektedir.

Yakutlar arasında kendilerinin kadim bir devirde yüksek bir medeniyet ve millî bir yazı sahibi olduklarına dair an'aneler de yaşamaktadır.¹¹

Yakut dilinde bugünkü vatanlarında mevcut olmayan birçok hayvanların isimleri bulunması da onların eski vatanı Cenup sahalarında olduğunu gösterir.¹²

Yakutlar bugün resmen Hristiyan (Ortodoks) sayılıyorlarsa da hakikatte Türkler'in eski dini olan Şamanizm'e sadık kalmışlardır.

Yakutlar Şarkî Sibiryâ'nın en zinde, en faal ve en zeki kavmidir.

Yakutlar'dan bahseden bütün Avrupa'lı ve Rus muharrirleri onların zekâsından ve hayatlılıklarından hayranlıkla bahsetmektedirler.¹³

Ritter, Asien II, s. 478. O. Franke, Beitrage Aus Chinesischen Quellen Zur Kenntniss der Türkvolker und Skythen Zentralasiens, P. 46-54.

⁶ Herodote, Liv, I, 103, 104, liv. IV.

O. Franke, Op. Cit. loc. Cit.

Dil âlimleri Türk lehçelerini tasnif için muayyen kelimelerin telâffuzunu esas tutuyorlar. Meselâ dokuz kelimesi. Bu kelimenin nihayetindeki z yi r telâffuz eden lehçeler var. (Bunlar çok eski lehçelerdir). Z telâffuz eden lehçeleri de ayak kelimesinin ikinci harfini "y"yi T, yahut D (dz) telâffuz eden, yani ayak kelimesini alak veya adak telâffuz eden lehçeler, diye tekrar taksim ediyorlar. Yakut lehçesi z lehçeleri sınıfının t zümresindendir. Yani Yakutlar ayak yerine atak derler.

⁹ Vambery, Das Türkenvolk, s. 148.

¹⁰ Seroşevski "Yakutî" s. 191-203.

Elisée Reclus, La Nouvelle Géographie, VI. l'Asie russe p. 775.

Seroşevski, Yakutî, s. 191-193.

Helmut'un "Beşeriyet Tarihi" adlı kitabında Schurtz diyor ki, "*Enerji ve faaliyet*

Yakutlar 17 nci asırda müstakil idiler. Büyük kabile ittihatları reisleri tarafından idare olunuyorlardı. Uzun süren bir mücadeleden sonra 17 nci asrın ortalarında Yakut ülkesini Ruslar istilâ etti.

Yakutlar ve onların hukuku yusunları hakkında Rus dilinde pek çok eser yazılmıştır.

Biz burada bu eserlerden en mühim olanlarını zikretmekle iktifa edeceğiz.

Yakutlar'ın hukukî yusunları hakkında mühim eserler: Yakutlar hakkında en mühim eser Seroşevski'nin "Yakutlar" adlı eseridir.¹⁴

Bu eserde Yakutlar hakkında pek çok malûmat toplanmış ve bunlardan ilmi bir zihniyetle istifade olunmuştur. Bu eserde Yakutlar'ın eski Urug (soy) ve aymak (oymak) teşkilâtı hakkında kıymetli malûmat vardır. Türk hukuku tarihiyle alâkadar olanların behemehâl bu eseri okumaları lâzımdır.

Yakutlar'ın hukukî yusunlarından bahseden eserlerden biri de Samokva off'un "Sibirya'nın gayri Rus kavimlerinin yusun hukuku"dur.¹⁵

Fakat bu eserde Yakutlar'a birçok onlar arasında mevcut olmayan yusunlar isnad edilmiştir. Buna rağmen eser bir çok kıymetli malzeme ihtiva etmesi bakımından

kudreti bakımından Yakutlar bütün komşuları olan kavimlerden üstündürler." Schurtz, Helmut's Geschichte der Menschheit, tome II, II.

E. Reclus'nın büyük coğrafyasında da Yakutlar hakkında şunları okuyoruz: Lisanları ve ırkları (evsafi) bakımından Yakutlar İslavlar'dan yüksektir. Yakutlar arasında Ruslar Yakutlaşıyor. Hattâ tamamıyla Yakutlaşmış Rus papas aileleri mevcut olduğunu söylüyorlar.

Onlara Sibirya Yahudileri ismi i vermişlerdir. Çünkü onlar ticaret dehasına maliktirler. Kendi zekâsına itimadî olan Yakutlar'a bir dereceye kadar ticaret sahasında rekabet eden Baykal havalisindeki Çinlilerdir.... Bütün Sibirya ahalisi arasında en refahlı yaşayan da Yakutlar'dır.

Yakutsk şehrinde bütün dülgere, marangoz, ressam (duvar boyacısı), hattâ heykeltıraşlar hepsi Yakutlar'dır. Yakutlar semaver ve hattâ tüfeklere kadar yaparlar. Bir nevi sepet yapmak onların inhisarı olmuştur.

Elisée Reclus, Nouvelle Géographie Universelle, VI, L'Asie russe, P. 774-777.

Johelson da Yakutlar hakkında şunları yazıyor:

"İptidai, yazısız kavimlerden Yakutlar kadar cibilli (zekâyâ malik) diplomat bir millet yoktur. Her Yakut kendi işlerinde bir Taleran'dır.

En ücra bir köyde yaşayan alelâde bir Yakut dahi gayet büyük bir insan tanımak, başkalarının hoşuna gidecek şeyleri söylemek, başkalarının gurur ve izzeti nefsinin okşamak kabiliyetine maliktir."

Kocnef. Yuridiçeski biyt yakutov.

¹⁴ V. L. Seroşevski, "Yakutı", Opit etnografiçeskago İzsledovania. St. Petersburg 1890.

D. I. Samakvasoff, Sbornik obiçnago prava inorodtsev. Obıçayı Yakutov. 1876, Varşova.

mından çok mühimdir. Başka eserlerdeki malûmatla mukayese ve tenkit şartıyla istifade edilebilir.

Üçüncü eser Prens N. A. Kostroff'un 1878'de Rusya Coğrafya Cemiyeti bulletininde neşredilmiş makalesidir.¹⁶

Zikredilmeye değer makalelerden biri Rusça "Medenî ve cezaî hukuk mecmuası"nın III. cildinde çıkmış, "Yakutlar'ın hukukî yusunları" adlı makaledir.¹⁷

Makalenin müellifi M. V. Ç. harfleri altında gizlenmiştir.

Yakutlar'ın hukukî yusunları hakkında yazılmış eserlerden biri de D. Koçneff'in, "Yakutlar'ın hukukî hayatı"¹⁸ adlı eseridir.

Yakutlar'ın eski hukukî an'anelerini öğrenmek için Yakut masalları mecmualarından da istifade edilebilir.

Bu bakımdan Khudekoff'ın¹⁹ ve Priklonski'nin²⁰ mecmuaları zikre şayandır.

Bu eserler arasında en mühim olanı Seroşevski'nin kitabıdır. Bu eser münhasıran hukukî yusunlara tahsis edilmiş eser olmamakla beraber pek çok bizi alâkadar eden malûmatı da ihtiva etmektedir.

Bundan sonra Koçneff'in doğrudan doğruya Yakutlar'ın hukukî hayatından bahseden eseri de ehemmiyetten mahrum değildir.

Yakutlar arasında yaşamış ve Yakut dilini de öğrenmiş olduğu anlaşılan bu müellif Yakutlar'ın hukukî hayatını doğru olarak tasvire çalışmışsa da yanlış görüşlerden kurtulamamıştır.

Koçneff bugün sosyologların iptidai kavimlerin hayatında müşahade ettikleri yusun ve müesseseleri mutlaka Yakutlar'da dahi bulmaya çalışmıştır.²¹ Çünkü onun telâkkisinde Yakutlar mutlaka iptidai bir kavimdir. Halbuki bu görüş yanlıştır. Yakutlar tâ milâttan önceki devirde çok büyük tarihî işler görmüş, hukuk bakımından çok ilerlemiş büyük Türk ırkının ana vatanından ayrılmış bir parçasıdır.

Yakutlar'ın yusunları hakkında istifade edilebilecek eserlerden biri de Pekarş-

N. A. Kostroff, Oçerki Yuridiceskago bita Yakatov. Yakutlar'ın hukukî hayatı. Rusya Coğrafya Cemiyeti mecmuası, Etnografya kısmı 1878. Cilt VIII. Kısım II. Sahife 219-259.

¹⁷ M. V. Ç. Yuridiceskiye obıçayı Yakutov.

¹⁸ D. Koçneff, oçerki yuridiceskago bita Yakutov. Kazan 1899.

¹⁹ İ. A. Khudekoff, Verkhoyanski Sbornik. Irkutsk 1890.

²⁰ Priklonski, Tri goda V Yakutskoy oblasti "jivaya starina" 1890-1891, I-IV.

²¹ Meselâ Koçneff'in eskiden Yakutlar'da aile ana ailesi olduğunu ispat için gösterdiği deliller tamamıyla esassızdır. Op. Cit. 37-47.

ki'nin eseridir.²² Bu eser bir lûgat kitabı ise de, bu âlim bir çok kelime hakkında uzun izahat verdiği için hukuk bakımından dahi istifadelidir.

Yakutlar'ın içtimâî ve hukukî müesseseleri: Yakutlar'da da en küçük içtimâî nüve ailedir, "Kergen"dir.²³ Yakutlar'da aile baba ailesi, patryarkal ailedir.²⁴

Koca, karı ve çocuklardan mürekkep küçük aileler dahi geniş bir içtimâî birliğin âzasıdır. Bu içtimâî birlik Yakutlar'ın Usa²⁵ dedikleri, soylardır: (Romalıların gens dedikleri içtimâî zümre).

Usa aynı seleften neşet ettiklerini sanan fert ve ailelerden mürekkeptir. Bu çok kuvvetli bir içtimâî birliktir.

Her Usa'nın bir reisi vardı. Bu reis Usa'nın en yaşlı âzaları arasından seçilir. Usa (soy) içindeki diğer yaşlı âzalar reisin müşavirleridir.

Usa içinde iş bölümü esasına riayet olunurdu.

Usa içinde her âzanın mevki ve vazifesini tayin eden reistir (aga usa).²⁶

Bütün Usa'ya ait işleri görüşmek için bazen bütün Usa âzaları toplanırlar. Bu içtimâîlerde her âza söz söylemek hakkını haizdir.

Her Usa'nın (soyun) kendisine mahsus bir fârik alâmeti (damgası), oranı²⁷ ve soyadı vardı.²⁸

Usa âzasının fazla çoğalmasından neticesinde aynı sahada yaşamaları mahzurlu olmaya başladığı zaman Usa (soy) iki kısma bölünürdü: bir kısmı eski yerlerinde kalır, ikinci bir kısmı ayrılır, âzasından birinin riyaseti altında başka bir sahada yerleşirdi.

Usalar arasında münasebet barışsı olduğu gibi kavgalı ve savaşçı dahi olabilirdi.

Uruglar arasında kavga, nizâ, hattâ savaş eksik olmazdı.²⁹ Bu kavga ve savaşları doğuran sebep kadın kaçırma, hayvan aşırma, bir Usa'ya mensup bir ferdin diğer

E. K. Pekarski, Slovar Yakutskago yazıka. Leningrad 1907-1925. Bu eser Dil Kurumu tarafından Türkçe'ye tercüme ettirilmiştir. Yakında neşrolunacağını tahmin ediyorum.

²³ Pekarski, Op. Cit. p. 1047.

Koçneff, Op. Cit. p. 47-58.

Pekarski, Op. Cit. p. 476.

Pekarski, Op. Cit. p. 476.

Seroşevski, Op. Cit. p. 470-471.

Oran eski Türkler'in harplerde birbirleriyle buluşmak için kullandıkları kelimedir.

²⁸ Romalıların Nomen genilitium dedikleri "Urug" adı (soyadı)'dır.

²⁹ Mazi sigasını kullanıyorum. Çünkü Yakut ülkesi Rus hâkimiyeti altına düşeli Yakutlar'ın teşkilâtı, hattâ örf ve âdeti tedricen değişmektedir.

Usa efradından birine herhangi bir şekilde maddî veya mânevî zarar iras etmiş olmasından doğan intikam esası idi.

Bir Usa'ya mensup olan şahsa bir zarar iras edildiği zaman bütün Usa zararlanmış sayılır ve öç alma vazifesi bütün soya düşerdi.

Her Usa'nın (soyun) muayyen yaştaki erkekleri soyun askeri kuvvetini teşkil ediyordu. Askerlik çağına gelen yiğitlere soy bir lâkab ve bir at verirdi.

Askerlerin silâhları yay, ok, kılıç ve süngüden ibaretti. Usalar'ın (urugların) askeri kuvveti ekseriya 50-60 kişiden terekkün ederdi.

Usalar arasında barış aktedildiği zaman ziyafetler (şölenler) yapılıyordu. Bu ziyafetlerde pek çok kıymız içilir, güreş ve türlü yarışlar yapılırdı. Bu yarışlarda temayüz eden yiğitler şöhet kazanırdı.

Barış akitleri, merasimle yapılan bir antla teyit edilirdi.

Yakutlar'da Usa (urug = soy) dan sonra gelen daha büyük içtimai teşekkül aymak-³⁰dır. Bu eski Romalılar'ın Curia, Yunanlılar'ın Fratria³¹larına tekabül ediyordu.

Aymaklar'ın umumi bir şûrası (kurultayı) olurdu. Urug reisleri bu şûra-nın âzası idiler, bütün aymağı alâkadar eden meseleler bu şûrada görüşülürdü. Aymak (oymak)larda birleşerek Con³² ismiyle daha büyük siyasi ittihatlar vücuda getirirlerdi. Uruglar'ın, aymakların con teşkil etmeleri, başka bir kavmin istilâsı gibi, bütün urugları tehdit eden büyük tehlikelere maruz oldukları zaman vukubulurdu.

Fakat teşekkül etmiş siyasi birlikler, conlar (Aymaklar ittihatları) tehlike geçtikten sonra dahi dağılmazdı.

Con ismindeki aymak ittihatlarının başında *Toyun*³³ unvanını taşıyan başbuğ-

Yakutlar diğer Türk lehçelerinde oymak denilen soy ittihadlarına aymak diyorlardı. Koçneff, Op. Cit. p. 63-64.

Pekarski, Op. Cit. p. 39.

Fastel de Coulanges, La Cite antique, liv III.

Con Yakutça halk, insanlar, ahali, kalabalık mânalarını ifade eder. Pekarski, Op. Cit. p. 842.

³³ Toyun Yakutça efendi, sahip, devlet adamı, beyefendi, evin büyüğü, koca, dede mânalarına gelir. Pekarski, Op. Cit. p. 2706. Buddist Uygurlar'da "Toyn" dini reis, Buddist rahip mânalarını ifade ederdi. (Bang ve Gabain A. V. II. B. 23). Mahmut Kaşgarî de bu kelimeyi bir yerde "kâfirlerin imamı" diye tercüme ediyor (Diva- n-ü-lûgatit-türk, III, 60, II, 127, 3, I. 230, 4). Bang ve Gabain bu kelimeyi Çince Taoyên (rahip) kelimesinin Türkçeleştirilmiş şekli olduğunu ihtimal dahilinde görmüşlerse de kanaatimize göre Çin tesirinden uzak kalmış olan Yakutlarda da Toyın'ın reis mânasını ifade etmesi bu ihtimali bertaraf etmektedir. Bu kelimenin eski Uygurlar'da ve Garbî Tokyolar'da vali mânasına gelen Tudun'la münasebeti olması ihtimali de hatıra gelebilir, d lerin ye ye tahavvülü Türk dilinin inkişafı kanunlarına uygundur. "Badrak"ın "bayrak" a tahavvülü gibi. Sait u nun o ya ve aksine inkişafı da mümkündür.

lar bulunurdu. Yakutlar'ın istiklallerini kaybetmeden önce ülkelerini istilâya hazırlanan Ruslarla uzun mücadelesi vardır. Bu devirde bütün urugların ve aymakların askerî kuvveti *con* reisleri olan Toyunlar'ın emri altında birleşmiş bulunması neticesinde bu Toyunlar büyük bir siyasi nüfuz kazanmışlar, âdeta birer Han gibi hareket etmeye başlamışlardı. Bu devirde Toyunlar hariçten gelen ücretli askerleri dahi kullanırlardı. Bütün birleşmiş askerlere Toyunlar kendileri kumanda ederlerdi. Bu kabileler, oymaklar ittihamı reislerinin hâkimiyeti daimî mahiyet iktisap ettikten sonra uruglar, (usalar) ve oymaklar arasında kavga ve savaşlar azalmıştı. Fakat bütün Conları birleştiren daimî bir siyasi kuvvet mevcut olmadığı için oymak ittihamları, conlar arasında harpler bu devirde dahi sık sık vuku bulurdu.³⁴

Hususi Hukuk: Bütün içtimai hayatları Patryarkal aile esasına kurulmuş milletlerde olduğu gibi. Yakutlarda da birinci ve en küçük içtimai nüve koca, karı ve çocuklardan mürekep ailedir.

Yakutlar aileye "kerger" diyorlar. Ailenin reisi agâddır. Aganın karısı ve çocukları üzerinde velayet hakkı vardır.

*Fakat aile âzasından karı ve çocukların kendilerine ait mülkü olabilir. Bunların hususi mülküne anal veyahut semse denir.*³⁵

Evlenme: *Yakutlarda evlenme bir İçtimai vazife telâkki olunur. Bekâr kalmak ayrı sayılır. Evlendiği zaman güvey kızın babasına yahut akrabasına bir miktar mal verir. Buna kaling³⁶ denir.*

Bu islâm hukukunun mehirine tekabül ediyor.

Evlenme akti yapılmadan önce gençlerin akrabası kalingın miktarı ve tediyesi şartları hakkında anlaşılır. Kalingın miktarı servete göre değişir. Bin ruble para ve yüz baş hayvan verenler olduğu gibi, birkaç ruble ve iki inek vererek evlenenler de vardır.³⁷ Yakutlar kalinga kızın kıymeti nazarıyla bakmazlar. Kalingı kızın terbiyesi ücreti telâkki ederler.³⁸

Koçneff, Op. Cit. p. 12.

Pekarski, Op. Cit. VII. s. 2162.

Bu kelime hisse, kısım, ilâve mânalarını ifade eder. Aile efradının herbirinin serbest tasarruf edebileceği (kendi mülkiyeti olan) mal. Romalılar'ın Pec'liumlarına tekabül ediyor.

³⁶ Bu kelime hemen hemen bütün Türk lehçelerinde vardır. Lehçeye göre kalın, kaling, kalım telâffuz olunur.

Mahmut Kaşgarî bu kelimeyi mehir diye tercüme etmiştir. Divanülûgat-it-türk. Cilt III, sahife 275.

³⁷ Koçneff, Op. Cit. p. 119-120.

Seroşevski, Op. Cit. p. 549.

Kalinga mukabil kız tarafı da güvey tarafına bir miktar engne (cihaz) verir.

Cihazın miktarı en azı kaling'ın yarısı kadar olmalıdır.³⁹

Kocanın bu cihaz malı üzerinde tasarruf hakkı yoktur. Karının ve fatı takdirinde, çocukları yoksa, cihaz karının akrabasına iade edilir.

Evlenmeden önce bir nişanlılık devri vardır.

Kız, tayin edilmiş kaling tamamıyla tediye edilinceye kadar babası (veya akrabası) yanında kalır. Güvey sık sık nişanlısını ziyaret eder ve her gelişinde bir miktar hediye getirir. Kaling tamamen ödendikten sonra gelin kocasının evine getirilir.

Eğer nişanlılık devrinde güvey tarafı evlenmeden vazgeçerse, kız tarafına bir miktar tazminat vermek mecburiyetindedir.

Bu tazminatın miktarı nişanlıların servet ve içtimaî vaziyetine göre değişir. Bu tazminata "kız şerefi" tazminatı denir.

Evlenme münasebetiyle gelin kocası evine götürülmeden önce düğün yapılır. Düğün merasimi çok muğlaktır. Bütün merasimin merkez noktası büyük bir ziyafettir. Bu ziyafetin masraflarını güvey tarafı yapar.

Düğün ziyafetinde pek çok kıymız içilir. Düğün birkaç gün devam edebilir.

Düğün münasebetiyle güvey kızın akrabasına bir miktar para veyahut birkaç baş davar hediye eder. Buna mukabele olarak, aynı zamanda kız tarafı akrabaları da kıza hediyeler verirler.

Düğünden sonra güvey birkaç gün kız akrabasının evinde misafir kalır.⁴⁰

Yakutlar'da kocanın karısına muamelesi bir insanın müsavi bir insana muamelesidir. Ve gayet yumuşak ve müşfikanedir.

Rus köylülerinin karılarına muamelesinden daha yumuşaktır.⁴¹

Ana ve babanın çocuklarına münasebeti de çok müşfikanedir.⁴²

Yakut hukukunda bir erkeğin birkaç kadınla evlenmesi caizdir.

Boşanma: Yakut hukukunda boşanma vardır.

³⁹ Seamokvasoff, Op. Cit. p. 221-222.

⁴⁰ Koçneff, Op. Cit. p. 123.

⁴¹ M. V. Ç. Op. Cit. p. 49.

⁴² Koçneff, Op. Cit. p. 117.

Boşanmanın sebepleri koca tarafından, kocanın karısına fena muamelesi, başka bir kadınla gayri meşru münasebeti veyahut iktidarsızlıktır.

Karı tarafında gayri meşru münasebet.

Boşanma kocanın kabahati neticesi ise koca kaling olarak vermiş olduğu malı geri talep edemez. Kendisi cihazı iadeye mecburdur.

Boşanma karının kabahati yüzünden vukubulursa, onun akrabaları kalingı kocasına iade etmeye mecburdur. Bundan başka karının cihaz olarak getirdiği malı da kocanın elinde kalır.

Eğer boşanma hiçbir tarafta kabahat olmaksızın bir anlaşma neticesinde vukubulursa kocaya kaling, kariya cihazı iade olunur.⁴³

Miras: *Bütün çocukların miras hakkı* müsavidir. Fakat babanın vefatından önce babasından ayrılarak müstakil ev kurmuş ve babasından bir miktar mal alarak ayrılmış oğullar ve evlenmiş (cihaz almış) kızlar mirastan mahrumdur.

Oğullar olmasa dahi evli kızlar mirastan hisse alamazlar. Miras malı diğer erkek akrabaya geçer. Fakat evli kızlara miras malından bir baş hayvan verilir.

Kocanın vefatından sonra karı, eğer cihazının miktarı kalından fazla olmuş ise, bu fazlayı alır. Bundan başka miras malının da dörtte birine varis olur.

Kan aldığı hissenin ancak dörtte birine istediği gibi tasarruf edebilir.

Karı, kocası hayatta iken vefat ederse, cihaz malı kocasında kalır.

Çocuğu olmayanların mirasına birader ve yeğenler varis olur.⁴⁴

Evlât edinme: Bütün patryarkal aile safhasına gelmiş kavimlerde olduğu gibi Yakutlarda da neslin devamına büyük bir ehemmiyet atfolunur. Çünkü neslin kesilmesi ocağın sönmesi demektir. Bu ise büyük bir bedbahtlıktır. Çocuksuz babalar çocuk sahibi olmak; neslin devamını temin etmek için türlü çarelere tevessül ederler. Yakutların bu gibi vaziyette başvurdukları çare evlât edinmektir.

Evlât edinme evlât edilenin ana ve babasının rızasıyla vukubulur.

Çocuğun başkasının evlâtlığı olmasına muvafakat eden ana, baba bunun için bir miktar mal alırlar. Bazen öksüzleri de evlât edinirler.

⁴³ Samokvasoff, Op. Cit. p. 221-224.

⁴⁴ Samokvasoff, Op. Cit. p. 233, 235.

Evlâtlık ailenin tam hukuk sahibi âzası sayılır.

Aile sahibinin vefatı takdirinde kan karabeti olan çocuk gibi varis olur.

Mülkiyet hakkı: Rus istilâsından önce Yakutlarda arazi mülkiyeti sahasında urug (soy) mülkiyeti usulü hâkimdi. Arazi bütün urug efradı arasında ortak mal sayılırdı, müştereken işletilir ve mahsulâtından da bütün urug âzası hisse alırdı.

Bugün de arazi ekseriya usa (soy) mülküdür. Fakat bugün urug arazisi aile efradının adedile mütenasip olarak ailelere taksim olunmuştur. Bu taksim her yıl yeniden yapılır. Yeni taksimde aileler içinde husule gelen değişiklikler hesaba katılır. Azası artmış olan aile eskisinden daha büyük arazi parçası alır, efradı azalmış ailelerin arazi parçaları ise eksilir.

Ancak ailelerin oturdukları evin bulunduğu yer ve evin etrafındaki küçük saha ailelerin hususî ve irsi mülkiyetini teşkil eder.

Bu ailenin hususî mülkünü teşkil eden arazi parçasına "Yakutlar örtük" derler.⁴⁵

Göçer mallar üzerinde hususi mülkiyet tâ kadim devirlerde dahi vardı⁴⁶.

Yakut hikâye ve masallarından anlaşıldığına göre, vefat edenle beraber onun binmiş olduğu atlar, kullanmış olduğu silâh ve âdetleri de kendisiyle beraber defnedilirdi.⁴⁷

Yakutların hukukî telâkki ve müesseselerinin bizim için bilinmesi faydalı ve lâzım olanları bunlardan ibarettir.

Yakut hukukiyatı üzerinde fazla durmamın sebebi Yakutların İslâm hukuku tesirinden tamamıyla âzade kalmış bir Türk kavmi olmaları ve Türklerin İslâmdan evvelki hukuki, içtimai, kısmen dinî an'anelerinin çoğu bunlar arasında olduğu gibi saklanmış olmasıdır. Yakut hukukundaki esasların çoğu şüphesiz eski Türklerden kalma esaslardır.

Koçneff, Op. Cit. p. 112-128.

Örtük kadim Romalıların Heredium'larına, ortaçağlarda Frankların Alod'larına tekabül ediyor. Sadri Maksudi, Umumi Hukuk Tarihi, s. 426.

⁴⁶ Koçneff, Op. Cit. p. 95.

Khudekoff, Op.Cit. p. 213-233.

Kurganlarda silâhlardan başka at iskeletleri dahi bulunmuş olması Türklerde bu âdetin pek eski olduğunu gösterir. Yukarıda kurganlardan bahseden fasla bakınız.

§ 45

GARBÎ SİBİRYA VE ALTAY TÜRKLERİNİN AHLÂKÎ TELÂKKİLERİ VE HUKUKÎ YUSUNLARI

Malûm olduğu üzere Altaylar Türk ırkının en eski vatanlarından biridir. Belki en eskisidir.

Türk an'anelerine göre M.S. altıncı asırda büyük bir Devlet kurarak Türk ismini dünyaya tanıtan Türklerin vatanı Altay dağları havalisinde idi.

Efsanelerdeki "Ergene Kon"dan murat Altay vâdileri olduğu tahmin olunabilir. Irkımızın en eski, efsanevî vatanı olan Altay'ların büyük bir kısmı bugün Rus hâkimiyeti altındadır.

Altay'larda yerleşmiş Rusların adedi gittikçe çoğalmakta, bugün mahkûm millet derekesine indirilmiş Türklerin nüfus adedi ise o nisbette azalmaktadır.

Milletler için siyasi esaret daima inkırazla doğru bir adımdır.

Bugün Altay'larda yaşayan bütün Türklerin adedi 210.000 kadar tahmin olunmuştur.⁴⁸

Bu adedin artmış olduğunu tahmin etmiyorum. Çünkü bu zümre inkıraz halindedir.

Altay Türkleri'nin dili ve şifahi edebiyatı: Altay Türkleri adetlerinin mahdut olmasına rağmen birçok isimler altında zümrelere bölünmüşlerdir.⁴⁹ Fakat bu zümrelerin lehçeleri arasında fark yoktur.

1897 de Rusyada yapılan kişi sayımı neticelerine göre, bu tarihte Altaylarda 210.000 kadar Türk vardı. Yirmi sene sonra 1917 de yazılmış bir Almanca eserde de bu adet değişmemiştir.

E. Oberhummer, Die Türken und das Osmanische Reich. S. 6.

Bugün dahi bu adedin artmış olduğunu ümit etmiyorum. Çünkü Altay Türkleri inkıraz halindedir.

⁴⁹ Garbî Sibiry'a'da, Altaylar'da birçok gayri müslim Türk zümreleri yaşamaktadır. Altaylı'lar (Altay kişi), Teleut'lar, Şor'lar, Lebet Türkleri, Karaorman Türkleri, Abakan Türkleri. Bunlar arasında eski Türk an'anelerini en iyi muhafaza eden zümre sadece Altaylılar ismiyle malûm Türk zümresidir. Bu fasılda bilhassa bu Altaylıların ahlâkî telâkî ve hukukî yusunlarından bahsedeceğiz.

Altay Türkleri'nin şifahî edebiyatı oldukça zengindir. Maalesef bu edebiyatın ancak cüz'î bir kısmı toplanmıştır.⁵⁰

Altay Türkleri lehçesindeki bütün kelimeleri, bu lehçedeki bütün şifahî halk edebiyatını ve bu Türklerin bütün dinî akidelerini, millî, ahlâkî ve hukukî yusunlarını tetkik ederek bunları tespit etmek çok müstacel bir Türklük vazifesidir.

Müstacel diyorum, çünkü Altay Türkleri inkıza doğru seri adımlarla yürümekte olan bir zümredir. Bu hâdisenin sebepleri çoktur. *En mühimmi siyâsî esaret denilen felâkettir.* Bundan başka bu siyâsî mahkûmiyetle beraber aralarında yayılmış müthiş hastalıklar ve içki iptilâsı da bu zümrenin azalmasını mucip olan sebeplerden sayılmalıdır. Altay Türkleri'nin istikbali yoktur.

Bir gün gelecek, Türk ırkının şanlı tarihinin beşiği olan Altaylarda "Ergene Kon" havalisinde Türk kalmayacaktır. İlahî Türk dilinde şarkılar yankılanmıyacaktır.

Altay Türkleri içinde en mühim kütle sadece Altaylı ismiyle malûm zümredir.

Altay Türkleri hakkında Rus ve diğer Avrupa lisanlarında birçok eser ve makale yazılmıştır. Bunlardan ilk sırada anılması lâzım olan eser ve makaleler şunlardır:

Radloff'un aşağıda çizgi altında ismi yazılı iki eseri.⁵¹

Yadrintseff'in Rus Coğrafya Cemiyeti Bulletin'inde neşrolunmuş bir makalesi.⁵²

Verbitski'nin "Altay gayri Rusları" adlı eseri.⁵³ Vambery'nin "Das Türken-volk" adlı eseri. Ve Fransız E. Reclus'un "Yeni Coğrafya" adlı büyük eserinin Rus Asyasma tahsis ettiği cilt⁵⁴ de zikrolunmalıdır.

Altaylıların dini: Milâdî sekizinci asırdan itibaren yavaş yavaş Türk ırkına mensup kavimlerin büyük bir kısmı tarafından kabul olunan islâm dini Altay Türkleri arasında yayılmamıştır. Çarlık zamanında Altay Türkleri'nin bir kısmını resmen Hristiyan ilân ettirmeğe muvaffak oldular ise de, bu Hristiyanlık bir lâfızdan ibarettir.

Radloff, Proben der Volksliteratur der Nördlichen Türkischen Stämme etc.

Radloff, aus Sibirien, Band I. IV.

Volksliteratur der Nördlichen Türkstämme.

N. M. Yadrintseff, Altaylılar etc. Rusya Coğrafya Cemiyeti, şarki Sibirya şubesi Bulletin I. cilt. XVII. Sah. 228-254 (Rusça).

⁵³ V. I. Verbitski, Altayskie Inorodtsi (Altay gayri Rusları) Moskova 1893.

E. Reclus, l'Asie russe, P. 632-644.

Altay Türkleri'nin ekseriyeti ne müslümandır ve ne de Hristiyandır.⁵⁵

Altay Türkleri filen Şamanisttirler. Dinî terakkilerini bir Şaman (Kam) şöyle hulâsa etmiştir:

"Bizim ruhlar üzerinde hâkimiyetimize dair sözler bir yalandan ibarettir. Bizim yaptığımız âyinler, *Alemin halıkı olan yüksek Tanrıya ibadet ve duadan ibarettir. Kurban takdim etmemiz de ona ubudiyetimizi arzetmek usulünden başka bir şey değildir.*

*Benim ruhlara hitap edişim onların bizim lehimize tavassutlarım istirhamdan ibarettir" demiştir*⁵⁶.

Altay Türkleri'nin hayat tarzı ve sanatçılığı: Altay Türkleri ziraatle uğraştıkları gibi hayvan dahi beslerler. Altay vâdileri hayvan beslemek için çok elverişlidir. Onun için oradaki Türkler pek çok at ve inek yetiştirirler.

Altaylılara mahsus güzel ve dayanıklı bir at ciusi vardır.

Bu atlar en çetin, dar ve tehlikeli yollardan geçmesini bilen çok zeki hayvanlardır.

Altay Türkleri arasında her türlü el sanattan, bilhassa demircilik ve çilingirlik, çok inkişaf etmiştir.

Altay demircileri çok usta sanatkârlardır. Demiri çeliğe tahvil etmesini, demirden türlü âlet ve silâhlar yapmasını bilirler.

Altaylılar tarafından yapılmış bıçaklar Ruslar arasında dahi çok satılır. Altay demircileri tüfek dahi yaparlar. Altaylı demircilerin atölyeleri ve bu atölyelerde demirden âlet ve silâh imaline mahsus ayrı orijinal tertibatları vardır.

Altay Türkleri'nin erkekleri avcılığı ve sanatlarla uğraşmayı sevdikleri halde ev işleriyle pek alâkadar olmazlar. Bu işleri yalnız kadınlar ifa ederler: Çocuklara ve hayvanlara bakmak, yakacak, aile efradı için giyecek ve yiyecek şeyleri hazırlamak ve hattâ ziraat işleri hepsi kadınlara yükletilmiştir⁵⁷.

Altaylıların en çok ektikleri gıdaî tohum darıdır.

Altaylılar en çok süttten yapılmış gıdalarla beslenirler. Süt, peynir, yağ, yo-

⁵⁵ Cenubi Sibiryâ ve Altay Türkleri'nin küçük bir kısmı son asırlarda İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

⁵⁶ Radloff aus Sibirien, Band I, P, 332.

Radloff, Op. Cit. Loco. Cit, Samokvassoff. Op. Cit. p. 2.

ğurt, kımız, ayran. Sütle kımız halitasından Altay Türkleri bir nevi rakı dahi imal ederler.

Aralarında fıkara çoktur. Fakat zenginleri çok cömerttirler, fıkara yardım ederler.⁵⁸⁻⁵⁹

Altay Türkleri'nin birçok ahlâkî zaafı ve menfi vasıfları vardır:

Meselâ onlar temizliğe pek ehemmiyet vermezler. Erkekler oldukça tembel-dirler.

İçkiye çok düşkündürler.

Fakat bu menfi sıfatlara mukabil Altaylılar o kadar çok meziyet ve müsbet vasıflara maliktirler ki, onları Şimalî Asya'nın en namuslu, en doğru kavmi saymak doğru olur.⁶⁰

Fakat bu vasıfları ancak onların aralarında uzun müddet yaşamış olanlar takdir edebilir.

Onlar evlerini kilitlemezler. Evlerinde kilitlenen sandık yoktur. Otlaklarda davarları çobansız dolaşır: hayvan hırsızlığı görülmemiş bir haldir.⁶¹

Ev sahibi evinde misafir olmuş seyyahların unutmuş oldukları para dolu çantalarını sahibine teslim için ata binerek koştuğu, yüz kilometrelik mesafeyi at üzerinde katettiği vâkidir.

Altaylarda yaşlılara, ana-babaya hürmet ve riayet o kadar kuvvetli ve münkeşifdir ki, çocuklar ana ve babasının huzurunda onların isimlerini söylemekten çekinirler.

Yaşlılara daima şerefli yeri gösterirler.⁶²

Babalara hürmette soy esasının da rolü vardır. Altay Türkleri lisanında soyun ehemmiyetini gösteren birçok atalar sözü vardır.⁶³

Radloff Op. Cit. Loc. Cit.

Radloff Op. Cit. Loc. Cit.

⁶⁰ Radloff, Op. Cit. I. p. 310.

Radloff, Op. Cit. I. p. 310.

Bu büyüklere ve ana, babaya hürmet Şamanizm dininin ahlâkı ile alâkalıdır. Radloff, Op. Cit. p. 311.

⁶³ Meselâ soysuz insan, ölçsüz çizme olmaz. Ağacın kökü yerde olur, insanın kökü budunda olur.

Altay Türkleri tab'an barış ve sükûn seven bir zümredir.

Altaylı hiçbir zaman övünmez, atılmaz, parlamaya kalkışmaz. Onların hareketleri daima vakarlıdır.

Onlarda komşu kavimlerde görülen bağırıp çağırımlar, küfür ve sövüşmeler görülmez.

Büyüklerle karşı gösterdikleri hürmet ve riayet uşaklık ruhunun bir tecellisi telâkki olunamaz.

Altaylı haysiyet ve şerefe kıymet veren ve hürriyet seven bir kavimdir. Hizmetçilikten ve uşaklıktan nefret ederler. Hiç kimse uşak olmak istemez. Zenginlerin hizmetine girmeye mecbur olan fakirler, ailenin efradından sayılır. Ona aile âzası gibi muamele yapılır.⁶⁴

Altaylı ancak bu şartlar altında "yardımcılığa" razı olur.

Bütün fertlerin bir soyun âzası ve bütün soyların bir oymağın bir parçası, oymağın da bütün halkın bir cüz'ü olması bütün Altaylılarda birbirine karşı bir umumî kardeşlik hissi tevlit ettiği, fertlerin bütün Altaylıları bir aile telâkki ettiği his olunmaktadır.

Altaylı'nın evine gelen herhangi bir Altaylı, hattâ herhangi bir misafir derhal aile âzası muamelesi görür: aile yemeğe oturursa, misafir de oturur, yer, içer. Buna karşı hiçbir türlü mukabeleye mecbur değildir.

Bazan gittiği zaman misafire yol harcı için para dahi verirler.

Bir Altaylıya bir şey hediye ettiniz mi, o kendisi de o hediyeden derhal başkalarına hisse çıkarmaya çalışır.

Altay Türkleri'nin aile hayatı da örnek olacak şekildedir.

Karı veya kocanın sadakat vazifesine mugayir hareket etmesi, gayri meşru münasebetlerde bulunması çok nadir hâdiselerdendir.

Karı kocasına daima hürmet ve itaat eder. Hiçbir zaman onun ismini söylemez. Ancak "kocam" der.⁶⁵

Kocası da karısına "karıcığım" diye hitabeder.⁶⁶ Her zaman karısına hürmet ve şefkatle muamele eder.

⁶⁴ Radloff, Op. Cit 312.

Apşiyagım.

⁶⁶ Abakayım.

Koca, dostlar, misafirler huzurunda, karısıyla şakalaşmaz, ona âdaba mugayir söz, şımartıcı kompliman söylemez.

Gelin hiçbir zaman kayın pederine açık saçık bir halde görünmez.⁶⁷

Altaylılarda hayatın bütün mühim hâdiseleri - doğum, nişanlanma, evlenme-örfi kaidelere, yusuna göre tanzim edilmiştir.

ALTAYLILARI HUKUKÎ YUSUNLARI

Doğum: Bir evde çocuk doğacağını öğrendikleri zaman bütün komşular alâ-kadar olurlar. Çocuk beklenen evin komşusundaki bir evde toplanırlar. Mes'ut haberi beklerler. Doğar doğmaz çocuğa ad verilir. Çocuğa ad veren aile reisidir.

Ad seçme usulleri dikkate değer bir usuldür.

Çocuk doğduğu andan sonra ilk telâffuz olunan kelime yahut ilk müşahede olunan bir hâdiseyi ifade eden kelime veya cümle çocuğun adı olur.

Bu kelime bir insanın ismi olduğu gibi, bir şeyin ismi dahi olabilir.⁶⁸ Bu suretle Aitaylar arasında balta, tüfek gibi isimlere de tesadüf olunur.⁶⁹ Çocuğa isim verildikten sonra bu isim ilân olunur.

Nişanlanma: Nişanlısını delikanlı kendisi seçer. Yiğit bir kızı beğendiği zaman babasından kendisini onunla evlendirmesini rica eder.

Fakir babalar kızı istemek için, kızın babasına kendileri giderler.

Zenginler iki akrabayı gönderirler. Bunlara "Kuda" derler.

Küdalar kızın babasının (yahut akrabasının) evine yüz adım kadar yaklaştıkları zaman attan inerler, yavaş ve vakarlı adımlarla yürüyerek eve yaklaşır ve içeri girerler. Eve girer girmez iki kudadan biri ayakta piposunu doldurur, diğer küda ayakta çakmakla ateş hazırlar. Ateş hazır olduktan sonra her iki kuda kızın velisine yaklaşırlar ve diz çökerek ve eğilerek selâmladıktan sonra şu sözleri söylerler:

"Biz senin evine gelüp seninle iki yanak gibi birbirinden ayrılmayan, bozulmayan bir akrabalık tesis etmek niyetile senin önünde diz çöküyoruz". Bu sözler

Radloff, Op. Cit. I, s. 314.

Bu usul diğer bir çok Orta Asya Türklerinde dahi câridir. Ben kendim Türkmen ülkesinde Aşkabad havalisindeki Türklerde "AyTogdu" adlı Türkmen çocuklarına tesadüf ettim.

⁶⁹ Radloff, Op. Cit. p. 316.

söylendikten sonra kudalardan biri pipoyu, diğeri hazırladığı ateşi ev sahibine, kızın baba veya akrabasına takdim eder.

Kızın babası pipoyu kabul ederse, bu kızı vermeye razı olduğuna alâmettir. Eğer babada tereddüt varsa, önceden gayri resmi bir surette anlaşılmamışlarsa, baba, affedersiniz, ben kızın anası ve akrabalarile görüşeyim, der.

Komşu bir evde aile efradına danıştıktan sonra kızın babası evine döner. Eğer kızı vermeğe karar verilmiş ise pipoyu kabul eder.

Bundan sonra kızın babası kudalarla nazik bir tarzda kız için güveyi tarafından verilecek Kalın'ın miktarı ve tediye şartları hakkında konuşur ve anlaşılır.

Bundan sonra kudalar yiğitin evine dönerler.

Bu andan itibaren kız nişanlanmış sayılır. Nişanlısı onu ziyaret edebilir. Fakat ancak gündüzleri ziyaret eder; hiçbir zaman akşama kadar kalmaz.

Bundan sonra kızın babası nişanlı oğlu için ayrı bir ev yaptırır. Davarlarının bir kısmını oğlana ayırır. Bundan sonra düğün merasimi yapılır.

Altaylılarda Evlenme ve Düğün: Altaylıların düğün törenleri çok muğlaktır. Biz burada düğünün ancak başlıca safhalarını hulâsa etmekle iktifa edeceğiz.

Düğün günü güveyi iki arkadaşıyla beraber kızın babasının evine giderler. Kızın evine yüz adım kadar mesafe kaldığı zaman, bu vaziyette söylenmesi âdet olan bir şarkıyı söylerler. Bu şarkıyı iştince kızın akrabası evden çıkarlar, evin kapısı önünde güveyi kabul ederler ve merasimle onu eve alırlar. Orada onlara bir içki takdim edilir. Bundan sonra merasimle muayyen kelimeler kullanarak baba kızını güveye "teslim" eder. Teslim merasiminden sonra gelin ve güveyi ve kızın bütün akrabaları hepsi atlara binerek güveyin evine giderler. Kız ana ve babasının evini terkedeceği anda babası ve annesi kızı saadet diler ve nasihatler verirler. Gelin ayrı bir ata biner, gelin atının iki tarafından güveyiyle beraber gelmiş olan iki arkadaşı gider. Bunlar kızın önünde iki tarafından kayın ağacına bağlanmış bir perde tutarlar, tâki kız güveyin evine gelinceye kadar ne önündeki yolu, ne de güveyin evinin bulunduğu yeri görebilsin.

Kız evvelâ kayın pederinin evine getirilir. Kayın pederinin evine girer girmez gelin eğilerek evin ocağını selâmlar. Bundan sonra kayın peder veyahut güveyin diğeri bir yakın akrabası geline hitaben şu duayı okur:

"Sana Tanrıdan rahmet, büyüklenden alkış dileriz. Oturacağın yerde bolluk olsun, senden pek çok çocuk ve torunlar dünyaya gelsin, senin önünde daima ay parlansın, arkanda güneş parlansın, eteğin etrafında çocuklar dolaşsın, pek çok davarın olsun, atların

çok tay doğursun, at sürülerin eksilmesin, zayıflamasın, üstündeki giyimler çürümesin, daima temiz olsun, ömrün uzun olsun, zekân cevval olsun, aklın her şeyi kolay kavrasın, küstahlar hiç bir zaman sana sataşmasın, senin ayak bastığın yer demir gibi sağlam olsun, sen kendin sana fena muamele etmek isteyenlere karşı demir gibi ol, sana hiç kimse cebir ve zulüm edemesin,⁷⁰ meskenin daima sıcak olsun, ocağında ateşin daima parlak yansın."

Altaylı Türkler'in miras hakkındaki yusunları: Altaylının evi, davarları, âletleri, silâhları onun şahsî mülküdür. O onlarla kendisi hayatta iken faydalandığı gibi varislerine de bırakabilir.

Altaylı Türkler'de ancak evlenmemiş oğullar varistir. Oğullar yoksa biraderler, bunlar da yoksa birader oğulları varis olurlar.

Ölenin birkaç oğlu varsa babası hayatta iken "evlenmiş" (yani bir miktar mal ^{70a} alarak babasından ayrılmış, müstakil bir ev kurmuş olan) oğullar mirastan hisse alamazlar; keza evlenmiş kızlar da varis değildirler.

Evlenmemiş kızlara gelince, bunlar da mirastan bir hisse almazlar. Fakat babanın evinde kalan, varis olan oğlu evlenmemiş kızları evleninceye kadar beslemek, onları servetile mütenasip bir şekilde cihazlandırarak evlendirmekle mükelleftir. Buna mukabil bu kızlar evlendiği zaman güveyden alınacak kalın da bu oğula aittir.⁷¹

Ölenin hiçbir yakın erkek akrabası bulunmadığı zaman kızlar varistirlir.

Ölenin karısı kocasının evinde varis olan oğlunun yanında kalır. Evde eski evin reisesi "baş hanım" mevkiini muhafaza eder. Varis oğul anasının babası zamanındaki vaziyetine hâlel getirmemekle mükelleftir.⁷²

Bu miras yusunları dar mânada Altaylılar arasındaki yusunlardır.

Abakan Türkleri denilen zümrede miras malında zevcenin ve kızların muayyen hissesi vardır. Zevce mirasın 1/5'ini, kızlar 1/10'ini alırlar.

Radloff, Op. Cit. p. 314-321.

Bu dua çok uzundur. Biz bu duanın ancak temennileri ihtiva eden parçalarını tereeme ettik. Bu duanın bizde ancak Radloff tarafından yapılmış almanca tercümesi vardır. Bizim tercüme cümlelerin harfi tercümesi değil, duanın muhteviyatının sadık ifade ve hulâsasıdır.

^{70a} Altaylılar babasından ayrılarak müstakil ev kuran oğlun babası aldığı mala "ençi" derler.

⁷¹ Radloff, I, Op. Cit. p. 314. Orhon Kitâbeleri'nde Kül Tegin için şöyle bir cümle var: O, babamın vefatından sonra şevketlû anam Kraliçe yanında koca yerini tuttu. Orh. Kit. I. E. 31. Bugün Asya'da yaşayan Türk kavimlerinde olduğu gibi, eski Türklerde de babanın evinde kalıp analarına bakmak vazifesi en küçük oğla terettüp ediyordu.

⁷² Radloff, I, Op. Cit. p. 383.

Dul kadın tekrar evlendiği takdirde bütün elbise ve ziynet eşyalarını kendisine beraber götürmek hakkını haizdir.

Fakat diğer ev eşyasını, birinci kocasının mirasından aldığı hissesini ve (eğer evlendiği zaman kocasına cihaz getirmişse) cihazını birinci kocasından olan çocuklarına bırakmağa mecburdur.⁷³

§ 46

KAZAK - KIRGIZLARIN YUSUNLARI

Kazak-Kırgızların oturduğu saha. Zümrevi taksimler. Kazak - Kırgızların örfi âdetleri. Hayat tarzları:

Şimdiye kadar örf ve âdetlerini tarif ettiğimiz Türk kavimleri gayri müslim Türklerdi.

Şimdi İslâmiyeti kabul etmiş oldukları halde eski, islâmiyetten önceki yusunlarını saklamış olan bir Türk kavminin, Kazak-Kırgızların⁷⁴ ahlâkî telâkki ve hukukî yusunlarını hulâsa edeceğiz.

Kazak - Kırgızlar Hayvan beslemekle geçinen, bütün göçebe Türk kavimleri arasında en örnek olanıdır.

Onların hayat tarzı hayvan besleyici göçebelik hayatının en tipik, bozulmamış şeklidir.

Eskiden göçebelik hakkında medeniyet tarihile uğraşanlar arasında yayılmış iki fikir vardı. Bir fikre göre göçebelik medeniyetin bir safhasıdır. En iptidai milletler avcı olurlar, nisbeten daha mütemeddin kavimler hayvan beslemeye başlarlar, medeniyet daha fazla inkişaf ettiği zaman milletler ziraatle uğraşmaya başlarlar.⁷⁵

İkinci fikre göre de göçebelik milletlerin cibilliyeti, ruhî vasıflarıyla alâkalıdır. Tab'an göçebe milletler vardır, tab'an mukim, sabit bir mahalde oturan yerleşik milletler vardır.⁷⁶

Avrupalılar Kazaklara Kırgız diyorlarsa da bu kavim kendisine hiçbir zaman Kırgız demez; bu ismi kabul etmez. Onlar kendilerine Kazak, memleketlerine Kazakistan diyorlar. Bu Kazak ismi de Rusların bir zümresinin ismi olan Kozak ismiyle karıştırılmamalıdır.

⁷⁴ Bu fikri Radloff da kabul ediyor: K. voprosu ob Uygurukh. P. 66.

Eski Türkler, Moğollar ve bugünkü Kırgızlara dair eser ve makale yazmış olan Rus âlimleri bu anılmış milletlerin göçebeliğini iklim ve tabii şartların neticesi telâkki etmeyip bu kavimlerin cibilli vasıfları neticesi sanmaktadırlar. Bu tip Rus âlimlerine misal olarak Barthold'la Vladimirtsoff'ı gösterebiliriz. Bu telâkki bilhassa Barthold'un "Türkestan" adlı eserinde, Vladimirtsoff'ın, "Moğollar'ın İçtimai Teşkilâtı" adlı eserinde tecelli etmektedir.

⁷⁶ Ratzel, Antropog éographie, tome I, s. 447.

Bugün bu fikirlerin hiçbir ilmi kıymeti haiz olmadığı anlaşılmıştır.

Göçebelik ne medeniyetin bir safhasıdır ve ne de milletlerin ruhi evsaf ve kabiliyetlerle alâkalıdır.

Göçebelik bir yaşayış tarzıdır. Oldukça yüksek bir medeniyetin bir şeklidir. Bu hayat tarzını doğuran âmil ne medeniyet seviyesidir ve ne de milletlerin cibilli evsafıdır.⁷⁷

Göçebelik ne medeniyet seviyesile ve ne de insanların ruhi inkişaf seviyesile alâkalıdır.

Bazı milletler bazı devirlerde *oturdıkları saha münhasıran ziraatle geçinmeyi mümkün kılmadığı için, büyük miktarda hayvan beslemeye mecbur oluyorlar, hayvan beslemeye mecbur oldukları için göçebelik hayatı sürüyorlar.*

Göçebelik çok hayvan besleyici olmanın icaplarından. Hayatı ziraatten ziyade hayvan beslemek suretile temine mecbur eden âmil ise vatanın tabii ve iklimi şartlarıdır.

*Fakat burada şunu da tebarüz ettirmeliyiz ki, hiçbir zaman göçebe milletler münhasıran hayvan beslemekle iktifa etmemişlerdir. Göçebelerin bir zümresi yahut hepsi ziraat mümkün olan sahalarda aynı zamanda ziraatle dahi uğraşmışlardır.*⁷⁸

Kazak-Kırgızlar'ın vatani: Kazaklar tâ kadim devirlerden beri uzun asırlar zarfında Uraldan Balkaş gölüne kadar, Cenubi Sibiry'a'dan Şimali Türkistan'a kadar uzanan sahada yaşamaktadırlar.

Bu sahanın-büyük bir kısmı Dala (step) denilen, ırmak ve çayları az olan, yağmurun çok seyrek ve az yağdığı, kışın çok soğuk yazın çok sıcak olan sahalardır. Step arazisi haddi zatında çok münbit olabilecek arazi ise de, susuzluk yüzünden steplerin büyük bir kısmında ziraat imkânsızdır:

İlkbaharda kalın kar tabakalarının erimesinden hasıl olan rutubet sayesinde steplerde gayet mebzul otlar biter, Mayıs ayında bütün step bir çiçeklik haline gelir. Bu çiçekler çok kısa ömürlüdür. Mayıs sonlarında başlayan sıcaklar herşeyi ku-

E. Bretschneider, Mediaeval Researches, vol. I. P. 48-49. Vladimirtsoff, obşçestvenniy stroy Mongolov. s. 41.

⁷⁸ İran sairî Ferdavî'nin Şehnamesinde Kazak kavminden ve Kazak Hanından bahis vardır. Keza Şarki Roma İmparatoru Konstantin Porferogennetos (912-959) da Don boynundaki havalîye Kazakhia ismini vermektedir.

Bunlardan başka XII nci asır müelliflerinden İdrisî'nin Nüzhet-ül-müstak adlı "serinde de Kakhşak şeklinde Kazak ismi geçmektedir. (Amedee Jaubert tarafından yapılmış Fransızca tercümesi, sahife 213.) Ve XIV üncü asır müellifi Abul-feda'nın "Takvim-ül-büldan" adlı eserinde de (sahife 207) Kasak kavminden bahs olunmaktadır.

rutur. Bütün step bir kurak çorak saha haline gelir. O zaman Kırgızlar sürüleriyle steplerde seyrek bulunan nehir ve çay sahillerinde, dağ eteklerinde, dağlardaki vadilerde sürüleri için otlak aramak, bir sahadaki otlaklarda otlar tükendikçe yer değiştirmek mecburiyetinde kalırlar.

Kazaklar'ın tarihi hakkında bir kaç söz: Kazak Kırgızlar'ın oturduğu geniş kıt'ada ne Ruslar ve ne de Çinliler son asırlara kadar hâkimiyetlerini tesis edememişlerdi.

Cenubi Türkistan'da kurulmuş İslâm Türk devletleri de bunları tamamıyla inkıyat altına alamamışlardır.

Bu sayede Kazak-Kırgızlar on yedinci asra kadar steplerde pek çok oymak ittihatları halinde serbest ve müstakil olarak yaşayabilmişlerdir. Ecnebi boyunduruğuna tâbi bulunmadıkları asırlar zarfında Kazaklar arasında bir çok kabile ittihatlarını birleştirerek devlet teşkil etmek teşebbüsleri de görülmüştür. Fakat Kazak-Kırgızların kurdukları devletler uzun sürmemiştir. Teessüs eden devletlerdeki Hanların hâkimiyeti de Kazakların bütün zümrelerine teşmil edilememiştir.

Pek kadim devirlerde Türkistan'ın şimalinde Kazak adlı bir Türk kavmi yaşadığı İran ve şarkî Roma menbalarından anlaşılmaktadır.

Fakat Kazaklar'ın eski tarihi hakkında kâfi malûmat yoktur. Kazak- Kırgızların sarîh tarihi ancak 15 inci asırda başlıyor. Bu asırda Kazakistan'da oldukça kuvvetli bir Hanlık kurulmuştu. Onsekizinci asrın başlarında Kazaklar arasında büyük bir şahsiyet zuhur etti ve Hanlık makamına yükseldi: Tevke Han. Bu, Kazaklar'ın büyük bir kısmını hâkimiyeti altına alarak Kazaklar'ı siyasetçe birleştirmiş olan Han aynı zamanda büyük kanun vâzı idi. Tevkeden sonra Kazak zümreleri tekrar birbirinden ayrıldılar, aralarında mücadele başladı.

Onsekizinci asrın birinci rub'undan sonra Ruslar Kazakistan'a istilâ siyaseti takip etmeğe başlıyorlar.

Uzun mücadeleden sonra 1732 ile 1738 arasında Kazaklar Rusya tâbiyetini kabule mecbur oluyorlar.

Kazak-Kırgızlar'ın dili ve edebiyatı: Kazak-Kırgızlar birbirinden yüzlerce, hattâ binlerce kilometre uzak sahalarda oturdukları halde Kazak zümreleri arasında lehçe farkı yoktur.

Kazak-Kırgızlar'da dil birliği çok kuvvetli olduğu gibi, milli, zümrevî birlik hissi de çok münkeşiftir.

Kazak-Kırgızlar cibilli hatiptirler.

Kazak-Kırgızlar söz söylemesini, söylediklerini süslemesini bilirler ve söz söyle-

meyi severler. Onun için Kırgızlar'ın şifahî halk edebiyatı çok münkeşiftir. Maalesef bu zengin edebiyatın bugüne kadar ancak küçük bir kısmı toplanmıştır.⁷⁸

Kazak-Kırgızlar'ın meşguliyetleri ve hayatlarını temin vasıtaları: Kazak-Kırgızlar'ın esas sanat ve meşguliyetleri hayvan beslemektir. Esas hayat vasıtaları davarların eti, sütü, yünü ve derisidir.

Hayvan mahsulâtını kendileri istihlâk ettikleri gibi, komşu kavimlere de satarlar. Hayvan mahsulâtı onların başlıca ihracat malıdır.

*Hayvan besledikleri gibi Kazak-Kırgızlar ziraate elverişli sahalarda ziraatle dahi uğraşırlar. Su bulunan sahalarda arıklar vasıtasıyla tarlalarını sulamasını bilirler. Arık kazma, suları akıtma işindeki maharetleri şayanı hayrettir.*⁷⁹

En çok ettikleri gıdaî nebat burçak, darı, arpa, buğday ve çavdardır.

Kazaklarda av, hayat temini vasıtası değildir. Bazı Kırgızlar avcılık ediyorsa da bu onlar için ancak bir eğlencedir.⁸⁰

Sanatlardan deriden kösele ve kayış, yünden keçe imalini bilirler. Kırgızlar arasında da demirci, bakırcı, kuyumculuk çok yayılmıştır. Her usta türlü madenlerden âlet, silâh ve ziynet eşyası yapmasını bilir. Diğer kavimler gibi Kırgızlar da maden eşya imalinde çok mahirdirler.

Demirciler, demirden bıçak, süngü ucu, gem ve özengi yaparlar; kuyumcular gümüşten, yüzük, bilezik, kopça, kemer ve eğer tezyinatı gibi şeyler yaparlar.

Kazak kuyumcu ve demirciler demiri altın ve gümüş tabakasile kapamasını da bilirler. Bu işte de çok mahirdirler.⁸¹⁻⁸²

Zengin Kazak evlerinde şaşılacak derecede mükemmel sanat eseri olan koşum takımlarına tesadüf olunur. Madenler üzerinde güzel oymalar yapmasını da bilirler.

Kırgız kadınları dokuma ve nakış işinde çok mahirdirler.

Kazak hayatında lâzım olan kumaşları, keçeleri kadınlar hazırlarlar.

Kazaklar'ın zümrevî teşkilâtı, Nüfus adedi: Eski an'anelerini muhafaza etmiş olan diğer Türk kavimleri gibi Kazaklarda da kabile teşkilâtının nüvesi soydur (Sök-Urug'dur). Soylar birleşerek oymak (Uruglar "soylar" ittiadı) vücuda getirirler. Bu Uruglar ittiadı, Yakutların aymak dedikleri ikinci dereceli zümrevî birleşmedir.

Radloff, Proben der Volkslitteratur der Türkschen Stamme. Vol. III.

Radloff, Aus Sibirlen. I. p. 463-466.

Radloff, Op. Cit. p. 466.

Radloff, Op. Cit. p. 469.

Radloff, Op. Cit. p. 469.

Kazakların Urugların birleşmeleri (oymaklar) da birleşerek üçüncü derecede bir ittifak teşkil olunur. Kazaklar oymaklar ittihadına Yüz ismini veriyorlar. Kazakların "Yüzü" Yakutların Con ve kadim Şimali Uygurların "Oğuz"larına tekabül eder.⁸³

Rus istilâsına kadar Kazak kavmi üç "Yüz" üç oymaklar ittihadı teşkil ediyordu.

Ulug Yüz, Orta Yüz, Küçük (küçük) Yüz.

Ulug Yüzün oturduğu saha Çu ve Talas nehirleri havalisidir.

Bu Yüz iki oymaktan mürekkeptir: *Dolat ve Abdan*.

Orta Yüz Tobol ve İrtiş nehirleri havalisinden Sir-Derya (Seyhun) ırmağına kadar uzanan sahada yaşıyor: bu Yüz altı oymaktan terekkep ediyor: *Argın, Nayan, Kıpçak, Kiray, Kıtay, Kongrat*.

Küçük Yüzün sahası Aral gölü ile Volga nehri arasındaki sahadır. Bu Yüz iki oymaktan terekkep ediyor: *Alçın ve Yeti Urug*.⁸⁴ Kazaklar'ın nüfus miktarı, Rusya'da 1897 de yapılan sayıma göre, 4,084,000 idi. Buhara ve Horezm Hanlıkları dahilindeki Kazaklar bu hesaba dahil değildir. Bugün bütün Kazaklar'ın sayısı 6.000.000 kadar tahmin olunabilir.

Kazaklar'ın dini: Kazakların bugün hepsi müslümandır. Ve İslâm dinine çok bağlıdırlar. Fakat Kazaklar arasında eski Şamanizm devrinden kalma bazı an'aneler yaşamaktadır.

Meselâ ateşe fazla hürmet göstermeleri,⁸⁵ istikbalden haber verme usulleri.⁸⁶

Kazaklarda hukuki Yusunlar, evlenme Yusunları: İlkönce güvey babasının vekili, kızın babasına gider, kızı ister. Verecekleri anlaşıldığı takdirde Kalının miktarı hakkında anlaşılırlar.

Daimi reislerin idaresi altında kuvvetli devletler teessüs etmeden önce bütün kavimlerde ilk devlet taslağı kısmen kan karabetine, kısmen de siyasi ve iktisadi menfaatlerin birliğine dayanan oymak ittihatları olmuştur. Bu muayyen bir zaman ve muayyen bir gaye için teşkil edilen ittihatlar daimi devletler teşkili yolunda birinci adımdır. Bu ittihatlar düşman milletler ile mücadele için kurulur, mücadele zarureti zail olduğu zaman bazan dağılır. Mücadele uzun zaman sürdüğü takdirde oymaklar İttihadı başına gecen şefher kendilerini kaydı hayatla reis (Kıral, Han) ilân ederler, bazan riyaseti kendi sülâlesi elinde irsi olduğunu ilân ederler. O zaman oymaklar ittihadı kırıllığa inkılâp eder.

⁸⁴ Küçük Yüzün oymaklarından biri olan Yetti Urug (Yedi Soy) tâbiri bu oymakların yedi Urug'dan terekkep ettiğini açık gösteriyor.

⁸⁵ Kadınlar yeni eve geldikleri zaman eğilerek ocağı selâmlarlar. Baksı denilen eski Kam'ları hatırlatan adamların Kırgızlar arasında itibarı vardır.

⁸⁶ Radloff, aus Sibirien, p. I. p. 475.

Bundan dolayı kızın babasının evine güveyin babası kendisi gider. Kızın babası güvey babasına ve onunla beraber gelenlere ziyafet çeker. Bu münasebetle kızın babası güveyin babasına bir hediye (bir at veyahut bir kaftan) takdim eder. Bu andan itibaren kız nişanlanmış sayılır.

Fakat güveyin kızı ziyaret edebilmesi için Kalının büyük bir kısmının ödenmiş olması şarttır. Kazaklarda Kalın miktarı servete göre değişir: Kırk dokuz baş davadan 81 baş davara kadar çıkar.⁸⁷

Nişanlanma merasiminden sonra güveyin babası oğlu için ayrı bir çadır yaptırır, onu tefriş eder ve oğluna bir miktar davar ayırır.

Bütün Kalın ödendikten sonra düğün (Toy) yapılır.

Kazak-Kırgızlarda bugün nikâh merasimi İslâm usulile yapılır.

Kızın babasının evinde bir imam tarafından nikâh kıyıldığı zaman güveyle kız hazır bulunmazlar; onları velileri temsil ederler.

Nikâhın dinî merasimi yapıldıktan sonra evvelâ kızın babası evinde sonra güvey babasının evinde büyük ziyafet verilir.

Babası evini terkedeceği zaman, kıza kırmızı kumaştan mamul, şeritle süslenmiş bir entari ve bir "*Şevkele*" ismini taşıyan altun gümüş paralarla süslenmiş bir baş örtüsü hediye edilir.

Kız babası evini bırakacağı gün bütün etraftaki delikanlı ve kızlar kızın babası evinde toplanırlar, kızın babası onlara kırmızı takdim eder.

Bu münasebetle kıza hitaben, bu vaziyetteki kıza söylenmesi lâzım nasihatleri ihtiva eden şiirler okunur. Bu şiirlerde bilhassa kıza ana, babasından, akrabasından ayrıldığına üzülmemesi tavsiye olunur.

Kayın pederin baba, kayın ananın ana yerini tutacakları temin edilir.⁸⁸

Bundan başka düğün münasebetile de iki tarafın akrabaları kıza hitaben şiirler söylerler. Bu şiirlerin muhteviyatı kızın ahlâkî vazifelerini saymak ve akrabasından ayrılması dolayısıyla teselli etmekten ibarettir.

Gelin güveyin evine yaklaştığı zaman yüzü tül peçe ile örtülür. Güvey evine gelin *yüzü kapalı olarak girer*. Eve girer girmez her şeyden önce ocaktaki ateşi selâmlar. Bundan sonra evin sahibesi yerine oturur. Fakat peçesini açmaz.

Gelini görmek için eve güveyin akrabası toplanır. Akrabadan iyi şiir söylemesini bilen biri geline yaklaşıp bu gibi vaziyette söylenmesi âdet olan şiiri söyleyerek gelinin peçesinin ucundan yavaş, yavaş kaldırmağa başlar. Söylediği şiir gelinin hoşuna gidecek şeyleri ve bazı tavsiyeleri ihtiva eder.

Bu esnada akraba geline "görüm hediyesi" olarak verecekleri şeyleri söylerler; gelinden yüzünü açmasını rica ederler. Bu hediyeye *Körümdük* (görümlük) derler.⁸⁹

Görümlükler söylendikten sonra şiir söylemiş adam peçeyi büsbütün kaldırır ve tekrar bir şiir söyler. Bununla evlenme törenleri bitmiş sayılır.

Kazaklarda birkaç kadınla evlenme (taaddüdü zevcat) çok seyrektir.

Kazaklar ancak birinci karıları çocuk doğurmadığı takdirde ikinci defa evlenirler.

Kazak-Kırgızlarda dahi ev işleri münhasıran kadınlara yükletilmiştir. Kadınlar âdi ahvalde yüzlerini örtmezler, erkeklere görünmekten çekinmezler.

§ 47

KAZAK - KIRGIZLAR'IN TEVKE HAN'DAN KALMA KANUNLARI

Kazaklarda cürüm ve cezaya ait bir takım esaslar vardır.

Bunlar bugün Yusun halinde yaşamaktadır. Kazaklar bu hukukî Yusunların Tevke Han (1710 -1724) tarafından vazedilmiş kanunlar olduğunu söylerler. Keza, Kırgızların rivayetine göre Tevke büyük bir Han olduğu gibi aynı zamanda büyük bir kanun vâzı olmuştur.

Bu kanunların başında ceza hakkındaki esaslar gelir.

Kazak kanunlarında ceza Avrupa dillerinde Talion denilen esasa göre tayin edilir. Ceza cürmün kendisine benzer. Öldüren öldürülür, vücuda zarar iras edenin vücuduna aynı şekilde zarar iras edilir.

1) Tevke kanunlarına göre öldürülen kimsenin akrabası katili öldürmek hakkını haizdir.

Bir kimsenin uzuvlarından birine zarar iras eden adam kendisinin aynı uzvunu aynı şekilde zararlandırmak suretile cezalandırılır.

Fakat hâkim bu cezayı hafifleştirebilir. Keza öldürülenin akrabası ve mutazarrır olan kendisi de daha hafif bir ceza tayin edilmesine rıza gösterebilirler. O takdirde mücrim mutazarrır olan tarafa maddî bir şey vermekle iktifa edebilir.

Katil ve vücuda zarar iras etme gibi cürümler için mücrim tarafından zararlanan tarafa verilen maddî şeyin ismi "kun"dur.

2) Kaatil *Kun* ödemek şartile hayatını kurtarabilir. Katil için verilen "Kun" ceza hakkının maddî mukabilidir.

Kun'un miktarı erkek için 1,000 (bin), kadınlar için 500 koyundur. Vücuda sakatlamadan, uzuvlardan birine zarar iras etmeden ibaret cürümler için dahi maddî ceza caizdir. Birinin baş parmağını kıran yüz koyun, küçük parmağını kıran otuz koyun vermelidir.

Şefleri ve hocaları öldüren adam yedi kişi için Kun ödemelidir. (1000 X 7=7000). Şefler ve hocalara el uzatan 27 davar, onları inciten dahi 9 davar vermeye mecburdur.

3) Kocasını öldüren karı, mutlaka ölüm cezasına mahkûm olur. Kun ödemekle kurtulmak yoktur; meğer ki kocanın akrabası affede. Kocalarını öldüren gebe kadınlar idam edilmezler. Fakat şerefsiz addolunurlar, bütün hayatları müddetince herkesin tahkiramiz nazarına maruz olurlar.

4) Karısını öldüren koca kadının akrabası razı olursa karının akrabasına kun vermekle hayatını kurtarabilir.

5) Çocuklarını öldüren ana ve baba hiçbir şekilde cezalandırılmazlar.

6) *Fakat gayrimeşru münasebetten doğan çocuğunu öldüren ana idam edilir.*

7) İntihar edenler ayrı bir mahalde defnolunurlar.

8) At üstündeki bir gebe kadını vurup attan düşürmek (yahut at ayağı altında çiğnemek) suretile kadına zarar iras edilirse ve bu yüzden çocuk zayıf ve hastalıklı olarak doğarsa mücrim şu hespla kun öder:

Çocuk 5 aylık iken zarar iras edilmişse bir at verir.

5 ile 9 ay arasında zarar iras edilmişse bir deve verir.

9) *Bir kız veya kadının zorla ırzına tecavüz katle müsavidir. Katil cezasıyla cezalandırılır: Tecavüze maruz olan kadın ise cezası tecavüz edenin idamı yahut kundur. İrzina dokunulmuş olan kız ise, tecavüz eden ancak Kalın vererek o kızla evlenmek suretile idam veyahut kun cezasından kurtulabilir.*

10) *Gayrimeşru münasebette bulunan karısını meşhut cürüm halinde yakalayan*

koca suç işleyen karısını meşhut cürüm halinde öldürürse cezalandırılmaz. Bu andan sonra dahi koca her zaman karısının ve cürüm şeriki olan erkeğin idam edilmelerini talep edebilir. Maznunların idam edilmeleri için cürmün kat'i olarak isbat edilmiş olması lâzımdır.

Eğer dört itimada lâyük şahit maznunların günahsız olduklarına şahadet verirse cezalandırılmazlar.⁹⁰

11) Biri başkasının karısını, karının rızası olmaksızın *kaçırırsa kadın kaçırılan idama mahkûm olur.* Yahut katil için verilen miktarda kun ödemeğe mecbur olur. Eğer kaçırma karının rızası ile vuku bulursa kaçırılmış kadın kaçıranda kalır. Kaçırılan kaçırılmış kadının kocasına kalın verir. *Ve ona bir kız bulup onun evlenmesini temin eder.*

Bir kadını inciten (tahkir eden) adam behemehal ondan af dilemelidir. Bunu yapmak istemediği takdirde maddî cezaya mahkûm olur.

12) Nikâh caiz olmayan akrabasile cinsî münasebette bulunan adam idam cezasına mahkûm olur.

Bu ceza aile efradının kararile başka bir cezaya tahvil edilebilir. *Bu gibi cürümlere bakmak aileye aittir.*

13) Tanrıyı tahkir eder mahiyette bir hareket irtikâp eden yahut söz söyleyen - eğer yedi şahit şahadet verirse - taşlanarak öldürülür.

14) *Eğer bir adam Hristiyan dinini kabul ederse akrabasının bütün malı müsadere olunur.*

15) Esir sahibi kulları üzerinde (öldürmek hakkı dahil) mutlak ve hudutsuz haklara maliktir. Kulun sahibine karşı şikâyeti hiç bir zaman dinlenmez.

16) Baba veyahut anasını tahkir eden veyahut onları dövmeye cüret eden oğul kara bir inek üzerine bindirilir, bu halde köy içinde gezdirilir ve inek üstünde olduğu halde kamçılanır.

Eğer tahkir eden kız ise, elleri, ayakları bağlı olarak anasına teslim olunur. *Anası ona istediği şekilde muamele edebilir.*

17) *Hırsızlık yapan çalınmış nesnenin 27 mislini iadeye mecburdur.* Eğer çalınan şey bir deve ise ödemeğe mecbur olduğu develerle beraber bir esir dahi ilâve etmelidir. Çalınan at ise atlara bir deve ilâve etmelidir.

Çalınan koyun ise koyunlara bir at ilâve etmelidir. (100 deve 300 ata ve 1000 koyuna muadildir).

⁹⁰ Bu esasın İslâm hukukundan alınmış olduğu anlaşıyor.

18) Bir adam aynı zamanda hem sirkat hem katil cürmü işlerse her iki cürmü için (ayrıca) cezalandırılır.

Kocasının hırsızlık suçu irtikâp ettiğini bilen karı ve babasının çaldığından haberdar olan çocuklar resmî makamları haberdar etmediklerinden dolayı mesul tutulmazlar.

(Çünkü karı ve çocukların aile büyükleri aleyhine şikâyet etmesi memnudur).

19) Başkası tarafından öldürülmüş av köpeği veyahut av kuşu (Bürküt) için sahibi öldürenen bir kul veyahut bir cariye talep edebilir.

Kazak - Kırgızlar'da miras: 20) Eğer babasından ayrılmış bir oğul çocuk bırakmaksızın vefat ederse *onun malına babası varis olur.*

21) Bir adamın vefatından sonra reşit olmayan çocuklara yakın akrabadan biri vasi tayin olunur. Yakın akrabası dahi yoksa yabancı bir adam dahi vasi tayin olunabilir.

22) Vasiyetname akraba ve Molla huzurunda yapılır.

Vefat edenin başkaları elinde bulunan davarları artmış başlarile beraber onlardan alınır.

Fakat Baranta⁹¹ neticesinde alınmış mallar iade olunmaz. (Elinde davar bulunanlar) davarları gizlemediklerini yeminle teyit ederler.

Kaza hakkı: 23) Kaza hakkı Hana veyahut Han tarafından tayin edilmiş memur (hâkim) e ve ak-sakkallara aittir.

Hâkim, müddeî veya müddeaaleyhin bulunduğu mahallin hâkimidir. Muhakeme için her iki tarafın seçilmiş vekilleri davet olunur.

Müddeaaleyh hâkimlerin bitarafılığından şüphelendiği takdirde hâkimleri reddedebilir.

24) Eğer müddeaaleyh hâkim huzuruna gelmezse veyahut ödemeğe mahkûm olduğu şeyi ödemezse bu şeyler (meblâğ) onun akrabasından veyahut köyünden talep olunur.

Akraba ve köy halkı müddeaaleyhten bunu kendilerine ödetmek hakkını haizdir.

Bir kimsenin borç mukabili olarak veyahut tahkir için intikam (tazminatı) olarak diğer bir kimsenin (veya onun akrabasının) davarlarından bir kısmını alıp götürmesidir. Budagoff. S. 224. Bu zorla rehin alma usulünün ismi çağatayca Barantadır. Bu kelime Avrupa edebiyatına da bu şekilde geçmiştir. Kazak lehçesindeki telâffuzu Barımta'dır.

25) Cürmü ispat için en azı iki şahit lâzımdır. Bazı işlerde ikiden ziyade şahit dahi lâzım olabilir.

Şahitler mevcut olmadığı takdirde yemine müracaat olunur. *Fakat* ne müddei ve ne de müddeaaaleyh yemin edemez. Bunlar için namuslulukları ile tanınmış diğer insanlar yemin etmelidir. Müddeaaaleyh için hiç kimse yemin etmek istemiyorsa müddeaaaleyhin zararına hüküm verilir.

26) Kadınlar, hizmetçi, uşak ve esirler şahit olamazlar.

27) Hâkim ve vekillere dava mevzuu olan şeyin kıymetinin onda biri verilir.

28) Eğer mahkûm olan taraf ödemeğe mahkûm olduğu şeyi ödemezse yahut köy reisi müddeaaleyhi himaye ederek müddeinin şikâyetine kulak asmazsa müddet kendi soyunun reisinin müsaadesile Baranta⁹² icrasına haklı olur.

Fakat Baranta yoluyla elde ettiği davarın miktarı alacağının miktarile mütenasip olmalıdır.⁹³

Bu kanunlardan başka Tevke Han'a şu kararlarda isnat olunmaktadır :

1) *Her sene son baharda bütün büyük şefler, soy ve oymak reisleri bütün halka ait umumi işleri görüşmek için (Stepte) bir mahalde toplayıp bir içtima (Kurultay) akdetmelidir.*

2) Bu içtima her Kazak silâhlı olarak gelmelidir. Silâhsız gelenler rey hakkından mahrumdur.

3) Her silâh taşımaya muktedir olan Kazak (Büyük şefler, yani Han'ın akrabası ve asiller müstesna) her sene Han'a ve halkı idare eden memurlara bütün servetinin yirmide birini (1/20) vermekle mükelleftir.

4) Her oymak ve onun aksamı (soy) kendisine mahsus bir damgaya maliktir. Bu *damga* malın kime ait olduğunu bildirmek için bütün hayvanlara ve diğer mallara vurulur.⁹⁴

Tevke kanunları ismiyle malûm esaslar Kazakların eskidenberi riayet ettikleri yusunlarının daha sarîh ifadesinden başka bir şey değildir.

Yani bütün soy efradile beraber gidip müddeialeyhin sürüsünden zorla davarlarının bir kısmını sürüp götürmek hakkını haizdir.

⁹³ Bundan anlaşılıyor ki, Kazaklarda Baranta alelâde bir yağmacılık değil, hukuki bir müessesedir. Bu kadîm Romalıların Pignoris Capio'larına yakın bir müessesedir.

⁹⁴ Kırgız kanunları hakkındaki kısım Rus âlimi Levşin'in eserinden alınmıştır. A. Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kaysatskikh ord i Stepey*, (Kırgız-Kazak yüz ve steplerinin tarifi). St. Petersburg. 1832, cilt III. S. 169-178.

Bunların çoğu diğer Türk kavimlerinde dahi görülen hukukî telâkkilerin bir ifadesidir.

Kazakların bugünkü yusun hukuku hakkında Rus lisanında yazılmış eserlerde Kazakların Yusun hukuku hakkında daha büyük tafsilât⁹⁵ varsa da biz burada bunlardan bahse lüzum görmüyoruz. Biz ancak kadim an'anelerin devamı telâkki ettiğimiz en mühim hukukî esas ve telâkkileri hülâsa etmekle iktifaya mecburuz.

Bu tafsilât içinde yanlış olarak Kazaklara bazı esaslar isnat olunmuştur. Meselâ Samakvasoff, Kazakların hukuki esaslarından olarak söyle bir hal zikrediyor: Ne töre (şefler) ve ne hocalar, ne de reis ve beyler halk üzerinde hiç bir türlü hâkimiyete malik değildir. Eğer bir kimse onların emirlerine itaat etmezse, bunun için hiç bir türlü cezaya maruz kalmaz: Çünkü bu halk kendisini hür addediyor. Herkes emre itaat edip etmemekte serbesttir. Samakvasoff, Op. Cit. p. 258.

Böyle bir hukuki telâkkinin Kırgızlar arasında değil, herhangi bir kavmin hukuki telâkisinde mevcut olması ihtimali yoktur. Böyle bir esası ancak anarşist bir müellifin eserinde belki bulabiliriz.

Bu esas bir suitefehhüm eseridir. Çünkü yukarıda mezkûr Tевке kanunlarının ikinci maddesi: Şefleri ve hocaları öldüren yedi kişilik Kun ödemlidir. Onları inciten dahi dokuz davar vermekle mükelleftir, diyor.

FASIL VIII

§ 48

ÇENGİZ'İN⁹⁶ YASASI

Çengiz devrinden önce Moğollar medeniyetten mahrum tam mânasiyle barbar bir kavim olduklarından onların ne yazısı ve ne de yazılı kanunları vardı.⁹⁷ Kerayit ve Neyman Türklerini itaat altına aldıktan sonra Çengiz artık yalnız Moğol kavminin şefi değil, medenî an'anelere ve çok parlak bir tarihe malik olan Türk milletinin bir kısmının da Hanı olmuştu.

*Bu devleti idare için kanunlar lâzımdı. Devlet silâhla kurulur, fakat kalem ve kanunla idare olunur.*⁹⁸

Çengiz bu hakikati kavradı. Türk Neyman Hanlığını kendi sahasına ilhak ettikten sonra Çengiz, Neyman devletinde Adliye nazırı makamını işgal etmiş olan ve Neyman Hanı'nın "Tamgacı"sı (Mühürdarı) olan Uygur Türklerinden Tata Tonga⁹⁹ yı nazır tayin etti ve ona yeni kurulmuş devletinde de Neyman devletinde ifa ettiği vazifeleri görmeye devam etmesini emretti. Aynı zamanda Tata Tonga'ya oğullarına Uygur (Türk) dilini, Uygur yazısını ve Uygur kanunlarını öğretmesini emretti.¹⁰⁰

Çengiz isminin doğru telâffuzu Çengiz'dir. Biz ileride Çengiz Devleti'nin teşkilâtından bahsederken bu devletin teşekkülü tarihini de hülâsa edeceğiz. Malûm olduğu üzere irki menşei bakımından Çengiz Türk değildir. Çengiz askeri dehâya malik bir moğoldur. Moğol kavmi Türklerden tamamıyla farklı bir kavimdir. Fakat Çengiz Türk kavimlerini itaati altına alarak yükselmiş, Türk kavimleri sayesinde fûtuhat yapabilmiş ve yine Türklerin yardımıyle büyük bir imparatorluk kurabilmiş ve Türklerin de imparatoru olmuştur.

⁹⁷ Cüveyni, Tarihi Cihan Küşay, I, 17. Kazvinî nesri.

⁹⁸ Kutadgu Bilig, Fergana nüshası. S. 202.

Bu ismi Çin kaynaklarına istinaden D'Ohsson "Tata tungo" şeklinde yazıyor. D'Ohsson, II, Histoire des Mongoles, I, 62.

Barthold, bu ismin doğrusu Taşatun olduğu kanaatindedir. Barthold, Türkistan, s 387. (İngilizce tercümesi).

Çin lisan ve edebiyatı âlimi Fransız Pelliot, Taşatun olması ihtimalini kabul etmiyor. Pelliot, Tung-Pao, 1930, I, 33.

¹⁰⁰ D'Ohsson, Op. Cit. p. 62. Mailla, Histoire de la Chine, tome IX, p. 39.

Diğer Moğol beyleri de Çengiz'i taklit ederek oğullarına Türkçe okumayı öğrettirmeye başladılar. Bu suretle hâkim zümre olan Moğollar Türkleşme yoluna girdiler.

Bilâhare Çengiz, Moğol ve Türklerin devlet idaresine ait an'anevî, hukukî esaslarını toplatarak bir Kanun Mecmuası tedvin ettirdi ve bu mecmuayı tunç levhalara haklettirdi.¹⁰¹

Çengiz'in emri üzerine, hiç şüphesiz Uygur âlimlerinden biri tarafından toplanarak yazı ile tespit edilmiş olan bu kanun mecmuası Yasa¹⁰² ismiyle şöhet bulmuştur.

Yasanın ihtiva ettiği hukukî esasların çoğu Türk kavimlerinin ananevî hukukî esasları idi.

Fakat bu esaslara bazı Moğol telâkkileri ve Çengizin şahsî görüşü mahsulü olan kaidelerin de ilâve edilmiş olduğu şüphesizdir. *Yasanın bize vâsıl olan maddelerinin çoğu Türklerin ananevî hukukuna uygundur.* Onun için Çengiz Yasası da eski Türklerin hukukî esaslarını ihtiva eden kaynaklardan sayılmalıdır.¹⁰³

Çengiz Yasası bize bütün halinde vâsıl olmamıştır. Fakat muhtelif kaynaklarda¹⁰⁴ Çengiz Yasasının muhtelif maddelerine işaretler vardır. Mısırlı Arap müelliflerinden El - Makrizî, Rus âlimlerinden Berezin¹⁰⁵ ve Temkowski¹⁰⁶ Yasanın türlü kaynaklardaki maddelerini toplamışlardır.

Çengiz, yasasına çok büyük bir ehemmiyet atfediyordu. Kurduğu imparatorluğun yaşamasını bu yasaya riayete bağlı telâkki ediyordu.

Ölümü yaklaştığı zaman oğullarına yasayı değiştirmemelerini vasiyet etmiştir. Onun torunlarından Altın Ordu Devleti'nin müessisi Batu Han'ın kanunlarına göre yasaya muğayir hareketin cezası ölüm idi.¹⁰⁷

El-Makrizî, El-Hitat, cilt III, s. 58. Metin sudur: Ketebehü nakşen fî sahaif-ül-fulad ve Cegalehu şariaten li kavmihi.

¹⁰² Yasanın hakikî ismi yasaktır. Yasak eski Türkçede "Kanun" Töre demektir. F. W. K. Müller, *Zwei pfahlschriften etc.* P. 6.

¹⁰³ Barthold, yasayı Moğol yusun hukuku mecmuası telâkki ediyor (Barthold, *Türkes-tan*, 387). Biz bu görüşü doğru bulmuyoruz. Hiç şüphesiz Uygur hukukçuları tarafından tedvin olunan, Türkçe isim taşıyan ve Türk hukuku anelerine uygun olan hukuk mecmuasını bir Türk kanun mecmuası telâkki etmek doğru olur.

¹⁰⁴ El-Makrizî'nin "El-Hitat"ında, İbni Batuta'nın "Seyahatname"sinde Cüveynî'nin "Cihan Küşay"ında, Plan-Curpini ile Rubruk'un, Marco-Polo'nun seyahatnamelerinde.

¹⁰⁵ Berezin, *Oçerk Vuntrennevo Ustroystav Ulusa cüçieva*, St. Petersburg, 1863, P. 25-31.

¹⁰⁶ Temkovski, *Puteştvie v Kitay çerez Mongolyu v 1820-1821*. St. Petersburg, 1824.

¹⁰⁷ Berezin, *Oçerk vnutrennevo Ustroystva Ulusa Cürçieva*, p. 22.

Çengiz'in büyük yasası tomarlara yazılmış halde Prenslerin, Beylerin hazinelerinde muhafaza olunurdu. Bir prensin tahta cülûsu, büyük ordu teşkili veyahut kurultay içtimai gibi mühim siyasî ve askerî hâdiseler anında bu yasa tomarları hazır bulundurulur ve devlet işlerini yasaya göre hallederlerdi.¹⁰⁸

Çengiz yasasının bize vasil olan kısmı aşağıdaki esaslardan ibarettir.

§ 49

ÇENGİZ YASASININ BAZI MADDELERİ

Cezai maddeler :

- 1) Evli olsun, bekâr olsun gayri meşru münasebette bulunan, idam cezasına mahkûm olur.¹⁰⁹
- 2) Keza livata cürmünü işleyen de ölüm cezasıyla cezalandırılır.
- 3) Kasten yalan söyleyen, sihirbazlıkla uğraşan, yahut başkasının hareketlerini tecessüs eden, kavga etmekte olan iki şahıs arasına girerek onlardan birine yardım edenlerin cezası da ölümdür.
- 4) Suyu yahut kül'e su döken (işeyen) keza ölüme mahkûm olur.
- 5) Üç defa başkalarından mal alıp, üç defa iflâs eden de üçüncü defa iflâstan sonra ölüm cezasıyla cezalandırılır.
- 6) Bir harp esirine, esir edenin müsaadesi olmaksızın yiyecek veya giyim veren de ölüme mahkûm olur.
- 7) Kaçan bir esiri veya harp tutsağını eline geçirip de sahibine iade etmeyen dahi ölümle cezalandırılır.

¹⁰⁸ Çün ekvamı Tatarra hatti nebust (Çengiz Khan) fermud, ta ez Uyguran küdegâni Mogolan hat biyamutkhtend ve an yasaha ve ehkâm ber tavamir sebt kerdend ve anra Yasana-meî Büzürg Khonend ve der hizanei müteberani padişahzadegân başed. Ve her gâhki khani ber takht neşined ya leşkeri büzürg berneşanend veya padişahzadegân cemiyeti sazend ve der mesalihi mülk ve tedebbüri an şuru' payvendend an tomarha hazirkünend ve binai karha ber an nehend (Cüveynî, Tarihi Cihan Küşay, I, 17. - 18. ve Barthold, Türkistan I, Textes s. 103.

¹⁰⁹ El-Makrizî, Op. Cit. Cilt III, s. 358-359.

Yasanın bu maddesine Fransız rahibi Rubrouck'un Seyahatnamesinde de işaret vardır (Guillaume de Bubrouck, traduit du latin par Louis Backer, p. 35-36. Bu madde Türklerin çok eski hukukî ananelerine de uygundur. Çin vakayinamelerine göre VI ıncı asır Türklerinde de gayri meşru münasebetin cezası idamdı, Stanislas Julien, Documents sur Les Toukioue. Journal Asiatique, serie VI. Cilt III, p. p. 331 et suivantes.

8) Bir hayvanı kesmek isteyen, onun ayaklarını bağlayıp karnını yardıktan sonra yüreğini eliyle sıkarak öldürmelidir. Ancak bu tarzda öldürülen hayvanın eti yenilebilir.¹¹⁰

9) Savaş zamanında veyahüt çekilme esnasında birinin yükünün veyahüt yükünden yay gibi herhangi bir nesnenin düştüğünü gören, arkadan gelen atlı derhal atından inerek o şeyi kaldırmalı ve sahibine teslim etmelidir. Atından inmeyen, inip düşen şeyi aldıktan sonra o şeyi sahibine iade etmeyen ölüm cezasıyla cezalandırılır.¹¹¹

İçtimâî hayata ve Devlet idaresine dair maddeler.

10) Çengiz Han Ali bini Ebütalip ahfadına herhangi bir şekilde vergi veya rüsum mükellefiyeti yükletilmesini menetmiştir. Keza fıkardan, Kur'anı hıfzetmiş olanlardan, fakihlerden, tabiblerden, ülemeden, hayatlarını ibadete hasretmiş zahitlerden, müezzinlerden, ölüleri yıkayanlardan da vergi veya rüsum alınmasını menetmiştir.

11) Çengiz Han, hiç birini diğerine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmet edilmesini emretmiştir. Böyle hareket etmeyi Allah nezdinde makbul hareke telâkki etmiştir.¹¹²

12) Başkası tarafından sunulmuş bir yemeği, bu yemekten evvelâ sunan kendisi yemedikçe, yememeyi emretmiştir.

Sunan emir, sunulmuş esir olsa dahi bu kanun caridir.

Yemek zamanında hazır bulunan bir adamın önünde onu yemeye davet etmeksizin yemeyi menetmiştir.

Bir kimsenin arkadaşlarından fazla doymasını (yemesini), yemek sofrası, yemek tabağı ve ateşin üzerinden atlayarak geçmeyi de menetmiştir.

13) Yemek yemekte olan adamlar yanından geçen adam derhal attan inmeli, yemek yiyenlerin müsaadesini almaksızın yemeğe oturmalı, yemek yiyenler de buna mâni olmamalıdır.¹¹³

Bu madde Moğollar'ın zebih usulünün ifadesi veyahüt Çingiz'in şahsi bir görüşünün mahsulü olsa gerektir.

¹¹¹ Yasanın El-Makrizî'nin rivayet ettiği nüshasında katil, sirkat, haydutluk gibi mühim cürümlerden bahis yoktur. Bu gösteriyor ki El-Makrizî'ye, Yasa hakkında malûmat veren, Bağdatta Mustansiriye Medresesinde Yasanın bir nüshasını görmüş olduğunu söyleyen Ebu-Haşim Ahmed İbni Burhan'ın gördüğü Yasa nüshası, Yasanın tam metnini ihtiva etmiyordu; çünkü Yasanın cezalardan bahseden kısmında katil, sirkat, eşkiyalık gibi cürümlerin cezası da gösterilmiş olduğu muhakkaktır.

¹¹² Bu madde de Türk Hanlarının ananevî siyasetlerine uygundur. Her devirde büyük Türk hükümdarları büyük dinlere karşı hürmet ve müsamaha göstermişlerdir.

¹¹³ Bu âdet, pek eski bir Türk töresi olsa gerektir. Bu ananenin bugüne kadar Kazak-Kırgızlarda yaşadığını biliyoruz.

14) Çengiz suya el sokmamayı menetmiş, su almak için bir kap kullanmayı emretmiştir.

15) Bir defa giyilmiş, eskimiş bir elbiseyi yıkayıp tekrar giymeyi de menetmiştir.

16) Çengiz herhangi bir şeyi necis telâkki etmeyi menetmiştir. Mevcut şeyler arasında (mahiyeti itibarıyla) necis olan şeyler olmadığını söylemiştir.¹¹⁴

17) O dinî mezheplerden birini tercih etmeyi, kelimeleri onlara şiddet, kuvvet vererek telâffuz etmeyi, hükümdara veyahut herhangi bir adama hitap edildiği zaman lâkap ve unvanlar kullanmayı menetmiştir. Muhatabın ismini söylemekle iktifa etmeyi emretmiştir.

18) Çengiz ahfadına bir savaşa başlayacakları zaman neferleri ve onların silâhlarını bizzat teftiş etmeyi, neferlere lâzım olan bütün şeyleri temin etmeyi ve iğneden ipliğe kadar her şeyin mevcut olduğunu tespit etmeyi emretmiştir. Eğer neferlerden birinin bir şeyi eksik ise bunun için o neferi cezalandırmalıdır.

19) Erler savaşa iştirâk ettikleri zaman erkeklerin gördükleri işleri kadınlar ifa etmelidir.

20) Çengiz seferden dönmüş askerlere hükümdar lehine bazı mükellefiyetler yükletilmiştir.

21) Her sene başında askerler kızlarını hükümdara takdim etmelidir. Tâki O, kendisi ve oğulları için kızlar arasından zevceler seçebilsin.

22) Askerlerin reisi olarak Çengiz emirler (generaller) tayin etmiştir ve Binbaşı, Yüzbaşı ve Onbaşılık rütbeleri ihdas etmiştir.¹¹⁵

23) Çengiz suçlu bir hareket işleyenin, kendisi en büyük general olsa dahi, kendisini cezalandırmak için hükümdar tarafından gönderilmiş memurun (Bu memur en mütevazi bir memur olsa dahi) emrine itaat etmesini, onun önünde yükünme^{115a} sini onun hükümdarın emrini (bu emir idamdan ibaret olsa dahi)

Bu maddede ifade olunmuş fikir, Çengiz'in kendi görüşü mahsulüdür. Bu maddenin gayesi pek anlaşılabilir. Bu madde Çengiz'in, Türklerin bazı hayvan (meselâ domuz) etini necis telâkki etmelerine mâni olmak istemesinden doğmuş bir madde olsa gerektir. Malûm olduğu üzere, Türkler hiç bir devirde domuz beslememişlerdir. Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefret İslâmiyet neticesi değildir.

Çin müverrihleri, Moğolistan Türkleri'nin Şarktaki komşuları olan Thung—Hular (Mançuların selefleri) domuz besledikleri halde Türklerin hiç bir zaman domuz yetiştirmediklerini sarahatle ifade etmektedirler (Parker, Op. Cit. p. 118).

¹¹⁵ Askeri on kişilik, yüz kişilik, bin kişilik, onbin kişilik birliklere taksim Türklerin askeri ananelerine uygundur. Bu, askeri bu şekilde onlu zümrelere taksim tâ Mete devrinde vardı.

yerine getirmesine mâni olmamasını kanun kılmıştır (emretmiştir).

24) Çengiz generallerin hükümdardan başka birine müracaat etmelerini menetmiştir. Eğer bir general hükümdardan başka birine müracaat ederse idam cezasıyla cezalandırılır.¹¹⁶

Müsaadesiz kendisine gösterilmiş vazife yerini değiştiren de aynı ceza ile cezalandırılır.

25) Yasa daimi posta teşkilâtı yapılmasını emretmiştir, ta ki devlet içinde olup biten vak'alar hakkında seri bir surette malûmat almak mümkün olsun.

26) Çengiz, Yasa kanunlarına riayet edilmesine nezaret etmek vazifesini oğlu Çagatay'ya yükletmiştir.

Bu yirmi altı madde Mısırlı arab müelliflerinden El-Markizi'nin El-Hitat adlı eserinden alınmıştır.¹¹⁷ Bu maddelerden başka diğer kaynaklarda da Çengiz yasasına ait esaslar olarak gösterilmiş hukuki mahiyette esaslara tesadüf olunmaktadır. Bunlar cümlesinden olarak şunları gösterebiliriz:

27) Vazifesini ihmal eden asker, sürgün avı esnasında avı kaçırان avcı dayak cezasıyla, bazen de ölümle cezalandırılır.

28) Ölüm cezasına lâyık olan Diyet vererek ölüm cezasından kurtulabilir.¹¹⁸

29) Bir kimsenin elinde çalınmış at bulunduğu takdirde bu kimse atı sahibine iade etmeye ve bundan başka, at sahibine ceza olarak dokuz at vermeye mecburdur. Eğer çalan bu mali cezayı ödeyecek durumda değilse, bunun yerine çocuklarını vermeye mecbur edilir. Çocukları da yoksa kendisi idam cezasıyla cezalandırılır.¹¹⁹

[115a] Eğilerek ve diz çökerek hürmet izhar etme.

¹¹⁶ Bu maddeyi "Çengiz generallerin hükümdardan başka birisini sık sık ziyaret etmesini menetmişti", diye tercüme etmek daha doğru olur, çünkü generallerin yapmamakla mükellef oldukları hareket Arapça Tereddüt kelimesiyle ifade edilmiştir. Tereddüt fiilinin burada ifade edebileceği mâna, müracaat etmek olduğu gibi "sık sık ziyaret etmek, düşüp kalkmak" da olabilir. Bu maddenin Arapça metni şudur: " ve elzemehüm en la yetereddede el-umera-ü li-gayri-l-meliki, femem tereddede kutile". El-Makrizi, Op. Cit. s. 359.

¹¹⁷ El-Markizi, Op. Cit. Cilt III, sahife 358-359.

Bu esaslardan çoğunun Çengiz Yasasında mevcut olmuş olduğunu yasadan bahseden diğer kaynaklar da teyit etmektedir. Meselâ. Cüveynî'nin "Tarihî Cihan Küşay" (I. 16-20)'ında, Reşidüddin'in "Cami-üt-tevarih" adlı eserinde, Makrizî eserinde yasada mevcut esaslardan olarak sayılmış maddelere dair kayıtlar vardır. Bunlardan başka Moğol sülâleleri hâkimiyeti devri seyyahlarından Marko Polo, Plan Carpini, Rubrouck ve Faslı Arab ve müslüman seyyah İbni Batuta'nın seyahatnamelerinde Yasanın yukarıda sayılmış esaslardan bir çoklarına işaretler vardır.

¹¹⁸ Bu iki esas Mirkhavend'in "Raudat-us-Safa" adlı eserinden alınmıştır. (Berezin, Oçerk vuntrennevo ustroystva Ulusa cuçieva, p. 27-31.

¹¹⁹ İbni Batuta, Cilt I, s. 246. Mısır tab'ı, Matbai Hayriye, 1322.

30) Ayağıyla bir askerî kumandanın ikametgâhının eşiğine basan ölüm cezasıyla cezalandırılır.¹²⁰

31) Çengiz Yasası yalan söylemeyi, hırsızlığı, zinayı, gayri meşru münasebeti menediyordu.

32) Yasaya göre kimse kimseyi tahkir etmemelidir. Tahkir edilen tahkiri unutulmalıdır.

33) İhtiyariyle teslim olan ülke ve şehirlere ve bu şehirlerin ahalisine zarar iras edilmemelidir.

34) Her türlü mabedlere hürmet etmelidir. Bütün dinlerin ruhanî reisleri her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmalıdır.¹²¹

35) İçkiden büsbütün vazgeçemeyen ayda üç defa sarhoş olabilir. Üç defadan fazla sarhoş olan suçludur.

Ayda ancak iki defa sarhoş olmak daha iyidir. Ayda ancak bir defa sarhoş olan övülmeye lâyıktır.

Hiç içmemek hepsinden iyidir.

Amma bu gibi bir adamı nerede bulacaksın? Eğer bulunursa o adam hürmete şayandır.¹²²

Çengiz yasasının medenî hukuka dair ahkâmı hakkında kaynaklarda fazla malûmat yoktur.

Ancak şu esaslara işaretler vardır:

36) Cariyelerden doğan çocuklar meşru çocuk addolunurlar ve nikâhlı zevceden doğan çocuklar gibi babalarının mirasından hisse alırlar.

37) Miras şu şekilde taksim olunur:

Yaşları büyük olanlar daha genç olanlardan fazla hisse alırlar en küçük oğul babası evinde kalır.

Çocukların derecesi analarının derecesiyle tayin olunur.

Kadınlardan biri, başkalarından evvel nikahlanmış olanı, bazen babasının soyu çok ünlü bir soy olanı "baş kadın" telâkki olunur.¹²³

Vladimirtsoff, Obşçestvennyy Stroy Mongolov, p. 165.

Bu son dört madde ermeni müverrihi Vartan'dan alınmıştır. Journal asiatique, V serie XVI, 307.

¹²² Quatremère, Histoire des Mongols, p. 436. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 165.

¹²³ Quatremère, Histoire des Mongols, p. 931, ve Marco-Polo, ch. LX. Berezin, Op. Cit. p. 27131. Th. İ. Leontoviç, K. İstoriyi prava Russkikh inorodtsev. Odessa 1879.

Yasanın ihtiva ettiği hukukî esaslar bu maddelere münhasır değildi. Kaynaklarda Çengiz Yasasının esaslarından olarak gösterilmiş bu maddeler büyük Yasanın ancak bize vasıl olmuş olan parçalarından, kırıntılarından ibarettir. Çengiz Yasasının bugünkü "Code"lar gibi mükemmel bir hukuk mecmuası olmuş olduğunu tahmin etmek doğru olmaz. Bununla beraber Yasanın bir büyük Devletin idaresi için lâzım olan en mühim esasları ihtiva etmiş olduğu da muhakkak sayılabilir. Bazı müellifler Yasanın hiç bir zaman yazılmış bir hukuk mecmuası şeklini almış olmadığını, Yasa ancak ağızdan ağıza intikal eden "şifahi" an'anevî kanunlardan ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Biz bu fikri kat'iyetle reddiyoruz. Bu fikri ancak Devlet idaresinde kanunların ve umumiyetle hukukun rolünü kavramamış, her devirde en medenî milletlerin hükümdarlarından en barbar krallara kadar bütün Devlet reislerinin idare esaslarının mektup olarak tespit edilmesi meselesine büyük bir ehemmiyet atfetmiş olduklarını bilmeyen müellifler ortaya atabilirler. Kaynaklarda Yasanın yazılı bir "kanunname" olduğunu ispat eden sarih kayıtlar eksik değildir. Meselâ Cüveynî'ye göre Yasa kanunları Tomarlara yazılmıştı. Bu tomarlara büyük (Yasaname) denirdi. Bu tomarlar Çengiz sülâlesine mensup büyüklerin, şehzadelerin hâzinelerinde saklanırdı. Yeni bir Han tahta cülûs ettiği zaman, veya bir ordu harp seferine gönderildiği zaman veyahut Devlet işleri hakkında danışmak üzere Beyler Kurultayda toplandıkları zaman bu tomarlar getirilir, işler bu tomarlardaki esaslara göre halledilirdi.¹²⁴

§ 50

ÇENGİZ'İN BİLİGLERİ

Çengizin Yasasına ait olduğu ileri sürülmüş ve yukarıda gösterilmiş maddelerden başka bize Çengizin Devlet idaresile ilgili bazı mühim vecizeleri de vasıl olmuştur. Çengizin Devlet idaresine dair vecizelerine menbalar Bilig ismini veriyorlar. Çengiz Biliglerinin mühimleri şunlardır:

1) Ancak, her yılın başında ve sonunda, bizim fikirlerimizi dinlemeye gelen, dinledikten sonra evlerine dönen Tümen başı, Binbaşı, yüzbaşı ve onbaşlıları askere kumanda edebilirler. Gelmedikleri için bizim fikirlerimizi dinlememiş olanlar suya düşmüş taş, yahut kamyı arasına atılmış ve kaybolmuş ok gibidirler.

Bu gibi adamlar askere riyaset edemezler.¹²⁵

2) Evini idare etmesini bilen, bir eyaleti de iyi idare eder. On kişiyi gereği gibi teşkil eden, bin kişiye, hattâ tümene kumanda edebilir, onları da teşkil edebilir.

3) Kendi evini temiz tutmasını bilen, bir eyaleti de hırsızlardan temizleyebilir.

4) On kişiyi idare edemeyen bey ailesile beraber suçlu telâkki olunur. Onun yerine onun on eri arasından biri on başı seçilir.

Beceriksiz yüzbaşılar, binbaşılar ve tümen başıları hakkında da aynı suretle hareket olunur.

5) Kendinden yüksek olanın yanına giden, mafevki birşey sormadıkça hiç bir şey söylememelidir. Ancak mafevki bir şey sorduğu zaman suale göre cevap vermelidir.

6) Kumanda edecek yüksek beyler ve bütün askerler av zamanında olduğu gibi harp zamanında da hepsi isim ve şöhetlerini bilmelidirler, harpde hepsi Tanrıya dua ederek, sadakatle (harp ederek) kendi isimlerini süslesinler, tâ ki ebedi **Tanrı sayesinde dünyanın dört cihetini fetih mümkün olsun.**

7) Nefer halk içinde iken buzağı gibi uslu ve sakin olmalıdır. Savaş zamanında ise avda bağırarak işe başlayan aç doğan (şahin) gibi olmalıdır.

8) Her işte ihtiyatlı olmak gerektir.¹²⁶

9) Askere kumanda eden kendisi açlık ve susuzluğu tatmış tecrübeli adam olmalıdır. Askerlerinin yolda açlık ve susuzluktan ıstırap çekmesine, hayvanlarında zayıflamasına müsaade etmemelidir.

10) Asker reisi olan beyler erkek çocuklarına ok atmayı, ata binmeği öğretmeli, bu sanatlara alıştırmalı ve onları cesur olarak yetiştirmeğe çalışmalıdır.

11) Bizim sülâleden her hangi birisi yasa esaslarına mugayir hareket ederse, birinci defasında onu sözle övütlemelidir. ikinci defa yasayı ihlâl ederse, uzun nutukla onu iknaya çalışmalı. Üçüncü defa olarak yasayı ihlâl eden sülâleme mensup şahsı Balcıyın Kulcur¹²⁷ denilen mahalle sürmelidir. Orada bir müddet kalıp döndükten sonra, o aklını başına toplar; şayet bundan sonra dahi o kendisini islah edemez ise, onu zincire vurarak hapse atmalıdır. Eğer hapisten çıktıktan sonra uslanmış olursa, alâ. Aksi takdirde bütün akrabaları toplanarak bir meclis kursunlar ve danıştıktan sonra bu suçluya karşı ne gibi tedbir almak icabedeceğine karar versinler.¹²⁸

Bu vecize çok uzundur. Umumi hulâsası ve esas maddesi yukarıda gösterilmiş esastır.

Balcıyın-Kulcur bir mahal ismidir, bazılarının sandığı gibi bir ceza şekli değildir. Berzin, Op. Cit s. 105 not.

¹²⁸ İbni Batuta'ya göre, Yasaya riayet etmeyen Çengiz sülâlesine mensup olan han tahttan indirilmeli ve bütün ailesiyle sürgüne gönderilmeli idi. İbni Batuta, Cilt I. s. 140.

12) Tümen başı, binbaşı, yüzbaşılardan hepsi askerlerini her zaman savaşa hazır halde bulundurmalıdırlar. Seferberlik fermanı gelir gelmez, gece ise gündüzü beklemeksizin ata binmelidirler.¹²⁹

13) Benden sonra gelen Hanlar ve onların büyük beyleri ve asker reisleri ya-saya mutlak surette riayet etmezlerse Devlet sarsılır, sonra büsbütün mahvolur. O zaman Çengizi ararlar, (fakat) bulamazlar.¹³⁰

¹²⁹ Bu on iki bilik Berezi'nin eserinden alınmıştır. Berezin, Op. Cit. s. 102-105. Berezin de bunları Reşidüddin'in Cami-üt-tevarih,'inden almıştır.

¹³⁰ F. Grenard, Gengis - Khan, p. 66.

KİTAP II.

YABANCI KAYNAKLAR

FASIL I

§ 51

ÇİN MEMBALARI

Eski Türklerin Devlet teşkilâtı, hukukî müessese ve telâkkileri hakkında bize en çok malûmat veren mühim ecnebi kaynaklardan biri Çinlilerin tarihî eserleridir.

Çinliler pek kadim devirlerde tarihî vak'aları yazı ile tespit etmeğe başlamışlardır. Çinde hükûmet adamları ehemmiyetli saydıkları bütün vakaları bir deftere kaydederlerdi.

Bu defterde memleket içinde olup biten hâdiseler kaydolunduğu gibi, yabancı milletlerle olan münasebetler, komşu milletlerin hayatındaki mühim vakalar, ecnebi devletlere gönderilen ve o devletlerden gelen sefaretler, vukubulan harpler ve muahedeler kaydedilirdi. Bu tarihî vakaları ihtiva eden defterler, bir müddet geçtikten sonra, tarih cemiyetine teslim olunurdu; tarih cemiyeti¹ de bunları toplar, sıralardı.

Bu tarih cemiyeti tarafından toplanmış tarihî vakalar kitabına biz Vakayiname diyoruz, Çinliler "Hangmu" diyorlar.

Altıncı asırda yaşamış meşhur Çin filosof ve müceddidi *Konfüçius*, kendi zamanına kadar toplanmış tarihî kayıtları, bir eserde hülâsa etmiştir. Bu eser bugün "Şu-King" ismiyle anılır.

Konfüçius'dan sonra dahi tarihî vakaları bir deftere kayıt usulü devam etmiştir.

Biçurin, Svedenia o narodakh obitavşikh V sredney Aziyi V drevnie Veremena S. Peterburg. 1851. Mukaddeme s. I - XII.

Milâttan önce birinci asırda yaşamış olan Simatsien² tarihî kayıtları mevzu itibarile tasnif tecrübesi yapmıştır.

Sima-tsien'in eseri "Şi-Ki" ismiyle malûmdur. Sima-tsien tarihi milâttan önce 98 senesine kadar geliyor. Bu eser bilâhare Sima-tsien'in kızı tarafından to-runu olan Yen-Yün tarafından devam ettirilmiştir.

Bu vakayinamelerden başka Çinde hükûmet sürmüş hemen her sülâlenin kendine mahsus sülâle tarihleri vardır. Bunlar "Şu" ismiyle malûmdur. Bu tarihler sülâleler ismine Şu kelimesini katmak suretile ifade olunur: *Han-Şu*, *Thang-Şu* gibi. Bütün sülâle tarihleri 23'dür.³

Bütün sülâle tarihlerinde vak'alar aynı şekilde dizilmiştir. Türklerle siyasî mü-nasebetlerde bulunmuş olan sülâleler bilhassa şunlardır:

I — Tsin sülâlesi. M. E. 221'den M. E. 206'ya kadar. Bu sülâlenin müessisi Şi-Huanti'dir Bu sülâlenin sülâle tarihi yoktur.

II — Eski Han sülâlesi. M. E. 206'dan M. S. 25'e kadar. Bu sülâleden on iki hükümdar hükûmet sürmüştür. Bu sülâlenin tarihi, "*Tsien Han-Şu*"da Türkler (Hunlar) a dair pek çok kayitler vardır

III — Muahhar Han sülâlesi. M. S. 25'den M. S. 220'ye kadar.

IV — Wey sülâlesi M. S. 220'den M. S. 265'e kadar.

V — Thsin sülâlesi. M. S. 265'den M. S. 420'ye kadar.

VI — Wey-Toba sülâlesi M. S. 386'dan M. S. 581'e kadar.

VII — Sui sülâlesi. M. S. 581'den M. S. 618'e kadar.

VIII — Thang sülâlesi. M. S. 618'den M. S. 907'ye kadar.

IX — Şimalî Sung sülâlesi. M. S. 960'dan M. S. 1127'ye kadar.

Türkler hakkında en çok kayitler ihtiva eden sülâle tarihleri, birinci Han, Wey, Sui ve Thang sülâlelerinin tarihleridir.

Sülâle tarihlerinden başka Sima - tsien'in "Tarihî kayıtlar"ında, (Şiki) de ve onun devamı olan "Yen Yün"ün eserinde dahi Türkler hakkında pek çok malûmat vardır.

Sima-tsien'e Çinliler müverrihlerin babası, diyorlar.

Biçurin. Op. Cit. I - XII. Ankara Dil - Tarih - Coğrafya Fakültesi Çin lisan ve edebiyatı Ord. Profesörü W. Eberhard'a göre 24 sülâle tarihi vardır.

Bu Çin membalarındaki Türklere ait kayıtlar Çin dilini bilen muhtelif Avrupa âlimleri tarafından toplanıp garp dillerine çevrilmiştir.

Çin kaynaklarındaki Türkler hakkındaki kayıtların garp lisanlarından birine tercümesinden ibaret olan eserlerin mühimleri şunlardır:

RAHİB BİÇÜRİN:⁴ Rahib Biçurin'in *"Kadim zamanlarda Orta Asya'da yaşamış olan kavimler hakkında malûmat"*⁵. Bu eserde rahib Biçurin Çin kaynaklarına istinaden Asya Hunları, Tukyü Türkleri, ve Uygurlardan büyük tafsilâtla bahsetmektedir.

Biçurin eserinde bütün Türk hükümdarlarının Çin telâffuzile isimleri, tahta cülûsları seneleri gösterildiği gibi, hükümetleri müddeti zarfında Çinlilerle olan bütün barış ve savaş münasebetleri de tespit edilmiştir. Bu eserde Türk hükümdarlarının Çin hükümdarlarına yazmış oldukları birçok mektuplar da aynen dercedilmiştir. Ayrıca her Türk zümresinin örf ve âdetleri hakkında malûmat verilmiştir. *Eski Türklerin hukuk tarihini tetkik için çok faydalı eserlerden biridir.*

Bu eser, bütün müsteşriklerin itiraf ettiği gibi, çok esaslı araştırmalara dayanan bir eserdir.

Biçurin Asya Türkleri'nin tarihi hayatına dair bütün vakıaları Çin kaynaklarına göre doğru olarak tespit etmiştir. Fakat bu eserin mühim bir noksanı vardır: *Müellif, bahsettiği bu kavimlerin Türk olduğunu anlamamıştır.* Biçurin'e göre Çin tarihlerinde bahis mevzuu olan

Hiung-Nu (Hun), Tukyü (Türk) ler hepsi Mogollardır.

Bugün artık Hunların ve "Tukyü" ların Türklüğü ispat olunmuş olduğundan, müellifin yanlış görüşü onun eserinden istifadeye mâni değildir.

Biçurin bilhassa eski Han-Şu, Thang-Şu'dan istifade etmiştir. Birçok yerde Hangmu'daki kayıtlarla de verdiği malûmatı teyit etmiştir.

DEGUİNES: Çin kaynaklarından istifade ederek yazılmış Türk tarihlerinden biri de Degüines'in "Hun, Türk ve Moğollar'ın tarihi"⁶ adlı fransızca eseridir. Bu eser de çok kıymetli bir eserdir.

Biçurin Rus ve Avrupa müsteşrikleri arasında rahib İakinth ismiyle malûmdur, çünkü Biçurin rahib idi, malûm olduğu gibi, rahibler soyadı kullanmazlar.

⁵ Biçurin'in eserinin rusça ismi şudur: Svedenia o narodakh obitavşikh v Sredney Aziyi v drevnia vremena. Üç ciltir. S. Peterburg, 1851.

⁶ Degüines'in eserinin Fransızca ismi şudur: "Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartars occidentaux". Paris, 1756 - 1758.

Deguines⁷, Çin tarihlerindeki sarahatsizliğe, müphem ifadelerle rağmen keskin zekâsı sayesinde Türk tarihine ait birçok hakikatleri keşfetmiştir. Meselâ Asya Hunları ile Avrupa'da zuhur eden Hunların aynı ırktan olduğunu ilk defa ileri süren Deguines olmuştur. Keza Çinlilerin "Tukyu" ismini verdikleri kavmin Türkler olduğunu ilk defa söyleyenlerden biri de o dur.

Deguines eserinin bazı küçük kusurları da vardır: Bu müellif, membalarını zikrediyorsa da, membalardaki kayıtları aynen dercetmiyor. Membalardaki malûmatı kendi ibaresile ifade ediyor. *Diğer tabirile tarihi kayıtları tefsir ederek naklediyor.* Eserin bu tarzda yazılması kadim devirler için mahzurlu olduğu izahdan müstağnidir.

Çünkü tarihî kayıtların kaynaklarda yazılmış asıl metinleri aynen tercüme olduğu takdirde metinler türlü bakımdan tetkik edilerek yeni hakikatler çıkarılmağa imkân bırakır. *Biçurin eserinin Deguines eserinden üstünlüğü bu bakımdandır.*

Biçurin ve Deguines eseri gibi bütün eski Türklerden tafsilli bir surette bahsedilen eserlerden biri Visdelou'un⁸ "Histoire de la Tartarie" adlı eseridir. Bu esere, D'Herbelot'un "Şark Kamusu" (Bibliothèque orientale) adlı eserine zeyil, ilâve şeklinde neşrolunmuştur (1777 - 1779). Bu "Şark Kamusu"nun ikinci tab'ında Visdelou'nun Çin vakayinamelerinden topladığı Türkler hakkındaki malûmat, Türk kelimesinin izahı şeklinde "Şark Kamusu"nun VI ıncı cildinde neşrolunmuştur.

A. GAUBİL: Çin lisanı mütehasısı Fransız Gaubil'in "Abregé de l'histoire chinoise de la grande dynastie Thang" (Büyük Thang sülâlesi tarihinin hülâsası) adlı eseri de mühim eserlerdendir. Bu eser isminden de anlaşıldığı gibi "Thang Şu"nun kısaltılmış tercümesidir.⁹

DE GROOT: Hun devri için mühim eserlerden biri Alman âlimlerinden Çin lisan ve edebiyatı mütehasısı De Groot'un "Asya Hunları" tarihine ait *"İsadan önceki devrin Hunları"*¹⁰ adlı eseridir.

Joseph Deguines (1720-1800). Zamanında Fransa'nın meşhur müsteşriklerinden idi. Birçok şark dillerine vâkıfı. İhtisası Çin lisan ve edebiyatı idi. Bu sahada vukufu tam idi. En meşhur eseri yukarıda bahsettiğimiz: "Histoire des Huns, des Turcs, des Mongols et des Autres Tartars Occidentaux Etc." Bu eser 5 ciltten ibarettir, 1756 - 1758 de neşrolunmuştur.

⁸ Claude Visdelou (1656 -1737) jesuit misyonerlerinden idi, Papa'nın elçisi sıfatıyla Çin'de uzun müddet kalmıştı ve bu sayede Çin lisanını esaslı bir surette öğrenebilmişti. Meşhur eseri yukarıda anılmış "Histoire de la Tartarie"dir.

⁹ A. Gaubil, Abregé de l'histoire chinoise de la grande Dynastie Thang, in Memoires concernant l'histoire des chinois, XV. XVI.

¹⁰ De Groot, de Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin - Leipzig. 1921.

Bu eski Hunlar hakkında yazılmış eserlerin en mükemmelidir. Hun devri için çok mühim bir kaynaktır. Bu eser Asya Hunlarına ait Çin membalarındaki malûmatı tanzim etmiş, bütün kayıtlar hakkında ayrı ayrı tetkikler yapmıştır. De Groot'un istifade ettiği esas kaynak *Sima-t sien*'nin *Şi-K'i*'si olmuştur. Fakat sülâle tarihlerinden de, bilhassa Tsien Hanşu'dan istifade edilmiştir. De Groot Şi-Ki'deki metinleri harfiyen tercüme etmeye çalışmış ve tercüme ettiği kayıtları izhalarla aydınlatmıştır.

De Groot Asya Hunlarının Türk olduğunu kabul ediyor.

Hunların örf ve âdetleri hakkındaki metinleri tercümesi daha isabetli olduğu anlaşılıyor.

PARKER: Çin kaynaklarındaki Türklere ait kayıtları tanzim ederek yazılmış eski Türk tarihine ait eserlerden bir de Parker'in *Tatarların Bin Yılı*¹¹ adlı İngilizce eseridir. Bu eser de mühim bir eserdir.

Parker'in görüşleri doğrudur. Bu müellif Çinlilerin türlü isimlerle bahsettiği bütün *Hun, Tukyü ve Uygurların* hepsinin Türk olduğunu da kavramıştır.

Çin kaynaklarındaki Çinliler tarafından tahrif edilmiş Türkçe isimlerin hakikî şekillerini de tespiti çalışmış ise de, burada muvaffak olamamıştır.

Bundan başka Parker "Eski Han-Şu"nun Hunlardan bahseden 94 üncü babını da İngilizceye tercüme etmiştir.¹²

KLAPROTH: On dokuzuncu asrın ilk nısfı zarfında çok şöhet kazanmış olan müsteşriklerden Alman Klaproth'un da eski Türkler hakkında iki mühim eseri vardır.

Biri "Asya'nın tarihi tabloları"¹³, diğeri "Tukyü (Türkler) larla Hyung - Nu'ların aynıyeti".¹⁴ Birinci eser, Asya'nın umumî tarihine ait ise de, kadim Türkler hakkında dahi bir çok malûmatı ihtiva etmektedir. *Bu müellif de Asya Hunlarının Türk olduklarını kabul ediyor.*

ST. JULIEN: Fransız âlimlerinden Çin lisanı mütehassıslarından Stanislas Julien'in Çin kaynaklarından istifade ederek yazılmış Türk tarihile alâkalı iki mü-

E. H. Parker, A thousand years of the Tartars. London 1895.

Parker, Turco - Scythian tribes.

In China Review XX. XXI. 1892-1895.

H. J. Von Klaproth, Tableaux histroiques de l'Asie, etc. Paris 1826.

H. J. Von Klaproth, Memoires sur l'identite des Thoukhiu et des Hioung - Nou avec les Turcs. Paris, 1825.

him eseri vardır. Biri "Tukyu (Türkler) hakkında tarihî vesikalar"¹⁵, diğeri Çin seyahı Hiung - Tsang'ın "Garp ülkeleri hakkında"¹⁶ adlı eserinin Çinçeden Fransızcaya tercümesi.

CHAVANNES: Çin Kaynaklarına istinaden yazılmış, eski Türklerden bahsedilen mühim eserlerden biri de Fransız âlimlerinden Edouard Chavannes'un "Garbî Tukyulara dair vesikalar"¹⁷ adlı eseridir.

Derin ve çok ciddi tetkiklere ve Türk tarihine ait son zamanlarda yapılan keşiflere de dayanan bu eser, eski Türkler hakkında Çin kaynaklarına istinaden yazılmış çok mühim eserlerden biridir.

Bütün Türk tarihi ile alakalı ilimlerle uğraşanların kütüphanesinde bulunması zarurî eserlerdendir. Bu eser Radloff tarafından neşrolunmuş, Orhon seferine ait eserler külliyyatının VI. ncı cildini teşkil ediyor.¹⁸

§52

BİZANS MEMBALARI

Türklerin Şarkî Roma ile siyasi münasebetleri pek eskidir. Tâ Avrupa Hunları devrinde Attilâ'nın mensup olduğu sülâle hükümdarları ve bilhassa Attila kendisi Şarkî Roma imparatorlarıyla siyasi münasebetlere girmişlerdir.

Altıncı asırda Orta Asya'da Türk devleti teessüs ettikten sonra Orta Asya Türk hükümdarlarından bir çokları Şarkî Roma imparatorlarına sefirler göndermişler ve kendileri de onlardan gelen sefirleri kabul etmişlerdir. İleride bu sefaretlere bahsedeceğiz.

Onun için Bizans kaynaklarında hem garbi Hunlar hem Orta Asya Türkleri hakkında çok kıymetli kayıtlar bulunmaktadır.

Stanislas Julien, Documents historiques sur le Tou-Kioue (Turcs), Journal Asiatique, serie VI, vol. III, IV; Paris 1864.

¹⁶ Stanislas Julien, Hiouen - Thsang, Memoires sur les contreës occidentales. Voyages des pelerins bouddhistes Paris, 1853-8.

¹⁷ Edouard Chavannes, Documents sur les Tou - Kiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg 1903.

Biz burada ancak Çin dilindeki Türklerle ait kayıtların tercüme ve izahına tahsis edilmiş eserlerden bahsediyoruz. Türk tarih ve kültürünün türlü meselelerini aydınlatan diğer Çin kaynaklarına istinat eden eserler, ait oldukları fasıllarda gösterilmiştir.

Garbi Hunlar hakkında, bilhassa Şarkî Roma müverrihlerinden Ammianus, Marcellinus (330 - 390) un "Roma İmparatorları Tarihi",¹⁹ Priskus'un sefaret raporu²⁰ ve Jornandes'in "Gotların menşei"²¹ adlı eserinde pek çok malûmat vardır.

Asya Türkleri'nin Şarkî Roma ile olan münasebetleri hakkında Bizans müverrihlerinden Menander Protektor²² ve Theofilaktos Simokatta²³nın eserlerinde çok kıymetli kayıtlar vardır.

Bilhassa Menander Protektorun eserindeki Türk hükümdarı İstemi Han tarafından Şarkî Roma imparatoru ikinci Justinus'a gönderilmiş Türk sefreti ve Justinus tarafından Türk Han'ına gönderilmiş Şarkî Roma sefreti hakkındaki kayıtlar çok mühimdir.

Şarkî Roma imparatoru tarafından Türk Han'ına elçi olarak gönderilen Zemarkos'un "Türkiye"²⁴ hakkındaki raporu: Altıncı asır Türkleri hakkında oldukça tafsilâtlı malûmat ihtiva etmektedir.

Bundan başka diğer Bizans müverrihlerinin eserlerinde²⁵ Karadenizin Şimalinde yaşamış olan Türk kavimlerinden Hun, Avar, Bulgar, Hazer, Oğuz, Peçenek, Kıpçaklar hakkında pek çok malûmat vardır. Bizans müverrihlerinin eserlerindeki Karadenizin Şimalindeki Türk kavimleri hakkındaki malûmatı Alman âlimlerinden Johannes Gotthilf Stritter toplamıştır. Stritter'in bu lâtince yazılmış eseri Rusya İlimler Akademisi tarafından neşrolunmuştur (1778).²⁶

Ammianus Marcellinus 330 da Antakya'da doğmuştur. İmparator Julien ile beraber türlü muharebelere iştirak etmiştir. Hayatının sonuna doğru Roma'da yerleşmiştir. 31 ciltten ibaret olan "Roma İmparatorları Tarihi" (Res Gestae) adlı eserinin evvelki 13 cildi bize vasil olmamıştır.

²⁰ Excerpta de legationibus Romanorum, edition Boor. Band. I. P. 122,28 - 149,15. Berlin 1903.

²¹ Jornandes, De Origine actibusque Getarum. Bu eser 580 de yazılmıştır.

Menander Protektor in Dietrichs Bizantinische Quellen zur Laeander und völkerkunde, teil II P. S. 14 - 24.

²³ Théophylactos Simokotta, VII. 8. 13. P. 260-718.

İn Dietrich's, Op. Cit. teil II. P. 14.

Menander Protektor Türk ülkesini "Turkhia" ismiyle ifade ediyor. Bu garb edebiyatında "Türkiye" kelimesinin ilk defa olarak istimalidir. Menander Protektor, in Dietrich's ip. Cit. p. 14 - 24 de.

²⁵ Meselâ: Zosimos, Agathias, Nikephoros, Constantinus Porphyrogenetos gibilerin eserlerinde.

²⁶ Bu eserin lâtince ismi çok uzundur: Memoriae populorum, ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare caspium, et inde magis ad Septentriones incolentium, e scriptoribus historiae bizantinae.

A. Joanne Gotthilf Strittero. Petropoli, 1778.

§ 53

ARAP KAYNAKLARI

TABARÎ TARİHİ: Arap kaynaklarından eski Türklerden en çok bahseden tarihî eser Tabarî tarihidir. Tabarî, Milâdi IX uncu asır müellifi ise de, topladığı malûmat arasında Türklerle Arapların ilk defa olarak temasa geldiği asır olan VII inci ve VIII inci asırlara ait kayıtlar da vardır.

Onun için kadîm Türk tarihile uğraşan bir müverrih behemehal Tabarî'nin "Ahbaru-ur-rüsülü vel-mülük" (Peygamber ve hükümdarlar tarihi) adlı eserini gözden geçirmelidir. Bu eser hilkati Âdemden IX uncu asra kadar getirilmiş bir umumî tarihtir.²⁷

Tabarî tarihi Türkistan'ın müslüman Araplar tarafından fethedildiği devirdeki Türkler hakkında pek çok malûmat ihtiva etmektedir. Maalesef Tabarî topladığı malûmatın mevsukiyeti meselesine kâfi derecede ehemmiyet vermemiş, bu malûmatı tenkit süzgeçinden geçirmek lüzumunu hissetmemiştir.

Tabarî'nin eseri 1879 - 1901'de Leyden de De Goeje tarafından neşrolunmuştur. Tabarî eserinin bir kısmının Türkçe tercümesi hicrî 1327'de İstanbul'da Uhuvvet matbaasında basılmıştır.

İBN-ÜL-ETHİR TARİHİ: Tabarîye nisbetle çok daha ilmî bir mahiyette olan arapça eser İzz-üd-din Ebül-Hasan Ali bini Muhammed İbn-ül-Ethir'in "El-Kâmilü - Fıt-tarih" adlı eseridir²⁸. İbn-ül-Ethir XIII üncü asır müellifi ise de, Arap tarihinin en eski devirlerinden de bahsetmektedir.

Bu eser VII - VIII inci asırdaki Türkistan ahvali hakkında pek çok malûmat ihtiva etmektedir.

Tabarî'nin ismi Muhammed bini Cerir'dir. Tabarî aslı itibarile İranlıdır. M. S. 838 de Tabaristan (bugünkü Mazandiran) da Amol'da doğmuş ve 923 de Bağdat'ta vefat etmiştir. Zamanının büyük âlimlerinden sayılırdı. Tabarî bu tarihi eserinden başka birçok eserin müellifidir.

²⁸ İbnü-l-Ethir Araptır. 1160 da Irakın şimalinde Dicle üzerinde kâin "Ceziretü İbni Ömer" adlı mahalde doğmuş ve 1234 de vefat etmiştir. İbnü-l-Ethir'in tarihi ilk defa 1866 da Hollanda'da Leyden şehrinde Tornberg tarafından neşrolunmuştur. Sonraları Mısırda dahi basılmıştır. Mısırda basılmış nüshasının kenarında El-Mesudi'nin "Mürucuz-zabah" adlı eseri de dercedilmiştir.

İbnül-l-Ethir'in tarihi 12 cüz'e bölünmüştür. Eski Türk tarihi için bilhassa IV ve V inci cüzler mühimdir. İslâm devri Türk tarihi hakkında VI inci dan XII. ciltlerde çok mühim kayıtlar vardır.

İbn-ül-Ethir tarihî vak'aları kaydetmekle iktifa etmiyor, aynı zamanda tarihî şahsiyetlerin seciye ve ahlâkı, o devirde hâkim olan fikir cereyanları, o devrin âlim ve edipleri hakkında da malûmat vermeğe çalışıyor.

İbn-ül-Ethir tarihî haberleri kayıt hususunda çok ihtiyatlıdır. Ancak sahih olduğuna kanaat getirdiği rivateleri nakleder. Bir vak'a hakkında iki türlü rivayet mevcut olduğu takdirde, iki rivayeti de derceder.

Umumiyetle İbn-ül-Ethir'in tarihi Arap dilinde yazılmış, mufassal tarihlerin en mükemmel olanıdır.²⁹

Tabarî ile İbn-ül-Ethir'in,³⁰ tarihî eserlerinden başka diğer bir çok arapça eserlerde de eski Türklere ait kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Biz burada eski Türklerden bahseden eserlerden olarak şu eserleri zikretmekle iktifa edeceğiz:

İBNİ HORDADBEH: Ubeydullah bin Abdullah'ın "Kitab-ül Mesâlik vel-memalik" adlı eseri. Bu, türlü memleketleri ve o memleketlere giden yolları tarif eden coğrafi mahiyette olan eser M. S. 885'lerde yazılmıştır. İbni Hordadbeh'nin eseri Leyden'de basılmıştır. Hollandalı müsteşrik De Goeje'nin "Arap coğrafyacıları kütüphanesi" (Bibliotheca geographorum arabicorum) adlı serinin VI inci cildini teşkil ediyor.

İBNİ RUSTA (Ebu Ali Muhammed)'nin "El - A'laku-n-nefise" adlı eserinin coğrafi malûmatı ihtiva eden yedinci cildi. Bu cildin bir nüshası Londra'nın British Museum kütüphanesinde saklanmaktadır. Bu cilt de basılmıştır. De Goeje'nin yukarıda anılmış serisinin yedinci cildini teşkil ediyor.³¹

EL - MASUDİ (Ebul Hasan Ali Bin Hüseyin)'nin "Müruc-uz-zeheb" (Altın otlaklar) adlı eseri. Müruc-uz-zeheb, Fransız müsteşriklerinden Pavet de Curteille ile Barbiel de Meynard tarafından Fransızca'ya tercüme olunmuş ve 1861 - 1877 Arapça metni fransızca tercümesile beraber neşrolunmuştur.

"Türk Tarih Kurumu" Türk tarihinin herhangi bir devrini aydınlatmağa hizmet edebilecek bütün Arapça ve farsca eserleri Türkçe'ye çevirterek neşretmeğe başlamıştır. Bu, Türk Tarih Kurumunun en müsbet, en faydalı teşebbüslerinden biridir. Türklerden bahseden en mühim Arapça eser olan İbn-ül-Ethir'in "El-kâmilü fi-t-tarih" adlı eseri Arapça mütehasşislarımızdan Zakir Kadiri tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yakında Türk Tarih Kurumu tarafından neşrolunacağını ümit ediyoruz.

³⁰ İbnü-l-Ethir'in ismini Avrupa müsteşrikleri İbn-Al-Athir yazarlar. Bu yanlıştır. Bizim bazı muharrirlerimiz de bu ismi yeni Türk harflerile İbn-el-Esir yazmışlardır. Bu da yanlıştır. Biz Arap lisanına mahsus bir sesi ifade eden (th) iyi S telâffuz edebiliriz. Fakat S yazmak doğru değildir.

³¹ Bu eser D. Chwolson tarafından "Hazerler, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, İslâvlar, Ruslar hakkında haberler" ismiyle Rusça'ya tercüme olunmuştur. St. Petersburg, 1869.

NEDİM (Ebül-Ferac Muhammed bini İshak En-Nedim)'in "Fihrist-ül-ülüm" adlı eseri. Bu, X uncu asrın son yıllarında, 988'de, yazılmış eser o zaman malûm olan bütün mühim eserlerin listesini ihtiva eden bir bibliografya mahiyetindedir. "Fihrist-ül-ülüm" G. Flügel ve Dr. J. Roediger tarafından 1871'de Leipzig'de neşrolunmuştur.

EL - BİRÜNÎ (Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed)'nin "El - Athar- ül - bakiye" adlı eseri. Bu eser, E. Sachau tarafından metni ve 1879'da İngilizce tercümesi Londra'da neşrolunmuştur.

Bütün bu saydığım arabça eserler eski Türkler hakkında mühim kayıtlar ihtiva etmektedir.

§ 54

İRAN KAYNAKLARI

(Farsica eserler)

Eski Türkler hakkında malûmat veren İran kaynaklarının başında Firdevsî'nin Şahnamesi gelir.

Fakat Şahname bizim için mühim kaynak teşkil etmez, çünkü, Şahname tarihi bir eser değil, bir destandır. Efsaneler mecmuasıdır.

Şahnamede Türkler hakkında mevsuk malûmat azdır. Umumiyetle Şahnamenin gayesi, Turan zararına İranı yükseltmek olduğundan verdiği malûmat ihtiyatla kabul edilmelidir. Bununla beraber Şahnamede de bazı bizi alâkadar eden kayıt ve işaretlere tesadüf olunmaktadır.

Gayri müslim Türkler hakkında malûmat ihtiva eden farisî lisanında yazılmış, birçok eser vardır. Bunlardan en mühimleri şunlardır:

TARİHİ CİHAN KÜŞAY: Alâ-üd-din Ata Melik Cüveynî'nin³² Tarihi Cihan Küşay adlı eserinde eski, gayri müslim Türklere ait pek çok malûmat vardır.

CAMİ-ÜT-TEVARİH: Reşid-üd-din'in³³ "Cami-üt-tevarih" adlı eseri de Çengiz devrinden önce ve Çengiz devrinde Mogolistanda ve Şarkî Türkistan'da

Alâ'uddin Güveynî İranlıdır. Horasanda Cüveyn kasabasında doğmuş, 1283'de vefat etmiştir. Tarihi Cihanküşay Londra'da 1912'de Kuzvinî tarafından neşrolunmuştur.

³³ Reşidüddin İran İlhanilerinden Gazan Han (1295-1304)'ın tabibi idi. Bilâhare 1298'de vezir tayin olunmuştur. Gazan Han'a halef olan Olcaytu Han zamanında dahi bu mansıbı muhafaza edebilmiştir. Olcaytu Handan sonra cülûs eden Ebu Sait Han zamanında idam edilmiştir. Reşid-üd-din eserini Gazan Han'ın emri üzerine yazmıştır.

yaşayan Türkler hakkında oldukça mufassal malûmat vardır. Cüveynî ve Reşidüddin'in Türk kavimleri hakkında verdikleri malûmat da efsanevî mahiyettedir. Ekseri Şark müellifleri gibi bu müverrihler de bahsettikleri milletlerin içtimai hayatından, yusunlarından ve hukukî teşkilâtından etraflıca bahsetmiyorlar.

Bu eserler Moğol devri tarihi için çok mühim iseler de İslâmiyetten önceki Türk tarihi için ehemmiyetleri tâlidir.

NARŞAHİ TARİHİ: Ebu Bekir Muhammed bini Cafer Narşahî'nin "Tarihi Buhara" adlı eserinde de eski Türklere ait çok mühim kayıtlara tesadüf ediyoruz. Narşahî X uncu asır müellifidir (vefatı senesi 959'dur). Bu eser, müellifi tarafından Arab lisanında yazılmıştır. Bilâhare KUBAVÎ isminde biri tarafından farisî lisanına çevrilmiştir. M. S. 1177-9'da bu Kubavî tercümesi Muhammed bini Zufer isminde birisi tarafından kısaltılmıştır. Başka bir, ismi meçhul kalmış şahıs da Narşahî'nin "Buhara tarihi"ni Moğol devrine kadar getirmiştir.

Narşahî'nin eseri bize bu son şekilde vasil olmuştur.

Narşahî'nin eseri 1892 de Fransız müsteşriklerinden Schefer tarafından neşrolunmuş ve Rus müsteşriklerinden N. S. Likoşin tarafından yapılmış rusça tercümesi 1897 de Taşkend'de basılmıştır.

GERDİZÎ (Ebu Said Abdulhey) nin "Zeyn-ül-Ehbar" adlı basılmamış eserinde de Türkler hakkında bazı malûmat vardır.

Bu, M. S. 1050 -1052 senelerinde yazılmış eserin yegâne nüshası Oksford'da *Bodleyan* Kütüphanesinde saklanmaktadır (Code ouseley). Bu eser, şimdiye kadar bütün halinde neşrolunmamıştır. Rus müsteşriklerinden Barthold iki eserinde³⁴ "Zeyn-ül-Ehbar" dan büyük parçaları alıp neşretmiştir. Gerdizi³⁵nin Türk kavimleri ve onların menşesine dair verdiği malûmat tamamıyla efsanevî mahiyettedir.

HUDUD-UL-ÂLEM: Bu, M. S. 982 lerde, yazılmış, müellifi malûm olmayan eserde de eski Türk kavimlerine dair bir çok diğer kaynaklarda bulunmayan

Birinci eseri "Moğol istilâsı devrinde Türkistan" adlı eserdir. Bu eserin birinci cildini Arap ve Farisî lisanındaki kaynaklardan alınmış metinler teşkil ediyor. Gerdizi eserinden alınmış metin, bu cildin 1-18 sahifelerini işgal ediyor. Bu metinde islâmiyetten önceki Türkler hakkında mühim malûmat yoktur. Barthold'un "Zeyn-ül-Ehbar" dan alınmış metinleri ihtiva eden diğer eseri "Orta Asya'ya seyahat hakkında rapor" (Otçiot o poezdke v Srednyü Azyü) St. Petersburg, 1897.

Bu eserde Türklerden bahseden farisî metin eserin 80 -102 sahifelerini işgal ediyor. Buradaki Türkler hakkındaki malûmat da efsanevî mahiyettedir.

³⁵ Bu müellifin adının hakikî telâffuzu Gerdizi'dir. Barthold bu adı yanlış olarak Gardizi yazıyor.

kayıtlar vardır. Bu eser V. Minorsky tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve 1937'de Londra'da basılmıştır (Gibb Memorial, New series, XI).

§ 55

RUS KAYNAKLARI³⁶

Rusların en eski tarihî eserleri, rahipler tarafından yazılmış vakayinamelerdir.

Ruslar bunlara *Letopis* ismini veriyorlar.

Rusça en meşhur vakayiname Nestor³⁷ adlı bir rahip tarafından toplanmış *Letopis*'dir. Bu eserde Karadenizin Şimalindeki, bugün Rusya denilen sahada yaşamış olan Türk kavimlerinden Hazer, Bulgar, Peçenek, Berendey, Guz (Oğuz), Tork (Türk) ve Kıpçaklar hakkında hayli malûmat vardır.

Fakat Nestor çok mutaassıp, hurafata inanan bir rahip olduğundan Nestor'un Türkler hakkında verdiği malûmattan çok ihtiyatla istifade etmelidir.

Zaten hukuk tarihi bakımından istifade edilecek malzeme, hemen hemen yok gibidir ³⁸.

Burada eski devirlere ait eski Rus kaynakları mevzuu bahistir. Yoksa son zamanlarda Türkler hakkında yüzlerce eser yazılmıştır. Bunlardan mühimleri ve istifade edilmiş olanları, ait oldukları fasıllarda gösterilecektir.

³⁷ Burada bu *Letopis*'in hakiki müellifinin kim olduğu hakkındaki Rus müverrihleri arasındaki münakaşadan bahsedemeyeceğimiz tabiidir.

³⁸ Nestor'un eseri Louis Leger tarafından Fransız diline çevrilmiş ve "Chronique de Nestor" ismiyle 1884 de Pariste Şark Lisanları Mektebi tarafından neşrolunmuştur.

İKİNCİ KISIM

Orta Asya Devrindeki Türk Devletlerinde Teşkilât

Orta Asya'da Türk DevletleriTarihî devirde birinci Türk devleti: Hiung-Nu Devleti. Büyük Mete. Mete'nin tesis ettiği büyük Devlet. Bu devletin teşkilâtı. Âmme Hukuku. Hâkimiyet. Hükümdar. Tengri-Kut. Beyler. Ülke. Vilâyet idaresi: Kurultaylar. Ceza teşkilâtı. Milletler arası münasebetler. Muahedeler. İktisadî kurum. Hun Devleti teşkilâtının mahiyeti. Avrupa Feodalite'siyle Türk feodalite'si arasındaki farklar.

KİTAP I.

FASIL I

ORTA ASYA DEVRİNDE KURULMUŞ TARİHÎ TÜRK DEVLETLERİ

İslâmiyet devrinden evvel Orta Asya'da kurulmuş, tarihleri malûm olan, Türk Devletlerinin mühimleri şunlardır:

I. ASYA HUNLARI (Hiung-nu) DEVLETİ Bu devletin parlak devri M.Ö. 3 üncü asırdan M. S. 1'inci asrın sonlarına kadardır.

II. ŞARKÎ TÜRK DEVLETİ (Bumin Han sülâlesinin hükûmet sürdüğü devlet). M. S. 552'den M.S. 630'a kadar.

III. GARBÎ TÜRK DEVLETİ (İstemi Han sülâlesinin hükûmet sürdüğü devlet). M. S. 560'lardan M.S. 659'a kadar.

IV. İKİNCİ TÜRK DEVLETİ (Kutlug Han sülâlesinin hükûmet sürdüğü devlet). M. S. 682'den 745'e kadar.

V. ŞİMALÎ UYGUR DEVLETİ M. S. 745, M. S. 844'e kadar.

VI. KIRGIZ DEVLETİ M. S. 844'den M.S. 924'lere kadar.

VII. CENUBÎ UYGUR HANLIKLARI Milâttan önceki devirlerden Çengiz devrine kadar.

Biz bu devletlerin siyasî tarihinden tafsîlâtı bir surette bahsedecek değiliz. Bununla beraber her devletin teşkilâtından ve âmme hukukundan bahsetmeden evvel o devletin tarihini hülâsa etmenin lüzumlu ve faydalı olduğu kanaatindeyiz.

§ 56

ASYA HUNLARI DEVLETİNİN TARİHİ (M. Ö. 225, M. S. 93)

Türkler dünyanın türlü kıtalarında büyük devletler kurdukları gibi, Orta Asya'da da muhtelif zamanlarda türlü isimlerle pek çok devletler tesis etmişlerdir. Bu devletlerden tarihçe malûm olan en eskisi Asya Hunları'nın devletidir.

Tâ tarihten evvelki devirlerde bugün Moğolistan ismini taşıyan, Çinin şimalindeki kıta, Türklerle meskûndü.

Milâttan on üç asır evvelindenberi Çin'liler, bu kavmi tanıklardı; muhtelif devirlerde onlara muhtelif isimler vermişlerdi. Milâdî üçüncü asırdan itibaren Çinliler Moğolistanda hâkim Türklerle *Hyung - Nu* yahut *Hung-No*¹ ismini veriyorlardı. Milâttan önce on üçüncü asırlardan itibaren Çin müverrihlerinin eserlerinde Moğolistan Türkleri, Hunlar hakkında bazı malûmata tesadûf olunuyorsa da, m. e. üçüncü asra kadar bu malûmat çok müphemdir; tarihî mahiyeti haiz değildir. Ancak M.Ö. üçüncü asrın ortalarından itibaren ki Çin kaynaklarındaki *Hiung Nu*'lara ait kayıtlar vâzıh bir şekil alarak tarihî bir mahiyet iktisap ediyor. Onun için biz, M. Ö. üçüncü asrı *Hiung-Nu Devleti* tarihinin başlangıcı telâkki edebiliriz. Bu devirde 225 lerce Hun (*Hiung-Nu*) lar merkezi bugünkü Moğolistan'ın şimalinde olmak üzere kuvvetli bir devlet tesis etmişlerdi. Bu devlet nasıl kurulmuştu?

*Orta Asya'da kurulmuş tarihi büyük Türk devletlerinin hepsi Oymaklar ittihadı reislerinden birinin diğer Oymakları itaat altına alması neticesinde vücade gelmiştir. Biz büyük Hiung-Nu Devleti'nin kurulmasından önce Şarkî Asya'da yaşamış olan Türk Oymakları hakkında tafsilli malûmata malik değiliz. Çin kaynaklarındaki bazı kayıtlardan M. Ö. üçüncü asırlarda Moğolistan Türkleri türlü Oymak ve Oymak ittihadlarına bölünmüş olduğu, Şimali Moğolistanda Dokuz Oymak ittihadı, Cenubi Moğolistan'da On Oymak ittihadı birbirinden farklı iki grup teşkil etmiş olduğu anlaşılıyor.*²

J. M. de Groot, Op. Cit. Kapitel I. Rahip Biçurin, Op. Cit. I, p. 1-2. Parker, Op. Cit. p. 1-10. Klapproth, Tableaux Historiques de l'Asie p. 33-37. Sergi Georgievski. Perviy periode Kitayskoy istoriyi. p. 172-185.

² Radloff, K Voprosu ob uygurakh, p. 126 - 127. st. Petersburg.

Hiung-Nu Devletini kuranlar, iki Oymaklar ittiheadını bir tek hâkimiyet altında birleştirenler, Cenup grupunu teşkil eden On Oymak ittiheadı reisleri idi.

Hiung-Nu Devleti, Çin'in şimalinden Sibirya'ya, Moğolista'nın şarkından, Mançurya'dan Zungarya'ya kadar uzanıyordu. Devletin reisi Teoman yahut Tuman³ isminde bir serdar idi. Tuman devrinde bugün Çin vilâyetlerini teşkil eden Şen-Si, Şan-Si, Peçe-Li vilâyeti de Hun ülkesinin parçalarındandı.

O devirde bugün Çin ülkesini teşkil eden sabanın en şimali kısmında yaşayan ahalinin de Hun'larla ırkdaş olduğunu tahmin etmek mümkündür⁴. Bu devirde Çinde vaziyet şu idi: Çin ülkesi birbirleriyle mütemadiyen mücadele eden bir çok krallıklara bölünmüştü.

M. Ö. 246 senelerinde Çinde Tsin ailesine mensup Şi-Hunanti isminde büyük bir adam zuhur etti. Şi-Hunanti bütün Çini siyasetçe birleştirdikten sonra Hunlarla mücadeleye girişti. Hunlarla yaptığı bir muharebede galip çıktıktan sonra Hunları şimali Çindeki yukarıda zikredilmiş vilâyetlerden çekilmeye mecbur etti ve bu vilâyetleri Çine ilhak etti. Bundan sonra Hunların ileride Çin vilâyetlerini istilâsına mâni olmak için Çin ülkesiyle Hun ülkesini ayıran hudutta bir kaç bin kilometre uzunluğunda bir yüksek duvar yaptırdı (milâttan önce 214 te).

Bu duvar bugün *Çin Duvarı* (Şeddi Çin) ismiyle malûmdur.⁵

Tumandan sonra Hun tabtına onun oğlu Mete Bagatır⁶ (M. Ö. 209 -174) cülûs etti. Mete⁷ devri Asya Hunlarının en parlak devridir. Mete Bagatır tarihi devirlerde Türk-

"Die Hunnen der Vorchristlichen zeit" adlı kitabın müellifi ve Çin lisanı mütehasşısı De Groot'a göre Çin alâmetleriyle yazılmış bu ismi T'o-ban okumak lâzımdır, T'o-ban'm da asıl Hun lisanındaki telâffuzu Dorban yahut Dorbar olabilir. Çin lisanında sarîh D ve R sesleri olmadığından D yerine T, R yerine N konulmuş olabilir, diyor. De Groot, Op. Cit. p. 47. Biçurin bu birinci ismi malûm Hun hükümdarının ismini Tuman okumuştur. Bizce de bu ismin Tuman veyahut Tümen olması ihtimali daha kuvvetlidir.

⁴ Ta, Çinin en eski sülâlelerinden olan, Milâddan on dokuz asır önce hükümet sürmüş olan Hia sülâlesi devrinde Şimali Çin'in Hunlann selefleri olan Çong ve Tik'lerle meskün olduğuna dair Çin eserlerinde kayıtlar vardır. De Groot, Op. Cit. p. 3 - 5.

⁵ Seddi Çini'nin uzunluğu 2,500 kilometredir. Yüksekliği 6-8 metredir. Bu duvarın muhtelif parçaları Şi-Huantî'den evvelki hükümdarlar tarafından inşa ettirilmişti. Şi-Huantî'nin rolü Çin hududunun muhtelif noktalarındaki bu kale ve hisarları aralarında duvarlar yapıtarak birleştirmekten ibaret olmuştur.

⁶ Bu isim Degui nes vasıtasile Türkçeye Mete şeklinde geçmiş ise de, bu ismin birinci hecesinin Çince hakiki yazılış ve okunuşu Mo olduğu anlaşılıyor. Bu ismi D'Herbelot " Mothe " şeklinde, De Groot da " Mö - tun " şeklinde, Hirt Moydon şeklinde tespit etmişlerdir.

⁷ Mete = Mote Türkçe bir kelimenin Çinli'lerce telâffuzudur. Asıl Türkçe kelime hakkında ancak tahminler yapmak mümkündür. Çin yazısı ile yazılmış Türk isimlerinde ekseriya kelime başındaki M Türkçedeki B ye tekabül ediyor. (Meselâ 738'lerde Türgeşlerin reislerinden olan Bağa Tarhan'ı Çinliler Moho ismiyle zikrediyorlar.) Tahmine göre Mete kelimesinin

lerin birinci büyük hükümdarıdır. Mete bir taraftan Hun Devleti'nin sabaşını genişletti, diğər taraftan Hun Devleti dabilinde gayet mühim ıslahat yaptı.

Çin tarihlerinde Meteden sonra hükümet sürmüş Hun hükümdarlarının (Tengri Kutların) isimleri ve bunların Çin'le olan siyasî münasebetleri oldukça tafsilli bir surete kaydedilmiştir.

Yazıktır ki, Çinlilerin sakat telâffuz ve imlâsı bu isimlerin Türkçesini tespite imkân vermiyor. Meteden sonra Hun tahtına oğlu Kıyuk Lauşan (174-161) oturdu.

Ondan sonra Kıyuk'un oğlu Küñçen (161-126) hükümet sürdü. Küñçen'den sonra Hun Devleti'nin başına Küñçen'in biraderi İçise (126-114) geçti. İçise'den sonra Hun Devleti inhitata yüz tuttu, kuvvet ve satveti gittikçe sarsıldı. Mete henedanından İçise'den sonra müstakil hükümdar sıfatıyla cem'an 12 kişi hükümet sürmüştür. İçise'den sonra hükümet süren Tengri Kutlar şunlardır:

1- Üvey (114-105)

2- Usuli-Er (105-102)

3- Huli-Hu (102-101)

4- Kiu-Ti-Hu (101-96)

5- Hulu-Ku (96-85)

6- Huandi (85-68)

7- Huy-Luy Kuan-Ku (68-60)

8- Uyen-Huydi (60-58). Bu hükümdarın devrinde Hun ülkesine şarkdan, garbdan ve şimalden hücumlar başladı. Şarktan Mançu ırkına mensup U-Huang'lar, garbtan Usun Türkleri, şimalden Tinglig'ler mütemadiyen hücum ediyorlardı. Bu Çinlilerin tahrik ve teşvikle yapılan hücumlar neticesinde Hun Devleti'nin kuvvet ve Kudreti sarsıldı; Hun büyükleri arasında hükümdarlık makamına

birinci hecesi (Me yahut Mo) Bağa kelimesinin bozulmuş şeklidir. İkinci hece (te) de "tır" hecesinin Çince telâffuzudur. Çünkü Çinliler Türkçe kelimelerin hece nihayetindeki R larını ekseriya telâffuz etmiyorlar. Meselâ Türkçe Kül - Çur'u Küe-Çuo şeklinde telâffuz ediyorlar. Türges yerine Tükiş diyorlar. Onun için Metenin Türkçesi Bagatır olmuş olsa gerektir. Malûm olduğu üzere Bagatır eski Türkçede kahraman, cesur, alp mânalarına gelir. Acemlerin Bahadır kelimesi bu Türkçe kelimeden alınmıştır. Çin'in tarihi eserlerinde Bagatır kelimesinin Çinlilerce Mete'ye yakın bir şekilde yazıldığını Hunlardan sonraki devirlerde de görüyoruz. Meselâ Çin müverrihleri Şarki Türk Devleti'nin sukutundan sonra Dokuz Oğuzlan idare etmek için Çin hükûmeti tarafından tayin olunmuş Türk reisinin unvanını Mo-Ho-Tu şeklinde yazmışlardır. Bu kelimenin Türkçe Bagatır kelimesinin Çince telâffuzu olduğu Fransız Sinologlarından Chavannes tarafından ileri sürülmüştür. (E. Chavannes, "Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux" St. Petersburg 1903. P. 90.

geçebilmek için, taht için mücadele başladı. M. Ö. 58 de Hun tahtının kanunî varislerini bertaraf ederek *Huhanye* adlı bir Hun beyi kendisini "Tengri Kut" ilân etti. Kuhanye (58-40) Hun tahtının kanunî varisleri ve rakipleri ile mücadelede muvaffak olmak ve onları mağlûp edebilmek için Çinin himayesine sığınmayı, Çinin hegemonyasını kabul etmeyi tasarladı. Fakat Hunların ekseriyeti, bilhassa Hun ülkesinin şimalî kısmında oturan Kunlar Çin hâkimiyetini katiyen kabul etmek istemiyorlardı. Çine tâbi olmak istemiyen, tam istiklâlî muhafaza taraftarı olan Kunların başında Huhan- ye'nin kardeşi *Çiçî*⁸ bulunuyordu.

Huhanye Çin hâkimiyetini kabul edip etmemek meselesini büyükler kurultayının müzakeresine arzetti. Büyüklerin ekseriyeti Çine tâbiyyetin aleyhinde idiler. Beyler diyorlardı ki, *biz Hunlar kuvvet ve cesareti takdir eden şerefli bir milletiz. Hunlar için başka bir millete tâbiyyet ve uşaklık yer yüzünde mevcut olan durumların en kötüsüdür. Biz Hunlar, at üzerinde harbederek devlet kurmuş ve bu sayede yüzlerce milletin hürmetini kazanmış bir milletiz. Biz Hunlar, daima ölünceye kadar savaştığını biliriz. Bugün iki birader taht için mücadele ediyorlar. Elbette tahta malik olacaktır. Vefatlarından sonra onların prestiji ve şöhretleri onların haleflerinin Hunların Devlet içinde hâkim olarak kalmalarını temin edecektir.*⁹

*Vakıa bugün Han sülâlesi kuvvetlidir; fakat buna rağmen Çinliler biz Hunları (kuvvetle) kendilerine tâbi olmaya mecbur edemeyeceklerdir. Şu halde ne diye seleflerimiz tarafından kurulmuş Devlet teşkilâtımızı yok ederek Çin tebeası olalım? Bunu yaparsak bütün ölmüş seleflerimiz bize lanet okuyacaklardır ve bize bütün devletler istihkar nazariyle bakacaklardır. Belki bu Çin'e tâbiyyet neticesinde dahili vatandaş harpleri durur, memlekette sükun temin edilir; fakat bundan sonra biz Hunlar, yüzlerce milletler üzerindeki hâkimiyetimizi tekrar elde edebilir miyiz?*¹⁰

Huhanye beylerin ekseriyetinin fikrine iştirak etmedi, Çin tâbiyyetini kabul etti. M. Ö. 52 de Huhanye Çin imparatoruna "arzı tazimat" için Çin'e gitti ve Çin sarayında büyük törenle kabul edildi; Huhanye merasimle Çin vassalı ilân olundu.

Fakat başlarında Huhanye'nin kardeşi *Çiçi* bulunan şimaldeki Hunlar bu Çin hâkimiyetini tanımadılar.

Milâttan önce 48 yılında Hun Devleti kat'î olarak ikiye ayrıldı *Şimalî Hun Devleti, Cenubî Hun Devleti*. Şimalî Hunlar Devleti tamamıyla müstakil idi¹¹. Cenubî Hunlar Devleti ise Çine tâbi vassal bir devlet idi. Fakat cenubî Hunlar dahi bir nevi İdarî muhtariyete maliktiler: Cenubî Hunlar da Hanlarını (Tengri Kutlarını)

Bu Hun beyinin ismini Biçurin çji-çji, De Grood Tsit-ki, Parker ise çih-çih yazıyor. Biz çî-çi telâffuzunu Türkçeye daha uygun bulduk.

⁹ De Groot, bu ismi İti-şa okuyor.

¹⁰ De Groot, Op. Cit. p. 214 - 215, Parker, Op. Cit. p. 54, Biçurin, Op. Cit. p. 71-73.

Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 67.

kendileri seçerlerdi. Cenubî Hunları Çin memurunun mürakabesi altında Hun reisleri idare ediyordu. Hunlar dahilî idarelerinde serbesttiler. Cenubî Hunların Çine karşı vazifesi Çin hududunu şimalî Hunlara karşı müdafaa etmek ve Çin emrettiği zaman Çin için Çin'in düşmanlarıyla, bilhassa şimalî Hunlarla harb etmekte. Şimalî Hun Devleti müstakil devlet olarak M. S. 93 senesine kadar yaşadı¹². Cenubî Hun devleti ise vassal bir devlet olarak M. S. 215 yılına kadar devam etti. Huhanye'den Cenubî Hun Devleti'nin sukutuna kadar Cenubî Hun devletinde 27 Tengri Kut hükûmet sürmüştür.¹³

Şimalî Hunlar bu devirde mütemadiyen Cenubî Hunlarla mücadele etmişlerdir.

§ 57

ŞİMALİ HUN DEVLETİNİN SUKUTU

Çinlilerin Hun milletine karşı tatbik ettiği siyaset, Şimalî Hunları, Cenubî Hunlar vasıtasile zayıflatmak ve nihayet büsbütün mahvetmekti.

Usul ve ittiratla takip olunan bu siyaset, nihayet Çinlilerin arzu ettiği şekilde neticelendi:

Milâttan sonra 93 senelerinde Şimalî Hun Devleti sukut etti, dağıldı.

Şimalî Hun Devleti'nin sukutu pek feci bir surette vukua gelmiştir. *Bu sukut, ittifak etmiş olan düşmanların bir devleti nasıl mahvedebileceklerine bir misaldir.*

Hunları mahvetmek Çinlilerin ötedenberi besledikleri bir emeldi. Milâdî birinci asrın nihayetlerine doğru Çinin meşhur kumandanlarından Pançao¹⁴ Hunları mahvetmek için bir plân hazırlayıp imparatora takdim etti, (milâdî 72 senelerinde). Bu plânın hülâsası şu idi:

Şimalî Hunlar arasına nifak sokarak, onları aralarında mücadeleye sevk etmek, birbirleriyle harbettirerek, Hunları yıpratmak ve bu suretle zayıflatıktan sonra şarktaki Tunguzları, Cenubî Hunları ve garptaki Çin Türkistan'ı ahalisini Hunlara karşı silâhlandırmak. Bütün bu hazırlıklar görüldükten sonra Şimalî Hunlara aynı zamanda şarktan, garptan ve cenuptan hücum ederek bu milleti tamamen mahvetmek.

Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 133.

Rahib Biçurin, Op. Cit. p. 109 ve p. 147.

Chavannes, Trois généraux de la dynastie des Han. Tung-Pao, 1906, p. 210.

Bu plânı tahakkuk ettirmek vazifesini Pançao kendisi üzerine alıyordu. Plânın imparator tarafından tasvip edilmesi üzerine Pançao işe başladı.

Kendisi Şimalî Hunlara tâbi olan Çin Türkistan'ını itaat altına almakla meşgul oldu.

Hunlara karşı ordu teşkilini yetiştirmiş olduğu kumandan Teu-Hien'e havale etti. Teu-Hien milâdî 86 ile 92 arasında birkaç ordu teşkil etti.

Bir ordu garp tarafından hücum etmek üzere İrtiş nehri membaları havalisine gönderilmişti. Şark tarafından hücum için de Tunguzları (bu günkü Manchuria ahalisini) teşkil ve teslih etmişlerdi. Umumî hücum milâdî 93 senesinde vukubuldu. O sene Hunlara hücum için şartlar çok müsaitti: Birkaç senedenberi Hun ülkesinde arazi mahsulât vermemişti. 93'te Hunlar ülkesinde açlık hüküm sürüyordu. Hayvanlar da çok telefât vermişti. Bundan başka Hun beyleri arasında mücadele başgöstermişti. İlk olarak Sien-Pi isminde¹⁵ bir sülâle tarafından idare olunan Tunguz ordusu hücum etti. Aynı zamanda cenuptan Çinlilerle Cenubî Hunlardan mürekkep ordu hücum ediyordu.

Şimalî Hunlar tamamıyla mağlûp oldular. Hunların bir kısmı imha edildi, bir kısmı Çine iltica etti. Kalanları garba doğru kaçmak istedi. Fakat orada Moğolistan'dan Kırgız steplerine çıkan yollarda, İrtiş ırmağı civarında Çinlilerin ikinci ordusu ile karşılaştılar. İrtiş ırmağı kaynakları civarında garba kaçan Hunlarla Çinliler arasında dehşetli bir muharebe oldu; açlıktan, Tunguz'larla olan mücadeleden sonra perişan bir hale gelmiş olan Hunlar yine mağlûp oldular. Çinliler ellerine geçen bütün Hunları öldürdüler. Şarka doğru çekilen Hunları takip ederek Orhon nehri civarındaki Türklerce mukaddes sayılan Ötüken dağlarına kadar yürüdüler. Orhon havalisini Hunlar terketmişlerdi. Çinliler Hun milletinin tamamen mahvedilmiş olduğuna kanaat getirdiler.¹⁶

Çinlilerin bu kanaati yanlıştı. Hun milleti mahvedilmiş değildi. Daha bu milletin cihanda yapacağı pek çok işler vardı. Her taraftan sıkıştırılmış olmalarına rağmen Hunlardan birkaç zümre Çinlilerin tahribatından kurtulabilmişti.

Yenilmiş Hunların bir kısmı garba doğru kaçarak Ural dağlarıyla Hazar Denizi arasındaki sahaya yürüdüler ve oradaki Türkleri birleştirerek yeni bir Hun Devleti kurdular. Bunlar bilâhare Garbî Hunlar ismiyle cihan sahnesinde mühim

Tanınmış Sinologlardan Fransız âlimi P. Pelliot Sine-Pi'lerin Türk ırkına mensup bir kavim olduğu fikrine mütemayildir. (P. Pelliot'nun bu eserin müellifine yazmış olduğu hususi bir mektup).

¹⁶ Biçurin, Op. Cit. I, p. 131-133. Parker, Op. Cit. chapitre VI. Klaproth, Op. Cit. p. 108-110.

rol oynadılar. Diğer bir Hun zümresi de Altay vâdilerine kaçtı. Bu zümre de birkaç asır sonra TÜRK ismiyle yeniden tarih sahnesine çıkarak parlak işler gördü.

Şimalî Hun Devleti'nin sukutundan sonra Cenubî Hun Devleti yarı müstakil bir devlet olarak milâdî 215 senesine kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Hun ülkesinde Sienpi sülâlesi ismiyle malûm Mançu ırkına mensup bir sülâle hâkim oldu.¹⁷

§ 58

HİUNG-NU LARIN IRKÎ MENŞEİNE DAİR NAZARİYELER

Kadîm devirlerde medeniyetin oldukça yüksek derecesine çıkmış veyahut büyük bir devlet kurmuş olan Türk kavimlerinden bir çoğunun Türklüğü hakkında bidayette Avrupa âlimleri şüphe etmişlerdir. Hazarların, Uygurların, Tukeyuların Türklüğü gibi, Asya ve Avrupa Hunları'nın Türklüğü de bir zamanlar münakaşa mevzuu olmuştur.

Rus âlimlerinden K. İnostrantsoff Hyung-Nu ve Hunların menşei hakkında ileri sürülmüş türlü fikirleri "Hun-Nui i Gunni" adlı eserinde hülâsa etmiştir. Bu âlim Hiung-Nu'lar hakkındaki fikirleri üç zümreye ayırıyor:

I. Hyung-Nu'ları Moğol telâkki eden nazariye: Bu fikri ileri sürenler arasında Çin kaynaklarına istinaden eski Türklerin tarihi hakkındaki meşhur eserini yazmış olan Rahip Biçurin de vardır.

II. Hyung-Nu'ların Fin - Uğur ırkından olduğunu iddia eden nazariye: Bu fikrin mümessili St. Martin'dir. Fikrini Le Beau'nun "Histoire du Bas-Empire" (1824) adlı eserine ait şerhler arasında ileri sürmüştür.

III. Hyung-Nu'ların Türklüğü: Bu fikrin en parlak mümessili Alman müsteşriki Klaproth olmuştur.

Klaproth, bu fikrini "Tableaux historiques de l'Asie" (1826) ve "Asya Polyglotta (Paris 1826) adlı eserlerinde ispat etmiştir. Hun, Türk ve Moğollar'ın Tarihi adlı meşhur eserin müellifi Deguines de Hyung-Nu'ların Türk olduğunu anlamıştı.

Bu Asya Hunları (Hyung-Nu) gibi Avrupa Hunları'nın menşei hakkında da münakaşalar olmuştur:

I. Rus âlimlerinden bir çokları Avrupa Hunları'nın İslâv ırkından olduğunu iddia etmişlerdir. Meselâ: Zabelin ve İlovayski.

Sien-Pi sülâlesinin Türklüğü hakkındaki P. Pelliot'nun fikrine yukarıda işaret etmiştim.

II. Asya Hunları'nın Türklüğünü kavramış olan Klaproth, Avrupa Hunları'nın Fin ırkından olduğu fikrinde idi.

III. Fakat diğer büyük müsteşriklerin hemen hepsi Avrupa Hunları'nın Türk olduğunu kabul ediyordu. Meselâ Radloff, Vambery, Tomaschek, Korş.

K. İnostrantsoff, "Hun-Nu i Gunni" St, Petersbourg 1900.

1899 da Münih Akademisinin mecmuasında F. Hirt'in mühim bir etüdü neşrolundu. Bu makalede Çin edebiyatı mütehasısı Hirt Asya Hunları ile Avrupa Hunları'nın aynı millet olduğunu ve her iki milletin de Türk olduğunu yeni ve çok kuvvetli delillere istinaden ispat etti.

Hirit'in makalesi, "Über Wolga Hunnen und Hiung-Nu" unvanını taşıyor ve şu mecmuada neşrolunmuştur :

Sitzungsberichte der philos-philol. und histor. Klasse der K. bayer. Akad. d. wiss. 1899. Bd. II. Heft II. München.

1902 de Rus Akademisi mecmuasında "Hiung-Nu ve Tunguz'ların lisanı" adlı bir makalesinde Hiung-Nu'ların Türklüğü lehine deliller ileri sürmüş olan Japon âlimi K. Şiratori (Über die Sprache der Hiung-Nu und Tung-Hu Stämme. Bulletin de l'Academie imperiale des Sciences. 1902, XVII, 2).

1923 te eski fikrinden vazgeçerek Hiung-Nu'ların Moğol ırkına mensup olduklarını iddia etti. Journal Asiatique, 1923, I, 17.

Fakat bu fikir hiç kimse tarafından kabul edilmedi. Bugün hem Asya Hunları'nın hem Avrupa Hunları'nın Türklüğü ilim âleminde ispat edilmiş tarihi hakikatlerden sayılmaktadır.

FASIL II.

Asya Hunları Devleti'nin Teşkilâtı

ÂMME HUKUKU

§ 59

HUN DEVLETİNDE HÜKÜMDAR VE HÂKİMİYET

Hun Devleti'nin başında geniş salâhiyetlere malik bir hükümdar bulunuyordu. Hükümdarın unvanı "Tengri Kut" dır¹⁸. Hükümdarlık bir sülâlenin elinde irsîdir. Hâkim sülâlenin soy ismi Luante¹⁹ dir.

Tengri Kut bütün devletin en yüksek âmiridir. Herkes ona itaat etmekle mükelleftir. Yüksek memurları tayin eden, azleden Tengri Kut'tur. Tengri Kut, yeni türeler (kanunlar) koyabilir. Var olan türelere riayet etmeye mecbur eder.

Tengri Kut²⁰ bütün ordunun da en yüksek kumandanıdır. Diğer kumandanları o tayin eder.

Parker, Op. Cit. s. 17. De Groot, Op. Cit. 53-54.

Bu unvanı Çin müverrihleri "Tingli Kutu" şeklinde yazmışlar ve "Gökoğlu" diye tercüme etmişlerse de doğrusu "Tengri Kut" olduğu şüphesizdir. Hunlar'dan sonraki devirlerde Uygur Hanları İdi-Kut (İduk Kut = Mukaddes ruh, Mukaddes hâkimiyet) unvanını taşıyorlardı. (F. Müller, Uigurica, S. 56-57). Tengri Kut'un semavi hâkimiyet mânasını ifade ettiği şüphesizdir.

Eski Türkçede Kut hem saadet, hem şevket, hâkim kudret, siyasî hâkimiyet mânalarını ifade ettiğini yukarıda ispat etmiştik.

¹⁹ De Groot, Op. Cit. p. 53.

²⁰ Çin kaynakları "Tengri Kut" unvanından sonra bir de Tan-Hu unvanını ilâve ediyorlar. Bu kelimeyi Avrupa sinologları türlü şekillerde okuyor ve yazıyorlar:

Şen-Yü (Rahip Biçurin, Op. Cit. p. 12).

Tchen-You (Klaproth, Op. Cit. p. 13 ve 107).

Zenghi (Parker, Op. Cit. p. 17).

Tan-Jou (Deguines, Op. Cit. p. 198).

Deguines, bu kelimeyi Tan-Jou yazmış ise de bunu Tan-Yu okumak lâzımdır; çünkü eskiden Fransızlar "J" harfini başka lisanlardaki "Y" sesini ifade için kullanırlardı. Lâtince "J" her zaman bizim "Y" ye tekabül eden bir sesi ifade ederdi. Bizim mütercimler bu kelimeyi Tanju okumuşlar ve böyle de yazmışlardır. Bunun neticesinde bu unvan dilimize bu şekilde geçmiştir.

De Groot, bu kelimenin doğru telâffuzu Tan-hu olduğunu ve bu Tanhu'nun da Tingli Kutu (Tengri-Kut) unvanının kısaltılmış bir şeklinden başka bir şey olmadığını ileri sürüyor. (De Groot, Op. Cit. p. 54). Bu fikir hakikate uygun olsa gerektir.

Bütün ordu ona tâbidir. Harp zamanında Tengri Kut orduya kendisi kumanda eder. Tengri Kut aynı zamanda en yüksek hâkimdir. Mühim işlerde kaza hakkını bizzat kendisi kullanır. Suçluları o cezalandırır.

Milli Kurultaylar onun nezdinde, onun bulunduğu yerde toplanır. Kurultaylara o riyaşet eder.

Yağı (düşman) milletlere savaş ilân eden, onlarla barış akdeden de Tengri Kut'tur. Yabancı devletlere giden elçiler Tengri Kut namına, onun vekili sıfatile iş görürler. Yabancı memleket kırallarına yazılan mektuplar onun imzasile gider. Muahedeleri tasdik eden de Tengri Kut'tur. Ecnebi ülke hükümdarlarına gönderdiği mektuplarda Tengri Kut "Hunların Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük hükümdarı" unvanını kullanır²¹, Vergiye bağlı kavimler vergilerini Tengri Kut'a gönderirler. Tengri Kut'un mübründe "Hun Tengri Kut'unun devlet mübürü" sözleri yazılı idi.

Tengri Kut'un bu haklarından başka çok mühim vazifeleri vardır. Ülkenin hudunu, memleketi yabancıların istilâsına karşı korumak, ahâlinin maddi yaşayışını sağlamak, ülke içinde barış ve eriş (asayiş) hüküm sürmesini temin etmek Tengri Kut'un vazifelerindendir.²²

§ 60

HUN DEVLETİNDE BEYLER

Devlet idaresinde Tengri Kut'un başlıca yardımcıları beylerdir. Beyler arasında bir mertebe silsilesi vardır. En yüksek beyler asil Uruglardan (soylardan) olan beylerdir. Bunlar arasında da Tengri Kut Uruguna, hâkim sülâleye mensup olanların mevkiî yüksektir.

Beyler ifa ettikleri vazifeye göre türlü unvanlar alırlar. Tengri Kut'dan sonra en yüksek unvan Toki²³ ünvanıdır.

Biçurin, Op. Cit. I, p. 22. De Groot, Op. Cit. p. 76.

Hun hükümdarlarının hak ve vazifelerine dair esaslar Hun tarihinde muhtelif hükümdarların yapmış oldukları fil ve hareketlerden çıkarılmış neticelerdir. Burada hangi esasın hangi hükümdarın, hangi tarihteki hareket tarzından çıkarıldığını izaha lüzum görmedik.

²³ Bu kelimenin Çince tercümesi "hien" (fazilet, hikmet) olduğuna göre bu kelime Türkçe doğru (eski telâffuzu togru) kelimesinin tahrif olunmuş şekli olmalıdır. (De Groot, Op. Cit. p. 55).

Raip Biçurin (Op. Cit. s. 14) de hien-cjuki (= toki) kelimesini Rusça Mudriy (= akıllı, usluu hakim) kelimesiyle tercüme ediyor. Aynı sözü Parker (Op. Cit. p. 180). Virtuous, Worthly (erdemli, değerli) sıfatlarıyla tercüme ediyor.

İki Toki vardır. Bunlardan biri Şarki Toki diğeri Garbî Toki unvanını taşır. Keza diğer unvanları taşıyanlar da Garbî ve şarki olmak üzere ikiyeşerdir. Ceman 6 yüksek unvanı vardır²⁴. Bu suretle yüksek unvanlardan birini taşıyan 12 mansıbdar vardır. Bu beyler her biri muayyen bir saHan'ın valisi (beyi) ve o sahadaki askerin kumandanıdır.

Tengri Kut mühim meseleler hakkında beylere danışır. Hepsinin içtimalarda serbest olarak rey vermek hakkı vardır. Yüksek Beylikler de verasetle intikal ederdi²⁵.

Büyük beyler bir vilâyetin (beyliğin) idaresi başında bulunurlardı. Bir vilâyeti (Beyliği) idare eden beylerin oldukça geniş muhtariyetleri vardı.

Vilâyet işleri için memur tayin etmek, vilâyet içindeki askeri rütbelere tayin etmek onun hakları cümlesinden idi.

Hun devletinde 24 beylik (= vilâyet) vardı.

Beyler davet olundukları zaman Tengri Kut nezdine gitmekle mükellef idiler. Tengri Kut onları harp zamanında bütün ordularile beraber harbe iştirake davet edebildiği gibi, ancak kendisine tâbi askerle bir sefere çıkmasını, gösterdiği bir ülkeyi istilâ etmesini yahut bir yerde zuhur eden bir isyanı bastırmasını da buyurabilirdi.

Büyük ve küçük bütün beyler Tengri Kut nezdinde toplanan içtimaların âzalarıdır.

§ 61

HUNLARDA İÇTİMALAR (Kurultaylar)

Hunlarda üç türlü içtima vardır :

1) TEŞRÎÎ ve İDARÎ İÇTİMA: *Her sene yıl başında Hun büyükleri millet hayatında zuhur eden millî ve iradî mühim meseleleri halletmek, gelecek sene için kararlar ittihaz etmek üzere toplanırlardı. Bu içtimada bazan kanun mahiyetini haiz kaideler de vaz edilirdi²⁶.*

Klaproth, "Tableaux historiques de l'Asie" s. 101.

De Groot, Op. Cit. p. 54-55.

Maalesef bu unvanlar bize Çin telâffuzu ile bozulmuş şekilde vâsıl olmuştur. Bu sözlerin Türkçe hangi kelimeye tekabül ettiği tespit edilemiyor. Bu hususta da bazı Çin dili mütehasşısı tarafından bazı fikirler ileri sürülmüştür. Meselâ, "Kuttuhu" ünvanının Türkçe "Kutluk" kelimesinin yanlış telâffuzu olduğu İngiliz âlimi Parker tarafından ileri sürülmüştür (Parker, Op. Cit. p. 18-19).

²⁵ De Groot, Op. Cit. p. 55.

²⁶ De Groot, Op. Cit. p. 55.

Bu içtımaa ancak mülki ve askeri idare başında bulunan beyler iştirak ederdi. İçtima Tengri Kut'un hükümet merkezi olan yerde toplanırdı.

II) ASKERÎ İÇTİMA: *Sonbaharda bütün asker bir mahalde toplanırdı. Bu içtimada bütün askerin ve atların adedi, harp kabiliyeti tespit edilir, umumiyetle harbe dair işler görüşülür ve askeri talimler, manevralar yapılırdı.*

III) DİNÎ ve MİLLÎ İÇTİMA: *Bu içtima senenin beşinci ayında toplanırdı. Bu içtima esnasında Hunlar Gökteki Tanrıya ve Yer ruhuna (Yersuya) ibadet ederler, selefleri için kurban keserlerdi.*

Bu içtimalardan birincisi bilâhare, Moğol devrinden sonra Kurultay ismini alan içtimaların selefi olmuştur.

Bu içtima daima Tengri Kut'un hükümet merkezinde toplanırdı. Tengri Kut'un hükümet merkezi parlak devirlerde daima bilâhare Karakurum şebri tesis edilecek mahalde olmuştur.²⁷

§ 62

HUNLARDA ASKERÎ TEŞKİLÂT

Hunlar askerî bir camia olarak teşekkül etmiş bir millet olduklarından onların hayatında harp ve harp hazırlıkları mühim bir yer tutuyordu. Çocuklara tâ küçükten ata binmeyi, ok atmayı öğretirlerdi.

Çok küçük çocukları ata binmeyi öğretmeden önce, kayunlara bindirirlerdi; ava alıştırmak için de tarla farelerini, gelincikleri vurmaya öğretirlerdi.²⁸

Hunlar sulh zamanında ava gitmeyi çok severlerdi; geyikleri, yırtıcı hayvanları düşman farzederek onlarla harp eder gibi umumî süreklilikle avları tertip ederlerdi. Bu suretle düşman milletlerle karşı karşıya gelmeden önce Hunlar ve umumiyetle eski Türkler kurt, kaplan gibi yırtıcı hayvanlarla yakından çarpışmaya alıştırılmış oluyordular.

Orta Asya'da İslamiyetten önce kurulmuş büyük Türk Devletlerinin hepsinin merkezi Çinlilerin Holin dedikleri Türkçe Karakurum ismiyle malûm Orhon Nehri yakınında bir mahal olmuştur. Asya Hunları devrinde burada bir şehir mevcut olduğu dair sarîh bir kayda malik değiliz. Tâ Hun devrinde payitahtın civarında askerî malzeme fabrikaları mevcut olduğundan bahseden kayıtlardan tâ bu devirde Karakurum'un sadece hükümdarların ikamet mahalli olmayıp bir şehir olduğuna hükmedebiliriz. Bumin ve bilhassa Kutlug sülâleleri devrinde burada bir şehir mevcut olduğu muhakkaktır. Tapu Han'ın burada bir şehir inşa ettirmiş olduğu malûmdur. Orhon âbideleri bu şehrin yakınında dikilmişti. Orhon Kitâbeleri'nden Kutlug sülâlesi devrinde Türk payitahtının Ordu Balık (karargâh şehri) ismini aldığını da öğreniyoruz.

²⁸ De Groot, Op. Cit. p. 3.

Hunlar at üzerinde harbederlerdi. Hepsî süvari askeri idi. Her Hun bir zırhlı elbise taşırdı. Harbe gitmeden evvel muntazam askerî manevralar yaparlardı. Hunların kendilerine mahsus gayet esaslı tâbiye usulleri vardı. Tâbiye esaslarından biri düşman üzerine taarruz yaptıkları zaman şiddetli saldırılar yapmaktı. Hunların harplerde muvaffakiyetlerinin sebebi ok atmaktaki maharetleri, taarruzlarını çok serî, âdeta ânî bir surete yapabilmeleri idi. Hunların kullandıkları silâhlar, yay, ok, süngü, kılıç idi. Uzaktan harbettikleri zaman yay-ok kullanırlardı. Yakından çarpıştıkları zaman kılıç ve süngü istimal ederlerdi. Hunların mühim tâbiye esaslarından biri de hiç beklenilmeyen bir dakikada gayet çabuk çekilebilmeleri idi. Bazen sun'î bir çekilme, kaçma hareketi yaptıktan sonra birdenbire atlarını düşman tarafına çevirerek kendilerini takip eden düşmana saldırırlardı. Tâbiye usullerinde esas olan fikir düşmanı şaşırtmaktı. Hunlarla çarpışan düşman Hunların ne çekilmelerinin, ne de taarruzlarının devam edeceğinden emindi. Hunların harp esasları, hudutsuz cesaret ve hareketlerinde sür'at kelimelerde ifade olunabilir²⁹.

Hunlarda asker onar kişilik zümrelere bölünmüştü. On kişilik zümrenin başında bir onbaşı, on onbaşılığın başında bir yüzbaşı, on yüzbaşılığın başında bir binbaşı bulunuyordu. Onbin askerin başında bir tümen başı bulunuyordu. Askerde gayet sıkı bir inzibat hâkimdi. Neferlerin onbaşılmasına, onbaşılardan yüzbaşılmasına, yüzbaşılardan binbaşılmasına, yani mafevkine mutlak itaat esastı.

Tarihte Türkleri diğer milletlerden tefrik eden an'anelerin çoğu pek eski devirlerden kalmış an'aneler olduğu muhakkaktır. Askerî an'anelerin hemen hepsinin Hun, bilhassa Mete Bağatır devrinde itina ile terviç ve takviye edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

§ 63

ASYA HUNLARINDA CEZA TEŞKİLÂTI

Hunlar Devlet içinde emniyet ve inzibatı temin için ceza işlerine çok ehemmiyet verirlerdi. *Suç işleyen kimseleri cezalandırmak Devletin hak ve inhisarı idi.*

Hunlarda iptidâî kabile camialarında görülen hususî intikam yerine suçluların Devlet tarafından cezalandırılması usulü kaim olmuştu. Hunlarda ceza Devlet işi idi. Hususî intikam memnu idi. Hunlar cürümleri ikiye taksim ediyorlardı: Ağır cürümler, hafif cürümler. *Ağır cürümlerin cezası idamdı. Hafif cürümlerin cezası ise mücrimin yüzünü yaralamaktan ibaretti.*

Hunlar muhakemenin çok çabuk yapılmasına çok dikkat ederlerdi. Her maznun (sanık) mutlaka on gün zarfında muhakeme edilmeliydi. Onun için Hun hapisanelerinde mahpuslar az bulunurdu³⁰ Malûm olduğu üzere ceza teşkilâtı tarihinde başlıca üç safha vardır:

- 1) Hususî intikam safhası,
- 2) Malî uzlaşma (composition) safhası,
- 3) Ceza hakkının münhasıran Devlete ait bir iş olması safhası.

Hususî intikam usulü suçluyu cezalandırma usullerinin en iptidai şeklidir. Bu usul medeniyet seviyesi aşağı olan kavimler de görülen bir usuldür³¹.

Bu usul hâkim olan camialarda suçluları cezalandırmak veyahut onların akrabasından öç almak hakkı mutazarrır olan şahsa veyahut onun akrabasına aittir. Devlet tecziye işlerle uğraşmaz. (Bundan ancak doğrudan doğruya camiayı alâ-kadar eden cürümler müstesnadır).

İkinci devrede hususî intikam (öç alma)³² usulü yerine malî tazminat (Kun) verme usulü kaim olur. Bu devirde devletin ceza sahasındaki müdahalesi başlıyor. Fakat bu müdahale ancak cürüm için maddî tazminat olarak verilecek malın miktarını tespit ve tediyesini teminden ibarettir.

Bu tazminat cürümden mutazarrır olanın kendisine veyahut onun akrabasına verilir. Bir çok hukuk sistemlerinde bu tazminatın bir kısmını da devlet alırdı³³.

Üçüncü devirde suçluları cezalandırmak hakkı münhasıran devlete aittir. Bu hak devletin inhisarındadır.

De Groot, Op. Cit. p. 60 ve Not 1. Biçurin, Op. Cit. I, p. 16.

Beşeriyetin hukukî tekâmülünde görülen garip hâdiselerden biri bu hususî intikam usulünün bazen hayali yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş camialarda dahi yaşamış olmasıdır. Meselâ, oldukça yüksek medeniyet seviyesine çıkmış kadim İran'da hususî intikam esasî hâkim olduğu anlaşılıyor. Sasaniyan hükümdarlarından "Hüsrev-Perviz pederinin katilini öldürmeyen oğlu gayri meşru bir oğludur." diyor (Tabarî cilt II, s. 845) Hususî intikam usulü Véndetta ismiyle bugüne kadar Korsikalılar arasında hâkimdir.

³² H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I, s. 21.

Muayyen bir cürüm için verilmesi lâzım olan maddî tazminatın miktarı örfî hukuk ve yahut kanunla tespit ediliyordu. Kadim devletlerin bir çoğunda, orta çağlarda Frank hukukunda bu malî uzlaşma usulü hâkimdir. (Brunner, Op. Cit. II. s. 136).

İslâm ceza hukukunda dahi malî uzlaşma esasları mevcuttu. İslâm ceza hukukunda insan öldürmenin cezası ölümdür (kısastır). Fakat maktulün varislerinin katili affederek, ondan kan mukabili olarak "diyet" kabul etmek hakkı da vardır. Kasdî taammüdi katil için verilen diyet 100 deve yahut bin dinardan ibaretti. (İbrahim Halebi, Mülteka, Kitabu-d-diyat) Maverdi, Al-Ahkâm-u-sultaniye (Bab 19, fasıl 5), Al-Kuduri, Almuhtasar, Kitabu-d-diyat.

Bu ceza teşkilâtının üç safhası, aşağı yukarı medeniyetin muayyen safhalarına tekabül eder. Kabile ittihadı devrinde hususî intikam usulü hâkimdir; barbar krallıklarda malî uzlaşma usulü tatbik olunmaya başlar. Medeniyet ilerledikten, merkezî hâkimiyet kuvvetlendikten sonra Devlet, ceza işlerini inhisar altına alır.

Hun Devleti kuvvetli bir hükümdarlık idi. Merkezî hâkimiyet çok kuvvetli idi. Hun Devleti'nin âmme hukuku seviyesi kabile ittihadı veyahut barbar krallık seviyesinden çok yükseldi.

Onun için Hun Devleti'nin ceza işleri devlet inhisarı olmuştu. Hunlarda Devletin ceza hukuku esasları tespit edilmişti:

- 1) Cürümler ikiye taksim edilmişti: Ağır cürümler, hafif cürümler,
- 2) Ağır cürümlerin cezası idamdı.
- 3) Hafif cürümlerin cezası, suçluların yüzlerini yaralamak, dağlamaktı.
- 4) Tevkif olunmuş maznunlar, muhakemeye kadar hapisshanede mahpus kalırlardı.
- 5) Fakat hiç bir mevkuf hapisshanede on günden fazla kalmazdı.
- 6) On gün zarfında mevkuf ve maznun behemehal muhakeme olunmalıdır³⁴.

§ 64

ÜLKE

"Toprak Devletin temelidir. "

Mete

Mete devrinde Hun ülkesi çok vâsi sahalara şâmindir. Mete, Şimali Çin vilâyetlerini tekrar Türk devletine ilhak etti. Ondan sonra Orta Asya'daki bütün Türk kavimlerini inkıyat altına aldı. Moğolistandan Ural'a ve Hazar denizine kadar bütün Orta Asya Türklerini siyasetçe birleştirdi.

Mete, Bağıtır devrinde Asya'daki bütün Türkçe konuşan kavimler bir merkezden idare olunuyordu. Türk devleti Mançuryadan Ural dağları ile Hazar denizine kadar, Sibiryadan Çine, Tibete ve İrana kadar uzanıyordu.

Çin müverrihleri diyorlar ki, bir şahsı muhakemesiz uzun müddet hapisshanede tutmak Hunların örf ve âdetine mugayirdir. Onun için Hun hapisshanelerinde mahbus azdır.

Rahib Biçurin Op. Cit. p. 15. Cilt I. s. 16.

De Groot, Op. Cit. p. 60.

Bu devirde Türklerin *umumi bir ismi yoktu. Türk ismi dahi bütün ırka şâmil bir isim olmamıştı. Türlü sabada yaşayan Türkler türlü hususî zümre isimleri taşıyorlardı.*

§ 65

HUN DEVLETİNİN İDARİ TEŞKİLÂTI

Hun devleti bir hükümdarlık idi. Devletin başında ırsî bir sülâle bulunuyordu. Hükümdar "Tengri Kut" unvanını taşırdı.

Parlak devirde Hun devleti Şarkî ve Garbî diye başlıca iki kısma bölünmüştü. Her kısmın başında Toki³⁵ unvanını taşıyan "*Tengri Kut*" un akrabasından bir bey (Beylerbeyi) bulunurdu. Her kısım birçok Beyliğe yahut vilâyete taksim edilmişti. Her Beyliğin başında muhtelif unvanlar taşıyan Beyler bulunuyordu.

Ceman 24 Beylik (Vilâyet) vardı. Beylikler binbaşılık, yüzbaşılık ve onbaşılıklara bölünmüştü. *Vilâyet başındaki Prens ve Beyler aynı zamanda idare ettikleri sabadaki askerî de reisi idiler. Yani Hun Devleti'nin bütün teşkilâtı askerî bir teşkilât idi. Ve bütün millet askerdi.* Aynı zamanda hem askerî hem idarî reis olan Beyler arasında bir mertebe silsilesi ve gayet sıkı bir inzibat vardı. Onbaşılar yüzbaşılıklarına, yüzbaşılar binbaşılıklarına, binbaşılar tümen (onbin) başlıkları olan vilâyet beylerine, vilâyet reisleri Tokilere, Tokiler de Tengri-Kut'a tâbi idiler. Aynı zamanda *bütün beyler doğrudan doğruya Tengri Kut'a tâbi idiler. Bütün işlerde bütün Hunlar Tengri Kut'un vasıtasız emir ve işaretlerine mutlak bir surette itaata mecburdu.*

Vilâyet başında bulunan Beyler vilâyet dahilinde, vilâyetin dahili idaresinde bir nevi muhtariyete maliktiler. Hun Devleti'nin vilâyetleri birer muhtariyetli beylikler mahiyetinde idi.

Fakat bu muhtariyet Devletin siyasî vahdetini ihlâl edecek bir şekil almaması, bir taraftan Tengri Kut'un emirlerine ahalinin, mülkî ve askerî bütün memurların mutlak itaat vazifesi esasile, diğer taraftan da millî içtimalar vasıtasile temin edilmişti.

§ 66

HUN DEVLETİNDE AHALİ

Hun devletindeki ahaliyi türlü bakımdan taksim etmek mümkündür: İrkî bakımdan, iktisadî bakımdan, hürriyet ve hukuk bakımından.

Bu Toki kelimesinin eski Türkçe Tokri = doğru kelimesinin Çince telâffuzundan başka bir şey olmadığı yukarıda izah edilmişti.

I. Irkı bakımından abali: Irk ve milliyet bakımından vâsi Hun ülkesinde iki türlü zümre vardır: Biri Türk ırkına mensup olan Türkçe konuşan kavimler. Bunların başında hâkim kavim olan Hunlar kendileri idi. İkinci zümre Türk ırkına³⁶ mensup olmayan kavimler. Hun Devleti'nin şarkındai 1) Tung-Hu, Uhuvan ve Sien-pi gibi isimlerle anılan Mançurya da yaşayan kavimler, 2) bugünkü Moğollar'ın selefleri, 3) Şarkî ve Garbî Türkistan'da yaşayan İranî unsurlar, hepsi Türk olmayan, fakat Hunlara tâbi kavimlerdi.

Bu devirde Hun ismi bütün Türkçe konuşan kavimlerin umumî, resmî ismi olmuştu. Fakat Türkçe konuşan Hunlar arasında da oturdukları saha, lehçe ve bazı mahallî an'anelerce birbirinden farklı kavimler vardı. Hun Devleti'nin parlak devrinde Mete sülâlesine tâbi Türk kavimleri şunlardır:

I. Hukutlar: Bu zümreyi Çinliler, bidayette Hukut, sonra türlü devirde türlü isimlerle yâd etmişlerdir. Nihayet bunlar *Uygur namile şöbret bulmuş* Türk kavimidir. Bunlar Moğolista'nın şimalinde bulunan Tannuola dağlarının cenubundan Sarıırmağa kadar, Şarkî Tiyen-Şan'dan Tarım nehri mansıbına kadar uzanan sahayı işgal eden Türklerdi. *Bunlar Hun Devleti'nin en kalabalık unsurunu teşkil ediyorlardı.*³⁷

Hun devletini kuranların da bu Türk zümresine mensup olduğu anlaşıyor.

II. Ting-lingler: Bu Hukutların şimalinde Tannuola havalisinde Ting-Ling adlı bir Türk kavmi oturuyordu.

III. Kırgızlar: Yenisey ırmağı civarında Kırgızlar (Bugünkü Karakırgızların eslâfi) oturuyordu.

IV. Türk ve Karluklar: Altay dağlarından Tarbagata'ya kadar uzanan sahada bilâhare *Türk ve Karluk* isimleriyle tarih sahnesine çıkacak olan Türk kavimleri oturuyordu.³⁸

V. Yüeci'ler: Çin Türkistanı'nın şarkında Çin'in şimali garbisinde bilâhare Tangut ismiyle malûm olan sahada *Yüeci Türk'leri* oturuyordu.³⁹

Burada Türk ırkından muradım antropolojik mânadaki ırk değil sadece "Türkçe konuşan insanlar zümresidir.

³⁷ Biçurin, Op. Cit. p. 17 - 23. De Groot, Op. Cit. p. 61, 79.

³⁸ Rahip Biçurin, Op. Cit. I. s. 16-17: De Groot, Op. Cit. 61-62.

³⁹ Klaproth, "Tableaux historique de l'Asie" S. 101.

Deguines, "Histoire des huns, des Turcs et des Mongols" un Türkçe tercümesi cilt I. Sahife 182.

O. Franke, Beiträge p. 21-41.

Mete Bağatır devrinde (M. E. 209-174) Yüeci'ler Hanlara tâbi olmuşlardı. Bağatır'ın halefi Kıyuk devrinde Yüeci'ler isyan ettiler, fakat müthiş bir surette inhizama uğradılar; bundan sonra Yüeci'lerin küçük bir kısmı Tibet'e kaçtı, ekseriyeti ötedenberi oturdukları saha olan Tangut ülkesini bırakıp garbe doğru yürüdüler ve Garbî Türkistan'da İnci (Sirderya) ırmağının orta mecrasından Hazar Denizine kadar uzanan sahada yerleştiler. Bilâhare bu Türk zümresi Türkistan ile Şimalî Afganistan'ın bir kısmına şamil bir devlet tesis etti.

IV. Usunlar: Balkaş gölünün cenubundaki İli ırmağı havalisi *Usun* Türkleri'nin vatanı idi. *Usun* Türkleri kalabalık bir kavimdi. Payitahtları bugün Yedisu vilâyeti ismiyle malûm kıtanın Şarkî kısmında bulunuyordu. Usunlar harp zamanında 188.000 kadar asker çıkarabiliyorlardı.⁴⁰ Memleketleri, dağlar, göller, nehirlerle dolu gayet münbit bir saha olduğundan, Usun'lar çok müreffeh bir Türk zümresini teşkil ediyorlardı.

Zenginlerinin 4-5 bin atı olurdu. Usun'lar örf ve âdet cihetinden Hunlara (hâkim zümreye) çok benziyorlardı. Her devirde Türkler arasında görüldüğü gibi, Usun'lar arasında da mavi gözlü sarışın tiplere de tesadüf olunuyordu.

Usunlarda kullanılan resmî unvan ve lâkaplar arasında *Yabgu* ve *Beg* unvanlarına da tesadüf ediyoruz.⁴¹ Menşeleri bir kurt olduğuna dair efsaneler, Usunlar'da da vardı.⁴²

VII. Kangli'lar: Garbî Türkista'nın şimalî kısmında, Kazak - Kırgızların oturduğu sahalarda Hunlardan sonraki Türk İmparatorluğu devrinde On-ok, Kutlug sülâlesi devrinde Türgeş, İslâmiyetin intişarından sonraki devirde türlü zümrelere bölünmüş, türlü kabile ittihatları teşkil ederek türlü isimler almış, Oğuz Han destanında Kangli ismiyle yadedilmiş olan Türk zümreleri oturuyordu.⁴³

Mete, bütün bu Türkleri birleştirdikten sonra, bir muvaffakiyetli muharebe neticesinde Çinli'leri de vergiye bağladı. Çinliler her sene Hunlara muayyen miktar ipekli kumaş, hububat vermek ile mükellef idiler. Mete Çin hükümdarının kızıyla evlendi.

⁴⁰ Klaproth, Op. Cit. p. 164.

Marquart, "Osttürkische Dialektstudien" II. Kapitel: Über das Volkstum der komanen. Berlin, 1914. Sayfa 68-69.

⁴² Klaproth, Op. Cit. 164.

⁴³ Kangli, Peçeneg, Kimak, Kıpçak, Kun, Kayı gibi Türk kavimlerinin menşei, birbirine münasebeti ihtilaflı meselelerdir. Biz burada bu hususta uzun izahlara girişmeyeceğiz. Alâkadar olanlara J. Marquart'ın şu eserini gösterebiliriz: Über das Volkstum der Komanen. In Osttürkische Dialektstudien. Berlin 1914.

Mete'nin bütün tarihi hizmeti, bir taraftan bütün Türk kavimlerini bir idare altında birleştirmiş olması, diğer taraftan Türklerin kendilerine mahsus kuvvetli, sağlam devlet teşkilâtı esaslarını takviye ve ihya etmiş olmasıdır.

§ 67

İKTİSADÎ BAKIMDAN AHALİ ARASINDA ZÜMRELER

İktisadî bakımdan da Hun Devleti'nin ahalisini ikiye taksim mümkündür. Bir kısmı muayyen bir yerde sakin, ziraatle uğraşan Türklerdir.

Çinî Türkistanı'nda yaşayan Cenubî Uygurların selefleri, hâkim zümre olan Hunların büyük bir kısmı⁴⁴ Kırgızlar ve Garbî Türkistan'ın münbit sahalarında oturan Türkler bu zümredendir.

Göçebe Türkler: Hunlara tâbi Türklerden bazıları, Hunların da bir kısmı, çok hayvan besledikleri için, hayvanlarına otlak temin etmek üzere senenin muhtelif mevsimlerinde oturdıkları yerleri değiştirirlerdi. *Fakat bütün Hunlar münhasıran hayvan beslemekle yaşayan göçebe bir millet değildiler.*

Bunlar ekin eken bir kavimdi. Her Hunun bir tarlası (arazi parçası) vardı.⁴⁵

Hunlarda türlü sanatlar da inkişaf etmişti. Hunlar deriden, yünden elbise yapmasını, demirden âlet ve silâhlar, altından türlü ziynet eşyaları imal etmesini bilirlerdi. *Hun payitahtı civarında silâhlar imaline mahsus müteaddit imalâthaneler vardı.*⁴⁶

§ 68

HUKUK BAKIMINDAN AHALİ

Hun Devletinde sınıf var mı idi?

Bu suale kat'î surette cevap vermek imkânsızdır.

⁴⁴ Çinin en eski tarihî eserlerinden olan Şiki de Hunların pek kadim devirlerdenberi ziraatle uğraştığını gösteren bir kayıt vardır: Çinin en eski sülâlelerinden Hia sülâlesi (bu sülâle M.Ö. 23 üncü asırdan 19'uncu asra kadar hükûmet sürmüştür) nin sukutu senelerinde bu sülâleye mensup bir hükümdar ziraat nazırını azletmiştir. O zaman bu ziraat nazırı Cong'lar (o zaman Çinliler Hun'lara Cong diyorlardı) arasına kaçmış ve Hunlar arasında ziraatin inkişafına hizmet etmiştir. De Groot, Op. Cit. p. 4.

⁴⁵ Klaproth, Op. Cit. p. 101.

⁴⁶ Deguiques, Op. Cit. I, p. 201 (Türkçe tercümesi).

Muhakkak olan şudur: Hun Devletinde ve Hunlardan sonra kurulan Türk devletlerinde ırsî sınıf yoktur.

Her fert, her nefer en yüksek kumandan derecesine kadar yükselebilir. Fakat bu esas, mutlak değildir. Bunun istisnaları vardır.

Evvelâ hâkim Tengri Kut'lar sülâlesine mensup olan şahıslar imtiyazlı zümredir. Bilhassa Mete'nin kurduğu teşkilât bir aristokratlaşma teşebbüsü telâkki olunabilir.

Çünkü Mete, bütün büyük Devletlerin başına vali olarak kendi akrabasını tayin etmiş bulunuyordu.⁴⁷

Vilâyet başındaki beyler yüksek bir sınıf teşkil ediyordu. Bunlar on bin askere kumanda eden beylerdir.

Bunlardan aşağı beyliklerin ırsî olduğuna dair bir kayıt yoktur. Kalan ahalinin ekserisi müsavi hukuka malik hür insanlardır. Her fert zekâsı, hizmeti ve bilhassa harplerde gösterdiği yararlıklar sayesinde en yüksek derecelere çıkabilir. *Fakat devlet ahalisinin ekseriyetini teşkil eden hür insanlardan başka, elbette, bütün kadim devir camialarında olduğu gibi Hunlarda da esirler vardı.*⁴⁸

Bunlar harplerde esir edilmiş yabancı milletlere mensup insanlardı: Tunghu, Çinli vesaire.

Bunlar mülk sahibi olan Hunlar için çobanlık etmek ve tarlalarda çalışmak gibi hizmetler ifa ederlerdi.⁴⁹

Her Hun askeri, diri olarak eline geçirdiği düşmanı kendisi için esir etmek hakkını haizdi.⁵⁰

Parker, Op. Cit. p. 22. De Groot, p. 55, 56.

Klaproth, Op. Cit. p. 102: Deguines, p. 184: Biçurin, p. 17: A. Bernştam, iz istoriyi Hunov. Sovetskoye vostokovedenie, I, p. 56-57.

⁴⁹ Klaproth, Op. Cit. p. 102.

⁵⁰ Parker, Op. Cit. p. 20.

FASIL III

§ 69

HUNLARDA MİLLETLER ARASI HUKUK ESASLARI VE MİLLETLER ARASI MÜNASEBETLER

Çin vakayinamelerinde Hunların Çinlilerle olan siyasî münasebetlerine dair pek çok kayıtlara tesadüf ediyoruz.

Bir taraftan Hun hükümdarları tarafından Çin hükümdarlarına yazılmış mektuplar⁵¹, diğer taraftan Hunların Çinlilerle akdettikleri muahedeler bize Hunların milletler arası münasebetleri ve bu münasebetlere dair telâkkileri hakkında vazıh bir fikir edinmek imkânını vermektedir.

Bu bakımdan bilhassa büyük Mete'nin Çin İmparatoru *Hiao- Wen*'e yazmış olduğu bir mektup dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir.

Bu mektubu ve milâttan önce 47 de Hun hükümdarı *Huhanya* ile Çinliler arasında akdedilmiş bir muahedenameyi burada aynen dercetmeyi faydalı buluyoruz.

Büyük Mete'nin M. Ö. 176 da Çin İmparatoru Hiao Wen'e yazmış olduğu mektup

TANRI tarafından tahta çıkarılmış BÜYÜK HUN TENGRİ KUTU⁵² Çin İmparatorunu selâmlıyor ve ona sağlık temenni ediyor. İmparator cenaplarından geçenlerde, aramızda sulh ve sıhriyet münasebetleri tesisine dair mektup alınmıştı. Bu mesele her iki tarafın arzusuna muvafık ve mektupların muhteviyatına uygun bir surette hallolunmuştu.

Son zamanlarda sizin huduttaki memurlarınızın (bizim) Garbi Tokiprensi tahkir etmesi neticesinde, Toki prensi benim müsaademi almadan Ilu - Heu Nançju⁵³ vesairelerin teşvikile, Çin memurlarıyla müsademeye başlamış ve

Biçurin ve De Groot'un eserlerinde Hun hükümdarları tarafından Çin imparatorları yazılmış mektupların metni aynen dercedilmiştir.

⁵² Tengri Kut unvanı hakkında s. 59, not 20 de izahlar vardır.

Bu ismin bu imlâsı Biçurin'e göredir. (Biçurin, Op. Cit, 22. De Groot, bu ismi Ho-gi-lo-Ho-lan-si şeklinde yazıyor. (De Groot, Op. Cit. p. 76).

bu suretle iki hükümdar arasında akdolunmuş muahedelerin hilâfına hareket etmiş, aramızdaki biraderlik münasebetlerini ihlâl etmiş ve Han sülâlesini komşu bir devlete karşı düşman bir vaziyete koymuştur. Çin İmparatorunun iğbirarını gösteren iki mektubu alınmıştır. Cevap mektubunu hâmil olan sefirimiz dahageri dönmemiştir. Keza Çin elçisi de avdet etmemiştir. Bu ahval, iki komşu ülke arasındaki bu suitefehhüm, bazı arzu edilmeyen hareketleri mucip olmuştur.

Muahedeye mugayir hareket bir takım küçük memurların hatası neticesi olduğundan, ceza olmak üzere Toki Prense Yüceiler üzerine yürümeyi emrettim.

Tanrının yardımı, askerlerimizin sıhhat ve afiyette, atlarımızın kuvvette olması sayesinde ordularımız Yüceiler üzerinde büyük bir zafer kazanmışlar, kılıçlarımızın keskinliği sayesinde onları itaata mecbur etmişlerdir. (Bundan başka) son zamanda Orta Asya'da Lölân, Usun, Hukut⁵⁴ vesair, ceman 26 kavim ve ülkeyi hâkimiyetimiz altına aldık. Bu ülkelerin bütün ahalişi bizim ordularımızda asker oldular, bütün bu kavimler bizimle bir ev (bir halk) teşkil ettiler.⁵⁵

Şimal ülkelerinde emniyet ve asayiş temin ettikten sonra harplere nihayet vermek, askeri istirahat ettirmek, atları otlatmak niyetindeyim. (Sizinle) aramızda olup geçmiş vak'aları unutarak eski muahedeyi tecdid etmek istiyorum, tâki eskiden olduğu gibi hudutlardaki ahali sulh içinde rahat yaşasın, ufak çocuklar büyüsün, ihtiyarlar ömürlerinin sonuna kadar rahat yaşayabilsinler. (Milletler) batından batına sulh ve asayişten istifade etsinler.

Şimdiye kadar Çin İmparatorundan cevap alınmamış olduğundan bu mektubu saray nazırı He-u-Tsien⁵⁶ vasıtasıyla gönderiyorum. Onunla birlikte bir deve, iki binek at, sekiz araba atı gönderiyorum. Eğer İmparator Hunların Çin hududuna yaklaşmalarını istemiyorsa, hudut memurlarına ve hudut ahalisine huduttan uzaklaşmalarını emretmelidir.⁵⁷

Bu kelimeyi O. Franke Hukie okuyor. (Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Chythen Zentralasiens Berlin, 1904, sabife 14). De Groot da Hukut okuyor ve bundan murat bilâhare Uyğur ismini alan Türk kavmidir diyor. (De Groot Op. Cit. s. 79). Kukie (Hokut) den murat gelecek devirlerin Uyğurları olduğunu Sinolog Hirt de kabul ediyor. Über Wolga Hunne und Hiung-Nu, Munich akademisi lisaniyat şubesi mazbataları II. Sahife 270, 1994. Bu fikir kabul edilirse ta Mete devrinde Uyğurların (Dokuzoğuzların) Hunlara tâbi olduğu ispat edilmiş oluyor.

⁵⁵ Burada Mete Bağatır Moğolistan'dan Hazar denizine ve Ural'a kadar uzanan sahada yaptığı fütuhtan bahsediyor.

⁵⁶ Bu sefirin ismini De Groot yukarıda gösterilmiş şekilde yazıyor. (De Groot, Op. Cit. p. 77). Biçurin ise Lan-çjun sidutsen şeklinde yazıyor. Biçurin, Op. Cit. p. 22-24.

⁵⁷ Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 22-24. De Groot, Op. Cit. p. 76-77.

Bundan iki bin sene evvel yaşamış bir Türk hükümdar ve Serdarının beynelmilel vazife ve münasebetlere dair fikirlerini gösteren mektup budur. Bu mektuptaki fikirler ancak Mete Bagatır'ın kendi fikirleri değil *o devirdeki bütün şuurlu Türklerin müsterek fikirlerinin bir ifadesidir*.

Bu mektubu yazmaya sevkeden tarihî ahvali uzun uzadıya izah edecek değiliz. Zaten mektuptan bu sebep anlaşılıyor: İki devlet arasındaki hudutta vuku bulan bir hudut hâdisesi neticesinde iki eski dost devlet arasındaki münasebet gerginleşmiş bulunuyordu.

Çinliler hududa yakın yerlerde tahşidat yapmışlardı.

Mete bu tahşidatın kaldırılmasını istiyor, aksi takdirde Çine taarruz edeceğini bildiriyor; aynı zamanda bu münasebetle kendisinin son zamanlarda yaptığı büyük fütuhattan Çinlileri haberdar etmeyi faydalı buluyor.

Bu mektubun muhteviyatı ve üslûbu Çin sarayında aynı zamanda hiddet ve korku uyandırdı. Saray büyüklerinden bir kısmı İmparatora, Hunlara harp ilân etmeyi tavsiye ediyor, diğerleri ise âhiren Orta Asya'da büyük fütuhat yapmış, bütün Türk kavimlerini itaati altına almış olan Mete Bagatır ile muharebe etmenin münasip olmayacağını, Hunları mağlûp etmenin imkân haricinde olduğunu, en makul hareket tarzı Hunların huduttan Çin askerinin çekilmesi şartıyla, teklif ettikleri sulhü memnuniyetle kabul etmek olduğunu söylüyorlardı. Uzun müzakerelerden sonra bu son fikir kabul olunmuştur.

Çin İmparatoru karşılık mektubunda Mete'ye: *"Fikirlerinizi çok doğru buluyorum. Kadim devirlerin mukaddes büyük hükümdarları da bu tarzda düşünmüşlerdir"* diyor.⁵⁸

İmparator mektupla beraber Mete'ye pek çok hediyeler de gönderiyor. Mete'nin mektubu milâttan önce 176 senesinde yazılmıştır. Büyük Mete M. Ö. 174 de vefat etti. Mete 35 sene hükümet sürmüştür.

Tarihi devirlerde birinci defa olarak dağınık Türk kavimlerini siyasetçe birleştiren, Türklere muntazam bir teşkilât bahşeden Mete Bagatır, Asya Türkleri tarihinin birinci büyük simasıdır. Onun için Metenin büyüklüğünü Şarkî Hun tarihile uğraşmış olan bütün müverrihler hissetmiştir.

Türk destanlarında Oğuz Han ismiyle malûm olan büyük Türk kahramanının menkıbesi Mete'nin destanlaştırılmış hal tercümesi olduğu fikri ileri sürül-

müştür.⁵⁹ "A thousand years of the Tartars" adlı eserinde İngiliz sinologlarından PARKER, Mete'den bahsederken diyor ki: "*Mete tarihin en büyük fatihlerinden biridir. Asya'nın öbür ucunda vukubulan bu fütuhata kıyasla CYRUS, İSKENDER, DARIUS, ÇESAZ, POMPEIUS*- ların furihatı daha büyük bir miyasta değildir. Kısası, Uzak Şarkın tarihi (da) Uzak Garbin tarihi kadar alâka uyandırıcı mahiyettedir. Elverir ki o tarihi (anlayarak) okumak salâhiyeti mevcut olsun".⁶⁰

Mete devrinde Hunlar siyasetçe Çinlilerden daha kuvvetli idiler. Hun İmparatoru Mete, Çin hükümdarına yazmış olduğu mektupların üslubu, gayet nezaketli olmakla beraber âmiranedir. Çin müverrihlerinin eserleri vasıtasıyla Metenin yukarıda gördüğümüz mektubundan başka da Mete ve bazı ondan sonra parlak devirde Hun tahtını işgal etmiş olan Tengri Kut'lar tarafından Çin İmparatorlarına yazılmış bir çok diğer mektupların muhteviyatı bize vasil olmuştur.

Bütün bu mektupların üslubu âmiranedir: Çin imparatorlarının mektupları ise son derece nazik ve hürmetkâr bir üslupla yazılmıştır. M. Ö. 166'da Mete'nin oğlu Kuyuk Tengri Kut'a yazılan bir mektupta Çin imparatoru âdeta yalvararak Hun imparatorundan sulh istiyor.⁶¹

Mete ve onun vârisleri devrinde Hunlarla Çinliler arasında barışsever münasebetler devam etti. Bir müddet sonra Hunlar Çinlileri vergiye bağladılar.⁶²

Yukarıda Hun İmparatoru Metenin Çin İmparatoruna bir mektup nümunesini görmüştük. Şimdi burada Çinlilerle Hunlar arasında akdolanmış bir muahedename örneğini dercediyoruz.

§ 70

MİLÂTTAN ÖNCE 47'DE

Hun hükümdarı Huhanye ile Çin sefirleri Man-Çang ve Çang-Mung Arasında Akdedilmiş Bir Muahedename

Bugünden başlayarak bütün gelecek zamanlar için Çinlilerle Hunlar bir soy teşkil etmek (kardeş olmak), batından batına, nesilden nesile biri diğerini aldatmamak ve biri diğerine hücum ve taarruz etmemek üzere ittifak akdediyorlar. (ve şu esasları kabul ediyorlar):

Mete ile Oğuz Han'ın ayniyeti hakkındaki fikri ilk defa olarak ileri süren âlimin Rus âlimi rahib Biçurin olduğuna yukarıda işaret etmiştik.

⁶⁰ PARKER, Op. Cit. p. 16.

⁶¹ Rahib Biçurin, Op. Cit. I, p. 30-31.

De Groot, Op. Cit. p. 223. Rahib Biçurin, Op. Cit, p. 78.

1) Âkit taraflardan birinin tebaası tarafından, sirkat, haydutluk yapılırsa, mutazarrır olan taraf derhal bu vak'ayı diğer tarafa bildirecek, suçlu cezalandırılacak ve (mutazarrıra) tazminat verilecektir.

2) İki ülkeden biri üçüncü bir devletin taarruzuna uğrarsa, diğeri asker göndermek suretiyle yardım edecektir. Kim andlaşmayı bozmağa cür'et ederse, ona semanın lânetleri olsun. Her iki milletin ahfadı dahi bu muahedeye riayet etsin.⁶³

§ 71

HUNLARDA DEVLETLERARASI HUKUKA AİT ESASLAR

Yukarıda birer numunesini gösterdiğimiz Hunların milletlerarası münasebetlerine dair vesikalardan çıkarabileceğimiz neticeleri şu şekilde hülâsa edebiliriz:

1) *Hun Türkleri'nin diğer devletlerle olan münasebetler hakkındaki fikir ve telâkkileri çok yüksek medeniyet seviyesine erişmiş bir milletin telâkkileridir.*

2) *Hun telâkkisine göre iki devlet arasındaki normal münasebet sulh münasebetidir.*

3) *Milletlerarasındaki münasebetleri tanzim eden muahedelerdir.*

Hubanye (58-40) Asya Hunları tarihinin mühim simalarından biridir. Yukarıda Huhanye'den bahsetmiştik. Burada onun tarihi rolünü kısaca hatırlatmakla iktifa edeceğim.

Milâddan önce birinci asrın ortalarında Hunlar arasında iki türlü cereyan müşahade olunmakta idi. Bunlardan biri Çinliler ile anlaşmak, Çin himayesini kabul etmek cereyanı, diğeri kat'iyen yabancı bir devletin himayesini kabule tenezzül etmemek, tamamıyla müstakil kalmak için bütün gayreti sarfetmek.

Birinci cereyanın mümessili işte bu Huhanye idi.

Hun beylerinin ekseriyeti ikinci cereyanın taraftarı idi. Bunların başında Huhanye'nin biraderi Çi-Çi bulunuyordu.

İki zümre arasında mücadele başladı.

48 senelerinde Moğolistandaki Hun devleti Şimali ve Cenubi diye ikiye bölündü. Şimali Hunlar müstakil kaldı.

Başlarında Huhanye bulunan cenubi Hunlar Çin himayesini kabul ettiler ve devletleri Çin himayesi altında yaşayan nim müstakil bir devlet oldu.

47 de imzalanen muahede işte bu Cenubi Hunlarla Çin arasındaki münasebeti tespit eden vesikalardan biridir.

Sovyet âlimlerinden A. H. Bernştamın iddiasına göre eski Hun sülâlesinin son hükümdarı Uyen Hudi'den sonra 58 de Tengri Kut seçilmiş olan Huhanye Hunlar arasındaki Demokratik cereyanı temsil ediyordu.

A. N. Bernştam, iz İstoriyi gunnov I. V. do H. E.

Sovietskoe Vostokovedenie N I. P. 51-77. Biz bu fikri ispat edilmemiş bir nazariye telâkki ediyoruz.

4) *Harpler bu muahedeleri ihlâlden doğar.*

5) *Muahedelere riayet, insanların kutu si bir vazifesidir.*

6) *Devletler birbirlerine talep ve ricalarını ve şikâyetlerini elçiler vasıtasıyla bildirirler.*

7) *Elçilerin şahsiyeti masumdur. (Elçiye ölüm yok).*

8) *Muahedelere riayeti temin eden müeyyide Tanrı'nın lâneti ve harptir.*

Hunlarda muahedeler gayet bidağî (orijinal) merasimle yapılırdı: Hunlar, muahede akdetmek için gelmiş yabancı sefirlerle beraber bir muakaddes dağın tepesine çıkarlardı.

Evvelâ Kingluk⁶⁴ denilen bir bıçakla beyaz bir at kurban kesilirdi. Kurban kesilirken bir kap içine süt, kırmızı veyahut şarap doldurulurdu. Bundan sonra akit yapacak taraflardan her ikisi vücudunun bir yerinden yara yapardı ve bu kap içindeki kırmızı (süt veyahut şaraba) o yaradan bir kaç damla kan damlatılırdı.

Bundan sonra her iki taraf kılıçlarını, bu içine kan karışmış kırmızı (süt veya şaraba) sokarlardı ve muahedenin esaslarını şifahen tekrar ederlerdi. Bundan sonra muahedeye riayet edeceklerini merasimli bir surette ilân ederek iki tarafın kanı karışmış kırmızı (süt veya şarabı) içerlerdi.⁶⁵

§ 72

HUNLARIN İKTİSADİ HAYATI

Hunların bir kısmı ziraatle uğraşırdı. Kalanları hayvan beslemekle geçinirlerdi. Her Hunun bir arazi parçası vardı⁶⁶. Hunların en çok ettikleri hububat buğday, arpa, darı idi.

⁶⁴ De Groot, Op. Cit. 223. Biçurin, Op. Cit. p.

Bu muahedenin ve Hunların muahede akdetme usullerinden bahseden Çin kaynağı "Kinglu" kelimesini kullanıyorlar ve Çin menbalarından birinde de Kinglu veya Kingluk kelimesinin kıymetli kılıç yahut bıçak'ın ismi olduğu kaydedilmiştir. Zamanımızın tanınmış sinologlarından Fr. Hirt, Kingluk kelimesinin Altaylarda yaşayan Teleut Türkleri'nin lehçesinde bugün dahi mevcut olan Kingrak (iki taraflı bıçak, kama) kelimesine müşâbehetine dikkati çekiyor. Hirt'e göre bu. kelimeye milâddan evvel 1022 senelerine ait vesikalarda da rastlanmıştır. Hirt, The ancient History of China, New-York p. 67.

Radloffun büyük Türk lügatinde de kingrak kelimesi vardır (cilt II, s. 709). Aynı kelime R. S. Shhaw'un "Asketch of the Turk! language" adlı eserindeki kelimeler arasında da vardır (A sketch, II, p. 163. Calcutta, 1878).

Bu Kingluk (Kingrak) kelimesi bize malûm en eski Türkçe (Hunca) kelimedir ve bu kelime Hunların Türklüğünü isbat eden lisanî delillerden biridir.

⁶⁶ Klaproth, op Cit. p. Klaproth eserindeki Fransızca metin şudur: Quelques tribus (des Huns), adonnées à l'agriculture, avaient des habitations plus stable, et des champs dont les limites étaient fixées.

Hun hükümdarları idare ettikleri sahalarda ziraatin inkişafı ve ahalinin işesini temin meselesile çok yakından alakadar olurlardı. Ziraatin inkişafına müsait, münbit olduğu halde ziraat inkişaf etmemiş sahalarda ziraatle uğraşmak üzere ziraatçı "koloni"ler tesis ederlerdi.⁶⁷ Kıtık senelerde halkın işesini temin için, ihtiyat ambarlarını hububatla dolduruyorlardı.⁶⁸

Hunların yalnız hayvan beslemekle geçinen bir kavim olmayıp, Hunların hayatında ziraatin mühim rol oynadığı kurganlarda bulunmuş pek çok ziraat âletlerinden de malûmdur.

Hayvan beslemekle geçinen Hunların en çok yetiştirdikleri hayvanlar da at, inek - öküz, deve, eşek, katır, koyundu. Hunlar bu hayvanların memleket ihtiyaçları için lâzım olan miktardan fazlasını komşu milletlere satarlardı.

Ahalinin mühim bir kısmı hayvan beslemekle meşgul olduğu için, ülkenin ziraî mahsulâtı kurak yıllarda bütün ahalinin işesi için kâfi gelmiyordu. Hunlar lâzım olan zahireyi Çin hududundaki pazarlardan temin ederlerdi.⁶⁹ Hunlar Çinlilerden hububat yerine kendileri Çinlilere davar, deri, yün, yapığı ve ağlebi ihtimal, maden mamûlâtı satarlardı. Ülke ahalisinin işesi için gerek olan gıda maddelerinin ve Hunlara lâzım olan diğer bazı şeylerin bir kısmını vergiye bağlanmış Hunlara tâbi milletler, temin ederlerdi.

Bunlar arasında birinci sırada Çinliler gelir. Çinliler vergilerini ekseriya aynen öderlerdi. Verdikleri şeyler hububat (darı, pirinç), ipekli, diva, pamuklu kumaşlar, bazen ziraat âletlerinden ibaret olurdu.

Miktarı zaman ve mukaveleye göre değişirdi. Çinliler Hun hükümdarlarını Vassal ilân ettikten sonra da vergi vermeye devam etmişlerdir.⁷⁰

Tsien Hanşu, ch. 94.

Tsien Hanşu, ch. 94. Parker, Turcoschythian tribes. China Revue XXV. 1892 - 1895.

G. P. Sosnovski. onaktlodkakh Oglakhtinskavo moglnika. Problemi istoriyi materialnoy kulturi, 7-8. 1933. s. 40. A. Bernştam, Sotsialno-Ekonomiçesiy Stroy Orkhonskikh Turok. S. 71-72.

Yukarıda kurganlardan çıkarılmış eşya hakkındaki § 6 ya bakılsın.

⁷⁰ M. S. 50 senelerinde Çinlilerin Cenubî Hun hükümdarlarına verdikleri aynı vergilerin mikdarı şu şekilde tespit edilmiştir. 10,000 top ipekli kumaş, 10,000 top pamuk kumaş, 25,000 çuval pişirilmiş ve kurutulmuş pirinç, 25,000 inek, öküz, musiki âletleri, Çini kap ve zarflar.

Bundan başka yılbaşı hediyesi olarak Tengri Kuta bin tOp. Tengri Kut'un anasına, büyük beylere ceman on bin top ipekli kumaş, külliyyetli mikdarda altın gönderilirdi. Bıçurin, Op. Cit. 116 - 120.

Çinlilerden başka Hun ülkesinde Mançurya hududunda yaşayan kavimlerden Sien - Pi'lerle Uhuan'lar da Türklere vergi veriyorlardı. Bunların verdikleri şeyler: at, öküz, koyun derilerinden ibaret olurdu.⁷¹ Hunların Şimal ve Garptaki tebaaları Tingling, Usun, ve Çinî Türkistan ahalisinin verdikleri vergiler hakkında sarîh malûmat yoktur. Fakat bunların da bir miktar vergi verdiklerinde şüphe yoktur.

Hunların Türk tebaaları, bilhassa harpte asker çıkarmak suretiyle yardım ediyorlardı.

Hunlar harp için lâzım olan bütün şeyleri kendileri imal ediyorlardı. Payitahtın yakınında pek çok fabrikalar, imalâthaneler bulunurdu. Harp sanatından başka yünden ve deriden elbise hazırlamak, madenden âletler, silâhlar ve ziynet eşyası yapmak sanatları çok inkişaf etmişti.⁷²

§ 73

HUN DEVLETİNİN HUKUKÎ MAHİYETİ

Hukuk tarihi bakımından her siyâsî teşekkülün mahiyetine göre bir hukukî ismi vardır.

Siyâsî teşekküller mahiyetleri itibarıyla tasnif olunmuştur.

Siyâsî ve hukukî tarihleri en çok tetkik edilmiş olan Avrupa kavimlerinin tarihinde biz şu siyâsî teşekkül örnekleri görüyoruz:

- 1) İbtidai kabile ittihatları (oymak birleşmeleri),
- 2) Barbar Krallık,
- 3) Feodal Monarşi,
- 4) Mutlak Monarşi,
- 5) Meşrutî Monarşi,
- 6) Halk hâkimiyeti, Demokrasi.

Biz Asya beşeriyeti tarihinde dahi bazı farklarla aynı inkişaf safhalarını görüyoruz.

Hun Devleti teşkilâtı yukarıda zikredilmiş siyâsî inkişaf safhalarından hangisine tekabül ediyordu? Bu mühim bir meseledir.

Biçurin, Op. Cit. s. 154. Deguines, Op. Cit. I, p. 201.

B. KARLGREN, New Stude Studies on chinez brones. Bulletin of the Museum of far eastern Antiquities, n. 9,

Her şeyden önce muhakkak olarak şunu söyleyebiliriz:

Mete devrinde Hun teşkilâtı kat'ıyyen kabile ittihadı değildir. Vakıa Mete'den önce ve Mete'den sonra, hattâ Mete devrinde Mete'ye tâbi bazı Türklerde kabile ittihadları mevcuttu. Bilâhare Uygur ismini alacak olan daha doğrusu kendilerine Uygur ismi verilecek olan Tölös Türklerinde bu kabile esası ve kabile ittihadları şeklinde birleşmeler çok mühim rol oynamıştır. Fakat Mete devrinde ve ondan sonraki parlak devirde Hun camiası Hun devleti kabile ittihadı değildir.

Hun devleti gelişmiş bir devlettir, bir monarşidir.

Ahaliyi idare eden kabile reisleri değil, merkezî hükümdar tarafından tayin olunmuş şeflerdir, hâkim sülâlenin akrabasıdır.

Kanaatıma göre, Mete Devleti'nin kurulabilmesi kabilecilik ananesiyle merkezden idare temayülünün mücadelesi neticesinde son esasın zaferi sayesinde mümkün olmuştur.

Mete devletinde kabile esasının rolü ve ehemmiyeti tâlidir.

Mete devleti bir krallıktır. Fakat ne gibi krallıktır?

Barbar krallık mıdır? Mutlak Monarşi midir? Yahut Feodal Monarşi midir?

Bu suale kâfi cevap verebilmek için garp tarihinde feodalite ismini taşıyan siyâsî teşkilâtın mahiyetini hatırlatmak gerekir.

1) Malûm olduğu veçhile feodal bir memlekette ülkenin arazisi türlü büyüklükte parçalara bölünmüştür. Bunlara fief denir.

2) Her fiefin başında bir senyör bulunuyor.

3) Senyörler arasında bir mertebe silsilesi vardır. Tâbilik ve metbuluk münasebetleri vardır.

4) Bu tâbilik, vassallık, münasebeti merasimle yapılan bir mukaveleden, bir akitten doğar.

5) Senyörleri merkezî krala bağlayan bağ çok gevşektir.

6) Her senyörün kendine tâbi müstakil askerî kuvvetleri vardır.

7) Büyük senyörün ve kralın askeriyle tâbi senyörlerin askerleri arasında rabıta yoktur.

8) Feodalite beyler hâkimiyetidir, Aristokratlıktır.

9) Halk tabakalaşmıştır. Asil denilen bir hâkim zümre vardır. Hâkim zümrenin mümeyyiz vasfı askerliktir.

Bu esaslardan bir çoklarını biz Hun devletinde de görüyoruz.

1) Hunlarda da ülke muhtelif⁷³ Beyliklere bölünmüştür.

2) Hun ülkesinin İdarî taksimatı birer vilâyet olmaktan ziyade birer Beylik, birer fief mahiyetinde idi.

3) Hunlarda da hâkimiyet Beyler zümresinin elindedir ve beyler imtiyazlı bir sınıftır. Devlet aristokratiktir.

4) Hunlarda da hâkim zümre aynı zamanda, askerî zümredir.

Bunlar Hun teşkilâtıyla Avrupa feodalitesi arasında müşterek noktalardır. Fakat Hun teşkilâtını Avrupa feodalitesinden tefrik eden cihetler de vardır:

1) Hunlarda merkezde çok kuvvetli, nüfuzlu bir hükümdar Tengri Kut vardır. Bu hükümdar feodal devirdeki Avrupamn kralları gibi hâkimiyetini tasdik ettirmek için mücadele eden hükümdar namzedi değil, hâkimiyetini tamamen tanıtmış, her istediği tâbi Beyler için kanun olan nafız otoriteye malik bir hükümdardır.

2) Avrupa feodalitesinde türlü senyörlerin askerleri arasında hiçbir rabıta yoktur. Bunlar ayrı ayrı askerî kuvvetlerdir. Hun devletinde de her Beyin ayrı

Avrupa feodalitesinin mahiyeti, tarihi, siyasi ve hukukî teşkilâtı hakkında Avrupada pek çok eser yazılmıştır. Hukuk tarihile uğraşanlarımızın istifade edebilecekleri klâsik sayılan eserlerden en mühimleri olarak şunları zikredebiliriz:

Fustel De Coulanges, *Historie des institutions politiques de l'ncienne France*. P. Roth, *Geschichte des benefizialwesens von den altesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert*.

G. Waitz, *Duetsche Verfassungsgeschichte*.

P. Violet, *Histoire des Institutions politiques et administratives de la France*.

Ernest Meyer, *Mittelalterische Verfassungsgeschichte*.

Deutsche und Französische Geschichte von 9 bis zum 14 Jahrhundert.

Daha muhtasar eserler:

M. Bloch, *La Society feodale*.

Ch. Petit Dutaillis, *la Monarchic feodale, en France et en Angleterre X-XIII siecles*.

Esmein, *Cours elémentaire du Droit français*. Dr. Hans Fehr, *Deutsche Rechtsgeschichte*.

Feodalite hakkında Türkçe yazılmış eser yok gibidir. Feodalitenin mahiyet ve teşkilâtına temas eden eserlerden olarak Cevdet Paşa tarihinin birinci cildindeki (Tertibi Cedit) feodalite hakkındaki sahifelerle Sadri Maksudî'nin "Hukuk Tarihi Dersleri" adlı (eski harflerle basılmış) eserini gösterebiliriz.

askeri kuvveti varsa da bütün bu askerler doğrudan doğruya Tengri Kut'a tâbidir.

Tengri Kut onların âmiridir. Başkumandanıdır. Ona itaatle bütün Beyler ve neferler mükelleftir. Hükümdar da itaat etmeyenleri derhal cezalandırmak hak ve kudretini haizdir.

3) Avrupa feodalitesinde yüksek senyörle vassal arasındaki münasebet merasimle yapılan bir mukaveleye müstenittir. Rabıta mukavelevîdir, hukuku hususiye münasebetidir.

Hun teşkilâtında Beylerin Tengri Kut'a tâbiyeti mukaveleden değil, Tengri Kut'un kuvvet ve otoritesinden hukukça tanınmış hâkimiyetinden doğmuş hukuku âmme münasebetidir.

Hun devleti Avrupa feodalitesinden farklıdır.

O halde Hun devleti merkezî monarşi midir? Evet Hun devleti mutlak ve merkezî bir monarşidir. Fakat bu monarşide feodalite unsurları da vardır. Bu devlet feodalite esaslarıyla telif olunan bir merkezî monarşidir. Bu Türk feodalitesidir. Bunun diğer misallerini biz Selçuk devletinde ve Osmanlı devletinde de görüyoruz.⁷⁴

KİTAP III.

FASIL I

İKİNCİ BÜYÜK TÜRK DEVLETİ

TÜRKLERİN TÜRK İSMİYLE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

§ 74

M. S. ALTINCI ASIRDA¹ KURULAN BÜYÜK TÜRK DEVLETİ

(M. S. 546 - 659)

Milâdî altıncı asırda kurulan büyük Türk devleti. Bu devletin menşei. Türklerin ilk defa olarak Türk ismiyle tarih sahnesine çıkması. Bumin Han. Bu devletin ikiye bölünmesi. Garbî Türk devleti. İstemi Han. Bu Han'ın harici siyaseti. İranlılarla münasebeti. Bizansla münasebeti. Bu devletin inkırazı sebepleri. Türk Devleti'nin yeniden kuruluşu. Kutlug Han. VI-VIII. asır Türkleri devrinde devlet teşkilâtı. Âmme hukuku müesseseleri.

¹ Altıncı asırda Orta Asya'da Devlet kurmuş olan Türklere Çin müverrihleri Tukey ismini veriyorlar. Bu Tukey kelimesi Türk isminin yanlış telâffuzundan ibarettir. Çinlileri takliden müsteşriklerin bir çoğu bu tâbiri kullanmışlardır. Meselâ Deguiques, Klaproth, Biçurin, Stan. Julien, Chavannes ve başkaları. Bazı müsteşrikler altıncı asırdan sekizinci asra kadar iki defa büyük devlet tesis eden Türklere *Göktürk* ismini vermişlerdir. Bu isimlerden hiçbirisi Türkler tarafından kabul olunamaz. Çinlilerin yanlış telâffuzundan başka bir şey olmayan Tukey kelimesi altıncı - sekizinci asır Türklerine isim olmayacağı izahtan müstağnidir. *Göktürk* tâbirine gelince, bu tâbir de Tukey tâbirinden daha mesud bir tâbir değildir. Bu tâbirin de tarihi bir esası yoktur. Ne altıncı asır Türkleri, ne de yedinci ve sekizinci asır Türkleri *Göktürk* ismini taşımış değildirler. Bu "*Göktürk*" tâbirinin menşei şudur: Orhon Kitâbeleri'nin bir yerinde (I. E. 3.) şu cümle vardır: *iki ara* (Kadırgan dağlarıyla Demir kapu arasında) *idioksuz Kök Türkler* olurmuş. Burada Kök kelimesi (Gökün eski telâffuzu) sıfattır, Semavî mânasında kullanılmıştır. Katiyen Türkler verilmiş bir isim değildir. Semavî mânasında kullanılmış olduğu da şüphesizdir [Turecica, Thomsen]. Bu cümledeki Kök renk ifade etmesi ihtimali de yoktur. Bu devirde Türkler arasında gök, yeşil, kırmızı, diye bir taksimat mevcut olmadığı malumdur. Bu kelime sekizinci asır Türkleri'nin kendilerini semavî telâkki ettiklerini gösteriyorsa da, isimlerinin göktürk olduğunu katiyen ispat etmiyor. Son kurtuluş destanımızı bir âbideye hâk etmek ve o kitâbeye "Büyük bir kılavuzun riyaseti altında 1922 de asil Türkler vatanlarını istilâ etmiş olan düşmanları taredtiller" şeklinde bir cümle dercetsek "Asil Türk" Anadoluyu kurtaran Türklere isim olduğunu gösterir mi? Katiyen. Buradaki Asil kelimesi Türklerin haklı olarak kendilerini asil telâkki ettiklerini gösterir, fakat kurtuluş mücadelesinden evvel ve ondan sonra yaşayan

Yukarıda bahsettiğimiz Asya Hunları Devleti'nin dağılmasından sonra Moğolistanda Syenpi devleti kuruldu. Syenpi devletini kuran milletin hangi ırka mensup olduğu kat'î bir surette tespit edilmiş değilse de, bu milletin Türkten gayri bir millet olduğu tahmin olunmaktadır. Ağlebi ihtimaline göre Syenpi'ler bugün Mançu ismiyle malum milletin selfleri idiler.

Syenpi'lerin hâkimiyeti devrinde eskiden Hun Hükümdarlarına tâbi olan Türk kavimlerinin çoğu bu yeni sülâleye itaat etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Syenpi sülâlesinin mensup olduğu ırk hangi ırk olursa olsun, bu devlette hâkim zümre gene Türklerdir. Ağlebi ihtimal devlet lisanı da Türkçe idi. ²

Syenpi devleti IV. asrın nihayetine kadar devam etti.

Bundan sonra M.S. 400 tarihlerine doğru Moğolistan'da Ju-Jan devleti teessüs etti. Bu devletin başında dahi Türk ırkından başka bir ırka mensup sülâle

Türklerden farklı bir *Asil Türk* adlı bir zümre mevcut olduğunu ispat etmez.

Orhon Kitâbeleri'nde Kök kelimesinin rolü misal için aldığım cümledeki Asil kelimesinin rolünden farklı değildir.

Orta Asya Türkleri kendilerini semavî telâkki etmişlerdir, fakut semavî Türk onların isimleri olmamıştır.

Bu Kök Türk tâbirini ilk defa Orhon Kitâbeleri lisanına isim olarak W. Bang ileri sürmüştür.

Über die Köktürkische Inschrift auf der südseite des Rül-Tâgin denkmals, Vorwort, Leipzig, 1896).

Bundan sonra bu tâbiri Le coq terviç etti:

(Köktürkische aus Turfan. Sitz. K. P. Akadem. Wiss. 1009).

Bu tâbiri Thomsen kabul etmedi. Butâbirin ne Kutlug Türklerine ve ne de kitâbe lisanına isim olamayacağını esaslı delillerle ispat etti (Thomsen, Turcica, s. 20).

Radloff ise Orhon Kitâbeleri başındaki yukarda gösterilmiş cümlede kök kelimesinin mevcudiyetini bile inkâr ediyor.

Bu âlim kök kelimesi yerine burada öküs (çok) kelimesi yazılmış olduğunu iddia ediyor. Kitabelerde mevcudiyeti bile şüpheli olan kök kelimesini Türk ismine ilâve etmekte ne bir fayda, ne de bir mâna vardır.

Muhtelif devrelerde büyük devletler tesis etmiş olan asil ırkımızın ismini yabancı milletler türlü şekilde tahrif ederek beşeriyet tarihinde Türk isminin daha evvel parlamasına mâni olmuşlardır. Uzun müddet Türk ismi başka isimler altında gizlenmiştir. Tarihte birinci defa olarak ecnebilere dahi (Cinlilere ve Şarkî Romahlara bu isim malûm idi) sadece Türk ismiyle malûm olan altıncı asır Türklerine Türk demeyip te Kök Türk demekle ne kazanıyoruz?

Türkler semavidir, diyebiliriz "semavi Türkler"! isim yapamayız. Çünkü bu Türk'ü küçültür. Ahmet zekidir denildiği zaman Ahmedin zekâsı anlaşılır. Halbuki "Zeki Ahmet" bir lâkap olursa Ahmedin zekâsını isbat etmez, belki de bilâkis.

² Paul Pelliot, bu kitabın müellifine yazdığı bir mektupta Syenpi'lerin Türklüğünden bahsediyor.

hükûmet sürüyordu³. Milâdî 400 senelerinde bu devlet Şarkî Asya'nın çok kuvvetli bir devleti idi ve tamamıyla müstakil idi. Moğolistan'la Çini Türkistan'da yaşayan bütün Türk kavimleri bu sülâleye tâbi idi.

Ju-Jan'ların Hanları Çini Türkistan'da oturuyorlardı. Bu devletin sahası Mançuryadan Çini Türkistan'da kâin Karaşara kadar uzanıyordu.⁴

§ 75

TÜRKLERİN TÜRK İSMİYLE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Altıncı asrın ortalarına doğru Altay dağlarında zümre isimleri dahi Türk olan bir Türk kavmi yaşıyordu.

Altay dağlarının münbit ve demir ve altın madenlerine malik vâdilerinde yerleşmiş olan bu Türkler uzun müddet sulh ve refah içinde yaşayabilmiş olmaları sayesinde nüfusça çoğalmış, medeniyetçe de çok ilerlemiş bulunuyorlardı. Aynı zamanda hem ziraat hem sanatla uğraşan bu yerleşik Türkler bilhassa madencilik sahasındaki maharetleriyle şöhet bulmuşlardı.

Demir, bakır ve altın madenlerini yerden çıkarmak, eritmek ve türlü madenlerden türlü aletler, silâhlar ve ziynet eşyası imal etmek hususunda çok ilerlemişlerdi.

Nüfuslarının çokluğu, medeniyetlerinin yüksekliği, sanat sahasındaki maharetleri sayesinde bu Türkler altıncı asrın ortalarına doğru Orta Asya'nın en medenî ve en kuvvetli Türk zümresini teşkil ediyorlardı.

Yukarıda görüldüğü veçhile, bu devirde (altıncı asır ortalarında) Şarkî ve Şimalî Asya'daki bütün Türk kavimleri gibi Altay Türkleri de Ju-Jan hükümdarlarına tâbi idiler.

Altay Türkleri Ju-Jan'lara vermekle mükellef oldukları vergileri madenden yapılmış âlet ve silâhlar vermek suretiyle öderlerdi. Medeniyetçe çok ilerlemiş olan Altay Türkleri için barbar telâkki ettikleri Ju-Jan'lara tâbi olarak yaşamak millî gururlarına dokunan bir durum idi. Altay Türkleri bir müddettenberi Ju-Jan boyunduruğunu silmek emelini besliyorlardı ve bu emeli gerçekleştirmek için bir fırsat gözetiyorlardı.

Klaproth, Ju-Jan'ların Türkten gayri bir milletin Türklerle karışmasından hasil olmuş bir melez millet olduğu fikrindedir. Klaproth, Op. Cit. p. 99.

Parker ise Ju-Janlann Türk olduğunu kabule mütemayildir. Parker, Op. dt. p. 160-173.

⁴ Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 221.

Bu fırsat ta zuhur etmekte gecikmedi: M. S. 546 yıllarında bugün Moğolistan ismini taşıyan sahanın şimalî kısmında sâkin Türk kavimlerinden Tölös ismiyle malûm⁵ Türkler Ju-Jan'lara isyan ettiler.

Altay Türkleri'nin reisi Bumin, Ju-Jan hükümdarından isyan eden Tölös'leri bastırmak vazifesinin kendisine havale edilmesini istedi. Ju-Jan hükümdarı bu teklifi memnuniyetle kabul etti.

Altay Türkleri'nin kuvvetiyle Bumin kısa bir zaman içinde Tölös isyanını bastırdı, Tölös'leri inkıyat altına aldı ve bu suretle tâ Hunlar devrindenberi bütün Türk kavimleri tarafından siyasi merkez sayılan Şimalî Moğolistandaki Orhon ve Tola ırmakları havalisindeki Türklere hâkim bir siyasi şef oldu (546).

Bu muvaffakiyetlerden sonra Bumin, Ju-Jan hükümdarı Anakuvay'ın kızına talip oldu. Ju-Jan hükümdarı bu talebi reddetti. Bumin Han'ın elçisine tahkir edici bir surette cevap verdi:

*"Siz bizim demirci kullanmıyorsunuz, bu tarzda konuşmaya (kızım istemeye) nasıl cüret ediyorsunuz?"*⁶ dedi.

Ju-Jan hükümdarının bu muamelesi Bumin beyin hiddetini mucip oldu ise de, büyük Türk reisi hislerini derhal izhar etmedi.

İntikam için fırsat beklemeyi daha muvafık buldu, çünkü Bumin, Türkler arasında tekrar Türk hâkimiyetini tesis ederek Türk kavimlerini siyasetçe birleştirmeye karar vermişti.

Ju-Jan'ları mağlûp edebileceğine emin olacak kadar kuvvet toplamadan Ju-Jan'larla mücadeleye girişmek bu yüksek gayeye ulaşmaya mâni olabilirdi.

Bundan sonra Şimalî Çin'de hükümet süren Garbî Wey (Toba) sülâlesi hükümdarının kızını istedi⁷. Bu Wey sülâlesi de aslı itibarıyla bir Türk sülâlesi idi.

Aslen Türk olan Çin hükümdarı Bumin beyin talebini tereddütsüz is'af etti.

Bumin 551 de Çin hükümdarının kızıyla evlendi. Bu suretle Çin'le itluk ve sulh temin ettikten sonra isyan bayrağını kaldırdı, Ju-Jan'lara harp ilân etti (552 de).

Ju-Jan'lar mağlûp oldular, hükümdarları Anahuvay yeis ve kederinden intihar etti⁸.

Bunlar Hunlar devrinde Çinlilerin Hukut dedikleri ve bilâhare (şimalî) Uygur ismini almış olan Türklerdir. Tölös ismi hakkında aşağıda Şimalî Uygurlar Faslında bazı izahlar vardır.

⁶ Biçurin, Op. Cit. p. 266-267. Parker, Op. Cit. p. 189.

Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 221-222. Klaproth, Op. Cit. p. 115. Türkler Wey (Toba) devletine Tabgac devleti diyorlardı.

⁸ Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 222.

Bu büyük zaferden sonra 552 de Bumin bey Türklerin istiklâlini ilân etti. Yeni bir devlet kurdu. Kendisi *İl-Han* unvanını aldı, zevcesine de "Katun"⁹ unvanını tevcih etti.

Bundan sonra Moğolistanda, Çini Türkistan'da, Cenubî Sibiry'a'da yaşayan bütün Türk kavimleri Bumin Han'a tâbi oldular. Bumin Han derhal yeni kurulmuş devlette teşkilât yaptı, mühim kanunlar vazetti. Muhtelif mansıb ve memuriyetler ihdas etti, devlet içindeki bütün memuriyetleri 28 dereceye taksim etti. Dereceler arasında bir mertebeler silsilesini vazetti.

Bumin Han yüksek gayesine eriştikten sonra çok yaşamadı, bir rivayete göre aynı senede (552'de), diğer rivayete göre 553'te¹⁰ vefat etti.

Bumin Han büyük bir eser bırakmıştı: Mançuryadan Balkaş gölü havalisine kadar, Baykaldan Şeddi Çini'ye kadar uzanan sahayı bir siyasi merkeze bağlayan büyük bir Türk devleti.

Eskiden Ju-Jan'lara itaat eden bütün Türk kavimleri bir Türk sülâlesinin hâkimiyeti altına alınmış, Asya Türkleri'nin büyük bir kısmı siyaset bakımından birleştirilmiş, OrtaAsya'da Hun devrinde olduğu gibi, tekrar Türk hâkimiyeti temin edilmişti.

Bu suretle eski şanlı Hun devleti yeniden ihya edilmiş bulunuyordu.

Bu sefer bu büyük ırk cihan ve tarih sahnesine bundan sonra ebediyen muhafaza edeceği şerefli "Türk" ismiyle çıkıyordu.

Bumin Han'a kadar ancak bir zümrenin ismi olan bu isim bundan sonra bütün ırkın, bütün Türkçe konuşanların ismi oluyordu.¹¹

Katın, asıl mânası bakımından eski Türkçede zevce, es demek olan katun (katın), Han'ın eşi, kraliçe mânasını da ifade ederdi. Orhon Kit. I. E, 25, 31. n, N9. İslâm devrinde yazılmış eserlerde rastladığımız Hatun kelimesi eski Türklerdeki katun'un farsileştirilmiş şeklidir. Halk içinde yaşayan, bidayette eş mânasını ifade eden Katın kelimesi de bilâhare kadın telâffuz olunmaya başlamıştır.

¹⁰ Bicurine göre Bumin Han'ın vefatı 553 de Mart ayında vuku bulmuştu. Biçurin, Op. Cit. I. p. 267, not.

¹¹ Türk isminin menşî nedir? Bu hususta pek çok fikirler ileri sürülmüştür. Biz burada bu fikirlerden ve bu fikirler lehine ileri sürülmüş delillerden uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Ancak bu fikirleri hulâsa etmekle iktifa edeceğiz:

I) Çin müverrihlerince makbul olan Klâsik fikir şudur: Türk ismi ancak altıncı asırda "Tukyu" Türkleri devrinde yayılmıştır. Bu isim ilk defa Altay dağlarında oturan bir Türk kabilesinin ismi olmuştur. Bu kabilenin, bu ismi almasının sebebi de oturdukları sahadaki bir dağın miğfer (casque) şeklinde olması olmuştur. Eski Türkler miğfere Tukyu diyorlarmış. Bu fikir tamamen yanlıştır. Çünkü bugün isbat edilmiştir ki Çinlilerin Tukyu şeklinde tespit ettikleri

Ancak bütün Türk ırkını, bütün Türkçe konuşan kavimleri bir siyasî merkeze bağlamak için Garbî Türkistan ve Şarkî Avrupa Türklerini de inkiyat altına almak lâzımdı. Bu vazifeyi de Bumin Handan sonra onun biraderi ve bütün zaferlerinde arkadaşları olan *İstemi Han* ifa edecektir. *Dört buçuk asır sürmüş esaret ve parçalanma devrinden sonra altıncı asırda Türklerin yeniden büyük bir imparatorluk kurmaları bütün Türk ırkı efradında bir milli gurur hissi uyandırmış olduğu anlaşılıyor.*

Bumin ve *İstemi Han*'ın isim ve şöretleri Türklerin şifahî ananelerinde yaşamış ve bu iki kahraman daima Türklerce milli kahraman telâkki olunmuşlardır. Bumin devrinden 180 sene kadar bir zaman geçtikten sonra yazılmış olan Orhon kitâbeleri bu Türk kahramanlarından ve onların devlet tesis etmek için yaptıkları mücadelelerden şu suretle bahsetmektedir:

"Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında kişi oğlu yaratılmıştır. Kişi oğulları üzerine benim dedelerim Bumin Han ve istemi Han hâkim olmuşlardır. Yükseldikten sonra Türk milletinin kanunlarını tatbik etmişlerdir.

kelime (Türk) kelimesinin bozulmuş eeklidir. Türk kelimesinin her hangi bir Türk lehçesinde miğfer mânasına geldiği tespit edilmemiştir. Bazı âlimler Türkçede mevcut olan takya (serpuş) kelimesinin tukyuya benzemesine istinat ederek Çin rivayetini haklı çıkarmak istemişlerdir.

(E. Blochet, *Le nom des Turks*, Extrait de la Revue de 1 Orient chretien Paris, 1928). Bu fikir de doğru bir fikir değildir, çünkü Türk milletinin İsmi Cince Takya değil, tukyudur. Takya kelimesinin tukyu'ya benzeyişi varsa da Türk kelimesile münasebeti yoktur.

II) Diğer bir nazariyeye göre Türk kelimesi türemek, (halk olunmak, çoğalmak) filinden yapılmış bir ismizattır. Aslı Türükdir. Türük "mahlûk, insan" mâna'nı ifade eder. Vambéry, *Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes*. s. 52. Bu nazariyelerden hiçbiri esaslı değildir. Türk kabilelerinden birinin pek eski devirlerde dahi Türk ismini taşıdığı anlaşılıyor. Roma müelliflerinden Pomponius mela "De situ orbis" adlı eserinde [bu eser milâdî 43 senelerinde yazılmıştır] budin kavminin oturduğu sahanm öte tarafında "Turcae" isminde bir kavimden bahsediyor. (De situ orbis Liv. I, 116), keza Roma müelliflerinden Plinius (Milâdî 23-79) tarihi tabii (Hist Natur.) adlı eserinde Sarmat (Romalılar iskit kavimlerine Sarmat diyorlardı) ırkına mensup kavimler arasında Tyrcæ'leri (Türkleri) de sayıyordu. Bu kayıtlardan pek eski devirlerdenberi Türk kavimlerinden biri Türk ismini taşıdığı anlaşılıyor. Fakat bu ismin bütün Türk ırkına teşmili Bumin devleti teessüsünden sonra vuku bulduğu Şüphesiz gibi görünüyor.

"Türk" kelimesinin mânasına gelince, Uygur lehçesinde eski Türkçede Türk "kuvvet" mânasına gelirdi. Eski Uygur eserlerinde bu mânada kullanılmıştır. (Müller, *Uigurica* II, 167). Mahmut Kaşgarî, "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eserinde (cilt I, sahife 294-295) bu Türk kelimesini her şeyin ortaçağı, yahut ortaçağa erişmesi, diye tercüme ediyor. (Ve huve vasatu idraki külli şeyin) Türk üzüm ödi=yetişmenin vasatında bulunan üzüm zamanı. Türk yiğit = yiğitliğin orta devrine erişmiş yiğit. Bundan anlaşılan Türk kelimesi iki mâna ifade eder: Kuvvet ve kemal (olgunluk).

Dört tarafta çok düşman varmış, asker sevk ederek dört taraftaki çok kavimleri zaptetmiş, çok yerlerde emniyet ve asayiş temin etmiş, başları eğdirmiş, dizleri çöktürmüşlerdir.

Şarka doğru Kadırkan¹² dağlarına kadar, garp tarafında demir kapıya¹³ kiadar (Türkleri) iskân etmişlerdir. Bu iki hır^dut arasında, ok teşkilâtını tanımayan ve kendi Hanından başka kimseye tâbi olmayan¹⁴ Gök Türklerle teşkilât vermişlerdir. (Bunlar) bilgi sahibi Hanlar olmuşlar imiş, Kahraman Hanlar olmuşlar imiş, zabitleri dahî bilgî ve cesur olmuş imiş. Beyler ve bütün halkı da doğru ve âdil olmuş imiş, onun için onlar devleti idare edebilmişler ve idare ettikleri devlette kanunlar vazetmişlerdir. Sonra, nöbetleri gelince vefat etmişlerdir.¹⁵

Bumin ve İstemi Hanlar Tuu isminde bir kabile reisinin oğulları idiler. Tuu büyük *Yabgu* unvanını taşıyordu.

Bumin Han'ın vefatından sonra çok geçmeden Türk devleti iki kısma ayrıldı. Merkezi Moğolistan olan şarkî kısmında Bumin Han'ın oğul ve torunları

Kadırkan bugün Khingan dağları ismi ile malûm Moğolistan ile Mançurya'yı yaran dağların Türkçe ismidir.

¹³ Demirkapı Buhara ülkesiyle Efganistan arasında bir mahaldir.

Orhon kitâbeleri İdioksuz tâbirini kullanıyorlar. Orhon Kitâbeleri'ni, Almanca ve Fransızca tercüme eden müsteşrikler bu sıfatın ifade ettiği mânâyı tayinde müşkülle tesadüf etmişlerdir. Nihayet Orhon Kitâbeleri'ni okuma usulünü keşfeden Wilhelm Thomsen 1916 da neşrettiği bir eserinde bu müşkülü halle muvaffak olmuştur. Thomsen'e göre "idioksuz" kelimesi iki isim ve bir siz edatından mürekkeptir (idi, ok, siz).

"idi" eski Türkçede sahip, yüksek, hükümdar mânasında kullanılmıştır. "Ok" da oymaklar ittihamı, oymak teşkilâtı mânasında kullanılmıştır. İdioksuz, "idi" siz ve "ok" siz demektir, yani Orhon Kitâbeleri'ni yazan idisiz, oksız diyecek yerde "idi + ok siz" demiştir. Bu iki kelimeyi birleştirmekten husule gelen sıfatı kullanmakla Türklerin sahipsiz ve oksız olduklarını işaret edilmiştir. Thomsen, *Turcica*, p. 17-26.

Bu sıfat, "sahipsizlik" ve "oksızlık" (oymaklar ittihamı bulunmaması hali) hangi devir Türklerine aittir? Thomsen bu sıfatların Bumin Han tarafından devlet kurulmasından önceki devir Türklerine ait olduğu fikrindedir (*Turcica*, p. 24). Biz büyük âlimin bu fikrine iştirak edemiyoruz. İdioksuz sıfatı Bumin = İstemi devleti kurulduktan sonraki devrin Türklerine aittir. Türkler ancak bu devirde "idisiz" idiler, müstakildiler, Türklerden yüksek, Türklerle hâkim bir sahip yoktu. Bu devirde Türkler "Ok"sızda idiler. Burada Ok oymaklar ittihamı, oymak teşkilâtı mânasında kullanılmıştır. Hakikaten Bumin—İstemi tarafından devlet kurulduktan sonra oymak ittihatlarının çoğu dağılmıştı, dağılmamış olanlarının da siyasi ve idari bakımdan hiçbir ehemmiyeti kalmamıştı. "Ok"lar (oymak ittihatları) devleti idare edenler nazarında "yok" idi. Onun için Bumin—İstemi tarafından devlet kurulduktan sonra Türkler "idi" siz oldukları gibi "Ok" siz da idiler.

¹⁵ Orhon Kitâbeleri, I E. 1, 2, 3, 4.

hükûmet sürdü, Garbî kısmında ise evvelâ istemi Han, ondan sonra onun ahfadı hükûmet sürdü.

Şarkta Bumin Handan sonra oğlu Kolo Han(552-553)¹⁶ hükûmet sürdü, ona Bumin Han'ın ikinci oğlu Bukan (553-573) Han¹⁷ halef oldu.

Bu devirde Çinde hükûmet süren Çu sülâlesi hükümdarı, Bukan Han'ın kızıyle evlenmişti. Bundan sonra Bumin Hamn üçüncü oğlu Tapu Han¹⁸ (573-583) Bumin tahtına cülûs etti.

Tapu Han devrinin mühim vakalarından biri bu Han'ın Türkler arasında Buda dinini yaymaya çalışmış olmasıdır. Bu Han kendisi Buda dinine sülûk etmekle iktifa etmedi, tebaalarına da bu dini kabul ettirmek istedi. Tapu Han, payitahtı olan Karakurum şehri yerindeki şehirde Buda dinine mahsus mabetler inşa ettirdi¹⁹. Fakat Buda dini bu havalideki Türkler arasında intişar etmedi. Bu Handan sonra gelen Hanların Buda dininde olduğuna dair hiç bir kayda tesadüf edemedik.

Tapu Handan sonra İşbara Han (583-587)²⁰ devrinde Türk devleti inhitata yüz tuttu. Dahilî karışıklıklar, Bumin sülâlesine mensup beyler arasındaki tahta vârislik kavgaları yüzünden Türk Devleti'nin askerî kuvveti gevşedi. Bu şartlar içinde işbara Han, Çinlilerin Türk devletine hücumunu önlemek için Çinlilerin siyasi üstünlüğünü, Çin protektorasını kabul etmeye mecbur oldu (584). Bu 584'de vukubulmuş olan Çinin himayesine iltica Türk Devleti'nin sukutunun başlangıcı oldu.

Kolo'nun Türkçe bir kelimenin çince telâffuzudur. Hangi Türkçe kelimenin bozulmuş şekli olduğu kat'i olarak malûm değildir. Çinlilerin kolosu Türkçe Kara kelimesine tekabül ettiği tamin olunabilir.

¹⁷ Bu Han'ın ismini Chavannes Mu-Han şeklinde yazıyor (Op. Cit. p. 220). Rahip Biçurin ise Muyu şeklindeki imlâyı kabul ediyor (Op. Cit. p. 267). Parker Çin yazısında Kan hecesini ifade eden alâmetin (hieroglyphe'in) Uy hecesini gösteren alâmete çok benzediğinden bu iki heceyi tefrik çok zor olduğunu söylüyor (Op. citp. 182).

Orhon Kitâbeleri'ni okumak usulünü keşfetmiş olan V. Thomsen bu kelimenin Türkçesi Bukan olması ihtimali lehinde bir fikir ileri sürüyor (Thomsen, Turcica, p.19).

Bumin sülâlesine mensup diğer Hanların isimlerinin bazılarının Türkçesi tespit edilmiştir, diğerlerinin hangi Türkçe kelimeye tekabül ettiği malûm olmadığından isimler Çin kaynaklarında nasıl yazılmış ise o şekilde kabul edilmiştir.

¹⁸ Çin kaynaklarında bu Han'ın ismi Topo olarak gösterilmiş ise de çince Topo hecelerini ifade eden alâmetin Kanton eyaleti lehçesinde taput okunduğundan bu taput'un Türkçe Teber kelimesinin bozulmuş şekli olması ihtimali ileri sürülmüştür (Hirt, Nachworte, s. 115).

¹⁹ Hirt Op. Cit. p. 115.

²⁰ Çin kaynaklarında Şapolyo şeklinde imlâlanmış ismin Türkçesi işbara olduğu isbat edilmiştir (Hirt, Op. Cit. p. 117).

Bumin Han sülâlesinin diğer Hanlarından uzun uzadıya bahsedecek değildir²¹.

Bu sülâlenin en milletsever Hanlarından Şepi Han (609-619) Türkleri Çin tahakkümünden kurtarmak için çok çalıştı ise de ondan sonra gelen Hanlar yeniden Çin üstünlüğünü kabule mecbur oldular. Nihayet bu sülâlenin son Hanı Bagatır Şad Kyeli Han (620-630) zamanında uzun ve şerefli bir mücadeleden sonra Türkler mağlûp oldu, Türk devleti yıkıldı (630).

Bumin Han sülâlesinin hükûmet merkezi ötüken²² dağlarıyla Orhon nehri havalisinde bulunan Çinlilerin Holin dedikleri Karakurum²³ denilen mahal idi.

Bumin sülâlesinin Hanlarının isimleri şunlardır:

Bumin Han 546-552. Kolo (İski) Han 552-587. Mukan (Bukan) Han 553-573. Tapu (Topo) Han 573-583. İşbara (Şapolyo) Han 583-587. Çulu Bağa Han 587-588. Tulan Han 588-599. Kimin Han 599-609. Şepi Han 609-619. Çulu II Han 619-620. Bagatır Sad (Kieli) Han 620-630.

²² Çin müverrihleri muhtelif devirlerde Türklük merkezi, Türk Hanlarının makam olarak Tukin, Woutekien, Outekien adlı dağları gösteriyorlar. Çinlilerin Tukin'leri Türk kitabelerinin ötüken dedikleri dağlar olduğu şüphesiz gibi görünüyor. Fakat bu ötüken ismiyle hangi dağlar kastedildiği kat'i surette tespit edilmemiştir. Thomsen göre Ötükenden murad bugün Hangay ismiyle malûm dağlardır. Yahut cenubi Altaydır, diyor. (Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees, p. 152. not 32). Hirt'e göre Ötüken Kentey ile Hangay dağları arasındadır. (Hirt, Op. Cit. p. 33).

Bu devirde Karakurum ismini taşıyan ordugâh bir şehir halinde miydi, değil miydi? Bunu kat'i bir surette söyleyemeyeceğiz, fakat Tapu Han devrinde burada Buda mâbetleri inşa edilmiş olduğuna göre tâ Bumin sülâlesi devrinde Karakurumun bir şehir halinde olduğuna hükmedebiliriz.

²³ Çinlilerin Holin dedikleri mahalden murad Karakurum olduğu bugün isbat olunmuştur.

N. P. Vasilyeff, Kitayskie nadpisi na Orkhonskikh pamiatnikakh v Koşo-Tsay- dame i Kara Balgasune. Sbomik trudov orkhonskikoy ekspeditsiyi, tom III, St. Petersburg, 1897.

FASIL II

§ 76

GARBÎ ASYA TÜRK DEVLETİ

Bumin sülâlesi devrinde Garbî Türkistan, Kazak stepleri ve Şarkî Avrupa Türkleri'nin oturdukları sahalara da Türk ülkesine ilhak olunmuştu. Bu sahaları büyük Türk ülkesine ilhak eden Bumin Han'ın biraderi ve silâh ve zafer arkadaşı İstemi Yabgu olmuştur.

İstemi- Bumin Devleti'nin kurulmasından önce Garbî Türkistan'da garb membalarında Eftalit ismiyle, arab membalarında ise Haytal ismiyle malûm olan *Akhun* denilen Türkler hâkimdi. Akhun devleti de kuvvetli bir devletti. Garbî Türkistan'dan başka Ceyhun nehrinin garp ve cenubundaki sahalardaki ahali de Akhun Hanlarına tâbi idi.

İstemi Han, Akhunları itaat altına alabilmek için İran'la bir ittifak akdetti. Bu suretle Ceyhun nehrinin cenup ve garbindaki sahayı İranlılara bırakmak şartile İranın Haytallar (Ak-Hunlar) la birleşmesi, ittifak etmesi ihtimalini bertaraf etti. Bundan sonra Ak-Hunlara harp ilân etti ve mağlû ettikten sonra Ak-Hunların hâkim oldukları ülkeyi, Garbî Türkistan'ı Türk devletine ilhak etti (M. s. 563 ile 567 arasında).

Garbî Türkistan'ı zaptettikten sonra İstemi Han evvelâ bugün Kazak (Kırgız) Türkleri'nin oturduğu sahayı, biraz sonra da Ural ile İdil arasında ve Karadenizin şimalinde yaşayan bütün Türkleri ve gayri Türk kavimleri de itaat altına aldı.

Bu suretle Çinî Türkistan'dan İdil havzasına kadar, İran'dan Sibirya'ya kadar uzanan büyük bir devlet kurulmuş oldu.

Türk an'anesine göre, Türk Devleti'nin bu garbî kısmı şarkî kısımda hâkim olan Bumin sülâlesine tâbi idi. Fakat bu ancak nazariyede böyle idi. *Hakikatte İstemi devleti müstakil bir devletti, çünkü Türk Devleti'nin İstemi Han'a tâbi olan kısmı hem sahasının genişliği, hem arazinin münbitliği, hem ahalinin çokluğu ve zenginliği bakımından şarkî kısımdan üstündü.*

İstemi Yabgu (İstemi Han bu unvanı taşıyordu) devletine Çinî Türkistan'ın bir kısmı, Çinî Türkistan'dan Hazer denizine ve Ural nehrine ka dar bütün Garbî Türkistan, bugün Kazak-Kırgızların oturdukları sahalardan başka Avrupada Kırım Yarımadası ve Karadenizin şimalindeki, bugün Rusyayı teşkil eden kıtanın cenubî kısmı da dahildi ve bütün bu sahaların ahalisi İstemi Han sülâlesine tâbi idi.

İstemi Han'ın iki payitahtı vardı. Biri Çinî Türkistan'da Aktag,²⁴ diğeri Garbî Türkistan'ın şimalinde Çu nehri üzerindeki Talas şehri idi.²⁵

İstemi Han, Garbî Türkistan Türklerini itaat altına alarak devlet tesis etmekle kalmadı. Hükümdarı bulunduğu sahada yaşayan ahalinin refah ve saadeti ve ziraat ve ticaretin inkişafı için de çalıştı. *İstemi Han altıncı asırda dünyanın en büyük, en kudretli hükümdarlarından biri sayılmaktadır.* İstemi Han'ın zamanındaki bütün büyük devletlerle münasebetleri vardı.²⁶

İstemi Han'dan sonra Garbî Türk devleti tahtına oğlu Tardu Han (576-603) cülûs etti.

Türk ırkının idarî ananesine göre şarkî ve Garbî isimlerde daima ikiye inkısam eden Türk Devleti'nin şarkî kısmında hâkim olan Han Garbî kısımda hükûmet süren Handan üstün sayılırdı. Şarkî kısım Hanı yüksek Han, Kagan addolunurdu. Garbî kısımda hükûmet süren ona tâbi olmalıydı.

İstemi Han, Bumin Hana tâbi olduğu gibi Tardu Han da İşbara Hana tâbi olmalıydı. Fakat geniş, çok münbit ve zengin sahalarda yaşayan medeniyetçe daha ilerlemiş ahaliyi idare eden, babası İstemi Han gibi İran ve Şarkî Roma devletlerde siyâsî münasebetlerde bulunan Tardu Han, şarkî kısımda hâkim olan İşbara Hanı küçük görüyor, onu istihfaf ediyordu. İşbara da Tardu Hanı kıskanıyordu. Çinliler Türk Devleti'nin iki kısmını idare eden Hanlar arasındaki bu rekabet ve husumetten istifade etmeğe karar verdder. Çinliler evvelâ Çin'e daha yakın olan şarkî Türk devletini yıkmak için garb Türklerini tutar gibi hareket ettder.

Muhtelif hareketlerle Tardu Han'a kendisinin İşbara Han'dan daha üstün olduğunu tasdik ettiklerini belli etmeğe çalıştlar.

²⁴ Ektag (Aktag) şehri Çinî Türkistan'da Kuça şehrinin şimalinde Tekes çayı vâdisinde idi (Chavannes, Op. Cit. p. 237).

²⁵ Talas şehri çok meşhur bir Türk şehri idi. Bu şehirden hem Çin seyyahları (meselâ, Hiouen-Thsang, St. Julien, Histoire de la vie de Hiouen-Thsang, p. 59.) hem Arab müellifleri (meselâ Mukaddesi ve diğer Arab müellifleri) bahsetmektedir. Talas hakkında birinci Türk tarihi kongresinin zabıtlarının 391-392 nci sahifelerinde Sadri Maksudi'nin bazı izahları vardır.

²⁶ Bu siyâsî münasebetlerden ileride bahsedeceğiz.

Çin sarayına her iki Han'dan sefirler geldiği zaman evvelâ Tardu Han'ın sefirlerini kabul ederlerdi. Tardu Han'a hediye olarak altından yapılmış bir sancak sapı gönderdiler. *Bu sapın ucu bir kurt başını temsil ediyordu. Türk ananesine göre bu kurt başını temsil eden sancak sapı kullanmak Türklerin en büyük Hakanının imtiyazı idi.*

Çinlilerin Tardu Han'a böyle bir hediye takdim etmekten maksatları, Çinlilerin onu yüksek Hakan telâkki ettiklerine işaret idi.

Çinlilerin bütün bu hareketleri Türk vahdetine, birliğine karşı kurulmuş bir tuzaktı. Türkler bu tuzağa şayanı hayret bir saflıkla düşmekte gecikmediler. Bunun neticesinde Şarkî Türkler içinde muhtelif Türk beyleri İşbara Han'a isyan ettiler, şarkî Hana tâbi beylerden biri Talupian²⁷ Tardu Han'a iltica etti ve Tardu Hanı İşbara Han'a karşı tahrik ederek onu şark Hanına harp ilân ettirmeğe muvaffak oldu. Bu, Türk Devleti'nin iki kısmı arasındaki mücadele bir kaç sene sürdü. İşte, bu mücadele neticesindedir ki İşbara Han devleti zayıfladı ve nihayet Çin üstünlüğünü (Çin himayesini) kabul etmeğe mecbur oldu.²⁸

Tardu Han Garbî Türklerin ikinci büyük hükümdarıdır. Onun da İran ve Bizansla siyasi münasebetleri vardır.²⁹

Tardu Han'ın vefatından sonra (603) sekiz senelik bir fasıladan sonra Garbî Türk devleti tahtına Tardu Han'ın torunu *Şekoey Han* (611-618) cülûs etti. Ondan sonra biraderi *Tong Yabgu Han* (618-630) geçti. Bu Han da Garbî Türk Devleti'nin büyük Hanlanndandır.

Tong Yabgu, Moğolistan'daki dokuz kabile ittihadına, Dokuz Oğuza, bölünmüş Tölös Türkleri'ni de itaat altına aldı. Ceyhun ırmağının cenubunda fütuhât yaparak Garbî Türk Devleti'nin hududunu tevsi etti.

Şimalî Efganistanda bir çok ülkeler zaptetti. Fethettiği yerlerdeki mahallî beyleri yerlerinde bıraktı.

Onlara Alpagu³⁰ unvanını bahşetti, onların idaresini murakabe için *Tudun* ismiyle valiler tayin etti.

Talupyan, Bumin sülâlesinin ikinci Hanı olan Bukan Han'ın oğlu idi. Türk töresine göre tahtın kanunî vârisi idi, fakat babası vefatından sonra tahta amcası Tapu Han cülûs etmişti.

²⁸ Bicurin, Op. Cit. p. 279. D'Herbelot, Op. Cit. tome VI, p. 76-77.

²⁹ Biz ileride bu münasebetlerden de bahsedeceğiz.

³⁰ Çin vekayinamelerinde Kelifa seklinde yakılmış bu unvanın türkcesi Al- pagu olduğu ileri sürülmüştür. Hirt. Nachvvorte zur Inschrift der Tonjukuk, s. 110-111.

Tudunların vazifesi mahallî beylerin idaresini murakabe etmek ve ahaliden doğrudan doğru ya vergi toplamaktır.³¹

Tong Yabgu islâmiyetten önceki Türk tarihinin büyük simalarındandır. Zamanında gerek yaptığı fütuhât ve gerekse askerî kuvveti cihetinden Türkler arasında büyük şöhret kazanmıştır.

Garbî Türkistan'dan başka, Çinî Türkistan'daki beylerin bir çoğu Tong Yabgu Hanı tanıdı.

630 senelerinde Türk ülkelerinde seyahat eden Çin seyyahı Hyuvem Tjang'ın bu hükümdar hakkında bıraktığı malûmat şayanı zikirdir: Çinli Seyyah, Türk hükümdarı Tong Yabgu'ya Garbî Türkistanın şimalinde Çu nehri havalisindeki Talas şehri civarında bir askerî manevra esnasında mülâki olmuştur.

Çin seyyahı Türk hükümdarı ve onun ordusu hakkında şunları yazıyor: *'Han ipekli kumaştan mamûl yeşil diba bir elbise taşıyordu. Baş örtüsü on metrelik ipekli kumaştan yapılmış bir sarıktan ibaretti. Bu sarık Han'ın saçlarını örtüyordu. Han'ın maiyetinde iki yüz kadar zabıt vardı. Zabıtların de hepsi dibadan mamul giyimler giymişlerdi. Saçları örtülmüştü. Han'ın etrafında pek çok atlı asker vardı.*

Atlı neferler ince yünden mamul elbiseler giymişlerdi. Elllerinde uzun mızrak, bayrak ve yay taşıyorlardı. Atlı askerlerin adedi o kadar çoktu ki, nihayetini göz göremiyordu.³²

Tong Yabgu 630 senesinde vefat etti. Bundan sonra garp Türkleri arasında karışıklıklar baş gösterdi.

O zaman bütün Garbî Asya'daki Türklerle hâkim bir Hakan kalmadı, Garbî Türk devleti dağıldı, parçalandı, tekrar oymak ittihatları ("Ok"lar Oğuzlar) teşekkül etti.

§ 77

ON OK (ON OĞUZ) TÜRKLERİ TULULAR, NUŞEPİLER

Çinî Türkistan'dan Hazer deniziyle Yayık nehrine, Sibiryadan Ceyhun (Amu-Derya) ırmağına kadar uzanan sahada oturan Türk zümrelerine Eski

Chavannes, Op. Cit. p. 263-264. Diğer tâbirle Tong yabgu Efganistandaki eyaletlerini Protektorat usulüyle idare ediyordu.

³² Stanislas Julien, Histoire de la vie de Hiouen-Thsang, p. 55. Samuel Beal, The life of Hiuentang, p. 42.

Türkler On Ok Türkleri diyorlardı³³. Bu Türklere bu ismin verilmesinin sebebi tafsilli izaha mühtaçtır. Malûm olduğu veçhile, medeniyetin yüksek derecelerine çıkmış, devlet kurabilmiş bütün büyük milletlerin tarihinde bir kabileler ittihadı (confédération de tribus) devri vardır. Büyük Türk devletleri kurulmasından evvel ve büyük Türk devletleri dağıldıkları zaman Türk kavimleri de kabile ittihatları teşkil etmişlerdir. Kabile tâbiri mânası müphem bir tâbirdir, çünkü soylara kabile denildiği gibi, oymak ve aşiretlere de kabile denilmektedir. Onun için biz kabile ittihatlarının mahiyet ve unsurlarını daha sarîh bir surette ifade edebilmek için Türkçe ıstılahlar kullanacağız. Malûm olduğu üzere, Türklere dar mânada aile (famille) den sonra gelen en küçük içtimâî teşekkül Eski Türklerin *oğuş* ve *urug* kelimelerde ifade ettikleri soydur. Soydan sonra gelen içtimâî teşekkül *oymaktır*.³⁴ Bir kaç oymağın birleşmesinden husule gelen içtimâî ve siyasî teşekküllere Eski Türkler "Ok" diyorlardı.³⁵ Okların adedi birden fazla olduğu zaman Oklar veya Oğuz ³⁶ derlerdi. Muayyen bir sahada oturan, muayyen bir isim altında birleşmiş Türk kavimlerinde oymak ittihatlarının, okların, oğuzların adedi sabitti, bu kavim birlik teşkil ederek yaşadıkla değişmezdi. Türk tarihinde uzun müddet dağılmadan birlik teşkil ederek yaşayabilmiş Türk kavimleri kavmi isimlerinden başka bu kavim içindeki Okların, Oğuzların adedile de yâdedilebilirdi. Meselâ A ismindeki bir Türk kavmi üç oka, üç Oğuzla bölünmüş ise bu Türk kavmi üç-oğuz, dokuz oka bölünmüş ise, Dokuz- oğuz, on oka bölünmüş ise on-oğuz ismiyle de yâdolanabilirdi.³⁷

Her soy'un, her oymağın bir reisi olduğu gibi, her oymaklar ittihadın (her "Ok"un) da bir reisi, bir tudun, çur veya şad ismini taşıyan bir şefi olurdu.

Türklerin "ok" lara (oymak ittihatlarına) bölünmesi tâ Asya Hunları devrinde vardı.³⁸

Orhon Kitâbeleri, I E, 19, 1 N, 13, II N, 15. Thomsen, Turcica, p. 4-17. Chavannes, Op. Cit. 27-28.

³⁴ Biz burada "soy"u Romalıların "gens" dedikleri aileler birliğinin, "oymak"! "curia"nın, oku "tribu"nun mukabili olarak kullanıyoruz, yani bu türkce tâbirleri Romalıların yukarıda gösterilmiş tâbirlerin ifade ettiği mefhumlar için ıstılah olarak kabul ediyoruz.

³⁵ Parker, Op. Cit. p. 237. Chavannes, Op. Cit. 27-28, 34, 265. Hirt, Nachworte s. 26, 67-69. Thomsen, Turcica, p. 4-17.

³⁶ Eski türkçede cemi âlameti olarak bazan "lar, ler" yerine "Z" de kullanırlardı, ikiler yerine ikiz, dedikleri gibi. Eski Türkler bu usulle ok kelimesinden de Okz şeklinde cemi yapmışlar, Türk dilinin hususiyetlerinden biri iki samit arasına daima bir sait ilâve etmek olduğundan Okz, Okuz olmuştur. Çok eski türkçedeki K lerin sonraları G telâffuz olunması neticesinde Okuz da Oğuz olmuştur.

³⁷ Meselâ şimali Moğolistandaki Tölös (yahut Töles) lerin Dokuz-Oğuz ismiyle, garbi Türkistan Türkleri'nin On-Oğuz, Karlukların Üç-Oğuz ismiyle de tesmiye olunurlardı.

³⁸ Schlegel, Die uigurische Denkmal von Kara Balgasun, p. 111-113, (Memoire de la

Oğuz reisleri arasında kudretli bir şahsiyet zuhur edip Türk oğuzlarının büyük bir kısmını kendisinin hükmü altına almağa, kendisine itaat etmeğe mecbur edebildiği zaman "İl" (el), devlet teşekkül etmiş oluyordu, devleti kuran "Kağan", "İl-Han" unvanını alırdı. Bütün büyük Türk devletleri kudretli bir şahsiyetin, enerjik bir askerî kumandanın, azimkâr bir oğuz reisinin bir çok diğer oğuzları (okları) kendi hâkimiyeti altında birleştirmesi sayesinde kurulabilmiştir. Fakat Türk devletlerinin kurulmasında büyük şahsiyetler çok büyük rol oynamışlar ise de, Türk devletlerinin teessüsünü yalnız enerjik ve müteşebbis şeflerin eseri telâkki etmek doğru değildir; muayyen bir sahada yaşayan insan kütlelerini bir hâkimiyet altında toplayabilmek için reislerin zekâ, enerji, askerî dehâsından başka bir çok İktisadî, tarihî ve siyasî şartların da mevcut olması gerektir. Türklerde devletin kurulması için büyük şahsiyetin zuhuru lâzım olduğu gibi, kurulmuş devletlerin yaşaması, devam ve bekası için de Türk Devleti'nin başında akıllı, cesur ve âdil Hanların bulunması şart idi.³⁹ Bir Türk devleti uzun müddet bu sıfatları haiz, değerli Hanlardan mahrum kaldığı zaman devlet evvelâ sarsılır, zayıflar, sonra büsbütün dağılırdı. O zaman Türk devletini teşkil eden sahadaki Türkler tekrar oymaklara, oymaklar ittihatlarına (oğuzlara) bölünürlerdi, Bu ok ve oklar ittihatları ya eski ananevî isimleri taşıyan oymak ve oymak ittihatları olurdu⁴⁰ veya yepyeni isimler altında yeni teessüs etmiş ittihatlar olurdu.⁴¹

Şimdi eski Garbî Asya Türkleri'ne "On-ok" Türkleri ismi verilmesinin sebebi meselesine dönelim:

Eski Türklerin Garbî Asya Türkleri'ne On-ok ismini vermelerinin sebebi Garbî Türklerin on oymaklar ittihadı, onok, on oğuz teşkil etmeleri, on oymaklar ittihadına bölünmüş olmalarıdır.

İstemi Han tarafından kurulmuş Garbî Türk Devleti'nin son büyük Hanı olan Tong Yabgu'nun vefatından sonra, 630 da Garbî Türk devleti dağıldı, birleşmiş bir Türk devleti: (İl) yerine ayrı ayrı reislere itaat eden oklar ve oklar ittihatları kaim oldu. Garbî Asya Türkleri On Ok (on oymaklar ittihadı) teşkil ettiler ve bu oklar da iki zümreye ayrıldı: *Tulular*, *Nuşepi'ler*. Her zümre beş "ok" tan terekkep ediyordu. Bu iki zümrenin sahalarını ayıran sınır "İssik Kül" idi. Tulular bu gölün doğusunda, Nuşepiler ise bu gölün batısında oturuyorlardı, Garbî Asya

Soclete Finno-ougrienne IX).

³⁹ Orh. Kit. I. E, 3, 5, 6, 7.

⁴⁰ Meselâ, Garbî Türk devleti dağıldıktan sonra Garbî Türklerin tekrar on oymaklar ittihadına, on ok'a bölünmüşlerdir.

⁴¹ Meselâ, Garbi Hun devleti (Attilâ'dan sonra) dağıldığı zaman Hun devletine dahil olmuş olan Türk zümreleri Ot-Oğur, Kut-Oğur vesair isimlerle "ok"lara (oymak ittihatlarına) bölünmüşlerdir.

Thomsen, Turcica, p. 5, not. 3, Chavannes, Op. Cit. p. 219.

Türkleri'nin oklara bölünmesi, on ok (on oğuz) teşkil etmeleri bu Türklerin pek eski bir ananesi olduğu anlaşıyor.⁴²

İstemi Han devrinden Tong Yabgunun vefatına kadar geçen devirde Garbî Asya Türkleri büyük Hanlara itaat etmişlerdi, bu devirde oklar ittihadının siyasi bir rolü ve ehemmiyeti kalmamıştı. Fakat Tong Yabgu'nun vefatından sonra ok ittihatları tekrar canlandı, ok ittihatları yukarıda işaret edildiği gibi iki zümreye bölündü ve her zümrenin başına ayrı, müstakil reisler geçti.

Nuşepilerin başına evvelâ Se Yabgu isminde bir reis geçti, ondan sonra Tulu Han, Tulu Handan sonra Tielîşe geçti (Tielîşe'nin vefatı 639 yılıdır). Tielîşe kısa bir zaman için Tuluları da kendisine itaat ettirerek iki oklar ittihadı zümresini birleştirmişti ve Han unvanını almıştı.

Tielîşe Han her oku (oymak ittihadını) idare için ayrı valiler, Şadlar tayin etmişti. Fakat Tielîşe Handan sonra iki zümrenin siyasi hayatı tekrar ayrıldı, Tulularda hâkimeyet ayrı, kendi aralarından çıkmış şeflere geçti.

Tielîşe Handan sonra Nuşepiler zümresi içinde şu Hanlar hükûmet sürdü:

Yabgu Han (640-641), Şekuey II Han, Çençu Yabgu.

Tulu zümresi içinde de şu hanlar hükûmet sürdü: Bagatır Han, Tulu Han (vefatı 634 dedir), Holu (Kara Han).

Bu son Han dahi iki zümreyi birleştirmek için çok gayret sarfetti. Fakat muvaffak olamadı. Holu Han, Çinlilerle olan bir harpte esir düştü (657). Bundan sonra da Nuşepilerin reisi Çençu Yabgu Çinlilerle iki sene mücadele etti. Fakat 659 da o da mağlûp oldu. Bu tarih (659) Garbî Türk Devleti'nin sukutu tarihidir.⁴³

Yukarıda isimleri anılan Hanların hepsi büyük İstemi sülâlesine men sup Hanlar idi. Bu Hanlar İrsî kabile reislerini itaat altına alarak oymak ittihatlarına birer devlet mahiyetini vermek için çalışmışlar, yani, oymak ittihadı reislerini birer feodal beğ veyahut vali durumuna indirmişlerdir. Fakat Hanlar tarafından her oymak için birer Şad tayin edildiği zamanlar dahi oymak reisleri büsbütün bertaraf edilmiş olmadığı anlaşıyor.

Tong Yabgu'nun Şimalî Efganistandaki reisleri yerlerinde bırakarak ancak onları murakabe için kendisi tarafından Tudun'lar tayin etmesi ve Çin kaynaklarında Nuşepi, ve Tuluların başına geçen oymak reislerinin unvanlarından

Ed. Chavannes, Op. Cit. p. 259-268.

Tulu ittihadına dahil oymak şeflerine "Çur", Nuşepi ittihadına dahil oymak reislerine de Tegin (Sekin) unvanını taşırlardı. Son devirlerde iki ittihadın oturduğu sahayı ayıran hudut Suyab (bugünkü Tokmak) şehri havalisi idi, Chavannes, Op. Cit. 27-28. Bıçurin, Op. Cit. I, s. 321.

bahsolunması Hanlar tarafından her oymak için valiler (Şadlar) tayin olunduğu zaman dahi oymak şeflerinin bertaraf edilmiş olmadığını isbat ediyor.

FASIL III

§ 78

DOKUZ OĞUZLAR (UYGURLAR)

Bumin sülâlesinin sukutu sebeplerinden biri Moğolista'nın şimalinde yaşayan gayet kuvvetli kabile (Oymak) ittihatları teşkil eden Tölös Türkleri'nin isyanı olmuştur. Bu Türklere Çinliler muhtelif devirlerde türlü isimler vermişlerdir. Milâddan sonra üçüncü asırda Moğolista'nın şimalinde Tola ırmağı havalisinde oturan bu Türklere Çinliler Kao-çe¹ diyorlardı.

Çinde *Suiy* sülâlesinin hâkimiyeti devrinde (581-618) bunlara Çinliler "Huey-ho" demeye başladılar.

Thang sülâlesi devrinde (618-907) ise bu ismi "Huey-Hu" şekline tahvil ettiler. Fakat Thang sülâlesi devrine ait vakayinameler Huey-Hu isminden başka bu zümreyi "Dokuz Kabile" (Kiu-Sing) ismiyle de yâdetmektedir².

Orhon Âbideleri de bu zümreden Tokuz Oğuz ismiyle bahsediyor.³ Sekizinci asır ortalarında, 745 senelerinde Dokuz Kabile ittihadı (Dokuz Oklar) birleşerek bir devlet kurdular. Han seçilen başbuğun mensup olduğu kabileye nisbetle⁴ bu devlet *Uygur Devleti* ismini aldı.

Onun için bu devlet ilim âleminde Uygur devleti ismiyle malûmdur.⁵ Uygurların ırkî menşei, lisanları, medeniyetleri hakkında Avrupa lisanlarında pek çok eser yazılmıştır.⁶ Bu Türk kavminin ırkî menşei ve medeniyeti derecesi âlimler arasında uzun münakaşaları mucip olmuştur.

Kaoçe, Çin lisanında yüksek araba demekmiş.

Thang-Şu, fasıl 217. in Hirt's Nachworte, s. 34. Parker, Op. Cit. p. 274,

Orhon Kitâbeleri, I, N 4. I s. 2.

Hirt, Nachworte, s. 34-38.

Biz bu Uygur devletine cenubi Uygur devletlerinden tefrik için şimali Uygur devleti, diyoruz.

⁶ Uygur meselesine dair en meşhur eserler:

J. Klaproth: Traité sur la langue et l'écriture ouigurs, Paris, 820.

Klaproth: Tableaux historiques de l'Asie P.P. 121-122.

Schott: Zu Uiguren frage. Radloff, K. Voprosu ob Uygurakh. St. Petersburg, 1893.

E Bretschneider, Mediaeval Researches. Vol. I. p. 236-263. Hirt. Nachworte, p. 34-45.

Bugün, Dokuz kabile teşkil eden Huey-Hu'ların (Dokuz-Oğuzların) Türklüğü sabit olmuştur. Fakat Çinlilerin Huey-Hu, Orhon Kitâbeleri'nde Tokuz Oğuz, bilâhare zuhur eden Uygur kelimeleri arasındaki münasebet bugüne kadar âlimler arasında münakaşa mevzuu teşkil etmektedir.⁷ Çin müverrihlerinin Tölös Türkleri'nin teşkil ettikleri Dokuz Oymak ittifadının isimlerini de tespit etmişlerdir:

1) Yoloko, 2) Hu-tu-ko, 3) Hu-lo-wu, 4) Mo-ko-si-ki, 5) A-wu-tsö, 6) Ko-sa, 7) Hu-wu-su, 8) Yo-wu-ko, 9) Hie-sie-wo.⁸

Bu isimler şüphesiz Türkçe kelimelerin Çinlilerce telâffuz olunmuş, bozulmuş şekilleridir. Bu kelimelerin bozulmamış, doğru şekillerini tespit tecrübeleri de yapmıştır.⁹

Bu dokuz oymaklar ittifadının herbiri, her ok, gene bir kaç oymaktan, oymaklar da bir kaç soydan terekküpediyordu.

Yoloko ittifadına dahil ve bu ittifada iltihak eden oymaklardan bazılarının isimleri tespit edilmiştir:

1) Bugu, 2) Hun, 3) Bayırku, 4) Tongra, 5) Ssı-kie, 6) Kipi.¹⁰ Çince Yoloko şeklinde yazılmış ittifadın isminin Türkçesi Yol-gur, Ulgür yahut Uygur olduğuna dair deliller de ileri sürülmüştür.¹¹

Dokuz oymak ittifadı (Dokuz Oğuz) teşkil eden Tölösler Hun devrinde Mete sülâlesine, Hun Devleti'nin sukutundan sonra Syenpi'lere, Syenpilerden sonra Ju-Janlara tâbi olmuşlardır. Altıncı asrın ortalarında bir Türk devleti tesis eden Altay Türkleri'nin reisi Bumin Han, Dokuz Oğuzları kendisine itaat ettirmeye muvaffak olmuştu. Dokuz Oğuz (Dokuz oymak ittifadı) teşkil eden Tölösler Türk Devleti'nin en büyük kuvvet kaynağını teşkil ediyorlardı. Çünkü Tölösler nüfusça en kalabalık bir Türk kavmi idiler. Altay Türkleri ancak Tölösleri inkıyat altına aldıktan sonradır ki Orhon havalisinde bir devlet kurabilmişlerdir.¹²

Fakat askerlik bakımından Türk Devleti'nin büyük kuvvetini teşkil eden cen-gâver "Dokuz Oğuzlar" aynı zamanda Türk Devleti'nin zaafını mucip olan bir

Bizim kanaatimez göre, yukarıda da izah edildiği gibi, oğuz eski Türkçe'de "oklar" demektir, "ok" ta oymaklar ittifadı demektir. İleride bu fikrimizin lehindeki delilleri tafsilli bir surette izah edeceğiz.

⁸ Radloff, Das Kudatku Bilik, Einleitung, s. EXIV. Hirt, Op. Cit. p. 36.

⁹ Hirt, Op. Cit. p. 36.

¹⁰ Hirt, Op. Cit. p. 36-55.

Hirt, Op. Cit. p. 36.

¹² Parker, Op. Cit. p. 166.

âmil teşkil ediyorlardı. Çünkü Dokuz Oğuzlar'ın Bumin Han sülâlesine bağlayan tâbiiyet bağları çok gevşekti.

Dokuz Oğuzlar daima isyan için fırsat gözeten çok kavgacı, inkıyat sevmeyen bir zümreydi. Dokuz Oğuzlar kendilerinin pek eski olan oymak teşkilâtı ananelerine çok merbut olduklarından bu teşkilât haricindeki Türklere katiiyen itaat etmek istemezlerdi.

Gerek Bumin devrinde gerekse bundan sonraki devirlerde Dokuz Oğuzlar'ın büyük devlet teşkil eden Türk sülâlelerine itaatı gayet sathî olmuştur.

Türk tarihinin başlangıcından bugüne kadar devam edip gelen, biri diğeriyle mücadele eden iki zıt cereyan vardır. Biri bütün Türkleri birleştirerek büyük Türk devletleri tesis etmek cereyan ve temayülüdür. Mete Bagatır, Bumin ve İstemi Hanlar bu idealin gerçekleşmesi için çalışan kahramanlardır. İkinci cereyan zümrecilik, kabilecilik cereyanıdır. Dokuz Oğuzlar her devirde bu cereyanın mümessili olmuşlardır. Dokuz Oğuzlar'ın Oğuz teşkilâtını bütün tafsilâtıyla tanzim eden kaideler bu teşkilâta dahil Türkler için bir nevi mukaddes kanun mahiyetini haizdi. Onun için Tölösler bu ananeler haricinde başka bir Türk zümresine mensup büyük Hanlar tarafından vazedilmiş kanunlara itaat etmek istemezler ve bütün kuvvetleriyle büyük Hanların boyunduruğunu silkmek için çalışmaktan hâlî kalmazlardı.

Şimali Moğolistan'daki Tölösler'in bu temayülünden haberdar olan Çinliler büyük Türk devletlerini yıkmak için daima Tölösler'in kabilecilik "Oğuzculuk" temayülüne müracaat etmişler, Büyük Türk devletlerini yıkmak, mahvetmek için her zaman Tölösleri kullanmışlardır.

Oğuzlara bölünmüş Tölösler Çinle teşriki mesai ederek, Çine dayanarak hürriyetlerini "*öz beyliklerini*" istirdat edeceklerini umarlardı. Halbuki hakikatte ancak Çin siyasetine bir âlet olmuş, Çinliler için çalışmış olurlardı. Çünkü büyük Hanların hâkimiyetinden kurtuldukları zaman daima Çin boyunduruğu altına düşerlerdi. Dokuz Oğuzlar'ın Bumin sülâlesiyle mücadelesi VII. asır başlarında kesif bir şekil aldı. Bumin Han sülâlesi hâkimiyeti devrinde dahi Dokuz Oğuzlar'ın teşkilâtı büsbütün yok edilmiş değildi. Bu devirde de "Tölösler" Türk Hanlarına tâbi bir nevi muhtariyeti haiz olan reisler tarafından idare olunurlardı. Bumin sülâlesi zayıfladıkça bu reislerin büyük Hanlara münasebeti de değişiyordu: Büyük Hanlara karşı daha serbest hareket etmeye başlıyorlardı. VII. asır başlarında Dokuz-Oğuzlar Garbî Türk reislerinden Çur Han'a tâbi olmuşlardı. Bu Çur

Han,¹³ büyük bir hata yaptı. Tölös oymak ittihatları (Dokuz Oğuzlar) üzerindeki hâkimiyetini sağlamak için büyük bir cürüm irtikâp etti: Bir gün bütün Oğuz reislerini idam ettirdi. Bu cürüm Çur Han'ın Dokuz-Oğuzlar üzerindeki hâkimiyetini sağlamak şöyle dursun, bilâkis Dokuz Oğuzlar'ın ayaklanmasına sebep oldu. Bu cürümden sonra Yoloko ismindeki oymak ittihadına dahil oymaklardan Bayırku, Tongra, Bugu oymakları derhal isyan ettiler ve oymak reislerinden birini Oğuzlar Tegini unvaniyle bütün okların (Oğuzların) reisi ilân ettiler (620).¹⁴ Oğuzlar Tegini kısa bir müddet zarfında 100.000 asker toplayabildi.¹⁵ *Oğuzlar Tegini* isimli reise onun oğul *Pusa* halef oldu. Bu *Pusa* devrinde Dokuz Oğuzlar filen müstakil oldular. *Pusa*, *Bumin* sülâlesini yıkmak için diğer Türk zümreleriyle ittifak akdetmeye karar verdi. O devirde kuvvetli Türk kavimlerinden biri *Sır-Tarduş*lar idi. *Sır-Tarduş*lar ittihadının reisi *İnan* da *Bumin* sülâlesinin son mümessili *Kieli Hanı* zümresini iskat çarelerini düşünüyordu. *Kieli Hanı iskat için Dokuz Oğuzlar reisi Pusa Sır Tarduşların reisi İnan ile ittifak akdetti.*

İki kabileler ittihadı zümresi beraber *Bagatır Şad Kielî Han'a* karşı 10.000 kişilik bir ordu ile hücum ettiler. *Kieli* mağlûp oldu. Ordusunun bakiyeleri ile *Altaylara* kaçmak istedi. Fakat yolu üzerinde Çin askerini buldu. Çinliler *Kieli Han'ın* askerine son darbeyi indirdiler. Askeri tamamen mağlûp oldu. *Bagatır Şad Kielî Han*, Çinlilere esir düştü (630). Bundan sonra Türklüğün eski devlet merkezi olan *Ötüken* dağları havalisinde siyasî hâkimiyet *Bumin sülâlesinin* elinden çıktı.

¹³ *Bumin sülâlesi Hanları* arasında iki Çulu (Çur) Han vardır. Burada mevzuubahis olan Garbî Türkler'in reisleri olan Çur'dur. *Bumin sülâlesinin* inhitatı devrinde garp Türkleri reislerinden İli civarında hükûmet süren Şekuei Hana tâbi olmak istemeyen Çolu (Çur) isminde bir reis Uygur arazisini istilâ etmişti (605) ve bir bahane ile bütün Uygur reislerini ve Sirtardüş ittihadı reislerini bir yere davet ederek hepsini birden öldürtmüştü. Bu vak'adan sonra Oğuzlar, Çur Han'a isyan ettiler ve onu mağlûp ettiler.

E. Chavannes, Op. Cit. p. 89.

¹⁴ Parker, Op. Cit. 267.

Rahip Bıçurin, cilt I. sahile 341.

D'Herbelot, tome VI. 156.

¹⁵ Diğer tâbirle bütün diğer Oğuzlar da Yoloko Oğuzu'nun isyanına iltihak etti.

FASIL IV

§ 79

SİYASÎ ESARET DEVRİ (Çine tâbîlik devri)

Altay yollarında Çin askerinin bulunması, Sır Tarduşlarla Dokuz Oğuzları büyük Hana karşı ittifak akdetmeye, sonra ona hücum etmeye teşvik edenin hep Çinliler olduğunu gösteriyor.

Kieli Han'ın sukutu ne Dokuz Okuzlar için ve ne de Sır Tarduşlar için bir hürriyet ve siyasî istiklâl başlangıcı olmadı. Bu iki zümreden her ikisi Çinliler idaresi altına düştüler.

Sır Tarduşlarla Dokuz Oğuzlar'ın ittifakı uzun sürmedi. Ancak Kieli Han'la mücadele devrinde baki kaldı. Kieli Han sukut eder etmez ittifak dağıldı. *Men-fi bir iş için birleşmiş olan zümreler müsbet iş için teşriki mesai edemediler.* İki zümre Moğolistan'da hâkimiyet için mücadeleye başladılar. Çinliler bu iki zümreden kâh birini kâh diğerini iltizam ettiler. Nihayet Dokuz Oğuzlar, Sır Tarduşlar'ı mağlûp ettiler. Reisleri olan Paşau'u öldürdüler. Saf düşünceli Dokuz Oğuzlar bundan sonra müstakil olacaklarını ümit ediyorlardı. Fakat reisleri çoktan Çinlilerle uyuşmuşlardı. Bumin devleti devrinden sonra Dokuz Oğuzlar'ın başındaki Oğuzlar Tegini'nin siyasî nüfuzu kalmamıştı, eskiden olduğu gibi gene her Oğuz (oymak ittihadı) ayrı bağısız bir siyasî teşekkül mahiyetini almıştı.

Dokuz Oğuzlar'ın reisleri bütün askerleriyle Çin imparatoruna arzı itaat için Çin hududuna yaklaştı. İmparator da Türk Oğuzlarının arzuinkıyat töreninde hazır bulunmak üzere hududa geldi. Oğuz reisleri şerefine muazzam bir ziyafet çekildi. Oğuz reisleri Çin imparatoruna hitaben şu sözleri sarfettiler: *"Sır Tarduşlar Çine itaat etmek istememeleri yüzünden mahvoldular. Şimdi onların arazisini aramızda taksim etmiş olan biz Oğuzlar, sema oğulna arzı itaat için buraya geldik. Biz şevketmeaptan bizi idare için valiler ve zabitler istiyoruz."*¹ dediler.

Rahip Biçurin, Op. Cit. tome I, s. 365. D'Herbelot, VI, p. 159-160. Parker, Op. Cit. p. 268.

Türk ırkı her devirde iki türlü münevver yetiştirmiştir. Biri milliyet duygusundan mahrum *kosmopolit beyler*. Bunlar Türkten başka bir kuvvetli devlete istinat ederek Türk halkını istismar etmek isteyen beylerdir. Bunlar himayeciler, mandacılarıdır. Oğuz beyleri mandacılar idi. İkinci Türk reisleri hiç bir durumda, hiç bir şart altında ecnebi himayesini, ecnebî mandasını kabul etmeyen kahramanlardır. Türk tarihinde bu iki temayülden kâh biri kâh diğeri zafer kazanmıştır.

Çinliler Dokuz Oğuz ve Sır Tarduşlar'ın oturduğu Orkhon ve Selenga havasını idarî bakımdan bir kaç sahaya, vilâyetlere taksim ettiler. Vilâyetlerin idaresini sözde Oğuz reislerine bıraktılar. Fakat her Türk reisi yanında bir Çinli yüksek memur bulunuyordu.

Oğuz reisleri hâkimiyetini ancak resmen değil ruhan da kabul etmişlerdi. Çinliler bu kendilerine sadık olan beyleri memnun etmek için türlü çarelere tevessül ederlerdi: Onlara mütemadiyen hediyeler gönderirlerdi, sık sık saraya davet ederek onların şerefine ziyafetler tertip ederler, şaraplar içirirlerdi, süslü hilatlar giydirirlerdi, gayet tumtraklı unvanlar tevcih ederlerdi.²

*Moğolistan kıtasındaki Türklerin Çinliler tarafından tayin olunmuş Çin memurları murakabesi altında idare edilmesi, yani Türk ülkelerinin mahmi devlet derekesine inmesi 630 da başladı. Bu devri Orhon Kitâbeleri haklı olarak esaret devri telâkki ediyor.*³

Esaret devri uzun sürmedi. Ancak elli sene kadar devam etti.

Türk ırkının ruhunda meknuz siyasî ebediyet ve ebedi istiklâl ihtiyacı sayesinde Türkler yeniden hürriyetlerini istirdat ettiler. Moğolistan'da yeniden kuvvetli bir Türk devleti teessüs etti.

² Bu devirdeki durum, Orhon Kitâbeleri'nde (I. E. 7) şu cümlelerle ifade olunmuştur: Çinlilerin tazyik ve entrikaları, biraderlerin birbirine karşı fesat ihdasına çalışmaları, halk taraftarı olanlarla beyler taraftarı olanlar arasındaki mücadele yüzünden Türk halkı mevcut devletini elinden kaçırdı. Hükûmet sürmüş olan Hanlarını kaybetti. Asil Türk oğulları Çin'in köleleri, afif Türk kızları Çinlilerin cariyeleri oldular. Türk beyleri, Türk isimlerini terk ederek Çin unvanlarını kabul ettiler. Çin'in tebaası oldular. Orhon Kitâbeleri, I. E. 7.

³ Orhon Kitâbeleri, I. E. 9, 10.

FASIL V

§ 80

ASYA'DA ÜÇÜNCÜ BÜYÜK TÜRK DEVLETİ Kurtuluş Mücadelesi

KUTLUK DEVLETİ

Moğolistan'da Çin hâkimiyeti devrinde Çinliler şimalde Koralılar, garbda Tibetlilerle mütemadiyen harp ediyorlardı.

Bütün bu harplerde Çinliler Türk kuvvetinden, Türklerden teşkil edilmiş ordulardan istifade ediyorlar, Türk kaniyle fütuhât yapıyorlardı; Çinliler Türkleri askerlikte istihdam etmekle iktifa etmeyip onlardan ağır vergiler dahi alıyorlardı.

Çin memurlarının Türk tebaasına fena muamelesi, Türklere bir esir millet nazariyle bakması, bazı Türk ailelerinin ırz ve namusuna tecavüzler bile vukubulması, Türklerde Çine karşı gayet derin bir kin, nefret ve husumet hisleri uyandırmıştı.

Diğer taraftan Türkler istiklâl devrini unutmamışlardı. Bumin, Bukan ve hat-tâ istiklâl için uzun müddet mücadele etmiş olan Bagatır Şad Kieli Hanlar'ın parlak devirleri halk hatırında destan şeklinde yaşıyordu. Halk şairleri, şüphesiz, bunları hatırlatıyordu. Bir taraftan Çinin cebir ve zulümleri, diğer taraftan istiklâl devrinin unutulmaz hâtıraları, Türk halkı içinde yeniden istiklâl arzusu doğurdu.

Halk kütleleri, yavaş yavaş istiklâle imrendiklerini açık söylemeye başladılar. Türk halkı şöyle diyordu:

"Biz devlet sahibi bir millet idik, hanı bizim şanlı devletimiz? Biz kim için ülkeler kazanacağız? Biz Han sahibi bir millet idik, nerede bugün bizim Han'ımız? Biz eskiden kuvvetimizi kendi devlet ve Han'ımız için sarfeden bir millet idik, biz şimdi kim için kuvvetlerimizi sarfedeceğiz?" Bütün halk efradı içinde yayılmış bu istiklâl hasreti, bir gün siyasî istiklâl için mücadele şeklini alabilmesi için bir rehberin zuhur etmesi lâzımdı. Ferdlerin kalplerinde ancak bir arzudan, bir imrenmeden

ibaret olan bu hissi hayatta belirterek, bir istiklâl için mücadele hareketi yaratabilmek için irade sahibi kuvvetli bir şahsiyet lâzımdı.

Böyle bir şahsiyet de zuhur etmekte gecikmedi. Esaret devri başlayalı elli sene olduğu zaman tam vaktinde Türklerin beklediği, Türkleri siyâsî esaretten kurtarabilecek bir şahsiyet zuhur etti: *Kutlug*.² Kutlug, Türk imparatorluğunu kuran Bumin Han sülâlesinin son Hanı olan Bagatır Şad Kieli³ Han'ın uzak bir akrabasıydı. Çine tâbi olan bütün Türk beyleri gibi Kutlug da Çin diline vakıf bir Çin memuru idi.⁴

Çinin şimalinde Çin duvarına yakın Yünçung denilen bir mahalde Çinliler namına Türklerin bir zümresini idare ediyordu. Kutlug'un babası da Çine tâbi Türklerin bir zümresinin Tudun'u idi. Kutlug, Çin memuru olmasına rağmen ruhan Türk kalabilmiş, mensup olduğu milleti seven, o milletin hayat görüşlerine, kültürüne, tarihine bağlı, milletin hali ve istikbali ile çok alâkadar olan bir Türktü. Çin idaresi altında ezilen, inleyen Türk halkının ıstırabını görerek Kutlug kendisi de büyük bir mânevî elem duyuyordu. Türklerin Çin boyunduruğu altında yaşamasından ve kendisinin de Çin Devleti'nin tazyik ve cebir makinesinin bir çarkı derekesine inmiş olmasından dolayı hicap duyuyordu, bir nevi vicdan azabı hissediyordu. Bir zaman Çine hâkim olan büyük bir milletin yabancı bir devletin tebaaları, yani esirleri olarak yaşamasını millî vicdanı asla kabul etmiyordu.

Kutlug, Türk halkıyla daimî temasta idi. Çindeki ve Çin haricindeki Türklerin ıstıraplarına, şikâyetlerine, gizli dileklerine ve hafi emellerine vakıftı. Kutlug aynı zamanda Türklerin şifahî destanları ve Çinlilerin tarihî eserleri vasıtasıyla Türklerin parlak tarihini de öğrenmişti.

² Kutlug unvanı bu kahramanın Türkler tarafından Han seçildikten sonra aldığı bir unvandır. Han olmadan önceki isim ve unvanı Radloff'a göre İdat Şad'dır (Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, s. 3).

Thomsen ise Turcica adlı eserinde Radloff'un İdat Şad diye okuduğu kelimeleri "İda, taşda" okuyor (Turcica, p. 90-91). Fakat Thomsen de daha sonraları yazdığı bir makalesinde Kutlug'un Han olmadan önce de Şad unvanını taşımış olduğunu kabul ediyor (Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei in Zeitschrift der deut morgenlaend. Gesellschaft, Neue Folge B. 3, s. 124-126).

Eğer Ongin Âbidesi ismiyle malûm âbide hakikatte de Kutlug Han mezarına dikilmiş âbide ise Kutlug'un ismi Taçam'dır.

³ Hirt, Op. Cit. p. 22.

⁴ Çin kaynaklarında Çine tâbi Türkleri idare eden Türk beylerinin oğullarının Çin pâyitahtında tahsil gördüklerine ve bilhassa Kutlug'un arkadaşı, Kutlug gibi Çin namına Çin'de Türklerin bir zümresini idare eden bir Türk beyinin oğlu olan Tonyukuk'un Çinlilerin örfü, âdet ve medeniyetlerine bihakkın vâkıf olduğuna dair sarih kayıtlar vardır. Hirt, Nachworte, p. 14-15.

Bir taraftan parlak mazi, diğer taraftan kendi zamanındaki Türkler hazin vaziyeti Kutlug'u çok düşündürüyordu.

Yıllarca Türklerin o zamanki vaziyeti hakkında düşündükten sonra Kutlug'un kafasında parlak bir fikir ve dilek doğdu: *Türkler behemehal Çin esaretinden kurtarılmalıdır.*

Bu fikir yavaş yavaş inkişaf ederek etraflıca düşünülmüş bir kurtuluş hareketi plânı şeklini aldı. Bu kurtuluş hareketinin yüksek gayesi şu idi: Türk milletini Çin boyunduruğundan kurtarmak, Türkleri yeniden hür ve müstakil bir millet kılmak ve bu suretle Türklerin, Bumin, İstemi ve Bukan Hanlar'ın devirlerindeki parlak siyasi durumunu ihya etmek.

Kutlug bu tasavvurunu, bu sırrını itimat ettiği dostu Tonyukuk'a da açtı. Tonyukuk da kendisi gibi bir Çin memuru idi. Tonyukuk büyük tasavvurlar besleyen, büyük plânlar kuran, gerçekleşmesi zor ve şüpheli teşebbüslere atılan adamlardan değilse de, çok akıllı, tedbirli ve çok malûmatlı bir adam ve cesur bir kumandandı. Dostu Kutlug'a itimadı büyüktü. Kutlug'un zekâ ve dehasına hayrandı.⁵ Onun için Kutlug'un tasavvur ve teşebbüsüne tereddütsüz iltihak etti.

M. S. 680 senelerinde Çin duvarı civarında yerleşmiş Çine tâbi Türkleri idare eden birer Çin memuru olan iki Türk, Çinden uzak sahalarda yaşayan, Moğolistan'ın şimalindeki Türk oymakları arasına gidip istiklâl için, Türk milletini tekrar hür ve müstakil kılmak için teşebbüse girişmeye karar verdiler. Hiç kimseyi haberdar etmeksizin evvelâ Kutlug, sonra Tonyukuk büyük bir idealin insan ruhunda yarattığı, sırrı bilinmeyen dinamik kuvvetin tesir ve teşviki altında şimale kaçtılar. Bu devirde Garbî Moğolistan'ın cenubî kısmında "Sir" adını taşıyan bir oymaklar ittiheadına dahil Türkler oturuyordu.⁶

Kutlug "*istiklâl için mücadele*" fikrini evvelâ bu Sir Türkleri arasında yaymaya başladı. Kutlug'un fikri Çin hâkimiyeti altında ezilmiş Türkler arasında çok çabuk yayıldı, çünkü Kutlug'un neşrettiği istiklâl fikri o devirde bütün Türklerin hafî emeli ve kudsî ülküsü idi. Kutlug'a evvelâ on yedi kişi iltihak etti, sonra yetmiş

⁵ Barthold, Tonyukuk'un Kutlug Han'ın zekâsı hakkında pek yüksek fikirde olmadığına dair bir fikir ileri sürmüştür. Bu fikir Tonyukuk Kitâbesi'ndeki bir kaç cümleyi yanlış tefsirden doğmuş bir fikirdir. (Barthold, Orhon kitâbelerine dair yeni tetkikler, (Rusça). Rus Maarif Vekillîği mecmuasının 1899 yılı, Ekim ayı nüshası, s 235.

⁶ Bunlardan Kutlug'a iltihak eden ilk Türk zümresi Sir isminde bir Türk oymağı idi. Sirler, Bumin sülâlesinin hâkimiyeti devrinin sonlarında Sır-Tarduş oymaklar ittiheadına dahil olmuş olan oymak (yahut o oymaklar ittiheadı) idiler.

oldular. Nihayet istiklâl için silâhla mücadeleye hazır olanların sayısı yedi yüze çıktı. İstiklâl mücahitlerinin adedi 700 olduktan sonra Kutlug'un kumandası altında Türkler Çine karşı isyan bayrağını kaldırdılar. Kutlug'un taraftarları gittikçe çoğalıyordu. Her gün Sir Oymaklar ittihtadından başka ittihatlarla mensup olan zümreler birbiri arkasından istiklâl hareketine iltihak ediyordu. Çinliler, tabii, Türklerin Çin boyunduruğundan kurtulmasını, Türkün istiklâlini istemiyorlardı. İstiklâl hareketini bastırmak için Çinliler Orhon nehri havalisine kuvvetli bir ordu gönderdiler.

Orhon Kitâbeleri'nin ifadesine göre Çinliler dediler: *"Mademki bundan sonra Türkler iş ve güçlerini bizim için sarf etmek istemiyorlar, Türk halkını mahvedelim, bütün ırklarını yok edelim"* dediler.

Ve Türkleri yok etmek için üzerlerine yürüdüler. Fakat Çin askerleri her yerde mağlûp oldular. Çünkü Türk Tanrısı "Türk milleti yok olmasın, millet olsun" demişti.⁷

Onun için Çinlilerle olan her çarpışmada Türkler kurt gibi, Çinliler ise koyun gibi savaşılmıştır.⁸

M.S. 682'de Çinlileri kat'î surette mağlûp ve bütün şimali Moğolistan'dan Çin memurlarını taredettikten sonra Türkler, Moğolistan'da yeni bir Türk devleti kurdular. Kurtuluş hareketinin büyük mümessili olan Kutlug Türkler tarafından *Hakan* intihap olundu. Türkler ona "Kutlug İl-Teres"⁹ (Türkleri toplayıp devlet kuran hâkimiyet sahibi) unvanını, zevcesine de "İl-Bilge Katun" unvanını verdiler.

Kutlug, kısa bir müddet zarfında yavaş yavaş Selanga, Tolâ ve İrtiş nehirleri havalisinde yaşayan bütün Türkleri inkıyat altına aldı. Türkleri birleştirmek için çalışan, Kutlug'la en çok mücadele eden gene Dokuz Oğuzlar oldu.

Kutlug, Moğolistan'a gelip istiklâl hareketini teşkile başlar başlamaz Dokuz Oğuzlar, Çine Küni-Sengün adlı, Kıtaylara¹⁰ Tongra-Semi adlı muhbirleri gönderdiler ve bu "sefirler" vasıtasıyla Çinli ve Kıtaylılara dediler ki: *"Kutlug'a iltihak*

⁷ Orhon Kitâbeleri, I E, 10, 11.

⁸ Orhon Kitâbeleri, I E, 12. 13.

⁹ W. Thomsen, 1896 da basılmış "Inscriptions de l'orhon déchiffrées" adlı eserinde bu unvanı "İl-Teres" şeklinde yazıyordu. Sonraları Alman Şark Cemiyeti mecmuasında yazdığı bir makalede "El-Terîş" imlâsını kabul etti.

Zeitschrift der deut. morgenland. Gesellschaft, Neue Folge, B. 3. 1924. s. 126.

¹⁰ Bu devirde Mançurya'da kurulmuş bir devlettir.

eden Türklerin sayısı azdır, fakat reisleri Kutlug cesurdur, müşaviri Tonyukuk da gayet akıllıdır. İktidarı ele geçirdikleri takdirde bu iki adamın niyet ve tasavvuru Çin ve Kıtay ülkelerini ve biz Dokuz Oğuzları mahvetmektir. Onun İçin siz Çinliler o Kutlug'u cenubdan, siz Kıtaylar şarktan, biz Dokuz Oğuzlar da şimalden sıkıştıralım, bu haris reisi mahvedelim. Sır Türkleri'nin vatanında hiç bir reis kalmasın".¹¹

Fakat Dokuz Oğuz Türkleri'nin tasavvuru tahakkuk etmedi.

Kutlug'un etrafında birleşmiş Türkler hem Çinlileri mağlûp etmeye, hem Dokuz Oğuzlar'ı inkıyat altına almyğa muvaffak oldular. Fakat Dokuz Oğuzlar hiç bir zaman isyan için fırsat gözetmekten de hâli kalmadılar.

Kutlug tarafından tesis edilmiş sülâlenin bütün Hanları Dokuz Oğuzlar'ın sık sık vukubulan isyanlarını bastırmak için pek çok kuvvet hasretmeye mecbur olmuşlardır. Aşağıda göreceğimiz veçhile Kutlug sülâlesi Hanlarından Kapağan, Dokuz Oğuz oymaklarından Bayırku oymağı tarafından öldürüldü.

FASIL VI

§ 81

KUTLUG SÜLÂLESİNİN HÂKİMİYETİ DEVRİ

M. S. 682 - 744

Kutlug, Dokuz Oğuzları inkıyat altına aldıktan, yeni bir Türk devleti kurduktan sonra devleti tanzim etti. Çinliler tarafından ithal olunmuş teşkilâtın yerine eski, Bumin sülâlesi devrindeki Türk türe ve nizamlarını ihya etti.

Kutlug payitaht olarak Orhon nehri üzerindeki, bilâhare Karakurum ismini alacak şehre yakın bir şehri intihnap etti.¹

Kutlug on sene kadar hükûmet sürdükten sonra 692'de vefat etti. Onun yerine biraderi Kapağan Han cülûs etti. Bu Han da gayet kudretli bir reis idi. Kapağan, Türk Devleti'nin kuvvetini arttırdı, hududunu tevsî etti. Türk namını parlattı. Kutlug, Çinlilerle uzlaşmaya lüzum görmemişti. Kapağan ise Çinlilerle dostlaşmakta mahzur görmedi. Bu devirde Türkler çok kuvvetli idi. Kapağan Han'ın tedbirli siyaseti sayesinde Çini vergiye bağlı, âdetâ vassal bir devlet derekesine indirmeye muvaffak oldu. Çinliler her sene Kapağan Han'a külliyetli miktarda vergi vermekle mükellef edilmişti.

Kapağan Han devrinde Moğolistan Türkleri'nden Sır Tarduş ve Dokuz Oğuzlar'dan başka Kırgız, Karluk, Türgeş Türkleri de Kapağan Han'a tâbi olmuşlardı. Gayri Türk kavimlerden Şarkî Moğolistan'daki otuz oymaktan ibaret *Otuz Tatar* denilen Moğol ırkına mensup kavim, Mançurya'daki Kıtaylar, cenubî Mançurya'daki Tatabılar da Türklerle itaat ediyordu. Kapağan Garbî Türkistan'daki Türkleri, Türgeşleri de inkıyat altına almak için harpler yaptı. Fakat Kapağan,

Hirt, Nachworte, s. 22, 31-32. Bu şehrin mahalli kat'i olarak tespit edilmemiş ise de Orhon Abideleri'nin bulunmuş olduğu yere yakın olmuş olduğuna hükmetmek doğru olur. Hun ve Bumin Devleti'nin merkezi de aynı yerde idi. Kapağan Han'dan sonra tahta cülûs eden Bilge Han (716-732) devrinde Orhon nehri yakınında bir yeni şehir inşa edilmiş olduğuna ve bu şehrin bilâhare Karakurum (Holin) ismini aldığına dair Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, p. 75, not.

Garbî Türkistan'ı inkıyat altına almak istediği sıralarda cenubu Garbiden gelen Araplar da 50 senedenberi aynı kıtayı ele geçirmek için çalışıyorlardı.

Garbî Türkistan Türkleri 50 senedenberi Araplarla mücadele ediyorlardı.

Kapağan Han 25 sene kadar hükümet sürdükten sonra (692-716) vefat etti (716).

Kapağan Han'ın son seneleri Dokuz Oğuzlar'ın mütemadî isyanlarını tenkile hasredildi. Nihayet 716'da (Dokuz Oğuzlar'dan) isyan eden Bayırku kabilesini tenkil için yapılan bir harp seferinden dönerken, Kapağan Han bu kabilenin pusuda saklanmış bir müfrezesi tarafından ansızın öldürüldü.²

Kapağan'dan sonra Türk tahtına devlet müessisi Kutlug Han'ın büyük oğlu Bilge Han cülûs etti (716).

Bilge Han devrinde (716-734) askerin kumandanı onun küçük biraderi Kül-Tegin idi. Kül-Tegin gayet cesur ve kudretli bir kumandan idi. Kapağan Han devrinde Türkistan Türkleri'ni inkıyat altına almak, Garbî Türkistan'ın Araplar tarafından zaptedilmesine mâni olmak için bu serdar bir çok harpler yaptı. 712'de Kapağan devrinde Arap kumandanı Kuteybe bini Müslim askeri ile Kül-Tegin'in ordusu arasında Türkistan'da bugünkü Buhara civarında Baykent şehri yanında büyük bir muharebe oldu. Fakat Samarkand tarhanının ihaneti yüzünden Kül-Tegin mağlûp oldu.³

Stanislas Julien, *Journal Asiatique* IV, p. 454-458.

Orhon Kitâbeleri I E 25. Parker, Op. Cit. p. 220.

Orhon Kitâbeleri I E 39. Marquart, *Chronologie der Alttürkischen Inschriften* s. 53. TABARÎ'ye göre bu muharebe hicrî 87 ile 88 arasında vukubulmuştur. Tabarî, serie II, cilt I. s. 1184-1185. Nerşahi, *Edition Schefer*. s. 42-45. Kül-Tegin'in ismini bazıları Köl-Tekin ve Göl-Tegin şeklinde okumak istemişler; bu şekilde yazmışlardır. Biz bu ismin birinci kelimesinin Kül olduğu kanaatindeyiz. Kül kelimesinin Orhon Kitâbeleri'nde diğer bir unvanın da birinci parçasını teşkil ettiğini görüyoruz: Kül-Çur. (Orhon Kitâbeleri II s. 13). Kül-Çur unvanı Kara-Kırgız destanı Manasta da "Kül-Çoro" şeklinde geçiyor. Manas destanında Kül-Çoro ikinci derecede kahramanlardan biridir. (Radioff, *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Staemme*, Theli IV. *Dialect der Kara-Kirgizen*. s. 321-371).

Manas destanında Kül kelimesine çiçek mânası isnad edilmiştir. Manas Destanı'nın parçası olan semetey destanında "çiçekli çocuğa Kül-Çoro, kanlı çocuğa da Kan-Çoro ismi veril-di" denilmektedir.

Kara-Kırgız lehçesi Ö sesiyle Ü sesini iyi tefrik eden bir lehçedir. Kül-Çoro unvanına dahil olan Kül Kırgızca köl telâffuz olunmuş olsa idi Türk lehçelerinin bütün inceliklerine vakıf

Kül-Tegin 731'de vefat etti. Biraderi Bilge Han O'nun mezarı üzerine bir taş âbide rekzettirdi (732). Bu âbide üzerine hâk edilmiş kitâbeler Kül-Tegin'in tercümei halinden, onun harplerinden ve harplerde gösterdiği kahramanlıklardan bahsediyordu.

Kül-Tegin'in vefatından iki sene sonra, 734'te Bilge Han kendisi de vefat etti.

Bilge Han'dan sonra tahta cülûs eden oğlu İjan da 735'te babasının mezarı üzerine kitâbeli taş diktirdi.⁴ Bu kitâbeler Bilge Han'ın hal tercümesinden bahsediyordu.

Beş sene kadar hükûmet sürdükten sonra İjan Han da vefat etti (741). Ondan sonra Türk tahtına biraderi *Bilge Kutlug* cülûs etti ve Tengri Han unvanını aldı.

Bilge Kutlug Tengri Han'ın hükûmeti devrinde Türk ülkesinde bir taraftan dahili karışıklıklar zuhur etti, diğer taraftan Dokuz Oğuzlar'ın isyanı tekrar başgösterdi.

Bilge Kutlug Tengri Han bir kumandan tarafından öldürüldü (742) ve aynı senede *Dokuz Oğuzlar, Karluk ve Basmil*'ler Kutlug devletini aralarında taksim etmek için ittifak akdetttiler.

Dokuz Oğuzlar'ın bir reisi Orhon havalisinde hükûmet sürmek istiyordu, Karluklar'ın reisi ise, Türk Devleti'nin Garbî kısmında Han olmak niyetinde idi.⁵

Fakat Kutlug sülâlesi ve bu sülâleyi tutan beyler mücadelesiz yerlerini isyan eden şeflere bırakmak istemediler. Mücadele ve muharebeler iki sene kadar sürdü.

Bu mücadele seneleri zarfında Kutlug tahtına Bilge Kutlug Tengri Han'dan sonra Usumış isminde Kutlug sülâlesine mensup bir bey kendisini Han ilân etti.

olan âlim Radloff ta bu kelimeyi köl şeklinde yazardı. Kül-Tegin ve Kül-Çur gibi eski Türklerde makbul unvanların parçası olan kül'ün köl (göl) kelimesiyle alakası yoktur.

İslâmiyet devrinden önceki Garbî Türkistan Türkleri'nden bazı zümrelerin reisleri de Kül-Çur unvanını taşımışlardır (Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidebtaux, p. 270).

Kül kelimesi Radloff ve Thomsen'in de tahmin ettikleri gibi eski Türkçede değerli, cesur mânasını ifade eden külig sıfatının kısaltılmış şeklidir (Thomsen, Inscriptions de l'Orhon déchiffrées, p. 73, not. I).

⁴ Kül-Tegin ve Bilge Han'ın mezarları üzerine rekzedilmiş âbidelerden ve bu âbidelerdeki kitâbelerden yukarıda (§10 ve 20 de) bahsetmiştik.

⁵ Basmillere arazi verileceğine dair bir kayda tesadüf edilmeli.

Bu Han'ın hükûmeti devrinde Dokuz Oğuzlar, Karluk ve Basmiller hepsi birden Usumış (Ozmiş)⁶ taraftarlarına hücum ettiler. Usumış mağlûp oldu ve öldürüldü.

Kutlug sülâlesinin son Hanı olan Usumış'ın başı Çin sarayına gönderildi (744).

Bu gösteriyor ki Bumin tarafından kurulmuş devlet gibi Kutlug tarafından tesis olunan devlet te Çinlilerin entrikası neticesinde yıkılmıştır.⁷

Bundan sonra Dokuz Oğuzlar'ın reisi Kuli-Peylo (Kutluk Boyla) *Kutlug-Bilge-kül* Han ismiyle Dokuz Oğuzlar'ın Han'ı ilân olundu. Bu suretle bugün Moğolistan denilen sahanın şimalinde hâkimiyet Dokuz-Oğuz reislerinden birine geçmiş oldu. Bu 745'te kurulan devlet Kutluk Boylarının Uygur oymağına mensup olması dolayısıyla Uygur Devleti ismini aldı. Biz bu devlete cenubi (Çini Türkistan'daki) Uygur devletlerinden tefrik için şimali Uygur devleti, diyoruz.

Bu tarihten, 745'ten itibaren Dokuz Oğuzlar tâ Hunlar devrindenberi Türklerin siyasi merkezi olan Orhon-Tola nehirleri, Ötüken dağları havalisinde hâkim zümre oldular. Kutug sülâlesi hâkimiyeti devrinde Ordu-Balık ismiyle malûm Türklerin payitaht şehrinin, [eskiden Karakurum ismiyle malûm şehir] yakınında yeni bir şehir tesis ettiler. Bu şehir Kara Balgasun ismiyle malûmdur.⁸ Şimali Uygur Devleti'nin tarihini hulâsa etmeden önce Bunun-İstemi ve Kutlug-Tonyukuk tarafından kurulmuş iki büyük Türk devletindeki teşkilâtı izah ve bu devletlerin hukukî müesseselerini tespit ve tarif etmek gerektir.

Çin kaynaklarında Usumış ismiyle yâdolunan Han'ın asıl ismi Ozmiş olduğu ileri sürülmüştür (Bernştam, Sotsialno - Ekonomiçeskyi Stroy Orkhono - Eniseyskikh Turok, s. 184 ve 189).

Bumin Han Devleti'nin sukutu Çin tahriki neticesi olduğu gibi Kutlug Devleti'nin sukutunu mucip olan Dokuz Oğuz ve Karlukların isyanında dahi Çin parmağı olduğunda şüphe yoktur.

⁸ Yukarıda §11, 5. 46. bakılsın.

KİTAP IV.

FASIL I

TÜRK DEVLETLERİNDE TEŞKİLÂT

VI, VII, VIII İNCİ ASIRLARDA TÜRK DEVLETLERİNİN ÂMME HUKUKU MÜESSESESİ VE TÜRKLERİN ÂMME HUKUKU TELÂKKİLERİ

Hun devrinin hukukî müesseselerini öğrenmek için yegâne menbamız Çin kaynakları idi. Türk devletleri için dahi Çin vakayinameleri en zengin kaynaktır. Fakat bu devir için Çin kaynaklarından başka millî kaynaklardan Orhon Kitâbe-leri'nden ve ecnebî kaynaklardan, Şarkî Roma ve Arap menbalarından dahi istifade edilmiştir.

§ 82

ÇİN VAKAYİNAMELERİNE GÖRE VI - VII İNCİ ASIR TÜRKLERİNİN ÖRF VE ÂDETLERİ

Çin vakayinameleri altıncı, yedinci ve sekizinci asır Türkleri hakkında oldukça tafsilli malûmat vermektedirler.

Biz burada bu kayıtlardan medeniyet ve hukuk tarihi bakımından ehemmiyetli telâkki ettiğimiz kısımları hulâsa etmeyi faydeli buluyoruz:

I. Türkler Han seçtikleri zaman, Han'ın nedimleri Onu keçeden yapılmış bir taht üzerine oturarak dokuz defa dolaştırırlar. Her defasında tebaaları onu selâmlarlar. Selâmlama töreni bittikten sonra Han'ı koltuklayarak ata bindirirler. Han at üstünde iken, ipekli bir kumaşla Han'ın boynunu boğulacak derecede sıkırlar, fakat boğulmadan önce Han'ın boğazını sıkı bağ gevşetirler ve bu suretle bayıltılmış Han daha kendisine gelmeden önce, ona ne kadar zaman (kaç sene) bizim Hanımız olacaksınız?, diye sorarlar.

Daha baygınlığı büsbütün geçmemiş olan Han, sayıklar gibi bazı kelimeler telâffuz eder. Tebaaları bu kelimeleri tefsir ederek, suallerine onlardan cevap çıkarırlar ve bu suretle cülûs etmekte olan Han'ın hükûmeti zamanı uzun veyahut kısa süreçeğine hükmederler.

II — Türklerde büyük memurların isim ve unvanları şunlardır:

1) Yabgu ¹

2) Şad ²

3) Tegin ³

4) Alpogu ⁴

5) Tudun ⁵

Bundan aşağı dahi pek çok memurlar vardır. Bütün memurluk derecelerinin adedi 28'dir. Bu memuriyetlerin hepsi irsen intikal eder.

III. Türklerin silâhları ok, ıslık çalan ok, zırh, süngü, kılıç ve hançerdir.

IV — Türkler ata binmek ve ok atmakta gayet mahirdirler. Onlar kemerlerinin plâklarını kabartma ve oymalar yapmak suretiyle süslerler.⁶

Türklerin bayrak saplarının ucunda altından yapılmış bir kurt başı bulunur.

Bu kelime kadim Çin kaynaklarında Ye-Hu, Yip-Wu ve Şe-Hu şekillerinde yazılmış bulunuyor. Bunlar hepsi Türkçe *Yabgu*'nun Çinlilerce bozulmuş telâffuzu olduğu anlaşılıyor (Hirt: Nachworte, s. 45-46).

Çin müverrihleri bu kelimeyi But yazıyorlarsa da bu kelimenin Şe okunması lâzım olduğu ve "Şe" den murad da şad olduğu ispat edilmiştir. Thomsen Inscriptions de l'Orhon, p. 59, not 1.

Çin kaynaklarında bu isim, Tikkin (Tehkin) şeklinde dahi yazılmış ise de bu ismin hakikî Türkçesi Tegin olduğu ispat edilmiş sayılmalı. Thomsen, Op. Cit. p. 73, Marquart, Eran-sahr, p. 211-212.

⁴ *Alpogu* Çin kaynaklarında Sulipat veya Kilifa yazılmış ise de bu Sulipatın Alpogu okunması lâzım olduğunu meşhur Çin lisanı mütehasısı Hirt ispat etti. Hirt. Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk, p. s. 110.

⁵ Çin kaynağında To-tun yazılmış ise de bunun Türkçe Tudun kelimesinin bozulmuş şekli olduğunda şüphe yoktur. Thomsen, Op. Cit. p. 59. Orhon Kitâbeleri'nde Tudun lâkabı geçiyor. Orh. Kitâbeleri II. E. 40.

⁶ Yukarıda Kurganlar hakkındaki Ş6, II de 34-35 sahifelere bakılsın.

V — Hükümdarlarının kabilesinin, soyunun adı Börü (Kurt)'dür.

VI — Türklerin yazıları yoktur.⁷

Halktan toplanacak kişi (Asker) ve hayvanların adedini ve vergilerin mikdarını ağaçlara alâmet yapmak suretiyle tespit ve tayin ederler.

VII— Altın uçlu bir ik ile bal mumu üzerine mühür şeklinde alâmetler yaparlar.

VIII— Onların ceza kanunlarına göre isyan, vatana hiyanet, katil, başkasının karısıyla memnu münasebet, bağı atı çalma cürümleri idam cezasıyla cezalandırılıyor.

Genç bir kızı zorlamış olan malî cezaya ve O kızla evlenmeye mecbur edilmek suretiyle cezalandırılır.

Dövüş ve kavgâ neticesinde yapılan yara için maddî tazminat alınır. Gözü zararlandıran, zararlanmış olana kızını vermeye mecburdur.

Kızı olmayan zararlanmış olana zevcesinin hususî mülkünü verir. Bir uzva zarar iras eden at vermek suretiyle cezalandırılır.

At ve sair şeyleri çalan çalınmış şeyin on misli mikdarında mal vermeye mecbur edilmek suretiyle cezalandırılıyor.⁸

IX— Ölülerin cenazesini bir çadıra koyarlar. Vefat edenlerin oğulları, yeğenleri, erkek, kadın bütün akrabası kurban olarak birer koyun keserler. Koyunları çadır önüne koyarak vefat edene taktim ederler. Atlara binerek kesilmiş kurbanlar etrafında dolaşırlar, aynı zamanda müthiş sesler çıkararak haykırırlar. Çadır önüne geldikleri zaman yüzlerinde bıçakla hafif surette yara yaparlar. Yaralarından çıkan kan göz yaşlarına karışarak akar. Yedi defa çadır etrafında dolaştıktan sonra dururlar. Tayin ettikleri bir müsait günde vefat edenin atını ve diğer kullanmış olduğu şeylerini yakarlar ve yakılmış eşyanın küllerini toplarlar.

Burada "Türklerin yazısı yoktur" demekle Çin vakayinamelerinin Türkler Çin yazısını kullanmıyor, mânasını kastedtikleri anlaşılıyor, çünkü bu devirde Türklerin bir millî yazısı mevcut olduğunu Çin vakayinamesini yazan kendisi aşağıda itiraf ettiği gibi diğer kaynaklar da bunu teyit etmektedir. Tâ bu devirde Türklerin millî bir yazısı mevcut olduğunun delili Yenisey-Orhon yazılarıdır.

⁸ Arap seyyahı İbni Batuta'ya göre Altınordu devletinde de hırsız çaldığı malın dokuz mislini ödemeye mecburdu. İbni Batuta, cilt I, s. 197.

Ölüleri ancak senenin muayyen mevsimlerinde defnederler: eğer bir adam ilk baharda veyahut yazın vefat etmiş ise onu gömmek için ağaç yapraklarının sararmasını ve dökülmesini beklerler. Sonbaharda ve kışın vefat edenleri tedfin için ise ağaçların yaprak ve otların çiçek açmasını beklerler. Vakti geldiği zaman ölüleri defnederler.

Defin gününde de tıpkı vefat günündeki gibi ölünün yakınları kurbanlar keserler, atlara binerek koşarlar, yüzlerini yaralarlar.

X— Ölülerin mezarı üzerine taşlar koyarlar ve bir kitâbeli taş dikerler. Kabrin etrafına konulan taşların adedi vefat edenin hayatı zarfında mağlûp ettiği düşmanlarının sayısına müsavi olur.⁹

XI— Baba, amca ve büyük biraderlerin vefatından sonra oğullar, yeğenler küçük biraderler dul kalan kadınlarla evlenirler.

XII— Türkler bir yerden bir yere nakil ediyorlarsa da (göçebelilik ediyorlarsa da) her Türkün bir hususi arazi parçası vardır.

XIII— Han daimi surette Tukin (Ötüken) dağlarında oturur. Onun otağının kapısı şark tarafına açılıyor. Bunun sebebi Türklerin Güneşin çıktığı cihete hürmet beslemeleridir.

XIV— Türkler cinlere ve ruhlara taparlar, (?) kâhinlere inanırlar. Dine hürmetleri vardır. Her sene Han büyük beyleriyle beraber seleflerinin mağarasını ziyaret eder.

XV— Onlar hastalıktan ölmekten utanırlar, muharebe esnasında ölmeyi en şerefli ölüm sayarlar.

XVI— Onların yazısı Barbarların yazısına benzer.¹⁰

XVII— Umumiyetle Türklerin örf ve âdetleri (eski) Hunlarınkı gibidir.

XVIII— Garp Türkleri'nin örf ve âdetleri Şark Türkleri'nin Yusunlarının hemen aynıdır.

Fakat bu iki Türk zümresinin lehçeleri arasında cüz'î bir fark vardır.

XIX— Garp Türkleri arasında dahi Yabgu, Şad, Tegin unvanları vardır.

Fakat Garp Türkleri'nde bu unvanlar yalnız Han'ın biraderleri ve oğullarına veriliyor.

XX — Türkler her sene sekizinci ayın (T. sani) beşinci günü bir içtima ya-

Türklerde mağlûp edilmiş düşmanlarını temsil eden taş heykelleri galibin mezarı etrafına koymak âdeti mevcut olduğunu Orhon Kitâbeleri de teyit etmektedir. Türkler bu gibi taşlara *balbal* derlerdi.

¹⁰ Yukarıda Türklerin yazısı yoktur, demelerinin asılsız olduğunu bu cümle açık gösteriyor.

parlar. Bu içtîma münasebetiyle kurbanlar keserler. Bu içtimadan Han Büyük beylerinden birini seleflerinin mağarasına kurban kesmek için gönderir.

XXI— Türkler madencilik ve madenlerden türlü alet ve silâhlar imal etmek sanatında çok mahirdirler.¹¹

Stanislas Julien, Documents historiques sur les Toukioue. Journal asiatique, 1864, serie VI, tome III, p. 331 et suivantes ve p. 351 et suiv.

Çin vakayinamelerinin ihtiva ettiği Türkler hakkındaki bu kayıtlar M. S. 553 ile 581 yıllarına aittir.

Parker, Op. Cit. p. 177-194. Biçurin, Op. Cit. s. 267-272.

Bibliothèque orientale d'Herbelot, tome VI, p. 71.

FASIL II

§ 83

İL¹²

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET MEFHUMU ESKİ TÜRKLERİN DEVLET TELÂKKİSİ

Altıncı, yedinci ve sekizinci asırdaki Türk devletlerinin teşkilât ve hukukî müesseselerini tetkike girişmeden önce mühim bir suale cevap vermek gerektir.

Bu sualde şudur: Büyük devletler kuran Türklerin devlet hakkındaki telâk-kileri ne idi? Eski Türklerin devlet müessesesi hakkında vazıh bir fikirleri var mıydı?

Bu suale ancak kaynaklardaki kayıtları tahlil suretiyle cevap vermek müm-kündür.

Eski Türkler devlet mefhumunu "İL" (el) kelimesiyle ifade ediyorlar.

Orhon Kitâbeleri'ni ilk defa olarak Almanca'ya tercüme eden Rodloff ol-muştur.

"İL" kelimesi lehçeye göre kâh "İL", kâh "El" telâffuz olunmuştur. Orhon Kitâbeleri yazıldığı devirde, VIII inci asır ortalarına doğru "İL" telâffuz olduğu anlaşıyor. Kitâbelerde bu kelimenin birinci harfi "I" dır. Malûm olduğu üzere bu harf bugünkü yazımızda İ ve İ sesini ifade ediyor, öyle olduğu halde Radloff bu kelimeyi "El" okumuş, Thomsen ise "İL" okumuştur. Bugün Türkiye Türkçesinde de bu kelimenin telâffuzunda ittirat yoktur. Vilâyet yerine ka-bul edilmiş "İL" ve kaza yerine kullandığımız "İlçe" kelimelerinin başındaki harfi açık surette İ telâffuz ettiğimiz halde bu İI kelimesinden geldiğinde şüphe olmayan "Elçi" kelimesinin ilk harfini E telâffuz ediyoruz. Cenubi Uygurlardan kalma yazıları lâtin harflerine çeviren dil âlimleri bu kelimeyi "İL" şeklinde tespit etmişlerdir. Elçi ve Rum-Eli kelimelerinde "L" den evvelki harf "E" telâffuz olduğundan anlaşıyor ki bugün "İL" telâffuz olunan bu kelime Türki-yede de bir zamanlar "El" telâffuz olunmuştur. Daha doğrusu bu kelime bir zamanlar açık "İ" ile açık "E" arasında bir sait olan, Fransızca "Ecole" kelimesinin başındaki sese tekabül eden bir sesle telâffuz olduğu anlaşıyor. Ne Orhon alfabesinde ne Uygur alfabesinde ve ne de bugünkü alfabemizde bu sese tekabül eden bir harf bulunmadığından bu il kelimesini bazen il bazen de "El" yazmışlardır. Biz bu kelimenin Orhon Kitâbeleri'nde ve Uygurcadaki telâffuzu olan "İL" telâffuz ve imlâsını kabul ettik.

Orhon Kitâbeleri'ni ilk defa olarak Almancaya tercüme eden Radloff *İl* kelimesini kabile camiası (Stammgemeinschaft) diye tercüme etmiştir.¹³ Thomsen ise *İl*'in mukabili olarak imparatorluk (Empire) kelimesini kullanmıştır.¹⁴

Kanaatımıza göre bu iki tercümeden hiç biri isabetli tercüme değildir.

Bu kelimeler "**İl**" sözünün tam mukabili değildir.

İl'in hakikî mânası teşkilâtlanmış siyasî camiadır, devlettir.¹⁵

İl kelimesi Türk lehçelerinde türlü birbirine çok yakın mânalar ifade etmektedir: bağ, ilgi, rabita, alâka, barış. Uygurca **ilmek** kapamak, demektir. Çagatayca'da aynı mânaya gelir. Türkiye Türkçesi'nde zat ismi olan **ilmek**, bağ, bağlayan şey mânasını ifade eder. Altay lehçesinde **İl** bağ ve **vatan** mânalarını ifade eder.¹⁶ Yakut lehçesinde **İl** iyi dostluk muhabbet, sevgi, sulh, sükûnet, sulhseverlik mânalarını ifade eder.¹⁷ Kazan lehçesinde **illeşmek** alışmak, ısınmak, sıklık ziyaret etmek mânalarını ifade eder.¹⁸ Bütün Türk lehçelerinde *il* kelimesinin doğrudan doğruya veya zımnen ilgi, bağ, iyi münasebet, rabita, mânalarını ifade ettiğini görüyoruz.

Bu, bağ, rabita münasebet, mânalarını ifade eden kelime bir insan kütesine tatbik olunduğu zaman ancak **bağlanmış**, (teşkilâtlanmış) halk, teşkilâtlanmış millet mânasını ifade edebilir.

Teşkilâtlanmış halkın hukukî ismi **devlettir.**¹⁹

İl kelimesi eski Uygurca vesikalarda da her yerde **devlet** mânasında kullanılmıştır.²⁰

Mahmut Kaşgari'nin "Divanü-lugat-it-türk"ünde de *İl* Devlet mefhumunu ifade ediyor.²¹ Kutadgu-Bilig de keza *İl* devlet, ülke memleket mânasında kul-

Radloff, Alttürkische Inschriften der Mongolie zweite Folge, s. 23, 89.

Thomsen, Op. Cit. p. 97.

Orhon Kitâbeleri, IE 3, IIE 9, IE 18. s. 39-40.

H. Vambey, Etymologisches Wörterbuch der Türko - tatarischen Sprachen. s. 39-40.

Edouard Pekarskiy, Yakut dili sözlüğü, cilt I, s. 440.

Budagoff, s. 204.

¹⁹ Türk devletlerinin sosyolojik ve hukukî mahiyeti hakkında ileride bazı izahlar vardır.

²⁰ F. Müller, Uigurica I, s. 25. Bang und Gabain, Türkische Turfan texte, I, 53, V. B. s. 26 (Uygurca metnin 104-105 inci satırı). Bu satırlardaki "*İl tutdaçı beğ erke süüli aşlı kirt günçli üpeğü teng kergek*" cümlesi Almanca şöyle tercüme edilmiştir: Der Fürst, der ein Reich regiert, braucht in gleichem Masse drei Dinge: Heer. Verpflegung und Glauben (Vertrauen).

²¹ Divanü Lûgat-it-Türk'de de *İl* devlet mânasında kullanılmıştır. Meselâ Beg ilin tüzdü (sevva-l-emir vilayetehu), Kaşgari, Op. Cit. II, s. 8.

lanılmıştır.²² Orhon Kitâbeleri'nde İl'in müstakil devlet mânasında kullanılmış olduğu sarihdir.²³

Bugünkü hukukî telâkkiye göre Devlet olmak için, halk hâkimiyet ve hukuk bağlarıyla bağlanmış olmalıdır.

Eski Türklerin telâkkisine göre dahi İl'in mevcudiyeti hâkimiyetin mevcudiyetine bağlıdır.

Hâkimiyet her asırda milletin, halkın bir zümre veya tabakasının elinde bulunur. Kalan zümrelerin hâkimiyetle münasebet ve iştiraki idare tarzına göre değişir.

Türk illerinde hâkimiyetin sahipleri, hâkimiyet kullanan unsur üçtür. Han, Beyler ve Halk (Budun). Bu üç unsurun hâkimiyete iştiraki üç derecede belirir.

Hâkimiyet Han'da kesif bir surette, Beylerde nisbeten daha mahdud bir şekilde, halkta ise ancak muayyen zamanlarda tecelli eder.

Fakat Türk telâkkisine göre hâkimiyetin menşei daima halktadır.

Bugünkü hukukçuların kabul ettiği veçhile, nerede *teşkilâtlanmış müstakil bir camia varsa orada devlet vardır*. Devlet kelimesi hem hâkimiyeti hem hâkimiyete itaat eden teşkilâtlanmış camiayı ifade eder.

Eski Türklerde de İl teşkilâtlanmış bir camiadır. Fakat Türk telâkkisinde devlet olmak için teşkilât ta kâfi değildir.

İl olmak için teşkilâttan başka istiklâl dahi lâzımdır.

Kutlug zuhurundan önceki devirde Türklerde şüphesiz teşkilât vardı. Fakat Türklerin teşkilâtı başında Türk Tudunları idiyse de, bu Tudunlar Çinlilerin emirlerini icra eden Çin memurları oldukları için, Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış Türklerin telâkkisine göre Kutlug'dan önceki devirde Türklerin "ili" yoktu. Türkler "il" den mahrum edilmişti.

Kutadgu-Bilig'de de İl'in ülke, devlet mefhumunu ifade için kullanılmış olduğunu müşahade ediyoruz:

Bayudu Budun hem itildi İli

İlik ke duva aytti budun tili.

(Halk zenginleşti, memleket, devlet ileriledi, halk dili Hana dua etti).

Radloff, Kutadku-Bilig, s. 45. İkinci misal:

Kayu beg törü birse İl ke köni

İlin itti bütnei(n) yaruttu küni.

Radloff, Op. Cit. s. 81.

²³ Orhon Kitâbeleri'ndeki de İl'in devlet - ülke, memleket mânasında kullanılmış olduğunu gösteren sarih cümlelerden bir tanesini göstermekle iktifa edeceğim:

TÜRK BUDUNU İLLEDÜK İLİN İÇKİN ETMİŞ.

(Türk milleti devletini kaybetti). Orhon kit. IE, 7.

Burada il kelimesinin halk mânasını ifade etmeyip, devlet mânasını ifade etmek için kullanılmış olduğu sarih ve aşikârdır, çünkü "Türk halkı halkı kaybetti" mânasız, saçma bir cümle olurdu. Burada bahis mevzuu olan Türklerin siyasi istiklâli, yani müstakil devlettir.

*"Türkler ilin, töresini kaybetmiş" telâkki olunurdu.*²⁴

Çünkü istiklâl yoktu. Türk telâkkisine göre İl olmak için teşkilâtla istiklâl de kâfi değildir. Bunlardan başka bir de *icbar kuvvetinin nâfız olması şarttır*. Hâkimiyetin nâfız olup olmadığı, hükûmete itaatin mevcut olup olmamasından belli olur.

Türk Han'ı Kutlug ve onun ahfadı bir kavmin arazisini zaptetmekle iktifa etmiyorlar, zaptettikleri ülkelerde oturan ahaliyi diz çökmeye, baş eymeye de mecbur ediyorlar ve halkı teşkilâtlandırıyorlar.²⁵

Diz çökmek, baş eymek tâbirlerini harfiyen anlamayıp, itaat ve inkıyat mânasında anlamak lâzım olduğu sözün siyakından bellidir.

Bilge Han, Türklerle hitaben, **Bilge Han seni itaatin sayesinde teşkilaâtlandırmıştı**, diyor.²⁶

Demek oluyor ki, eski Türklerin telâkkisinde İl mefhumu teşekkül, istiklâl, nâfız hâkimiyet mefhumlarını tazammun ediyor.

Bunlardan başka İl'in bir gayesi de mevcut olmalıdır. Orhon Kitâbeleri hâkimiyetin hedefi olarak, her yerde emniyet ve âsâyişi gösteriyorlar.

Orhon Kitâbeleri Kutlug ve onun halefleri tarafından bir ülkenin fethedildiğini veya bir halkın inkıyat altına alındığını söyler söylemez **"O halk içinde sulh ve asayiş temin etti"** cümlesini ilâve ediyor.²⁷

Devletin hedefi yalnız emniyet ve âsâyiş değil, devletin daha yüksek bir gayesi vardır: Adaleti temin. Adalet Türk ilinin hedefi ve bekası şartıdır. Bunun Devleti'nin sukutu sebebi olarak Orhon Kitâbeleri, Beylerin adalet esnasından inhiraf etmiş olmalarını gösteriyor.²⁸

Orhon Kitâbeleri'ni bırakan Türklerin telâkkisine göre İl şöyle tarif edilebilir:

Emniyet ve adaleti sağlamayı amaç tutan, kuvvetli, sözü geçen bir hâkimiyete itaat ve inkıyat eden teşkilâtlanmış müstakil bir camia.

Dünyada pek çok devletler kurmuş olan büyük Türk ırkının devletin mahiyet ve gayeleri hakkındaki fikri bundan ibarettir.

Biz, Türk ismiyle cihan sahnesine çıkan Türkler tarafından kurulmuş devletteki âmme hukuku telâkkilerini, devletin teşkilâtını bir taraftan Orhon Kitâbelerine, diğer taraftan Çin ve Şarkî Roma menbalarındaki kayıtlara istinaden tespit edeceğiz.

Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE, I7 II, 7.

Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 14, 15. IE. 20.IIE. 13.

Thomsen, Orhon Kitâbeleri, II. E 23.

Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 14, 15. IE. 19, 20, 21.

Thomsen, Orhon Kitâbeleri, IE. 6, IIE. 7, IE. 7, 8.

FASIL III

§ 84

TÜRK DEVLETİNDE HÂKİMİYET

HAN (KAĞAN) ¹

Hun devletinde olduğu gibi, Türk devletinde de devletin, *ilin* başında bir kral bulunuyor. Bu kralın unvanı Kağandır. Handır.

Han, İlin reisidir. İl içinde yüksek hâkimiyetin mümessili O'dur.

Beşeriyet tarihinde devlet reislerinin devlet ve camia içindeki filî ve hukukî durumu türlü şekiller almıştır.

Zamanımızdaki Cumhurreisleriyle kendilerini Allah olarak kabul ettiren Firavunlar ve Allahın mümessili olduklarını iddia eden mutlakiyet devrindeki Avrupa hükümdarlarının mevkileri arasında pek çok şekil ve dereceler vardır.

İptidâî krallıklarda kralın mevkîi başkadır. Medenî memleketlerde, monarşilerde kralın salâhiyet ve iktidarı başkadır.

Burada her şeyden önce bizi alâkadar eden sual şudur: *Türk Devleti'nin reisi bir Monark mıdır, yahut bir Cumbur reisi midir? Han'ın filî ve hukukî vaziyeti bu iki türlü reislikten hangisine daha yakındır?*

Bu suale şimdiden cevap vermek gerektir.

Türk Han'ı Hun hükümdarı gibi bir kraldır, bir Monarktır. Türk devleti bir Monarşidir.

Hun devrinde Türk hükümdarının resmî unvanı "Tengri Kut" idi. Türk devletinde bu unvanın yerine Kagan kelimesi geldi. Kagan unvanını ilk defa olarak, Hun Devleti'nin sükutundan sonra Türk devleti tesisine kadar geçen zaman zarfında Moğolistan'ı idare eden Türk olmayan sülâlelerden Ju-Jan sülâlesi kullanmıştır. Kagan bize Ju-Jan'lardan geçmiştir.

Marquart, Historische Glossen, p. 196.

Chavannes, Op. Cit. p. 221-222.

Fakat VI, VII ve VIII inci asırdaki Türk Hanları Mutlak bir Monark olmaktan uzaktırlar.

Han'ın siyasî iktidarını, hâkimiyet hakkını istimal hürriyetini tahdit eden bir çok âmiller vardır:

1) Halk. Eski Türk devletlerinde halk, ahali vazifesi münhasıran itaat etmekten ibaret olan tebaalardan ibaret değildir.

Halk devlet idaresinde rolü olan bir unsurdur.

Hanlar halkın anane, inan ve görüşlerine hürmetle mükelleftir.

2) Han'ın hareket serbestisini, iktidarını kötü istimal imkânını tehdit eden ikinci bir âmil de Beylerdir.

Han bütün mühim işlerde Kurultay şeklinde toplanmış beylere danışmak mecburiyetindedir.

3) Han'ı bağlayan üçüncü âmil ananevi kanunlardır. Han'ın faaliyeti ananevi milli kanunlar çerçevesi içinde cereyan etmelidir.

Han'ın iki türlü vasfı - Han'ın iki türlü vasfı, iki türlü salâhiyeti vardır:

1) Han, hâkimiyetin mümessili, devlet içinde en yüksek âmirdir.

2) Han aynı zamanda yüksek bir mansıbdardır,

Hâkimiyetin mümessili olması bakımından Han'ın hukukî vaziyetini şu noktalarda hulâsa edebiliriz:

1) Han, devleti tanzim ve bekasını temin etmekle mükellef olan hâkimiyetin en yüksek mümessili ve icraî kuvvetin reisidir².

2) Han İli (devleti) millî türelere göre idare eder³.

3) Han barış içinde İli idare ettiği gibi harp zamanında da başkumandanıdır⁴.

4) Han, kurultaylara kanun tasarıları teklif edebildiği gibi kendisi de doğrudan doğruya kanun (türe) vazetmek salâhiyetini haizdir⁵.

Fakat Han'ın teklif veya vazettiği kanunlar seleflerin ananelerine uygun olmalıdır⁶.

Orhon Kitâbeleri, I, E, 19, 20.

Orhon Kitâbeleri, II, E. 12.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 28, 29.

Orhon Kitâbeleri, II E. 3, I. E. 2.

Orhon Kitâbeleri, II. E. 2, I. E. 14.

Han aynı zamanda devletin bir mansıbdarıdır. Yüksek bir memurdur. Bu bakımdan Han'a bir çok vazifeler terettüp eder.

1) Devletin hududunu korumak, devlet sahasını genişletmeye çalışmak⁷.

2) Halkın iâşesini, iktisadi refahını temine çalışmak⁸.

3) Devletin ve Türk milletin (İl'in ve Budun'un) nam ve şöhretini (şerefini) payidar kılmaya gayret etmek⁹.

§ 85

HAN İNTİHABI USULÜ VE TAHTA VARİSLİK HAKKI

Türklerin ananevî anayasa kanununa göre taht münhal olduğu zaman Han'ları seçen beylerle eşraf içtimaidan ibaret olan kurultaydır. Bu kurultaya, kurultayın toplandığı yerdeki halk da iştirak edebilir. Seçilecek Han namzedi mutlaka vefat eden Han'ın sülâlesine mensup olmalıdır. Han sülâlesine mensup olanlardan, Han seçilmek hakkını haiz olanların başında vefat eden Han'ın yaşı en büyük olan oğlu gelir. Vefat eden Han'ın oğlu yoksa, yahut oğlu reşid değilse, vefat eden Han'ın yaşça büyük olan biraderi, biraderi de yoksa amcası, amcası da yoksa amcasının oğlu Han seçilebilir. Her batin için yaşı en büyük olmak şarttır. Vefat eden Han'ın sülâlesi münkariz olduğu zaman beyler kurultayı Han olmak için lâzım vasıfları haiz olan her hangi bir Beyi Han seçebilir. Tahta çıkmak hakkını haiz olan taht vârisinin hukuken Han makamını işgal edebilmesi için mutlaka beylerin muvafakati, yani kurultayın tasvip ve tasdiki şarttır.

Hanlık makamı münhal ve sülâle münkariz olduğu zaman Han seçimi tam mânasiyle bir "intihap" mahiyetini haiz olurdu. Türkler serbest intihap yapıldığı zaman daima halka hizmetlerde tanınmış, meziyet ve irade sahibi, devlet reisi olmak için lâzım vasıfları haiz Bumin ve Kutlug gibi şahsiyetleri seçerlerdi.

Tahtın kanunî telâkki olunan vârisi mevcut olduğu zaman Han intihabı kanunî namzedin Han olmasını tasvip ve hakkını tasdikten ibaret olurdu.

Türk tarihinin bütün devirlerinde sülâle müessisleri beyler ve halkın bir kısmı tarafından fiilen ve hakikaten seçilmiş hükümdarlardı.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 17, II. E. 15, I. E. 18, II. E. 16.

Orhon Kitâbeleri, II. E. 17, I. E. 29, II. E. 24.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 25, II. E. 21.

Bu anane Asya Hanları devrinden Osmanlı sülâlesi devrine kadar hiç değişmemiştir.

Çin'in şimali kısmında bir devlet kuran Hun Çao sülâlesi müessisi Lyö-Yuan'ın "Tengri Kut" intihap olunduğuna dair rivayet bu bakımdan çok karakteristiktir: Bir gün Lyeu-Yuan'ın akrabasından biri şimali Çinde Çine tâbi olarak yaşayan Hun beylerini bir toplantıya davet etmiş ve toplanmış beylere (kurultaya) şu sözleri söylemiştir:

"Bizim dedelerimiz Çin'in eski Han sülâlesiyle bir muabede akdetmişlerdi. Bu muabedeye göre Çinlilerle Hunlar birbirini kardeş telâkki etmeliydiler. Bugün Çin'de Han sülâlesi münkariz olmuştur. Hun milleti bugün istiklâlden mahrumdur. Bugün bize (bizim reislerimize) verilmekte olan Tengri Kut unvanı boş bir lâfızdan ibarettir. Bütün beylerimiz Çin sülâlesinin esirlerinden başka bir şey değildirler. Fakat biz bugün zayıf isek de sayımız (askerimiz) yigirmi bin kadardır. Niçin tek duruyoruz? Niçin (bugün) Çindeki karışıklıklardan istifade etmiyoruz?... Biz bugünkü fırsatı kaçırmıyalım, şefimiz Lyeu-Yuan cesurdur, büyük bir hükümdar olmak için gerekli olan bütün vasıflara maliktir. Eğer Tanrı dahi Hun devletini ihya etmek, diriltmek taraf-tarı olmasaydı, bize Lyeu-Yuan gibi değerli bir şefi gönderir miydi?"

Çinli'lerin rivayetine göre bu nutuk Hunlar üzerinde çok derin tesir bırakmış, bunun neticesinde Hun beyleri ittifakla Lyeu-Yuan'ı Tengri Kut seçerek istiklâl-lerini ilân etmişlerdir (M. Ö. 304).¹⁰ Şayanı hayrettir ki bin altı yüz yıl zarfında Han seçme ve sülâle tesis etme usulü değişmemiştir. Osmanlı sülâlesinin müessisi Osman bey de aynı usulle Han seçilmiştir.

Osman Beyin, Han seçilişine dair rivayeti Lûtfi Paşa şöyle naklediyor :

"Bütün O, Oğuz dedikleri (Türkler) ve o il'in beyleri ve kethüdarları (idare adamları) toplandı. Osman'ın, katına gelip, meşveret edip işin önün ve sonun danıştılar. Uzun münakaşadan sonra sözlerinin netice ve hulâsası şu oldu: Osman'a dediler ki, "Siz Han neslindensiniz. Kayı Han Oğuz (Han)'dan sonra bütün Oğuz beylerinin ağaları ve Hanları idi. Küyen Han'ın vasiyeti ve Oğuz töresi mucibince Kayı soyu var iken Oğuz neslinden... Özge boy soyuna Hanlık ve padişahlık değmez. Şimdiden sonra Selçukilerden bize medet yoktur. Memleketin çoğu ellerinden gitmiş ve Tatar (İlhanîler) anların üzerine galip olmuşlardır. Zaten merhum (Selçuki) sultan Alâeddin'in size ve babanıza teveccühü vardı, bu havalinin

Parker, Op. Cit. p. 104-106. Deguines, Op. Cit. p. 392-393. (Türkçe tercüme).

Sadri Maksudi, Orta Asya Türk Devletleri, s. 7. 13. "Türk Tarihi Anahatları" eserinin müsveddeleri, seri II, No. 19.

idaresini size havale edip sizi *"beylemişti"*. Sizde saltanat ve Hanlığa liyakat vardır (bu hususta) ittifak dahi olsun... Biz Size gereği gibi muti ve münkad olalım, tâ ki bu taraflarda seve seve harbedelim" dediler. Rahmetli Osman Gazi dahi (beylerin) sözlerini kabul etti. Bundan sonra Oğuz taifesinin orada toplanmış bütün beyleri ve idare adamları ayağa kalkıp Oğuz resmince üç defa yükünüp itaat ettiler.

Bundan sonra Osman Gazi'ye türlü bal ve kımızlardan kadehler sundular... Çavışlar, âbihayatlar sıhhat ve âfiyetler olsun, padişahlık mübarek olsun diye dua ettiler.¹¹ Han intihabı merasimi Oğuz Han menkıbesinde de aşağı yukarı aynı şekilde tarif edilmiştir: Kurultayda Hanlık tasdik ediliyor, sonra beylere ziyafet (toy) veriliyor.¹²

Yukarıda işaret edildiği gibi tahta tevarüs hakkında esas kaide şudur: Tahtın vârisi (tahta çıkmak hakkını haiz olan namzet) vefat eden Han'ın yaşı en büyük olan oğludur, ancak oğlu olmadığı zaman diğer akrabası seçilebilirler. Bu esas hem Mete ve Bumin sülâleleri devrinde, hem Kutlug sülâlesi devrinde hâkim idi. Fakat bu esas her devirde sık sık ihlâl edilmiştir. Bütün Türk devletlerinde tahtın kanunî vârisinin yerine ya onun haris bir amcası, biraderzadesi veya beylerin ekseriyetinin muzaheretini kendi tarafına çekmeye muvaffak olan her hangi bir kuvvetli beyin tahta çıktığını görüyoruz.

Bumin Han'ın üç oğlu sıra ile hükûmet sürmüşlerdi. Bu ananevî tahta cülûs yasasına aykırı idi. Bumin Han'ın üçüncü oğlu Tapu Han (573-583)'ın vefatından sonra oğlu Yanlo tahta çıkmıştı. Bu, ananevî tevarüs türesine uygundu. Fakat sıra ile Tapu Handan evvel hükûmet sürmüş Hanların oğulları arasında taht kavgası zuhur etti. Bu meselenin halli için beyler kurultayı toplandı. Kurultay Yanlo'yu tahttan indirerek yerine Kolo Han'ın oğlu, akıllı ve cesaretiyle tanınmış İşbara'yı Han intihap etti.^{13 14}

Lûtfi Paşa'nın "Tevarihü-Âli-Osman" s. 21-22. Metin kısaltılmış ve eski tâbirleri bazıları değiştirilmiştir.

¹² Yukarıda, § 41. bakılsın.

Keza İşbara Han'dan sonra hukukan tahta onun oğlu cülûs etmesi lâzım iken tahta İşbara'nın biraderi Çulubaga Han çıkmıştır.

¹⁴ Biçurin, Op. Cit. I. p. 276-277. Parker, Op. Cit. p. 188.

§ 86

TÜRK DEVLETİNDE BEYLER- DEVLET İÇİNDE BEYLERİN VAZİFE VE ROLLERİ

İçinde hukukî nizam hâkim olan bir devleti hiç bir zaman hükümdar yalnız başına idare edemez ve etmemiştir.

Hun devletinde olduğu gibi Türk devletinde de devlet idaresinde (İl tutmak işinde) Han'a yardım eden devlet içinde türlü vazifeler gören kimseler vardır.

Türklerde Han'ın yardımcılara verilen umumî isim "Beg"dir.

Beg (Bey) kelimesinin lügat mânasında bakmak, korumak, gözetmek, muhafaza etmek mânaları mündemiçtir.¹⁵

Orhon Kitâbeleri'nde bu Beg kelimesine çok tesadüf olunur. Bu kitâbeleri okuma usulünü keşfeden Thomsen, Beg kelimesini Fransızca *Noble* kelimesiyle tercüme ediyor (Thomsen, les inscriptions de l'Orkhon déchiffées, p. 97-134).

Kanaatımıza göre Fransızca *Noble* kelimesi Türk'ün Beg kelimesine tamamiyle tekabül etmiyor. Beg (Bey) kelimesi asaletten başka bir de mânsıbdarlık, memuriyet mefhumunu ihtiva ediyor. Beg, Romalıların Cumhuriyet devrindeki *Magistratus* kelimesinin ifade ettiği mânaya yakın bir mâna ifade eder. Onun için Orhon Kitâbeleri üzerinde mühim tetkikleri olan Türko-log Radloff "Beg" kelimesini tercüme etmemiş. Orhon Kitâbeleri'nin Almanca tercümelerinde bu kelime olduğu gibi (Beg şeklinde) bırakmıştır.

Beg kelimesinin etimolojik menşei hakkında benim tahminim şudur: Menşei itibariyle bu kelime Bek-lemek, Bekci, kelimelerindeki Bek kökünün biraz yumuşamış şeklidir. Bek-Beg, Beg de Bey olmuştur.

Bek kökü ise bütün eski Türk lehçelerinde ve bugün mevcut mühim lehçelerde sağlama, saklama (muhafaza), koruma, intizar etme, tarassut etme mânalarını ifade eder.

Uygurca'da ve bugünkü Türkçe'de Bekitmek tahkim etmek, kuvvetli kılmak mânalarını ifade eder. Beklemek, kilitlemek demektir.

Mahmut Kaşgarî'nin eserinde Bek kökünden yapılmış bir çok fiil vardır: Bekişmek sağlam olmak, sağlamlaşmak, Bekiştı neng (cilt II, s. 84), Bekleşmek, akit yapmak, mukavele akdetmek. *Bekleşti mening birle ol* = o benimle akit yaptı (cilt II, s. 61). Beklenmek, tahassün etmek. Evinde beklendi (cilt II, s. 188). Beklemek, kilitlemek: *Nengin tutar bekleyü* (malını kilitli tutar, cilt II, s. 416).

Çagataycada beklemek muhafaza etmek mânasına gelir. Pavet de Courteille, Dictionnaire turc oriental.

Eski Türkiye Türkçesinde dahi *Beklemek* fiilinde intizar etmek mânasından başka *Bekçilik etmek, nöbetçilik etmek, nezaret etmek* mânaları da vardı.

Yani muhafaza vazifesiyle muvazzaf olmak mânası da vardı. Bekçi de bugün ifade ettiği mânadan daha geniş mâna ifade ederdi. Her hangi bir şekilde bir şeyi gözetlemek ile muvazzaf olan, demektir.

Eski Türklerin telâkkisinde Beg il'in işlerine *bakan*, ili *muhafaza* eden, ili *koruyan*, vazifesi il işlerini *gözetmek* olan ilin bekçisidir.

Kutlug devletinde Beyler devlet idaresinde Han'a muavenet eden yüksek mansıbdarlardır.

Begler de bir çok rütbe ve derecelere bölünmüşlerdir. Her rütbenin kendisine mahsus umumî unvan ve lâkapları vardır.

1) Sadapıtlar,

2) Tarhanlar,

3) Buyuruklar.

Sadapıtlar: Devlet içinde en yüksek Begler zümresini teşkil ederler. Onların çoğu hâkim sülâlenin akrabasıdır. Resmî ayın ve törenlerde, halk içtimalarında Şadapıtlar Han tahtının sağ tarafında yer alırlardı.

Tarhan ve Buyuruklar ise tahtın sol tarafını işgal ederlerdi.¹⁶

Sadapıtlar irsî zâdegân sınıfını teşkil ediyorlardı.¹⁷ Çin kaynaklarının memuriyetlerin irsî olduğu hakkındaki kayıtları ancak bu zümre hakkında doğrudur.

Tarhanlar: Tarhan¹⁸lar ise hizmetleri sayesinde yükselmiş, halk içinden çıkmış büyük devlet adamları idi.

Bunların beglikleri ancak hayat kaydıyla idi: oğullarına geçmezdi.

Buyuruklar: Buyuruklara gelince, bunların beglikleri memuriyete bağlı idi.

Bunlar memur kaldıkça Beg addolunurlar, memuriyetten ayrılmakla Beglik unvanından dahi mahrum olurlar.

Begler derecelerine, işgal ettikleri mevkie göre türlü elkap ve unvanlar alırlar.

Çin kaynaklarına göre, VI, VII ve VIII inci asır Türklerinde şu mansıp ve unvanlar vardı:

Yabgu, Şad, Tegin, Alpıgu, Tudun.

Yabgu unvanı Türk tarihinin en eski devirlerinde dahi tesadüf olunan bir unvandır.¹⁹

Orhon Kitâbeleri, II. N. I. Thomsen, Op. Cit. p. 15.

Radloff, Alttürkische Inschriften de Mongolie, p. 216.

Bu unvanın eski telâffuzu Tarkan idi.

Bu unvanın Şimali Hindistan'ı fethetmiş ve oralarda bir devlet kurmuş olan Yüeci

Çin kaynakları bu unvanı türlü şekilde yazıyorlar. En çok tesadüf olunan şekil Şehu şeklidir.²⁰

Şarkî Roma eserleri bu unvanı *Sizabul* şekline sokmuşlardır.²¹

Arap eserlerinde aynı kelime *Cibguye* şeklinde yazılmıştır.²²

Yabgu, Türk devletinde Han'dan sonra en yüksek unvandır. Bu ancak hükümet süren Han'ın biraderlerinden yaşı en büyük olanına verilir.

Garbî Türkistan'da devlet kurmuş olan İstemi Han, İstemi Yabgu ismiyle şöhret bulmuştur. İstemi Han'ın bu unvanı alması ilk defa olarak Türk ismiyle tarih sahnesine çıkmış olan Türklerin reisi ve ilk Türk devletini kuran Bumin Han'ın yaşı en büyük biraderi olmasından ileri geliyordu. Bilâhare bu unvan Han'ın biraderinden başkalarına da tevcih olunmaya başladı. Bazı Türk kavimlerinde Yabgu Han yerinde kullanılmıştır. Meselâ Karlukların siyasi şefleri bu unvanı taşırdı.

Orhon Kitâbeleri'nde bir kaç yerde Yabgu unvanı geçiyor.²³

Yabgu'dan sonra en yüksek unvan *şad* idi. Bu geniş sahaları idare eden valilere veriliyordu. Büyük Türk devletinde daima iki *şad* vardı. Bunlardan biri devletin şarkî kısmının umumî valisi idi. Diğeri Garbî kısmın umumî valisi idi.²⁴ Bu unvan Orh. Kit. bir çok yerde geçiyor. Türk ismini aldıktan sonraki devirdeki *şad*, Hun devrinin Toki (doğru)'lerine tekabül ediyor. Kutlug devletinde de iki *şad* vardı. Yani devletin biri şarkî diğeri Garbî kısmını idare eden *şad* unvanı taşıyan iki yüksek vali vardı.²⁵

Kül-Tegin âbidesinde Bilge Han diyor ki, Türk milletinin nam ve şöhreti zâil olmasın diye Ben Türk milletine bağlılığım dolayısıyla geceleri uykusuz, gündüzleri rahatsız geçirdim.

Türkleri'nde mevcut olduğu sikkelerinden anlaşılmıştır. Afganistan'da Celâlâbâd civarında bulunmuş Yüeci sikkelerinde *Kuşana Yavgusa* (su) unvanı okunmuştur. (Hirt, Nachworte, 50).

²⁰ Çin kaynaklarında Çin harfleriyle Hi-Hu, Yehu, Şehu, Yep-Wu, Hu-Pey şekillerinde yazılmış bu kelime Türkçe Yabgu unvanının Çince türlü telâffuzlarıdır. (Nachworte, 45-50). En çok tesadüf olunan şekli Şehu'dur. Deguines, Parker, Bıçurin.

²¹ Şarkî Roma müverrihleri aynı unvanı Dizabul ve Silzibil şeklinde de yazmışlardır. Chavannes, Op. Cit. p. 226, Dietrich, Op. Cit. s. 15-16.

²² Arap müverrihlerinden Tabarî tarihinde bu kelime Sin-Cibu ve Cibguye şeklini almıştır. Tabarî, in Nöldke's Geschichte der Perser und Araber, p. 159.

²³ Orhon Kitâbeleri, I. E, 14. II. E, 12.

Thomsen, Op. Cit. p. 146. Orh. Kit. II. E, 21, I. E, 27. I. N. 11.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 27. I. N. 11.

*Biraderim Kül-Tegin ve iki Şad ile beraber ben ölünceye kadar Türk devletini yaşatmak için çalıştım.*²⁶

Bilâhare bu unvan türlü kabile ittihadı reislerine de teşmil edilmiştir.²⁷

Tegin²⁸ bidayette şehzade, prens mânasını ifade ederdi. Bilâhare bu unvanı dahi kabile ittihadı reisleri de kullanmaya başladılar.²⁹

Dördüncü unvan Çin menbalarında Sulipat veyahut Kielifat şeklinde yazılmış unvandır.

Bu unvanın Türkçe Alpagu unvanının Çinlilerce bozulmuş telâffuz şekli olduğu ispat edilmiştir.³⁰

Alpagu da yüksek beylere verilmiş unvanlardandır. Orhon Kitâbeleri'nde Tongra denilen bir Türk kavminin reisinin unvanı olarak zikri geçiyor.³¹

Beşinci unvan *Tudun*'dur. Kutlug devleti kurulmasından önce bu unvan Dokuz-Oğuzlarda kabile ittihadı reislerinin unvanı idi.³²

Garp Türkleri'nde muhtariyetli bir ülkeyi idare eden yerli şefleri murakabe için tayin olunmuş yüksek memurlara, valilere verilen unvan olduğu anlaşılıyor.³³

Orhon Kitâbeleri'nde, Çin menbalarında unvanlar arasında anılmamış bazı unvanlar geçiyor. Bunlardan biri *apatarhan*, ikincisi *Çur*'dur.

Apatarhan başkumandanlara verilen unvandır. Çin menbalarında bu unvan apotatkan şeklinde çok geçiyor³⁴ ve her yerde başkumandandan bahsolunduğu zaman kullanıldığı anlaşılıyor.³⁵

Orhon Kitâbeleri, I. E. 27.

Garp Türkleri'nin kabile ittihadı başındaki şefler Şad ismini taşıyordu. Chavannes, Op. Cit. p. 56, 196.

²⁸ Tekin kelimesinin doğru telâffuzu Tegin olduğu anlaşılıyor.

Chavannes, Op. Cit. p. 56

Hirt, Nachworte, s. 110-111.

Tongra alpagu atı (II. E. 31) Kazan Türkçesi'nde ve diğer bir çok lehçelerde bugüne kadar bu unvan alpaut şeklinde müstameldir. Bugün bu kelime büyük malikâne sahiplerine verilen bir unvandır. Eski Fransızca'daki Seigneur unvanına tekabül ediyor.

³² d'Herbelot, Bibliothèque orientale tome VI, p. 158, Orhk. Kit. II, E. 40.

Chavannes, Documents sur les Toukiue (turcs) occidentaux, p. 52, 56, p. 263, not.

Biçurin bu unvanı Abo Dagan şeklinde yazıyor. Biçurin, Op. Cit. I. s, 432.

Hirt, Nachworte, s. 55-56.

İkinci unvan da *Çur'*dur. Bu unvan Orhon Kitâbeleri'nde mürekkep unvanların son parçası olarak kullanılmış ise de, *Çur'*un müstakil bir unvan olduğu garp Türklerindeki istimalinden malûmdur.³⁶

Bu iki unvan Orhon Âbideleri'nin ikincisi olan Bilge Han mezarına dikilmiş âbidedeki kitâbelerde geçiyor. Bu kitâbelerde deniliyor ki:

"Türklerin hâkim Han'ı olan babam, tahta çıktığı zaman, garp taraftaki Tar-duş begleri başlarında Külçurlarile, Tölös begleri başlarında apatarhanları olmak üzere bütün bu begler babam Han'a arzı inkiyat ettiler".³⁷

Çin menbaları yukarıda mezkûr unvanları taşıyan yüksek memurlardan başka pek çok diğer memurluk dereceleri mevcut olduğundan ve bütün memurların 28 dereceye bölünmüş olduğundan bahsediyorlar. Maalesef Çin kaynaklarında bu memurların ne rütbe isimleri, ne de ifa ettikleri vazifeler hakkında tafsîlât yoktur.

Bumin, İstemi ve Kutlug devletlerinde ifa ettikleri vazife bakımından İslâm devrinin vezirlerine tekabül eden bir yüksek mansıp var mıydı? Buna müsbet cevap vermek gerektir.

Kutlug devletinde, Kutlug zamanında ve Kutlug'un oğlu Bilge Han zamanında Türkleri Çin esaretinden kurtararak bir devlet kurmak işinde Kutlug Han'ın arkadaşı olan Tonyukuk tam mânasıyla yüksek bir müşavir, yüksek bir vezir vazifelerini ifa etmiştir. Ancak Kapagan devrinde siyasi sebeplerden dolayı işten çekilmeye mecbur olmuştur.³⁸

Keza Türk devletlerinde görülen yüksek mansıbdarlar arasında mühürdar vazifesini ifa eden bir *Tamgacı* mansıbı mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü, Orhon Kitâbeleri'nden anlaşıldığına göre, garptaki Türgeşler'de Han'ların Tamgacısı vardı.³⁹

Merkezdeki büyük Han'ın vassalları olan Türgeş, Hanlarının tamgacısı⁴⁰ olup

Chavannes, Op. Cit. p. 34. 60. 271.

Orhon Kitâbeleri II. s. 13-14-15.

Kapagan Han Çin devletiyle sulh akdetmişti; Çine karşı isyan etmiş bir sabık Çin memuru olan Tonyukuk'un Türk devletinde yüksek bir makam işgal etmesi Çinlilere meydan okuma gibi telâkki olunabilirdi. Hirt, Nachworte, s. 18-22.

³⁹ OR. I. N. 13.

⁴⁰ Orh. Kit. I. N. 13. Türgeş isminin telâffuzu hakkında ihtilâf vardır. Bu Türk kavminin ismi eski Türk harfleriyle Türgs şeklinde yazılmıştır, yani G'den sonraki sesli harfin ne olduğu belli değildir. Kelimenin sonundaki I harfi de hem S, hem Ş okunabildiğinden Türgs ismini dört şekilde okumak mümkündür: 1) Türgeş, 2) Türges, 3) Türgiş, 4) Türgis. Bu ismi Radloff, Orhon Kitâbeleri'nin Almanca tercümelerinde Alman harfleriyle Türgaş şeklinde yazıyor (K. 38, 14).

da büyük Han'ın Tamgacısı olmaması ihtimali yoktur. Çünkü idare bakımından vassal Türklerin daima merkezî Hanları taklit ettiklerini görüyoruz. Meselâ Bumin, Kutlug devrindeki Yabgu unvanı Karluklarda da Şad ve Tegin unvanı da garp Türklerinde de vardı.

Orhon Kitâbeleri'nde tesadüf olunan unvanlar arasında bir "İl-Teber" unvanı da vardır.

Orhon Kitâbeleri'nde bir kaç yerde "İl-Teber"⁴¹ unvanı da geçiyor:

1) Karluklarla olan bir muharebeden bahsederken, Karluk İlteberleri yok edildi (Orhon Kitâbeleri, II. E. 40), 2) Kül-Tegin'in keza Karluklarla olan bir muharebesi münasebetiyle "Kül-Tegin (Karluklardan) az İlteberi esir etti" (Orh. Kit. I. N. 3) denilmektedir. Bu unvan Tokuz-Oğuzlarda da kullanılmış olduğu anlaşıyor. Tokuz-Oğuzlarla olan bir muharebeden bahsedilirken "Uygur ilteberleri şarka doğru kaçtılar" (II. E. 37) deniyor.

Thomsen'e göre bu unvan bir mansıp veya memuriyete bağlı bir unvan olmayıp "vergiye bağlı tebaa" yahut "müttefik" mânasına yakın bir mâna ifade ediyor. Biz "ilteber" in yüksek zabıt, general mânasına yakın bir mâna ifade eden bir askerî unvan olduğu kanaatindeyiz, çünkü. Orh. Kit. lerinde bu unvan hep bir savaş dolayısıyla zikrolunmaktadır.

Askerin büyükçe bir birliğine kumanda eden oymak reisleri bu unvanı taşımış olsalar gerektir. Asya Türkleri'nden başka Avrupa Hunları'nda da İlteber unvanına çok benzeyen "İlutver" unvanı kullanılmış olduğu anlaşıyor: Attilâ Devleti'nin dağılmasından (454'te) sonra 682'lerde Şimalî Kafkasya'da yerleşmiş bir Hun oymağının reisi *Alp-İlutver* isim veya unvanını taşımış olduğu malûmdur (Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, s. 302) İdil (Volga) Bulgar Türkleri'nin 920'de İslâm dinini kabul eden, Arap kaynaklarında unvanı

Thomsen de "Inscriptions de l'Orchon déchiffrées" adlı eserinde bu ismi Türgaş okumaya mütemayil idi (Op. Cit. p. 70).

Sonraları yazdığı "Turcica" adlı eserinde Türgiş imlâsını kabul etmiştir. Çin kaynakları bu ismi Tukişi şeklinde yazıyorlar (Klaproth, Op. Cit. p. 120). Biz bu oymak ittihadının isminin hakiki ve doğru telâffuz ve imlâsı Türgiş olduğu kanaatindeyiz, çünkü: 1) Orhon Kitâbeleri'nde E'nin yazılmaması (hazfedilmesi)'na, İ'nin hazfolunmasına nisbetle daha çok tesadüf olunur, 2) Çin lisanı mütehassısı Ed. Chavannes, Çin kayıtlarındaki alâmetleri tetkik ettikten sonra bu ismi Türgäch şeklinde tespit etmiştir, 3) Bugün Altay dağlarında Türgiş adlı bir köy vardır ve gene Altaylarda Türgiş adlı bir kabile vardır (Radloff, Aus Sibirien, s. 364 ve 213).

⁴¹ İl kelimesinin lehçeye göre kâh "İl", kâh "El" telâffuz olunduğu yukarıda izah edilmişti. Onun için "İlteber"i "elteber" okumak da mümkün ve caizdir.

Bltuar olarak gösterilmiş Han'ın unvanının hakiki şekli de Alp-İletver olduğu ispat edilmiş sayılmalıdır (Marquart, Op. Cit. p. 114-115).

§ 87

TÜRK DEVLETLERİNDE HALK İÇTİMALARI

Tâ Milâddan önceki Asya Hunları devrinde Türk hükümdarının payitahtında, *Tengri Kut*ların oturduğu Kara-Kurum denilen yerdeki merkezlerinde senenin türlü mevsimlerinde kurultaylar toplattığını biliyoruz.

Keza M. S. XIII üncü asırda kurulan Çengiz devletinde Kurultaylar toplandığı malûmdur. Hiç şüphe yoktur ki Bumin, İstemi ve Kutlug tarafından kurulmuş devletlerde de Hanlar etrafında mühim devlet işlerini görüşmek üzere beylerin ve halkın bir kısmının toplanması âdeti vardı.

Bumin devletinde içtimalar yapıldığını Çin kaynakları sarahatle ifade ediyorlar: *Türkler her sene sekizinci ayın beşinci günü bir içtima yaparlar. Bu içtima münasebeyle kurban keserler.*⁴²

Bu içtimadan murad hiç şüphesiz Kurultay içtimasıdır.

Kutlug devletinde de halkın Han'ın sözlerini dinlemek için toplandığına işaret eden cümleler vardır. Meselâ ikinci kitâbenin bir yerinde şu cümle vardır:

*Beni dinleyiniz, ey Türk Oğuzlarının Halkı ve Beğleri!*⁴³

Bu içtimalarda ne gibi meseleler konuşulduğuna dair sarîh malûmat yoktur.

Türk Kurultaylar'ında müzakere olunan meseleler ahalinin iktisadi durumu, haricî siyaset, harp ve sulh meseleleri olurdu. Hanlık makamı münhal olduğu zaman Han'ı intihap eden de Kurultaydı.

Kül-Tegin Âbidesi Kitâbeleri'ndeki bir parçada Bilge Han'ın halka hitaben söylediği sözler bir kurultayda söylenmiş veyahut kurultayda söylenmiş gibi yazılmış bir nutuktur. Bu nutukta kurultaya kimlerin iştirak ettiği ve türlü dereceli beylerin kurultayda nasıl ve hangi tarafta yerleştikleri dahi gösterilmiştir. Bilge Han bu nutukta diyor ki:

"Ben Türklerin Bilge Hakanı tahta çıktım. Benim sözlerimi başından sonuna kadar dinleyiniz. İlkönce siz benim genç biraderlerim, birader ve hemşirelerimin oğulları (?), benim genç prenslerim, onlardan sonra Siz benim soyum, benim bütün halkım, sağ tarafta Siz Sadapıt beyler, sol tarafta Siz Tarhanlar ve Buyuruk beyler,,. (ve) otuz (.....) ve Dokuz Oğuzların beyleri ve halkı, Benim bu sözlerimi dinleyiniz, bu sözlerime dikkat ediniz: Şarkta, güneş doğusuna, garp tarafında güneş batısına kadar, cenupta gün ortasına, şimalde tün (gece) ortasına kadar (olan sahadaki) bütün milletler Bana itaat ediyor. Ben bütün bu milletleri (in hayatını) tanzim ettim, teşkilâtlandırdım. Ötüken dağlarında kuvvetini kaybetmeksizin Türk Hakanı hükûmet sürdükçe devletin hiç bir türlü endişesi yoktur. Şark istikametinde Şantung ovalarına kadar harp seferleri yaptım, denize çok yakın yerlere kadar gittim. Cenupta Dokuz-Ersin'e kadar gittim, hemen hemen Tibet'e ulaştım, garpta Yinçü Ügüz'ün öte tarafındaki Demir-Kapı'ya kadar seferler yaptım. Şimalde Yer-Bayırkuların arazisine kadar gittim. Bütün bu sahalara ben Türkleri sevkettim. (Bugün) Ötüken dağları havalisinde hiç bir başka hâkim (kuvvet) yoktur. Ötüken dağları Türk Devleti'nin birliğini sağlayan merkezdir.

Ben burada hükûmet sürdüğüm müddet zarfında Çinlilerle sulh muahe-desi akdettim. Siyasi münasebetlere girdim... Çinlilerin aldatıcı sözleri Türklerin bir kısmının Çine yakın yerlere gidip yerleşmeye sevketti. Orada yerleşmiş olanlardan bir çokları helâk olmuştur...

Ey Türk milleti! Eğer sen o ülkede (Çinde) yerleşirsen helâk olacaksın. Eğer Ötüken dağları havalisinde kalırsan devletini daima muhafaza edersin ve daima refah içinde yaşarsın. Tanrının inayeti sayesinde kut'a (hâkimiyet kudretine) malik olduğum için ben Han oldum. Han olduktan sonra fakir halkı zengin kıldım, nüfusu azalmış halkı çoğalttım....

Ey Türk Beyleri ve Türk halkı!. Beni dinleyiniz: Senin itaatın sayesinde ki (biz) Türk devletini muhafaza edebildik...⁴⁴

Bilge Han'ın bu nutku bir çok bakımdan bizi ilgilendirir mahiyettedir: 1) Bu nutuk bize kurultaylara kimlerin iştirak ettiğini ve nasıl yerleştiklerini gösteriyor, 2) Kurultaylarda Hanların halka hitaben söyledikleri nutukların bir örneğini arzediyor, 3) Han'ın kendisinin manevî ve hukukî durumu, hak ve vazifeleri, halkın devlet hayatındaki rolü hakkındaki görüş ve telâkkilerini gösteriyor. Nutuktan çıkan umumî netice şöyle hulâsa edilebilir:

⁴⁴ Orh. Kit. I. s. 1-13. Bu nutuk uzundur. Burada verdiğim metin, harfî tercüme değildir, bir hulâsadır.

Eski Türklerde Hanlar halkın fevkinde, halka karşı hak ve vazifelerinin hududu tespit edilmemiş bir müstebit kral değil, halkla daimî temasta olan, halka karşı muayyen vazifeleri olan, halkın dilek ve maddî ve manevî menfaatlerini gözönünde tutmak ve korumakla mükellef olan demokratik bir şeftir.

§ 88

TÜRK DEVLETLERİNDE MAHALLÎ İDARE

— Feodalite —

Asya Hunları Devleti'nin kuvvetli merkezî hâkimiyetle telif edilmiş bir nevi *Feodalite* olduğunu söylemiştik.

Bumin ve İstemi devletleri'nde dahi Feodal devleti hatırlatan unsurlar vardır. Fakat bu devletlerin hepsinde Feodalite kuvvetli merkezî hâkimiyetle telif edilmişti. Yüksek Han'ın Feodal Beyler üzerinde filî hâkimiyeti ve büyük nüfuzu vardı. Kutlug devleti devrinde Feodal Beylerin merkezî Han'a itaatları gevşemeye başladı:

Bütün kuvveti gevşemiş feodal devletlerde görülen menfî hâdiseler burada da kendisini gösteriyordu. Kutlug'a tâbi beylerde Han'ların boyunduruğunu silkmek temayülü belirmeye başladı.

Kutlug devrinde Türk Hanları'nın doğrudan doğruya istinat ettikleri Türk kuvveti (Türk zümresi) *Sir-Tadışlar* idi. Kutlug sülâlesine Sir-Tadışlar'dan başka bir çok Türk kavimleri tâbi idi: Dokuz-Oğuz (Tölösler), Kırgızlar, Türgeşler, Karluklar.

Bu Türk kavimleri Kutlug sülâlesine tâbi iseler de zümrevî teşkilâtlarını, bir nevi muhtariyetlerini muhafaza etmişlerdi. Hepsinin kendilerine mahsus siyasî şefleri vardı. Bu şefler türlü unvanlar taşırlardı.

Bütün bu Türk kavimleri Kutlug sülâlesine zorla itaat ettirilmişti. Onun için onlar hepsi bu Kutlug sülâlesinin hâkimiyetini silkmek için her fırsattan istifadeye hazır idiler.

Kutlug kendisi, Kapağan Han, Kutlug'un oğlu Bilge Han ve onun biraderi Kül-Tegin bütün ömürlerini bir defa itaat ettikten sonra Han'a karşı isyan eden Türk kavimleriyle mücadeleyle hasretmişlerdir. Bu devirde Kırgız, Dokuz-Oğuz, Türgeş, Karluk ülkeleri, Hun devrinde olduğu gibi, merkeze sıkı bir surette bağlanmış eyaletler mahiyetinde olmayıp, daima istiklâl için mücadele eden küçük "Hanlıklar" vaziyetinde idiler.

Kırgız ve Tırgeş reisleri açıktan Han (Kan) unvanını taşıyorlardı. Kutlug sülâlesinin hâkimiyetini çekemeyen Türk zümreleri arasında Dokuz-Oğuzlar birinci mevkii işgal ediyordu. Bu Türk kavmi Orhon nehrinin iki tarafını işgal eden Sirtarduşlar'ın şimalinde ve Selenga nehrinin aşağı mecrası havâlisinde oturuyorlardı.

Bu Dokuz-Oğuzlar, Kutlug Devleti'nin tâ kuruluşu anında Kutlug'a karşı menfi vaziyet almış olan bir Türk zümresi idi.⁴⁵ Dokuz-Oğuzlar kendilerinin kabilelerine mahsus ananelere çok bağlı bir kavim idiler. Bu zümre hem Bumin sülâlesi devrinde hem Kutlug sülâlesi devrinde büyük Türk Hanlarına itaate mecbur edilmişlerdi. Fakat Kutlug sülâlesi devrinde Dokuz-Oğuzlar'ın isyan etmeksizin geçirdikleri seneler pek nadir olurdu.

Bu zümrenin Kutlug sülâlesini kıskanan irsî şefleri Dokuz-Oğuzlar'ı daima isyana sevk ediyorlardı.

Bu suretle, yukarıda da işaret edildiği gibi, Dokuz-Oğuzlar merkezdeki büyük Hakanlar için hem kuvvet hem zaaf kaynağı teşkil ediyorlardı. Dokuz-Oğuzlar kuvvet menbaı idiler, çünkü nüfusça oldukça kalabalık olan bu Türk kavmi çok savaşçı bir zümre idi. Onlar büyük Han'ın cesur askerlerini teşkil ediyorlardı. Büyük Hanların fütihat seferlerinde Dokuz-Oğuz neferleri büyük yararlıklar gösterirlerdi. Aynı zamanda Dokuz-Oğuzlar merkez Hanları için bir zaaf menbaı idi. Çünkü Dokuz-Oğuzlar daima kıyam ve isyana hazır bir zümre idi. Dokuz-Oğuzlar'ın isyanları daima büyük Hanların başka bir tarafta siyasî müşkülâtla karşılaşmış oldukları anlara tesadüf ediyordu. *Çünkü Dokuz-Oğuzlar'ı hafi vasıtalarla tabrik eden, büyük Hanlara karşı isyana teşvik eden Çin devleti idi.*

Kutlug, Tonyukuk, Kapağan, Kül-Tegin gibi büyük kumandanların yorulmaz faaliyeti sayesinde Dokuz-Oğuz, Kırgız, Tırgeş, Karluklar, Kutlug sülâlesinin hâkimiyeti altına alınmış, merkezi Han'a itaat ettirilmişti. Fakat hiç bir zaman bu zümreler tekrar istiklallerini istirdat fikrinden vazgeçemediler. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Türk tarihinin hemen her devrinde oymakçılık temayülü ile büyük devletçilik siyasetinin mücadele halinde olduğunu müşahade ediyoruz. Bir taraftan kendi zümrevî ananelerine, kendi teşkilâtlarına çok bağlı olan oymak ittihatları hiç bir devlette, hiç bir yüksek Hakan'a tâbi olmamak için bütün kuvvetleriyle mücadele ediyorlar, müstakil kalmak istiyorlar, diğer taraftan büyük devlet kurmuş siyasî reisler ve büyük sülâleye mensup Hanlar bütün Türkleri bir tek siyasî merkeze bağlamak, bütün Türkleri aynı hâkimiyet, aynı kanunlar altında birleş-

tirmek ülküsünü gerçekleştirmek için çalışıyorlar. Bütün büyük Türk devletleri türlü oymak ittihatlarını bir merkeze bağlamak, bir Hakan'ın hâkimiyeti altında birleştirmek suretiyle kurulmuştur.

Bu cerayanlardan birine *Büyük Türklük* ideali cereyanı, diğerine zümrecilik, oymakçılık cereyanı ismini verebiliriz.

Kutlug sülâlesi hâkimiyeti devrinde oymakçılık cereyanı kuvvetlenmekte idi. Bunun sebebi bu cereyan taraftarlarının bu devirde kuvvetli olan Çin devletine istinat edebilmeleri olmuştur. Zümre reisleri şuurlu, yahut şuursuz Çin siyasetinin âleti oluyorlardı. Kutlug devleti zamanındaki feodalite, Hun devletindeki yahut Osmanlı devletindeki feodaliteye benzemekten ziyade Avrupa feodalitesine yahut Konya Selçukileri zamanındaki feodaliteye benziyordu.

Türk devletlerinde Tatların durumu:Bütün Türk devletlerinde Türkçe konuşan kavimlerden başka bir çok Türk olmayan, fakat Türklere tâbi olan milletler de vardı. Asya Hunları devrinde Mançu ve Moğollar'ın selefleri, Bumin ve Kutlug sülâleleri devrinde Kitay, Tatabi ve Tatarlar'ın, Garbi ve Şarki Türkistan'daki İranî lehçelerde konuşan ekalliyetlerin Türklere tâbi olduğu malûmdur. Eski Türkler Türk olmayan milletlere Tat diyorlardı. Türk devletlerinde muayyen miktarda vergi vermek, askerlik etmek şartıyla Tatlar serbest yaşayabiliyorlardı, hattâ tâbi milletler devlet kurultayına iştirak bile edebiliyorlardı.⁴⁶ Türkler, Türklere tav'an itaat eden milletleri hiçbir zaman imha etmezlerdi. Türkler, Türk Hanları tarihin her devrinde devlet içindeki Türk olmayan zümrelere karşı müsamahalı bir siyaset takip etmişlerdir.

⁴⁶ Thomsen, Turcica, p. 15-16.
Orhon Kitâbeleri, I. s. 12-13.

§ 89

TÜRK DEVLETLERİNDE AHALÎ
BUDUN

Orhon Kitâbeleri halk (millet) mefhumunu ifade için her yerde Budun kelimesini kullanıyor.⁴⁷

Türk devletlerinde Budun'un devlet içinde mühim rolü vardı. Budun ancak devletin tebaaları değil, hür, faal devlet idaresinde rolü, nüfuzu olan bir unsurdur.

Orhon yazılarının türlü yerlerindeki işaretlerden anlaşılıyor ki, Türk devletlerinde devletin kuruluş ve idaresinde halkın, Budun'un büyük rolü vardı.

Orhon yazılarında Hanlar yükselmelerini halka borçlu olduklarını itiraf ediyorlar.⁴⁸

Her iki âbidede Bilge Han ilkönce kendisinin ve beylerin rolünden bahsettikten sonra daima Budun'u zikrediyor.⁴⁹

Kitâbelerde Kutlug Devleti'nin kurulabilmesinde mühim âmil olarak Türk Budun'unun ruhunda mevcut milliyet hissi olduğu, Türklerin "*Ben devlet sahibi bir millettim, şimdi benim devletim ve şöbretim nerede? Ben kendi Han'ı olan bir millet idim, şimdi benim Han'ım nerede?*" diye sızlanmış olduğu sarahatle ifade edilmiştir.⁵⁰

Kitâbeler devleti halkın "Malı" telâkki ediyor.⁵¹ Türk Han'ı devlet kurmak ve devlet idare etmek işinde de halkın rol ve hissesini tanıyor.⁵²

Budun kelimesinin eski Türkçe'de toplamak mânasına gelen Bütme filinden yapılmış olduğu tahmin olunabilir. Bugüne kadar Türkiye Türkçesi'nde dahi kullanılan kâffesi mânasını ifade eden Bütün kelimesinin de Bütme'ten geldiği anlaşılıyor. Bu kelime, Bütme fiili hem Uygurca'da hem Çağatayca'da vardı. Mahmut Kaşgari'nin "Divanü-lûgat-it-türk"ünde budun kelimesi bir kaç yerde geçiyor. Meselâ: Budun terildi (halk toplandı) Op. Cit. II, 4. budun yığıldı (millet toplandı) Op. Cit. III, 57. Kutadgu Bilik'de de budun her yerde millet, ahali, devleti teşkil eden halk mânasında kullanılmıştır. Meselâ:

Yaşık tek yarugıl ey ilçi böğü!

Budun bolsun sendin, kör, içkü, yegü.

(Güneş gibi parla ey devlet hâkimi, halk senden içecek ve yiyecek bulsun). K. B. Radloff neşri, s. 152. İkinci misal:

Budun edgü bolsun tesesen kamuk, özüng edgü bolgıl, ey İl de ulug. (Bütün milletin iyi olmasını arzu ediyorsan kendin iyi ol, ey devletin büyüğü), Op. Cit. s. 147.

⁴⁸ Orhon Kitâbeleri, II. N. 8. I. s. 11.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 3, 6, 7.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 9. II. E. 9.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 7.

Orhon Kitâbeleri, II. N. 8. I. s. 11.

*Han'ın esas vazifelerinden biri olarak kitâbeler halkın emniyet ve refahını gösteriyor.*⁵³

Moğol hükümdarları akrabalarını servet sahibi kılmış olmakla övünürlerdi.⁵⁴

Türk Han'ı az halkı çok kılmış, yoksulları refahlandırmış olmasını kendisi için en büyük şeref addediyor.⁵⁵

Moğol Hanları'nın mezarları halktan gizli tutulurdu.⁵⁶

Halbuki Bilge Han mezarı üstündeki kitâbeleri okumaya bütün milleti davet ediyor.⁵⁷

Bütün bu işaretler VI, VII, VIII inci asırdaki Türk devletlerinde devlet içinde halkın rolü olduğunu, Türk devleti krallık olmakla bir nevi demokratik mahiyette olduğunu ispat eder.

Devlet içinde halkın mânevi mevkii bu kadar yüksek olduğu halde halkın devlet idaresine hiç bir türlü iştirak etmemesi ihtimali yoktur. Onun için yukarıda dahi zikrettiğim veçhile, bizim kanaatımıza göre Asya Hunları devrinde Bumin devrinde olduğu gibi Kutlug sülâlesi devrinde dahi Hanların arasına beyleri ve hattâ bazen halkında bir kısmını topladıkları ve bu toplanmış halka devlet hayatında zuhur eden mühim meseleler hakkında danıştıkları, halka nutuklar söyleyerek onu irşada çalıştıkları şüpheşizdir.

§ 90

TÜRK DEVLETLERİNDE CEZA İŞLERİ

Hun ve Türk devletlerinde de ceza hakkının hükûmet elinde temerküz etmiş bir hak olduğu Bumin devrine ait Çin kaynaklarının verdiği haberlerden malûmdur. Çin kaynaklarında:

"Onların" (Türklerin) ceza kanunları mucibince, isyan, vatana hiyanet, katil, başkasının zevcesile gayri meşru münasebet, bağı atı çalmak idam cezasıyla cezalandırılır" demelerinden, bu tecziye hakkının devlet hakkı olduğu açıkça anlaşılıyor. Çünkü

Orhon Kitâbeleri, I. E. 16-17. II. E. 14, 15.

Barthold, Historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, s. 18-19.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 16, 17.

Barthold, Op. Cit. loco Cit.

Orhon Kitâbeleri, I, s. 1, I. s. 11. II. N. 1.

isyan ve vatana hiyanet gibi cürümler için tecziye hususî şahıslar elinde olması ihtimali yoktur. İsyân ve vatana hiyanet gibi doğrudan doğruya camiaya karşı yapılan cürümler arasında bağı atı çalmak, gayri meşru münasebette bulunmak gibi şahsa karşı olan cürümlerin dahi zikrolunması bu cürümleri işleyenleri cezalandırmak hakkının dahi hükûmete ait olduğunu gösteriyor.

Türklerde ceza işlerinin devlet hakkı olduğu şüphesizdir.

Tâ şarkî Hun devrinde ceza işleri hükûmet elinde temerküz etmiş olduğunu gördük.

Yukarıda anılmış kaynaklardan anlaşıldığına göre büyük cürümlerin cezası idamdır.

Nisbeten hafif cürümlerin (Delictlerin) cezası malî tazminattır. Çin kaynakları malî tazminat ile zararlandırılan cürümlere misal olarak şunları tatad ediyor:

- 1) Bağısız atı çalmak,
- 2) Diğer malları çalmak,
- 3) Kavgada yaralamak,
- 4) İnsanın uzuvlarından birine zarar vermek.

Uzuvlara iras edilen zararlara ait cürümler arasında bir cürmü Çin kaynakları ayrıca zikrediyorlar. Bu da göze iras edilen zarardır.

Bu cürmü işleyen mücrim kızının mutazarrır olan ile evlenmesine müsaade etmeğe yahut zevcesinin malını mutazarrıra vermeğe mecbur edilmek suretiyle tecziye edilir.

Bu ceza gayet orijinal bir cezadır. Göz insan için hayat mücadelesinde en zarurî bir uzuvdur. Kör adam bir çok işleri başarmaktan âcizdir.

Türk camiasında en mühim meşgaleler ziraat, çobanlık ve askerliktir. Kör bir adam bu işlerin hiç birini yapamaz.

Gözden mahrum edilen bir adama hayatını temin için bir muavin vermeli veyahut mal vermelidir.

Gözsüz edilen adamlara tazminat vermeye mecbur eden kanunun istinat ettiği fikir adalet fikri idi. Bu türe mutazarrır noktai nazarından hiç şüphesiz gayet güzel bir türe idi.

Fakat başka bir bakımdan bu kanuna âdil bir kanun diyemeyeceğiz. Muasır

hukuk, bir cürüm için mücrimin kendisinden başka hiç kimseyi mesul tutmaz; cürmün neticeleri akrabalara inikâs etmez.

Mevzuu bahsolan türe, bir adamın gözüne zarar iras eden mücrimin kızını, mutazarrır olana cebren nikâh etmeyi emrediyor.

Bu cezanın mücrimin akrabasına inikâsıdır. Çünkü bu şekilde cürüm neticesinde yapılan nikâhın kızın hüsnü rızasıyla vaki olması pek uzak bir ihtimaldir. Hatırlıyorsunuz, buna benzer bir Türk türesinin biz şarki Hunlar hukukiyatında dahi mevcut olduğunu zikretmiştik.

Hunların hırsızlığı ispat edilen adamın ailesi müsadere olunuyordu.

§ 91

TÜRK DEVLETİNDE AHALİ ARASINDA SINIFLAR

Türk devletinde, tabii, sınıflar vardı. Biz VI-VIII inci asır Türk devletlerinde başlıca üç sınıf görüyoruz: Beyler, hür Türkler ve esirler.

I:Küçük bir zümre olan Şadapıt unvanını taşıyan beyler müstesna olmak üzere, beylik irsî bir durum değildir. Hun devletinde olduğu gibi Türk devletlerinde de her hangi bir Türk, her hangi bir memuriyet sahasında temayüz ederek "beg" unvan ve rütbesini ihraz edebilir. Çinlilerin Türklerde beylik ve memuriyetlerin irsiyetine dair Çin kaynaklarındaki kayıt doğru değildir.

II:Hür insanlar, halkın ekseriyeti hürdür, erklidir. Hür insanlar arasında, hür ahali içinde hukuk bakımından imtiyazlar veyahut hukukî tahditler yoktur.

III:Esirler: Üçüncü sınıfı esirler teşkil ediyor. Esirler menşeleri bakımından mağlûp kavimlere mensup, harp neticesinde esir edilmiş kimselerle onların çocuk ve torunlarıdır.⁵⁸

§ 92

TÜRK DEVLETİNDE KANUN (türe) VE HUKUK

Devlet ismine lâyık bir siyasi camiayı idare ancak hem idare edenlerin, hem idare edilenlerin riayet etmeye mecbur oldukları, bir şahsın iradesiyle değişmeyen esaslar sayesinde mümkündür.

Türklerde esaret müessesesine dair ileride izahlar vardır.

Hiç bir siyasî camia yoktur ki, orada idare edenlerin salâhiyet dairesini tahdit eden, bağlayan idare de rehber olan ve her ferd için riayeti mecburî olan hukukî esaslar olmasın.

Elbetteki medeniyetin oldukça yüksek seviyesine çıkmış Türk camialarında hususî ve **âmme hukukunun esasını teşkil eden kanunlar vardı.**

Türkler içtimâî hayatı tanzim eden mecburî kaidelere türe⁵⁹ diyorlardı.

Türk devletlerinde Türe nedir? Türe nasıl vücuda gelir?

Türe üç menbadan neşet eder:

- 1) Halk,
- 2) Kurultay,
- 3) Han.

1) Bir kısım hukukî kaideler doğrudan doğruya halk içinde zuhur etmiş esalardır. Bunlar anane şeklinde batından batına intikal eder.

Bunların mecmuuna hukukî yusun, diyeceğiz.

2) İkincisi Han'ın teşriî teşebbüsleri sayesinde vucuda gelen kaidelerdir.

3) Beylerin Kurultaylarda aldıkları kararlardır.

Ekseri milletlerde olduğu gibi Türklerde de hususî hukuka — aile teşkilâtı, mülkiyet, miras, akit meselelerine — ait kaidelerin hemen hepsi ananevidir.

Yani uzak bir mazide halk içinde zuhur etmiş, müessisi, vazıî malûm olmayan kaidelerdir.

Bu gibi kaidelerin heyeti mecmuasına verilen ıstılâhî isim örfî hukuk, yusun hukuku⁶⁰ dur.

VI. VII. ve VIII. inci asırlarda bu kelime *Törü* telâffuz olunurdu. Orhon Kitâbeleri bu şekilde kullanıyor. Fakat kelime bilâhare Türe şeklini aldığı için bir Türe şeklini kullanacağız. Bu Törü ve Türe kelimelerinin töremek = türemek, türetmek fiilleriyle münasebetleri olduğu tahmin olunabilir. (Töre) Türemiş, zuhur etmiş, husule gelmiş kaidedir. Togu ise (umumiyetle) içtimâî hayat kaidesi demektir.

⁶⁰ Yusun hukukuna Romalılar *Mores Majorum* veya *Consuetudo*, derlerdi. Bu hukukî mahiyette örf ve âdetten ibaret olan esaslara Fransızlar "*Droit coutümier*", Almanlar ise "*Gewonheitsrecht*", diyorlar. Bütün hukuk sistemlerinde yusun hukukunun mühim rolü vardır. Yusun hukukunun hukukî hayattaki ehemmiyetini en iyi tebarüz ettiren Alman hukuk âlimlerinden, tarihî mektep müessislerinden F. Puchta olmuştur. Onun "*Das Gewonheitsrecht*" adlı

Türklerde hususî hukuk sahasında örfî ve an'anevî hukuk, yusun hukuku hâkimdi.

Keza dine taallûk eden işler sahasında da an'anevî esaslar hâkimdi.

Bu sahada ne Hanlar ve ne de Kurultay değişiklikler yapmaya pek cesaret etmezlerdi, meğer ki cesur ve müteşebbis bir Han bir "reform" yapmak istesin. Bunun tarihte misalleri vardır⁶¹. Türk hanlarının kanun vazetmek hakkı vardı. Orhon Kitâbeleri'nde hanların teşriî salâhiyeti haiz olduğunu gösteren sarîh kayıtlar vardır: Bumin Han devlet kurduktan sonra devleti idare etmiş, Türk töresini vazetmiştir⁶². Bumin ve İstemi Hanlar bilgili, cesur ve âdil hanlar olduklarından, onlar büyük devletleri idare edebilmişler, devleti idare ederken kanunlar vazetmişlerdir, ⁶³ Keza Kutlug Han da tekrar devlet kurduktan sonra millî kanunlarından mahrum edilmiş Türk milletini idare için seleflerinin kanunlarını yarattı (vazetti) ⁶⁴, keza Bilge Han da mühim kanunlar vazetti ⁶⁵, Türk hanları bir sahayı, ülkeyi fethettikten sonra derhal o ülkede teşkilât yapıyorlar. Türgeş ve Kırgız ülkelerini zaptettikten sonra bu ülkeler için derhal teşkilât yapılıyor⁶⁶. Şarka doğru fütuhât yapıldıktan sonra derhal o sahalar da teşkilâtlandırılıyor⁶⁷. İzaha hacet yoktur ki, teşkilât yapmak, demek yeni kanunlar vazetmek demektir.

Fakat Türklerde âmme hukuku esaslarının da çoğu an'anevî esaslardı. Eski Türkler an'anevî kanunları ve an'anevî müesseseleri değiştirmeyi pek sevmezlerdi. Fakat eski kanunların yerine yeni kanunlar vazetmeğe ve eski müesseselerin yerine yeni müesseseler yaratmaya cesaret eden Hanlar da görülmüştür.

Beyler kurultayının hanları intihap etmek, icabında hükûmet sürmekte olan bir hanı tahttan indirmek hakkı olduğu gibi, kanun vazetmek işinde, teşriî sahada da rolü vardı: hanların vazetmek istedikleri yeni kanun ve mühim kararların mer'î olabilmesi için beylerin muvafakati lâzım sayılırdı.

Eski Türklerin kanunları millî kanunlardı.

eseri meşhurdur (1828).

⁶¹ Meselâ: Bumin sülâlesinin dördüncü Hanı Tapu Han (572-581) Türkler arasında Buda dinini neşretmek istemiştir.

⁶² Orhon Kitâbeleri, I. E. 1, 2.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 3, 4.

⁶⁴ Orhon Kitâbeleri, I. E. 13. II. E. 12.
II. E. 2.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 19. I. E. 20, II. E. 17.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 21.

Bir çok milletler kanun mefhumunu ve hattâ kelimesini ve hukukî müesseselerini diğer milletlerden almışlardır. Bu gibi hukuk alanındaki istiareler her asırda görülmüş bir hâdisedir. Bilirsiniz ki, buna hukuk tarihi ıstılahında "Réception" ismini veriyorlar.

Reception milletler için haddi zatında menfî ve zararlı bir hâdise değildir.

Milletlerin medeniyetçe ve hukukça yükselme ve gelişmesi ancak karşılıklı kültürel alış veriş sayesinde mümkün olmuştur. Medeniyet seviyeleri arasında büyük farklar mevcut olan iki milletten medeniyetçe geride kalmış olanının kendisinden daha çok medeniyetli olan milletten medenî ve hukukî esasları alması dilemeye değer bir haldir.

Bütün bir hukuk sistemini yabancı milletten almış milletler de vardır. Almanya'da, Fransa'da asırlarca Roma hukuku hâkim olmuştur.

Eski Türkler kanun mefhumunu, kanunlarını başka milletten almışlar mı idi? Yahut bu mefhum Türklerin kendi dehalarının mahsulü müdür?

Türklerin kanunları orijinal millî kanunlar idi.

Türkler bu devirde kanunları ancak Çin'den almış olabilirlerdi.

Yukarıda izah edilmiş hukuk esaslarını Türkler'in Çin'den almış olmadıklarını Çin kaynakları sarahatle ifade etmektedir.

Çin kaynakları Türkler (Hunlar) ne "Li" ye (vazife kanunlarına) ne de "t"ye (muâşeret edepkleri kaidelerine) maliktirler,⁶⁸ demesinden Hunların Çinlilerin ne "Li"lerini ne de "İ" lerini kabul etmemiş olduklarını ispat ediyor, çünkü hiç şüphe yoktur ki Çinliler "Li" ve "İ" kelimelerde kendilerinin bu isimlerle malûm ve meşhur olan kanun ve kaideleri kastediyorlar.

Türklerin devlet kurucu bir millet olmasını temin eden âmillerden biri de Türklerde çok münkeşif bir içtimâî inzibat hissi, yani kanun ve hukuk hissi, mevcut olması olmuştur. Türk tarihinin şimdiye kadar kâfi derecede tenvir edilmemiş millî hususiyetlerinden biri Türklerin, kanun seven, hukuk yaratan bir millet olmalarıdır.

Türklerin hukuk yaratıcı bir millet olmaları, devlet kurucu millet olmalarının bir neticesidir.

Çünkü hukuk devletle doğar. Hukuk, devlet idaresi ve devlet çerçevesi içinde yaşama kaideleridir.

Devlet tesis etmek demek, riayet olunması, icbar kuvvetiyle teyit edilmemiş gevşek içtimaî kaideler yerine devlet tarafından riayet olunması temin olunmuş kaideler ikame etmek demektir. Hukuk, devlet mahsulüdür.⁶⁹

Garp edebiyatında tesadüf olunan Türkler hakkındaki yanlış fikirlerden biri devlet kurucu Türk ırkının hukuk sahasındaki akametine dair zehaptır. Halbuki bu fikir ancak tarihi şeniyet noktai nazarından değil, mantikî ve ilmî bakımdan da yanlıştır, esassızdır. Çünkü Türkün devlet kurucu bir millet olduğunu kabul ve tasdik edenki bunu bütün dünya tasdik etmiştir - aynı zamanda Türklerin hukuk yaratıcı bir millet olduğunu da kabul etmeye mecburdur. Devlet kurmak, devlet idare etmek, hukuk yaratmak, hukuka riayet ettirmek demektir. Hukuksuz devlet olamaz.

Devlet kurucu Türk milleti aynı zamanda hukuk yaratıcı bir millettir. Maalesef bir çok sebeplerden dolayı eski Türkler tarafından vaazedilmiş kanunların bize ancak cüz'î bir kısmı vasıl olmuştur. Fakat bu bize vasıl olan kanun ve hukuka dair kayıt ve vesikalar eski Türklerde tâ kadim devirlerde çok münkeşif bir kanuniyet hissi mevcut olduğunu gösteriyor. Çin kaynaklarındaki kayıtlar, Orhon Kitâbeleri, Uygur edebiyatı, Uygurlar'dan kalma hukukî vesikalar, Kutadgu-Bilig, Türk kavimlerinin hayat ve halk edebiyatında beliren hukukî telâkkiler bu hakikatin delilleridirler.

KİTAP V

FASIL I

VI. İNCİ ASIRDA TÜRK DEVLETLERİNİN MİLLETLERARASI MÜNASEBETLERİ

§ 93

BUMİN SÜLÂLESİNİN ÇİNLİLERLE MÜNASEBETİ

Bumin Han ve İstemi Yabgu tarafından kurulmuş Türk Devleti'nin, şarkî ve Garbî olmak üzere iki kısma ayrılmış olduğunu biliyoruz.

Türk Devleti'nin her iki kısmının Hanları Çinlilerle siyasî münasebetlerde bulundular. Biz bu münasebetlerin Türk tarihi bakımından önemli olanlarından kısaca bahsetmekle iktifa edeceğiz.

Türkler ve Çinliler Asya'da siyaset alanında asırlarca rakip ve hasım milletler olmuşlardır. Asya'nın uzak şarkında siyasî üstünlük kâh Türkler, kâh Çinliler tarafında olmuştur. Bumin ve İstemi Hanlar VI ncı asrın ortalarında Orta Asya'da bir büyük Türk devleti kurdukları senelerde Çin siyasî birliğini kaybetmiş, siyasî üstünlük Türklere geçmiş bulunuyordu. Çin'de bir kaç müstakil krallık türemişti.

Çin'in Cenup kısmında Tsi sülâlesi hükûmet sürüyordu. Şimalde de iki krallık vardı. Bu krallıklarda şarkî ve Garbî Wei isimleriyle Toba sülâleleri hükûmet sürüyordu. Bu Toba sülâlelerine Türkler Tabgaç diyorlardı.¹ Bunlar Çinlileşmiş Türk sülâleleri idiler. Bu krallıklardan hiç biri diğerini kendisine itaat ettirecek kudrette değildi.

Biz evvelâ Çin hükümdarlarının Bumin sülâlesi ile olan siyasî münasebetlerinden bahsedelim. Çinlilerin Türklerle olan siyasî münasebetleri her zaman iki türlü mülâhazaya dayanmıştır:

1) Siyasî ve askerî bakımdan kuvvetli olan Türk hükümdarlarıyla iyi geçinmeye çalışmak, kuvvetli devlet reisleriyle hesaplaşmak,

2) Türk milletinin türlü zümreleri arasına nifak sokarak ve Türk zümrelerini bir-biriyle çarpıştırarak, kuvvetli Türk zümrelerini zayıflatmak, kuvvetlerini yıpratmak.

VI ncı asır ortalarında Türk devleti kurulduğu zaman ve Türk devleti kurulduktan sonra dahi bir müddet Çinlilerin Bumin sülâlesine karşı siyaseti barış sever bir siyaset idi. Türklere karşı hareket ve muameleleri saygı bildiren hareketlerdi. Bumin Han'ın Çin'de Garbî Wei sülâlesi ismiyle hükûmet süren Tabgaç sülâlesi hükümdarlarıyla olan münasebetinden bahsetmiştik. Bumin, Garbî Tabgaç hükümdarının kızıyla evlenmişti ve Jujanları Çin'in bitarafılığı sayesinde mağlûp edebilmişti.

Jujan Devleti'nin ortadan kalkması Çinlilerin de işine geliyordu. Bumin Han'dan sonra hükûmet süren Kolo (552-553) Han zamanında dahi Türklerle Çinliler arasındaki dostluk münasebeti devam etti.

Bumin Han'ın ikinci oğlu Bukan (553-573) devrinde Çin de şarkî Wei sülâlesi yerine gelen "Çu" sülâlesi hükümdarı Bukan Han ile iyi geçinmek için Bukan Han'ın kızıyla evlenmişti.

Sasaniyan Devleti'nin şanlı hükümdarı Nuşirvan, Türk Devleti'nin garp kısmında hükûmet süren İstemi Han'ın kızıyla evlenmeyi kendisi için büyük bir şeref telâkki ettiği gibi, Çin'in Çu sülâlesi hükümdarı da Bukan Han'ın damadı olmayı hâkimiyetini temin için bir zamân telâkki ediyordu.

Asya'nın bütün büyük hükümdarları emniyet içinde hükûmet sürebilmek için Türk dostluğuna dayanmak ihtiyacını hissediyorlardı. Bukan Han ve İstemi Han devirleri Türk tarihinin parlak devirlerinden biridir.

Bukan Han'a halef olan Tapu (573-583) Han zamanında dahi Türklerin Çinlilerle münasebeti barışçı bir münasebetti. Tapu Han devrinde Çinlilerin Türkler arasında Buda dinini yaymak için gayret ettikleri anlaşılıyor. Tapu Han hükûmetinin ilk senelerinde (570 ile 576 arasında) şimalî Tsi sülâlesi hükümdarlarından Wön-Kung, Buda dininin mühim dinî eserlerinden olan "*Nirvana sutra*" adlı eseri Tapu Han'a takdim etmek üzere Türkçe'ye tercüme ettirmiştir. Bundan başka bu Han zamanında Çin'den Tapu Han sarayına bir Budist rahip gönderilmiştir ve bu rahip Tapu Han'a Buda dinini kabul ettirmeye muvaffak olmuştur. Tapu Han, Buda dininin âyinlerini icra etmiş, payitahtta bir Buda mâbedi inşa ettirmiş ve Çin'den Buda dinine ait eserler getirmek üzere Çin'e sefaret göndermiştir.²

Tapu Han sarayını Hindistan'dan gelen Buda misyonerleri ziyaret etmişlerdir (Hirt, Nachworte, s. 115-116).

Tapu Han kendisi Buda dinini kabul etmekle kalmamış, bu dini Türklere de kabul ettirmek için çalışmıştır. Fakat Buda dini Orhon havalisi Türkleri arasında yayılmadı. Tapu Han'dan sonra hükümet sürmüş olan Hanların Buda dininde olduğuna dair kayıtlara tesadüf olunmuyor.

§ 94

İSTEMİ HAN'IN İRAN İLE MÜNASEBETİ

VI ncı asırda devlet kuran Bumin Han 552'de³ vefat etmişti. Bumin Han'ın vefatından sonra Türk Devleti'nin şarki kısmında evvelâ Bumin'in oğulları, sonra torunları hükümet sürdüler. Bumin'in vefatından sonra onun biraderi ve bütün zaferlerinde arkadaşı olan İstemi Han Garbî Türkistan'da yeni bir devlet kurdu. Bu devlet, Çinî Türkistan'dan İdil havzasına kadar, Kazak steplerinden İran hududuna kadar uzanıyordu. İstemi Han Garbî Türkistan'da bir devlet kurduğu yıllarda İran'da Sasaniyan sülâlesinin büyük hükümdarlarından Nuşirvan (531-570) hâkimdi.

Nuşirvan devri, İran tarihinin parlak devirlerinden biridir. Fakat Nuşirvan'ın babası Kobad zamanında Sasaniyan devletinde inhitat âlâmetleri belirmeye başlamıştı. Bu devirde İran, bütün büyük milletlerin tarihinde görülen medeniyetçe yükselme devrini takip eden çökme hâdiselerinin sahnesi idi.

İran'ın siyasî ve medenî inhitatının bir çok sebepleri vardı. En mühimmi millî servetin tevziinde husule gelmiş olan fahiş müsavatsızlıktı. Bu yüzden Nuşirvan'ın babası Kobad hükûmetinin son yıllarında İran'da gayet kuvvetli bir komünist hareketi memleketi sarsmıştı.

Nuşirvan bu isyanı bastırmaya muvaffak olmuş ve bir sürü islâhat yaparak iktisadî buhranı muvakkat olarak bertaraf edebilmişti. Fakat, memleketini harice karşı kuvvetli kılmak imkânını bulamamıştı.

İran'ın iki tarafında iki düşmanı vardı: Şark ve şimalde (Türkistan'da Ak-Hunlar [Eftalit Türkleri], garpta şarki Roma devleti. Nuşirvan'ın cülûs senelerinde (531) Garbî Türkistan'da Eftalitler⁴ (=Akhünler) hâkimdi.

Diğer bir rivayete göre 553'te.

Eftalit, Akhun ismiyle malûm Türklere şarki Romalılar tarafından verilmiş isimdir. Aynı Türk zümresine Hint kaynakları Huna, eski Ermeni müverrihleri Ab-Tele ismini vermişlerdir. Tele (Tölös) Türk isminin bütün Türk ırkına teşmil edilmesinden önce Türk ırkının büyük bir kısmına şamil bir isimdi (Hirt, Nachworte, p. 129).

Ermenilerin Garbî Türkistan Türklerine Ab-Tele "Su-Tele"leri demeleri Garbî Türk-

İki asırdanberi Ak-Hunlar, İran'lıların komşu ve hasımları idiler. Bu iki devlet arasında pek çok muharebeler vukubulduğu gibi sulhî münasebet devirleri de olmuştu.⁵

İran hükümdarı Behram-Gur'un Ak-Hunlarla akdettiği bir muahedeye göre Ak-Hun ülkesini İran'dan ayıran sınır, tâ kadim devirlerdenberi İran'la Turan arasında hudut teşkil eden Ceyhun⁶ nehri olmuştu. 484 senelerinde Ak-Hun Hanı *Aksunvar* ile Sasaniyan hükümdarı Piruz arasında vukubulan bir muharebede İran'lılar mağlûp olup Piruz maktul düştükten sonra Ak-Hunlar İran'lıları vergiye bağlamışlardı.⁷

494 senelerinde Mazdak isminde bir İranlı'nın neşrettiği komünist mezhebini kabul ettiği için kendi tebaaları tarafından zindana atılmış olan İran hükümdarı Kobad, zindandan kaçarak Ak-Hunlar'ın hükümdarına iltica etmiş ve orada bir Ak-Hun kızı ile evlenmişti.⁸ Sonra Ak-Hun Hanı'nın askeriyle İran'a dönerek tekrar İran tahtına oturabilmişti.

Ak-Hun Devleti'nin merkezi Garbî Türkistan ise de şimalî Afganistan da onlara tâbi idi. Bilâhare Ak-Hunlar şimalî Hindistan'ın bir kısmını da itaat altına almışlardı. Parlak devirlerinde Ak-Hun devleti Çini Türkistan'da kâin Karaşar havalisinden Hazer denizine kadar, şimalde Kazak steplerinden Afganistan'da Gazne havalisine kadar uzanıyordu. Hindistan'ın şimalinde de onlara tâbi vilâyetler vardı. Ak-Hunlar'ın payitahtı devlet genişledikçe değişmiştir. Bidayette merkez Garbî Türkistan şehirlerinden biri idi. Afganistan'ı zaptettikten sonra Ak-Hunlar iki şehri aynı zamanda payitaht ittihaz ettiler: *Bamyan* ve *Balkh*. Bir zamanlar İranlıların Varican, Arapların El-Valice dedikleri şehir de Ak-Hunlar'ın payitahtlarından biri olmuştur.⁹

istan Türklerine Fars lisanında konuşan milletlerin onlara *su telesi* dediklerinden ileri geldiği ileri sürülmüştür. Şarkî Romalıların Eftalit kelimesi bu Ab-Tele'nin Rumcalştırılmış şeklidir (Klaproth, Op. Cit. s. 258).

Fransız âlimlerinden Şavann, Eftalit kelimesinin Yeta kelimesinden neşet ettiğini ve bu Yeta kelimesinin de Akhunlar arasında hâkim sülâlenin ismi olduğunu ileri sürülmüştür. (E. Chavannes, Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. p. 223.

Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, p. 258.

Yunan kaynaklarında Oxus, İslâm kaynaklarında Ceyhut ismiyle yâdolunan, bugün Amu-derya ismiyle malûm olan nehrin Türkçesi "Öküz"dür. Bu Türkçe öküzden Büyük İskender devrinin Yunanlı müellifleri Oxus yapmışlardır. Vambery, Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens, s. 106.

Nöldke, Geschichte der Perser and Araber zur zeit der Sassaniden, s. 123.

Huart, la perse antique, p. 159.

Marquart, Über das volkstum der Komanen, s. 74.

İran'ın ikinci düşmanı şarkî Romalılar idi.

Bumin devleti kurulduktan sonra Çinî Türkistan'ın Garbî kısmını idare eden ve garba doğru fütihat yapmaya azmetmiş olan İstemi Han, İran hükümdarı Nuşirvan'la Ak-Hunlar'a karşı bir ittifak akdetti. İttifak akdettikten sonra Türkler şarktan, İranlılar cenuptan taarruz etmek suretiyle Ak-Hunlar'ı mağlûp ettiler. Ak-Hunlar'ın hâkim zümresi Hindistan'a kaçmaya muvaffak oldu. Türklerle İranlılar Ak-Hun arazisini aralarında taksim ettiler.

Ceyhun Öküz nehrinin şark ve şimalindeki sahaları İstemi Han aldı, Ceyhun'un cenup ve garbındaki eyaletler İran'ın hissesine isabet etti.

Ceyhun nehri tekrar istemi devletiyle İran arasında hudut teşkil etti.

Nuşirvan, Çinî Türkistan'dan İran hududuna kadar uzanan büyük bir devletin hükümdarı olan İstemi Han'ın İran'a saldırması ihtimalinden korkuyordu. İranlılarda Türk askerlerine mukavemet edebilecek kuvvet yoktu. Nuşirvan, İran'ın Türklerle olan muharebelerde hemen hemen daima mağlûp olmuş olduğunu biliyordu. Nuşirvan, Türklerle hoş geçinmek lüzumuna kani idi. Bunun için iki hâkim sülâle arasında akrabalık (sıhriyet) tesisini düşündü, İstemi Han'ın kızını istedi. Türk Hakanı da bu dileği is'af etmekte bir mahzur görmedi.

Bu vak'adan sonra Türk devletiyle İran devleti arasında dostluk ve barış münasebetleri teessüs ettiyse de bu dostluk ve barış uzun sürmedi. İki devlet arasında sulh münasebetlerinin bozulmasına iktisadî bir âmil sebep oldu.

Malûm olduğu üzere, kadim ve orta zamanlarda da ipekli kumaş medenî milletlerin yüksek tabakalarında çok aranan bir lüks malı idi. Her sene İran ve bilhassa Bizansa Çin'den ve Çinî Türkistan'dan külliyyetli miktarda ipek ve ipekli kumaş ithal olunurdu.

VI ncı asırda ipek böcekleri beslemesini bilen, ancak iki ülke vardı. Çin ve Çinî Türkistan.¹⁰ İpek ticareti en kârlı milletlerarası ticaret sayılırdı. Tâ kadim Romalılar devrinde Çinî Türkistan ipek memleketi (Serinda) ismiyle malûmdur. Romalılar ipekli malları tedarik etmek için Ferganeye kadar giderlerdi. Fergane milleterarası ipek ticareti merkezi sayılırdı.¹¹ Eskiden bu ticaret yolu Bizans'a ve Roma'ya Çinî Türkistan, Garbî Türkistan ve İran'dan geçerek gidiyordu. Bu ticaret kervanlarının geçmesinden bu yol üzerindeki ahali çok istifade ediyordu.

Büyük Jüstinyanus zamanında (527-565) ipekböceği Bizans'a ithal edilmişse de bu sanat daha inkişaf etmemişti. Procope, De bello Gotthico IV, 17. Chavannes, Op. Cit. 233.

Reinhard, Relations de l'Empire romain avec 1 Asie centrale, J. A. 1863, I, 93.

Moğolistan ve Çinî Türkistan'da Jujanlar'ın hâkimiyeti zamanında bu yol kapanmış olduğu anlaşıyor. İstemi Han Garbî Türkistan'ı fethettiği senelerde bu ipekli mallar Çin'den deniz yoluyla Basra körfezindeki iskelelere geliyordu.

Büyük Türk Hakanı Garbî Türkistan'ı itaat altına alır almaz halkın iktisadî refahını temin için eski, karadan giden ipek yolunu tekrar açtırmak istedi. Bunun için Çinî Türkistan'dan gelen kervanların İran'dan şarkî Roma ülkesine serbest geçebilmesini temin etmek lâzımdı, zamanımızda makbul tâbirini kullanırsak İran Devleti'nin transite müsaade etmesi lâzımdı. 567 senelerinde İstemi Han Türk kervanlarının İran'dan geçmesine müsaade istemek üzere damadı Nuşirvan'a bir sefaret heyeti gönderdi. Sefaretin başında Manyak adlı bir Türk diplomatı bulunuyordu. Sefaretle beraber İran'a ipekli kumaş yükleri taşıyan bir ticaret kervanı dahi gitmişti. İranlılar Türk kervanlarına katıyen transit hakkı vermek taraftarı değildiler. Onların menfaati ipekli malların Basra körfezindeki iskeleler vasıtasıyla gelmesinde idi. Onun için İranlılar sefir Manyak'ın transit hakkındaki talebini reddettiler. Bununla da kalmadılar; Türk tacirlerinin getirmiş oldukları bütün ipekli malları satın aldıktan sonra Türkler'in gözü önünde yaktılar. Bununla Türklere İranlıların ipekli mallara hiç ihtiyaçları olmadığını ispat etmek istiyorlardı. Bundan sonra İstemi Han ikinci bir sefaret gönderdi. Bu sefer İranlılar, Türk sefaret heyetini ziyafet bahanesiyle zehirlediler. Aynı zamanda Türkler'in ölümünün İran ikliminin onlar için elverişli olmamasından ileri geldiğine dair bir şayia neşrettiler. Bütün bu İranlılara milletlerarası hukuka mugayir hareketleri telkin eden Nuşirvan sarayında hizmet kabul etmiş *Kutluk isminde bir Ak-Hun idi*. Damadı Nuşirvan'ın ahlâk ve milletlerarası hukuka mugayir hareketi İstemi Han'ı fena halde kızdırdı. Fakat bu hiddet onu yanlış hareketlere sevkedeceğine kafasında büyük bir tasavvurun doğmasına sebep oldu.¹²

İranlıların, İstemi Han'ın sefaretine karşı yaptıkları muameleden her hangi bir şekilde intikam almak bir zaruret olmuştu; ne yapmalıydı? Muvaffakiyeti temin etmeden derhal İran'a harp ilân etmek akıllı bir hareket olmayacaktı. İran'la harbe girişmeden önce İran'ın Şarkî Roma ile olan münasebetinin mahiyetini öğrenmek lâzımdı. İşte, bu maksatlardır ki İstemi Han 567'de Şarkî Roma'ya bir sefaret heyeti göndermiştir.

§ 95

İSTEMİ HAN'IN ŞARKÎ ROMA İLE
SİYASÎ MÜNASEBETLERİ

VI ncı asırda Kostantaniye'de bir Türk sefiri

567 yılının son aylarında İstemi Han Şarkî Roma'ya bir sefaret heyeti gönderdi.¹³ Bu sefaret heyetinin başında yine tecrübeli diplomat olan Manyak Aga bulunuyordu. Manyak Aga'nın vazifesi mühim ve muğlâk idi; Manyak, Bizanslılara şu tekliflerde bulunacaktı:

1) Şarkî Roma ile İran devletine karşı ittifak akdetmek;

2) İttifak akdettikten sonra İran'ı ticaret kervanlarının İran'dan serbest geçmesine müsaade etmeye mecbur etmek için iki taraftan tazyik yapmak;

3) Eğer tazyik neticesinde dahi İran iki devletin müşterek talebini reddetmekte ısrar ederse İran'a karşı her iki devletin aynı zamanda harp ilân etmesini kararlaştırmak;

4) Bu, İran'ın mağlûbiyetiyle neticeleneceğinde şüphe olmayan harpten sonra bu ülkeyi, Türklerle Şarkî Roma arasında paylaşmak.

İstemi Han'ın sefiri Manyak 568 senesinde *Kostantaniye* şehrine vasil oldu. Bu tarihte Şarkî Roma'da imparator İkinci Justinus (565-578) idi. Bu hükümdar Şarkî Roma'nın en büyük hükümdarı olan Justinianus (527-565)'a halef olmuştu.

Justinus'un hükûmetinin dördüncü senesinde bir gün imparatora "Türkyä"¹⁴ denilen bir ülkeden sefirler gelmiş olduğunu arzetteler. Bu haber Bizans sarayında büyük bir telâşı mucip olmuş olduğu anlaşılıyor. Gûya vukuundan önce Türklerin dokuz asır sonra İstanbul'a hâkim olacaklarını hissediyorlarmış gibi bütün hükûmet adamları sebebi meçhul, müphem bir endişe duyular.

Bu güne kadar hiç ismi işitilmemiş bu Türk kavmi nereden çıktı? Bunların memleketleri neresi? Hunları, Eftalitleri biliriz, fakat Türkler kimlerdir? Bu sefaret niçin gelmiş? Bizden ne istiyorlar? Bunlar da son zamanlarda Panonya (Macaristan)'da yerleşmekte olan Avarlar gibi tehdit karışık bir nezaketle bizden vergi mi talep edecekler? Yahut bu sefaret bize yakında yapılacak bir taarruzun bir mukaddemesi midir?

Bu sefaret hakkında Şarkî Roma müverrihlerinden Menander Protektor'un eserinde oldukça mufassal kayıtlar vardır. Menander Protektor, Edition de Boor, p. 192-195. Dietrich, Byzantinsche Quellen zur laender-und Völkerkunde teil II. s. 14-24.

¹⁴ Rum kaynaklarında aynen "Turkhya" kelimesi kullanılmıştır.

Bütün bu sualler Şarkî Roma hükûmet adamlarının kafasını işgal eden suallerdi. Ne olursa olsun sefaretî kabul etmek bir zaruretti.

Justinus, Manyak'ı büyük tantana ile kabul etti ve sefîre büyük iltifat gösterdi. Sefaret heyeti reisinin elinde bir itimatnamesi ve imparatora Hakan tarafından yazılmış bir mektup vardı. Bu iki vesikanın *her ikisi Türkçe ve Türk harfleriyle yazılmış* idi. Bir tercüman vasıtasıyla imparator sefîre bir çok sualler tevcih etti. Eftalit (Ak-Hun) Türklerinden bahis açıldığı zaman Justinus ile sefir Manyak arasında şu mükâlemeler cereyan etmiştir:

İmparator: Eftalit'lerin kuvveti (hâkimiyeti) bugün tamamen yok edildi mi?

Manyak: Evet Şevketmeap, tamamen.

İmparator: Eftalit'ler şehirlerde oturan (mukim) millet miydiler, yahut şehir haricinde köylerde otururlar mıydı? (ziraatçı mıdır, göçebe midirler?)

Manyak: Eftalit'ler (şehirlere malik) şehirli bir millet idiler.

İmparator: Şu halde bugün siz Türkler onların şehirlerinde hâkimsiniz?

Manyak: Doğru buyurdunuz Şevketmeap, öyledir.

İmparator: Bana, bugün müstakil Avar halkının adedini söyleyebilir misiniz?

Manyak: Şevketmeap, Avarlar'ın bir kısmı hâlâ orada (Asya'da) bulunuyor. Onlar bizim tebaalarımızdır. Bize isyan etmiş olan (Avrupa'daki) Avarlar'ın adedi 20.000 kadardır.¹⁵

Nezakete merasimini ifa ve imparatorun suallerine cevap verdikten sonra Manyak Aga imparatora sefaretin asıl gayesini arzetti:

1) Garbî Türkistan'da Eftalit Devleti'nin yerine bir Türk devleti kurulmuş olduğunu resmen imparatora bildirmek,

2) Türkler'in Şarkî Roma ile ticaret münasebetlerine mâni olan İran devletine ve mütemadiyen Şarkî Roma'ya saldıran Avarlar'a karşı Türklerle Bizans arasında bir ittifak akdetmek.

Manyak Aga Avarlar'ın Bizanslılar için ne korkunç bir düşman olduğunu, Bizanslıların İranlılarla münasebetlerinin pek iyi olmadığını bildiği için şunu da ilâve etmiştir. *Türkler Şarkî Roma'nın her hangi bir düşmanına karşı harbe girişmeye hazır dırlar.*

Türk sefirinin vaziyeti açık görmesi, maksadını tereddütsüz, dolambaçlı ibareler kullanmaksızın ifade etmek hususundaki cesareti, siyaset sahasında hile ve desiseden başka bir usul bilmeyen Bizanslıları şaşırttı.

Rumlar Türk elçisine ne şekilde cevap vermek muvafık olacağını kestiremiyorlardı. Çünkü Türkler'i tanımıyorlardı. Türkler'in kuvveti hakkında kat'i bir fikirleri olmadığından Türkler'in teklifini ne reddetmeye ve ne de kabul etmeye cesaret ediyorlardı. Meselenin hallini tâlike karar verdiler. Bu müddet zarfında Türkler hakkında malûmat toplayabileceklerini ümit ediyorlardı.

Rumlar türlü bahanelerle Manyak'ı uzun müddet İstanbul'da alıkoydular. Onu türlü eğlencelerle avutmaya çalıştılar. Aylarca bekledikten, Rumlar'dan kat'i cevap almak imkânı olmadığını anladıktan sonra Manyak, İstanbul'u terketmeye karar verdi. Justinus, Manyak'la beraber İstemi Han'a kendisi tarafından bir sefaret gönderdi.¹⁶

Zemarkos'un sefareti: Bu sefaretin başında Zemarkos adlı bir Rum memuru bulunuyordu. Zemarkos'un "Türkyä" hakkında verdiği malûmat Roma müverrihlerinden yukarıda ismi geçen Menander Protektor'un eseri vasıtasıyla bize vâsıl olmuştur. Zemarkos'un Türkyä hakkında verdiği malûmatı biz burada tafsilâtıyla nakledecek değiliz. Fakat Türk medeniyeti tarihi bakımından çok mühim saydığımız bazı noktalara işaret etmenin faideli olacağı kanaatindeyiz.

Türk hududuna geldikleri zaman Bizans sefirlerini Türkler iki ateş arasından geçmeye mecbur ediyorlar. Bütün bagajlarını kamlar şamanistelere mahsus âyin ve törenle tasfiye ediyorlar.

Türk hududuna girer girmez bir çok demirden yapılmış eşya satan Türk tacirleri sefirlerle mallarını almasını teklif ediyorlar.

Sefirler doğru İstemi Han'ın payitahtlarından biri olan Aktağ'a¹⁷ geliyorlar.

İstemi Han sefirleri bir muhteşem otağ'da kabul ediyor. Otağın bütün etrafı gayet nefis ve türlü renkte ipekli kumaşlar ve halılarla gayet büyük maharetle süslenmiş bulunuyordu. Han, otağ içinde bir altın taht üzerinde oturmuştu. Kibulden sonra sefir şerefine bir ziyafet tertip edildi ve ziyafette sefere şarap yerine kırmızı takdim ettiler.

Menander Protektor, Op. Cit. 292-2/5. Dietrich, Op. Cit. p. 17. Bu Şarki Roma sefirinin İstemi Han'a gönderildiği tarih sarıh olarak gösterilmemiştir. İmparator Justinus'un hükûmetinin dördüncü senesinde denilmiştir. Justinus II'nin cülûsu senesi 565 senesi olduğuna göre Zemarkos'un Türk devletine gönderilmesi 568 senesi Ağustos ayında vukubulmuş olsa gerektir. Chavannes, Op. Cit. p. 235.

¹⁷ Rum kaynağında Ektag denilmiş ise de bundan murat Aktağ olması hakkında kuvvetli deliller ileri sürülmüştür. Chavannes, Op. Cit. p. 236-237. Bu Aktağ Çini Türkistan'da Kuca şehrinin şimalinde, Tekes çayı vâdisinde bir şehir idi.

Han'ın payitahtında bir çok otağ şeklinde yapılmış saraylar vardı. Bu saraylardan birinde pek çok, altından yapılmış eşya, heykel, kap, kâse ve ibrikler vardı. Binalardan birinde altınla kaplanmış sütunlar vardı. Diğer bir binada dört tavus kuşu şeklinde yapılmış ayaklara oturtulmuş altın taht vardı. Bunlardan başka bütün Türk saraylarının önünde gümüş kaplar ve hayvan şeklinde gümüşten mamul eşya ile dolu arabalar vardı.

Zemarkos, *"Türkler'in madenden yapılmış şeyleri bizim İstanbul'da imal edilmiş maden eşyadan katıyen aşağı değildir"* diyor.

Bir müddet sonra İstemi Han, şarkî payitahtı olan Talas¹⁸a gitmek üzere Aktağ'ı terkettiği zaman Zamarkos'u da beraberinde götürdü.

Talas'ta İstemi Han, İran hükümdarından gelen bir sefaretî kabul ediyor. Kabul merasiminde Zamarkos'un da hazır bulunmasına müsaade ediliyor. İstemi Han, Zamarkos'un önünde İran sefirini paylıyor, İranlıların Türk sefirlerine karşı yaptıkları muameleyi, milletlerarası hukuku ihlâl eden hareketlerini, vefasızlıklarını birer birer sayıyor.

Bu sahneye şahit olan Zamarkos Türkiye ile İran arasında sulh münasebetleri bozulduğuna, bunun muhakkak olarak bir harbe müncer olacağına kanaat getirecek memlekete dönmek üzere Talas'ı terk ediyor.

İstemi Han sefire hediyeler veriyor ve sefire refakat etmek üzere Tagma Targhan adlı bir zabiti İstanbul'a gönderiyor.

Zemarkos dönüşte geçtiği yerleri de zikrederken, *Yayık ve İtil nehirlerinden bahsediyor. Bu sayede tâ milâdî altıncı asırda bu ırmakların bu Türkçe isimleri taşıdığını öğrenmiş oluyoruz.*

Zamarkos geçtiği yerlerdeki ahaliden, cenubî Rusya'daki Ogur'ların da İstemi Han'ı Han tanıdıklarını söylüyor. Bu sayede **İstemi Han'ın hamiyetinin Çini Türkistan'dan Şarkî Avrupa'ya kadar uzandığını kat'î olarak tespit imkânı hasıl olmuş oluyor.**

Zamarkos'un Menander Protektor'un kronikalarında saklanmış sefaret raporu bizim için çok mühim bir tarihî vesikadır.

Aynı devre ait Çin vekayinamelerinin verdiği malûmat ne kadar tarafgirane, ruhsuz, **Türklüğü küçültür bir mahiyette ise, Rum sefirinin raporu da o kadar bitaraf, canlı ve Türk'ün hakikî mazisini aydınlatır mahiyettedir.** Eğer İstemi devrine ait malûmatımız Çin kaynaklarına münhasır kalsaydı, Türklüğün İslâmiyetten önceki büyük bir devri hakkında doğru bir fikir edinemezdik.

Bu devirde Türkiye'nin mühim askeri ve ticari bir merkezi olan Talas şehri Çu nehri yakınında büyük bir şehirdi. 2-3 asır sonra Arap yazıcılarının Taraz telâffuz ettikleri ve bu şekilde yazdıkları Türk şehridir. Şehir aynı ismi taşıyan Talas nehri üzerinde idi. Bugünkü Evliya Ata şehri yakınlarında idi.

Rum ve Çin menbalarından aldığımız malûmata Orhun Kitâbeleri'nin ihtiva ettiği malûmat da ilâve edilince VI-VIII nci asır Türkleri'nin siyasi hayatı ve medeniyeti büyük bir tablo halinde gözönüne geliyor ve canlanıyor.

Türklerle Rumlar arasındaki siyasi münasebetler Manyak - Zamarkos sefa- retlerine münhasır kalmadı. Şarkî Roma müverrihleri, Zamarkos sefaretinden bir kaç sene sonra Kostantaniye'ye Anakastes (Ana Kardeş) adlı bir Türk sefirinin geldiğinden bahsediyorlar.¹⁹

Türkler, Rumları İran'la çarpıştırmak için bütün gayretlerini sarfetmişlerdir. Çünkü Rumlar'ın İran'la çarpışması Türkler için mühimdi. Türkler Şarkî Roma vasıtasıyla İran'ı evvelâ zayıflatmak, yıpratmak, sonra zaptetmek niyetinde idiler.

571'lerde İran'la Şarkî Roma arasında hakikaten harp başlıyor. Bazı fasılalarla bu İran-Bizans muharebeleri İslâm devrine kadar devam ediyor.²⁰ 571'de harp başladıktan sonra Rumlar müdahale etmeleri için Türklere yalvarmaya başladılar, bunun için Türklere bir kaç sefaret gönderdiler. Bu sefaletlerden ancak birisi hakkında bazı tafsilât vardır. Bu da 576'da Şarkî Roma imparatoru Tiberius tarafından gönderilmiş Valentinus adlı bir Rumun riyaseti altında gelen sefaretidir. Bu sefaretin resmî gayesi ikinci Justinus'un vefatını ve onun yerine Bizans tahtına Tiberius'un cülûs etmiş olduğunu bildirmektir. Fakat hakiki sebep ise dokuz yıl önce (568'de) **Türklerin teklif ettiği, Rumların kabulünde tereddüt gösterdiği İran'a karşı ittifak fikrini gerçekleştirmek idi.**

Rum kaynaklarına göre Valentinus sefaretî "Türkyâ"ya şimdiki cenubî Rusya tarikile gelmiştir. Bugün Rusya denilen sahada sefir evvelâ reisleri Ak-Aga isminde biri olan Ot-Ogur Türkleri'nin arazisinden, sonra Kazak steplerinden geçerek Çu ırmağı havalisindeki Türgiş Türkleri'nin oturduğu sahaya gelmiştir. Burada sefirleri ağılebi ihtimale göre Talas şehrinde İstemi Han'ın Türgiş Türkleri'ni idare ettiği için "Türgiş Şad"²¹ unvanını taşıyan bir oğlu kabul etmiştir. Fakat bu sefer Türkler Rum sefirlerine hiç yüz vermemişler, bilâkis "Türgiş Şad" Rum sefirini gayet acı sözlerle kaşlamıştır. Bu sözlerden Türkler'in niçin Rumlar'dan memnun olmadıklarının sebebini de anlamak mümkündür.

¹⁹ Chavannes, Op. Cit. p. 239.

²⁰ Hazreti Muhammed din nesrine başladığı zaman Bizans imparatoru Heraklius I (610-642) ile İran Kesrası Hüsrev Perviz harp halinde idiler. Kur'anda Sure-i Rûm'da "Gulibet-er-Rum" âyeti bir muharebede Rumlar'ın mağlûbiyetine işaretir. Cihan tarihi bakımından bir şey sayanı dikkattir. İran - Bizans mücadelesinde Türkler Şarkî Roma taraftarı idiler, Araplar ise İran taraftarı idiler. Gûya günün birinde Türkler, Rum arazisinin, Araplar ise İran'ın kendi memleketinin parçaları olacağını vukuundan evvel hisseder gibi bir tarafı sevki bir surette iltizam etmiş bulunuyorlardı.

²¹ Marquart, Historische Glossen, s. 188.

Türgeş Şad diyor ki: **"Siz Rumlar etrafa dehşet telkin etmek için on türlü söz söyleyen bir millet değil misiniz? Benim şu parmaklarımı ağzıma sokup geri çekmem nasıl kolay yapılabiliriyorsa siz de aynı kolaylıkla bizi aldatmak için on türlü söz söylüyorsunuz. Yalanlarınızla milletleri aldatabileceğinizi zannediyorsunuz. Bu suretle milletleri tehlikeye sevkettikten sonra onları bırakıyorsunuz. Sizin milletlerin felâketlerinden istifadeden başka hedefiniz yoktur. Sizin sefaretlerinizin de bizi korkutmaktan başka hedefi yoktur. Size açık söylüyorum; çünkü yalan söylemek Türkler'in âdeti değildir; sizin hükümdarınızdan intikam alacağız.**

Bir taraftan bana sulhtan, ittifaktan bahsederken diğer taraftan siz bizim düşmanlarımız olan Avar'larla dostluk muahedesi aktediyorsunuz, fakat bilirsiniz ki size karşı asker gönderdiğim zaman yalnız kamçılarımızın sesini işitir işitmez Avarlar dağılacaktır. Eğer mukavemete kalkışlırlarsa büsbütün imha edileceklerdir. Bizim atlarımızın ayakları altında karınca gibi, ezileceklerdir.

Kostantaniye'ye Kafkasya'dan başka yol mevcut olmadığını söylüyorsunuz, bu beyhude (yalan)'dir. Bunu söylemekle gûya beni gidip sizin memleketinizle harbetmek fikrinden caydırmak istiyorsunuz. Ben Dniepr ve Tuna nehirlerinin yolunu bilmez değilim. Benim kullarım tarafından sıkıştırılan Avarlar'ın Rum ülkesine kaçtığı bu yolu biliriz. (Üstelik) sizin kuvvetleriniz hakkında da kâfi malûmatımız vardır. Uzak Şarktan Uzak Garba **bütün dünya bize, Türklere tâbidir. Alanlar, Ot-Ogurlar (Utur - Ogur) cesaretlerine rağmen bize mukavemet edemediler.**"²²

Bu sözlerden sonra Rum sefiri korktu, kendisini öldürecekler zannetti. Sefirlerin şahsına tecavüzün devletler hukukuna mugayir olduğundan bahsetmeye başladı. Öldürmek bahis mevzuu değildi. Bu sözler Rumlar'ın gururunu, mâneviyatını kırmak için söylenmiş hakikatlerdi.

Bu sözlerden sonra Türgeş Şad Türkler İstemi Han'nın vefatı dolayısıyla matem içinde bulunduklarını, yas tuttuklarını, Türkler'de matem alâmeti olarak yüzleri yaralamak, saç ve sakalları traş etmek âdet olduğundan sefirin de mateme iştirak etmesi icabettiğini bildirdi. Bundan sonra Türgeş Şad sefiri İstemi Han'a halef olan biraderi Tardu Han'a gönderdi. Sefir ayrılacağı zaman ona Kırım'daki Rumlar'a ait iskelelerden biri olan Pantekapce (Kerç)'i muhasara edeceğini de söyledi ve hakikaten bir müddet sonra Kırım'daki Rumlar elindeki bütün iskele ve limanlar Türkler tarafından işgal edildi.

Bu suretle Türklerle Rumlar arasındaki barış münasebetleri bozuldu.²³

Menander Protektor, Edition Boor, p. 192-195, 203-208, 450-452. Dietrich, Op. Cit. Bd. V, Teil II, p. 14-24; Chavannes, Op. Cit. p. 233-242.

²³ Chavannes, Op. Cit. p. 241.

Rum menbalarında sefir Valentinus'un Tardu Han'la mülâkatına dair malûmat yoktur. **Türklerle Rumlar harp halinde olduğu halde sefir salimen memleketine dönebilmiştir.**

Rum menbalarının Valentinus sefareti hakkında verdikleri malûmat arasında zikre şayan olanları şunlardır:

Valentinus kendisiyle birlikte Kostantaniye'den Türkiye'ya yüz kadar Türk getirmiştir. Bu Türkler İstanbul'a nasıl ve niçin gitmişlerdi? Bunlar elbet harp esiri değildiler. Çünkü Rumlarla Türkler arasında harp başlamış değildi.

Bunlar hiç şüphesiz harp ihtimalini hissettiklerinden memleketlerine dönmek isteyen Türk tacirleri idi.

Asya Türkleri'nin Rumlarla münasebeti ancak Manyak sefaretiyle başlamışsa da Şarkî Avrupa'daki Türk kavimlerinin Rumlarla münasebeti pek eski olduğu anlaşılıyor.

598'lerde Rumlarla Türkler arasında siyasî münasebet tekrar bir dereceye kadar iyileşmiş olmalı ki bu tarihte Rum kaynaklarında Tardu Han tarafından Şarkî Roma imparatoru Maurikios'a gönderilmiş bir mektuptan bahsedilmektedir.

Muhteviyatı kaydedilmemişse de bu mektubun nasıl başladığı gösterilmiştir. Tardu Han mektubunda kendisini:

"Dünyanın yedi ırkının ve yedi ikliminin hükümdarı büyük Türk Hakanı" diye tavsif ediyordu.²⁴

M.S. altıncı asır Türkleri'nin Bizans'la olan siyasî münasebetlerinin mühim safhaları bundan ibarettir.

§ 96

İSTEMİ HAN SÜLÂLESİNİN ÇİNLİLERLE MÜNASEBETİ

İstemi Han'dan sonra Garbî Türk Devleti'nin tahtına istemi Han'ın oğlu Tardu Han oturdu (576-603). Tardu Han, zamanının kuvvetli hükümdarlarından biri idi. Şarkî Türkistan'ın bir kısmı, Garbî Türkistan ve Kazak steplerinden başka Avrupa'da Karadeniz'in şimalindeki sahadaki ahali de Tardu Han'a tâbi idi.

Garbî Türk devletinde Tardu Han'ın hükûmeti zamanı, Şarkî Türk devletinde İşbara Han'ın hükûmeti yıllarına tesadüf ediyor.

Theophylactos Simocatta VII, 7, 7-14, p. 256, 30-258, 13; 8, p. 258, 18-259, 9.

Chavannes, Op. Cit. p. 246.

Türkler'in siyasi ve idari ananesine göre şarktaki hükümet merkezi, Ötüken havalisi olan, mukaddes Ötüken dağlarına yakın yerde oturan Hakan daima en büyük Han telâkki olunuyordu. Diğer Hanlar ona tâbi sayılırdı. Onun için Türk âmme hukuku bakımından İşbara Han, Tardu Han'dan üstün idi. Fakat Tardu Han fiilen her bakımdan İşbara Han'dan daha kuvvetli idi. Onun hâkimiyeti altındaki sahalar daha geniş, idare ettiği ülkeler daha münbit, tebaaları daha zengindi.

581 senelerinde Sui sülâlesi müessisi Yan-Kyen bütün Çin'i kendisine itaat ettirdikten sonra, Türklere karşı Çin'in ananevî siyasetini tatbika başladı. Bu siyasetin esasını yukarıda izah etmiştik. **Türkler arasına nifak sokarak, Türk zümrelerini birbiriyle çarpıştırarak Türkleri zayıflatmak.**

Bu siyaset her asırda büyük emperyalist devletler tarafından siyasi hasımlarına, nüfusça kalabalık tebaalarına karşı tatbik olunan siyasettir. Romalılar bu siyaseti bir vecize ile ifade etmişlerdir:

"Nifak sok, tâ ki hâkim kalasın"²⁵

Çinliler için ilkönce Çin'e yakın olan şark Türkleri'ni zayıflatmak gerekti. Sui sülâlesinin müessisi Yankyen Çin Devleti'nin başına geçer geçmez, şarktaki İşbara Han ile garptaki Tardu Han'ın arasını bozmak, bu iki devleti çarpıştırmak yollarını aramaya başladı. Bunun için en müessir çare iki Han arasında kıskançlık hissi uyandırmak idi.

Çinliler her devirde Türk hükümdarları ve beyleri arasındaki rekabet ve kıskançlık hislerinden istifade etmek hususunda büyük bir maharet ibraz etmişlerdir.

Bu devirde Tardu Han fiilen çok kuvvetli bir hükümdardı. İşbara Han ise ondan hukuk bakımından yüksekti. O kendisini Baş Han (Yüksek Hakan) telâkki ediyordu. Çünkü o Bumin Han tahtının vârisi idi. Tardu Han ise Bumin Han'a tâbi İstemi Han'ın vârisi idi. İşbara Han, Tardu Han'ın fiili üstünlüğünü, memleketinin zenginliğini kıskanıyordu. Tardu Han ise İşbara Han'ı küçük bir Moğolistan Han'ı telâkki ediyordu. Fiili kuvveti onu Türkler'in siyasi ananelerini ihmale sevk ediyordu. Tardu Han İşbara Han'ın hukukî üstünlüğünü tasdik etmek istemiyordu. İki Türk Hanlarının bu ruhi hâletlerinden haberdar olan Çinliler bu hisleri alevlendirmek çarelerini düşündüler.

Çinliler için ilkönce Garbî Türkler vasıtasıyla şarkî Türkler'in kuvvetini yıpratmak gerekti. Muhtelif yollarla Tardu Han'ı İşbara Han'dan yüksek bir Han telâkki ettiklerini hissettirmeye çalıştılar. Meselâ: Çin sarayında iki Han'dan aynı zamanda sefirler geldiği zaman ilkönce Tardu Han'ın sefirlerini kabul ederlerdi. Tardu Han'ın sefirlerine daha fazla hürmet ve iltifat gösterirlerdi.

Çinliler bununla da kalmadılar:

Bir gün Çin hükümdarı, Tardu Han'a hediye olarak altın bir bayrak sapı gönderdi. Bu **sapın ucu bir kurt başı şeklinde yapılmıştı**.

Türk ananesine göre bu gibi bir bayrak kullanmak ancak en büyük **Hakanların** hak ve imtiyazı idi. Tardu Han'a "kurt başlı" bir bayrak göndermekle Çinliler, Tardu Han'ı Yüksek Hakan telâkki ettiklerini hissettirmek istiyorlardı. Çinlilerin bütün bu hareketleri Türklere karşı, Türk kuvvetine karşı kurulan bir tuzaktı. Şayanı hayrettir ki Türk Hanları bunun bir entrika olduğunu anlamadılar.

Bundan sonra yine Çinlilerin entrikaları neticesinde İşbara Han ülkesinde bir çok Türk beylerinin Han'a karşı isyan hareketi başladı.

Bu beylerden biri, Talupyan, kaçtı, Tardu Han'a iltica etti. Tıpkı Kara Yusuf'un Bayezide ilticası Timur'la Bayezit arasında harpler zuhuruna sebebiyet verdiği gibi, Talupyan'ın Tardu Han ülkesine kaçması ve Tardu'yu İşbara Han'a karşı tahrik etmesi de Tardu Han'la İşbara Han arasında savaşlar doğurmuştur.

Çinliler uzaktan gizli bir sevinçle iki Türk kuvvetinin çarpışmasını seyrettiler. İki Türk devleti arasında cereyan eden bu silâhlı mücadeleler bir kaç sene sürdü. Nihayet, uzun harpler neticesinde kuvvetleri yıpranmış olan İşbara Han, Tardu Han'a mukavemet edemeyeceğini hissetti ve Çin'in himayesine iltica etti (584).²⁶ Diğer tâbirle, Çin'in vassalı olmayı kabul etti.

Bu vak'a Bumin Devleti'nin büyüklük devrinin sonudur. Bu vak'adan sonra da Bumin devleti daha bir müddet kendi Hanları tarafından idare olunan bir devlet mahiyetini muhafaza edebildi. Ancak 630 senesinde Kyeli Han hükûmeti zamanında Şark Türkleri istiklâllerini büsbütün kaybettiler.

630'da Şarki Türk ülkesi Çin eyaleti ilân olundu. Türkler Çin tebaası oldular. **Bu esaret, devri yukarıda izah edildiği gibi, 50 sene kadar sürdü (682'ye kadar).**

FASIL II

§ 97

ŞİMALÎ UYGUR DEVLETİ

(Dokuz Oğuzlar)

Şimali Uygurların tarihi, Şimali Uygurlarla Dokuz Oğuzlar'ın ayniyeti, Şimali Uygurlar'ın örf ve âdeti, Şimali Uygurlar hakkında Orhon Kitâbeleri'nin verdiği malûmat, Şimali Uygurlar'ın kabileciliği, Şimali Uygurlar'da kabile teşkilâtının sağlamlığı, Şimali Uygurlar'da mülkiyet, evlenme ve evlenme merasimi.

Türkler'in eski tarihine ait Avrupa edebiyatında, Uygur ismiyle iki Türk zümresi malûmdur.

Biri Kutlug Devleti'nin sukutundan sonra Orhon havalisinde devlet tesis eden Dokuz Oğuzlar'ın kurduğu devlet ahalisidir. Bunlara "Şimalî Uygur" diyoruz.

Diğeri Şimalî Uygur Devleti'nin sukutundan sonra Çinî Türkistan'da Şimalî Uygur sülâlesine mensup Türkler tarafından kurulmuş devlet ahalisi.

Kutlug devleti yıkıldıktan sonra Dokuz Oğuzlar Kutluk Boyla (745- 746) (Çince Kuli-Peylo)² adlı bir reisi Han intihap ettiler. Kutlug Boyla, **Kutlug-Bilge Kül Han** unvanını aldı (745).

Kutluk Bilge - Kül Han tahta oturur oturmaz Çin'e sefaret gönderdi. Çinliler, Uygur Hanı'na İ-Wang unvanını bahşettiler. Uygur Han'ı da hükûmet merke-

Uygur ismi bidayette ancak Şimali Uygur devletini kuran kabile reisinin mensup olduğu kabilenin (oymağın) ismi olduğu anlaşıyor. Bu ismin bidayette Dokuz Oğuzlar'ın ancak bir küçük zümresinin ismi olduğu muhakkaktır.

Orhon Âbideleri'ni bırakmış olan Türkler Şimalî Uygur devleti sahasında siyasi kuvvet olarak ancak Dokuz Oğuzlar'ı tanırlardı.

² Bu, Çin kaynaklarında Kuli-Peylo ismiyle yâdolunan Uygur reisinin hakikî Türkçe ismi Kutluk Boyla olduğu anlaşıyor.

Marquart, Über Volkstum der Komanen, p. 61.

zi olarak "Ötüken" dağlarıyla Orhon nehri arasındaki sahayı intihap etti. Payitaht şehri Kutlug sülâlesi devrinde *Ordu Balık* şehrinin bulunduğu sahada "Kara Balgasun" şehri idi. Kutlug - Bilge - Kül Han'a dokuz kabile (Dokuz Oğuz) ittiheadına dahil olan bütün Türkler tâbidi. Bu dokuz kabile ittiheadına (Dokuz Oğuz) dahil oymakların her biri ayrı bir isim taşırdı.³

Dokuz Oğuzlar'dan başka eskiden Kutlug sülâlesine tâbi olan Orhon havalsindeki bütün Türkler Uygur Hanı'na tâbiyeti kabul etmeye mecbur oldular. **Orhon, Tola ve Selenga nehirleri havalisinde Kutlug sülâlesi yerine Uygur sülâlesinin Türklere hâkim olması hakikatte bir sülâle değişmesinden başka bir şey değildi.** Bu Konya Selçukileri Devleti'nin sukutu üzerine Osmanlı Devleti'nin kurulması gibi bir hâdise idi.

Kutlug sülâlesi hükûmeti zamanında Sir ve sadece Türk ismini taşıyan Türk zümreleri hâkim zümre idi. Uygur sülâlesi zamanında Dokuz Oğuzlar'dan Uygur oymağı hâkim zümre oldu.

Uygur devleti de oldukça büyük bir devlettir. Ülkesi şarkta Mançurya'dan garpta Altay dağlarına kadar uzanıyordu. Fakat Uygur reisleri geniş görüşlü devlet adamları değillerdi. Onlar kabile ittiheadı seviyesinde bulunan zümrelerin küçük şefleri idiler. Siyasî ufukları dardı.⁴

Şimali Uygur sülâlesinin kuvvet ve şevketi Bumin ve Kutlug sülâlesi devirlerinin kudret ve parlaklığıyla mukayese edilemez. Bununla beraber Uygur Hanlarından bazıları büyük hükümdar rolünü oynamak istemişlerdir. Uygur hükümdarlarından Boyun Çur (756-759) Han'ın bir elçisi Çin payitahtında Abbasi halifelerinden Al-Mansur (754-775)'un sefiri ile aynı zamanda bulunuyordu. İki büyük hükümdarı temsil eden sefirlerden hangisini önce kabul etmek lâzım geleceği Çin imparatoru sarayında bir mesele olmuştu.

Dokuz-Oğuz oymak ittiheadlarının isimleri yukarıda gösterilmişti (s. 245).

Şimali Uygur sülâlesine mensup Hanların isimleri şunlardır:

Kutlug-Bilge-Kül Han (Şimali Uygur devletini kuran Kutlug-Boyla) (745-756), 2) Boyun-Çur Han (756-759) 3) Böğü Han (759-780), 4) KetKutlug-Bilge Han (780- 789), 5) Pan-Kunan Tegin Tolosse Han (789-789), 6) Fun-Çung Aco Han (789-795), 7) Huan-Sin Kutlug Han (795-805), 8) Kül-Bilge Han (805-808), 9) Paoli Han (808- 821), 10) Çungte Bilge Han (821-824), 11) Kese Tegin Çaoili Han (824-832), 12) Kut Tegin Çjan-Sin Han (832-840), 13) Kesi Tegin Han (840-840), 14) Üke Tegin (840- 841), 15) İnan Tegin (841-847). Finlandiya âlimlerinden müsteşrik Ramestedt Şimali Mogolistan'da Selenga nehri civarında Şimali Uygur sülâlesinin ikinci Hanı olan Boyun Çur Han'ın mezarına dikilmiş bir kitâbeli âbide bulmuştur (1909'da). Bu âbide müsteşrikler arasında Selenga âbidesi ismiyle malûmdur.

Şimalî Uygur sülâlesinin üçüncü hânı Böğü Han (759-779) 763'lerde Şimalî Uygurlar arasında Hristiyan mezheplerden biri olan Mankheism mezhebini neşre çalışmıştır.

Şimalî Uygur devleti 845 senesine kadar devam etti. Bu tarihte Uygur ülkesi-ni şimalden gelen Kırgız Türkleri istilâ ettiler ve eskiden Şimalî Uygur sülâlesinin hâkim olduğu sahada merkezi gene Kara Balgasun olmak üzere bir Kırgız devleti kurdular.

§ 98

ŞİMALÎ UYGURLAR'IN YUSUNLARI VE HUKUKÎ GELENEKLERİ

Şimalî Uygurları'nın yusun ve hukukî telâkkileri hakkında Çin kaynaklarında şu kayıtlara tesadüf ediyoruz:

Uygurların hepsine hâkim umumî bir Hanları yoktur.⁵ Her oymağın kendine mahsus bir reisi vardır. Onlar çok kaba ve barbar bir kavimdir. Akraha birbirleriyle gayet iyi geçinirler.

Onlar göçebe hayat sürerler. Göç ettikleri zaman birbirlerine yardım etmek âdetleridir.

Savaşlarda saf teşkil etmezler, düşman üzerine hepsi birden saldırırlar. Bazen çok şiddetli saldırma hareketleri yaparlar. Bazen de birdenbire çekilirler. Hiç bir zaman uzun müddet aynı tarzda harp etmesini bilmezler.

Evlendikleri zaman gelin hediyesi olarak (Kalın) kızın akrabasına öküz ve atlar verirler. Güveyin akrabası gelinin bütün akrabasına kendi sürülerinden istedikleri atları seçmeye müsaade ederler. At seçildiği zaman sürü sahipleri sürünün haricinde kalarak el çırpma suretiyle atları ürkütmeye (at seçmeyi zorlaştırmaya) çalışırlar. Bir atı seçip ona binen ve düşmeyen o atın sahibi olur. Düşenler başka bir at seçerler.

Seçilmiş atları derhal eğere vurarak götürürler. Gelinin bütün akrabası birer at seçtikten sonra bu tören bitmiş sayılır.

Uygurlar'da ne ekmek ve ne de şarap vardır. Düğün gününde güvey ve gelin misafirlere kırmız ve ufak parçalara⁶ doğranmış et sunarlar. Ev sahibi misafirlere yiyecek ve içeceği bizzat kendisi sunmalıdır. Davetlilerin oturacağı yerlere dair bir kaide ve tertip yoktur. Misafirler hepsi toplu halde evin önündeki çayır üzerinde yerleşerek, bütün gün yer ve içerler. Düğün bazen geç vakte kadar devam eder. İkinci gün gelin pederinin evine döndüğü takdirde güvey akrabası kızın akrabasına yine bir miktar davar getirirler. Güveyin ana-babasının buna ne kadar canı sıkılsa da seslerini çıkarmazlar.

Uygurlar dul kadınlarla evlenmeyi sevmeyiz. Fakat dul kadınlara karşı gayet merhametli muamele ederler.

Kimin mülkü olduğunu göstermek için, Uygurlar ehli hayvanlara tamga (alâmet) vururlar. Bu gibi tamgayı taşıyan hayvan başka birinin sürüsüne karışsa bile onu hiç bir zaman benimsemezler.

Ev hayatlarında Uygurlar temizliğe riayet etmezler. Yıldırım darbelerini severler. Yıldırım sesini işittikleri zaman haykırarak semaya doğru oklar atmağa başlarlar... Bir sene sonra sonbaharda yıldırımın vurduğu yere gelerek kurbanlar keserler, ateşler yakarlar.

Kadın ruhaniler (Kamlar) bizim Çin ülkesinde bir belâ ve felâketi gidermek için yapılan ibadet, dualar gibi, dualar okur, dinî âyinler icra ederler. Pek çok ata binmiş adamlar yakılmış ateş etrafında dolaşırlar. Söğüt ağacının dallarına kırmız dökerler, kadınlar kurban edilmiş koyunların kemiklerini derilere sararak başları üzerine koyarlar.⁷

Bu âyinler yapıldığı zaman saçlarını dağınık ve perişan bırakırlar.⁸

Çin kaynaklarından aldığımız bu kayıtlarda doğrudan doğruya hukuka ait kayıtlar azdır. Bununla beraber bu kayıtlarda işaret olunan yusunlardan bazıları hukuk bakımından dahi mühimdir. **Bu cümleden olarak evlenme usullerine kadınların camiadaki mevkiine, kabile teşkilâtına** ait kayıtları saymak mümkündür. Şimdilik ancak şu noktaları tebarüz ettirmek lâzımdır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre:

Kızgırlar bu et parçalarına "beşbarmak" derler.

Bugünkü şamanist Altay Türkleri'nde dahi söğüt dallarına kırmız serpmek ve kurban olarak kesilmiş hayvanın kemiklerini bir deriye sarmak âdeti vardır. (Radloff, K. voprusu ob Uygurakh, s. 87).

Bu âdet şamanizm dininin âyinlerinden olduğu anlaşılıyor.

⁸ Biçurin, Op. Cit. I, s. 248-252. Klaproth, Op. Cit. P. 126, Radloff, K voprusu o b Uygurakh, s. 86-88.

Radloff, Aus Sibirien, I, s. 126-127.

- 1) Uygurlarda aile, resmî, hukukî nikâh müessesesine dayanır.
- 2) Nikâh merasimle icra olunur.
- 3) Güvey, kızın akrabasına muayyen miktarda mehir (kalın) vermekle mükelleftir.
- 4) Uygurların içtimâî hayatında kadınların mühim rolü vardır.
- 5) Kadınlardan ruhanîler dahi çıkabilir.
- 6) Kadınlar, dinî merasime ancak iştirak değil, riyaset dahi ederler.
- 7) Eski Uygurlarda her oymağın bir reisi vardır. Umumî Han yoktur. Ancak Oğuz (oymaklar ittihadı) reisleri, tudunlar vardı.⁹

§ 99

ESKİ KIRGIZ DEVLETİ VE KADİM KIRGIZLARIN YUSUNLARI

Bugün Çinî Türkistan ile Garbî Türkistan arasında İli nehrinden Pamir'e kadar uzanan sahada yaşayan Kara Kırgız ismiyle malûm Türkler milâdın VI-IX. uncu asırlarında Sayan dağlarının şimalinde Yenisey nehri havalisinde oturuyorlardı¹⁰.

Tâ milâdî altıncı asırda bu Türk zümresi Çinlileri malûm idi. Altıncı asırda Kırgızların bir kısmı göçebe, bir kısmı yerleşik ve ziraatçı idi. Bunlar medeniyetçe hayli ilerlemiş bir Türk kavmi idiler. Arpa, buğday ekerlerdi. Ziraatle uğraşan Kırgızlar aynı zamanda hayvan dahi beslerlerdi. Zengin Kırgızların beş, altı bin atı bulunurdu. Kırgız ülkesinde altın, demir ve kurşun bulunuyordu. Kırgızlar maddencilikte de çok ilerlemişlerdi. Kırgız Hanları Türklere tâbi oldukları zaman vergilerini demirden mamul silâhlar göndermek suretiyle öderlerdi. Kırgızların harpte kullandıkları silâhlar, yay, ok idi. Kırgızlar Hanlarına "Acu" diyorlardı. Zengin Kırgızlar samur kürklü giyimler giyerlerdi. Kadınların elbisesi çuha ve yünden yapılmış kumaşlar ve canfesten ibaretti. Bu kumaşları Kırgızlar Garbî Türkistan'dan ve Şarkî Türkistan'daki Bişbalık şehrinde alıyorlardı. Kırgızlar altıncı asırdan beri Türk yazısını (Orhon âbideleri yazısı) kullanıyorlardı. Yenisey Kırgızlarından pek çok Âbideler (kitâbeler) kalmıştır.¹¹

Bu unvan için § 82 ye bakılsın.

Radloff, Aus Sibirien, s. 136-143. Biçurin, Op. Cit. I, p. 442-448.

Bu âbidelerin kitâbeleri "Yenisey Kitâbeleri" ismiyle Finlandiya âlimlerinden Aspelin tarafından neşrolunmuştur.

Bu âbideler zengin Kırgızların ve Kırgız beylerinin mezarları üzerine dikilmiş âbidelerdir. Kırgız âbidelerinin kitabeleri çok kısadır. Kitabeler, vefat edenin ismini söyledikten sonra, onun ölüm dolayısıyla kimlerden ve ne gibi şeylerden (mallardan) ayrıldığını söylemekle iktifa ediyorlar. Fakat bu kısa metinlerden de Kırgızların iktisadi ve içtimâî hayatı hakkında bazı neticeler çıkarmak mümkündür. Meselâ, kitabelerin birinde vefat edenin **altı bin atından** ayrıldığından bahs olunmaktadır (Uyük-Turan kitabesi).

Diğer bir kitabe de vefat eden iki "evinden" ayrıldığını söylüyor (Elegeş kitabesi).

Üçüncü bir kitabede ölenin, diğer şeyler arasında altın-gümüşten de ayrıldığı zikrediliyor (Berge kitabesi)¹². Bu altın-gümüşten murat altın ve gümüş eşya mıdır? Yahut altın ve gümüş sikkeler midir? Bu hususta sarahat yoktur. Bu altın-gümüşün bir kısmının sikkelerden ibaret olduğunu da tahmin edebiliriz. Çünkü eski Kırgızların Şarkî ve Garbî Türkistan'la gayet gelişmiş ticarî münasebetleri vardı.

Bumin ve Kutlug devletleri devrinde Dokuz Oğuzlar gibi Kırgızlar da büyük Türk hükümdarlarına tâbi idiler.

845-847'lerde Yenisey havalisinden gelen Kırgızlar, Orhon havlisini istilâ ettiler. Uygur Devleti yerine bir Kırgız Devleti tesis ettiler. Kırgız Devleti'nin ne zaman sukut ettiği kat'î olarak malûm değildir. M.S. 917 senelerine kadar devam ettiği tahmin olunabilir¹³. Bu devletin sukutundan sonra Moğolistan'da Kırgız ismi tedricen zail oldu.

Moğolistan'da yerleşmiş Kırgızlar başka Türk ittihatlarına dâhil olmaları neticesinde başka isimler aldılar. Fakat Yenisey havalisini terk edip daha cenupta İli nehri ile Pamir dağları arasında yerleşmiş Kırgızlar bu ismi muhafaza ettiler.

§ 100

ESKİ KIRGIZLARIN HUKUKİ YUSUNLARI ¹⁴

Kadim Kırgızlar hakkında Çin kaynaklarında şu kayıtları buluyoruz:

Meşhur Radloff, bu kitâbelerden bazılarını Almanca'ya tercüme etmiştir. Radloff, Alt-türkische Inschriften der Mongolei, 3 te Lieferung, St. Petersburg, 1895.

Biz bu kitâbelerden yukarıda (§ 9) bahsettik.

¹² Radloff, Alt-türkische inschriften, 3 te Lieferung, p. 306-315.

Bu tarihlerde Şimali Mogolistan'a Kıtaylar hâkim olmuştur, Bunlar bugün "Kara Kırgız" ismiyle malûm Türk kavminin selefleridir.

"Kırgızlar zamanı, 12 senelik devrelere taksim ediyorlar ve bu 12 yılın her birine bir hayvanın adını verirler".¹⁵

Kırgızların oturdukları ülke çok soğuktur. Kırgızlar ziraatle uğraşırlar. Onlar arpa, buğday ekerler. Onlar aynı zamanda hayvan dahi beslerler. Zengin Kırgızların bazan birkaç bin atı olur. Kırgız ülkesinde demir, altın ve kurşun madenleri bulunur. Yağmurdan sonra su mecralarından da demir toplarlar. Bu demirden yapılan silâhlarla gergedan derisi dahi kolay kesilebilir.

Kırgızlar Türk Hanlarına vergilerini demirden mamul silâhlar göndermek suretiyle öderler. Kırgızların kullandıkları silâhlar yay ve oktur. Kırgızların muhtelif şekilde bayrakları vardır. Acu Kırgız dilinde "Han" demektir. Han'ın sarayının önünde her zaman bir bayrak bulunur. Zenginler samur derisinden yapılmış kürkler

Bu şekilde zamanı on ikişer yıllık devrelere bölmek Kırgızlara mahsus olmayıp bütün Türk zümreleri arasında yayılmış bir usul idi. On iki yılın isimleri şunlardır: 1 - Sıçan, 2 - Sığır, 3 - Pars, 4 - Tavşan, 5 - Luy (ejderha), 6 - Yılan, 7 - Yond (at nev'i), 8 - Koyun, 9 - Biçin (maymun), 10 - Tavuk, 11 - İt, 12 - Domuz.

Bu zamanı hayvan isimleriyle bağli on iki senelik devrelere taksim usulü Türklerin kendi icadı mıdır, yahut bunu Türkler başka bir millettten mi almışlardır? Bu çok büyük münakaşaları mucip olmuş bir meseledir. Fransız müsteşriklerinden Joseph Halevy bu usulün menşeinin Mısır olduğu fikrini ileri sürmüştür (Nouvelles considérations sur le cycle turc des animaux, T'oung-Pao, serie II, Vol. VII, No. 2).

Alman Çin lisanı mütehasşislerinden F. Hirt, Türklerin bu usulün esasını Çin'den almış oldukları fikrindedir (Fridrich Hirt, Nachwort zur inschrift des Tojukuk, in Radloff's, die Altürkischen inschriften der Mongolei, zweite folge St. Petersburg. 1899).

On dokuzuncu asrın birinci nısı zarfında çok büyük şöhet kazanmış olan müsteşrik Klaproth da bu 12 yıllık devre usulünün Orta Asya kavimleri tarafından icat edilmiş olmasını kabul etmiyordu (Klaproth, Tableaux historiques P. 169, Not 2).

Bu meseleye dair en mühim eser Fransızların meşhur Çin lisan ve kültürü mütehasşısı Ed. Chavannes'un "Le cycle turc des douze animaux" (leide 1906) adlı eseridir. Bu eserde Chavannes çok kuvvetli delillerle hayvan isimleriyle ifade edilmiş on iki senelik devre usulünün Türklerin kendi icatları olduğunu ispat ediyor.

Eski Türklerin on iki hayvan ismiyle zamanı on ikişer yıllık devrelere taksim usulüne dair kaynaklar yukarıda anılmış eser ve makalelere münhasır değildir. Biz yukarıda ancak Türk takviminin menşei hakkında birbirinden farklı, müstakil fikirler ileri süren Avrupa müelliflerinin eserlerini göstermekle iktifa ettik. Şark İslâm milletlerin dillerinde yazılmış eserlerden Türk takviminden bahseden ciddi eserlerden bilhassa ikisi anılmalıdır:

1) El-Biruni'nin "El-Athar-ul-bakiye, an-il-kurun-il-khaliye". Bu eserden yabancı kaynaklar faslında bahsetmiştik (§ 53).

2) Timur'un hafidi büyük Ulug Beg'in "Ziyci Gurgani" adlı eseri.

Bu eser birçok Avrupa dillerine çevrilmiştir. Fransızca'ya L. A. Sedillot tarafından yapılmış tercümesi 1847'de neşrolunmuştur. Bu 12 yıllık Türk takvimi meselesiyle alakadar olanlara genç tarihçilerimizden Osman Turan'ın **"Oniki Hayvanlı Türk Takvimi"** adlı değerli eserini tavsiye ediyoruz. Bu eserde hemen hemen bütün kaynaklar gösterilmiş ve tenkit edilmiştir.

giyerler. Halk ise alelâde deriden yapılmış kürklü elbise taşır. Kadınların elbisesi çuha ve yünden yapılmış kumaşlardan veya canfes vesaire gibi kıymetli kumaşlardan ibarettir. Bu kumaşları Kırgızlar Araplardan¹⁶ ve Çinî Türkistan'daki Bişbalık şehirindeki tüccardan alırlar. Kırgızların Hanının hükümet merkezi karlı dağlardır¹⁷.

Han'ın sarayının etrafı duvarla çevrilmiştir. Kırgızlar vergilerini Hana kıymetli kürkler takdim etmek suretiyle de öderler. **Mülki ve askeri idare altı sınıfa bölünmüş mansıplarlar havale edilmiştir.**¹⁸ **Kırgızların nikâh hediyesi (kalın) at ve koyunlardan ibarettir.** Zenginler yüzlerce hattâ binlerce hayvan verirler.

Onların yazısı ve lisanı Uygur yazı ve lisanına benzer.

Kırgızların kanunları çok şiddetlidir:

1) Harp zamanında gevşeklik gösteren,

2) Eskiyalık eden,

3) Elçilik vazifesini, şerefli bir surette ifa etmemiş olan,

4) Salâhiyeti olmadığı halde devlet işleri hakkında Hana yanlış fikir telkin eden, idam cezasıyla cezalandırılır.¹⁹

Bu milâdi sekizinci ve dokuzuncu asra ait kayıtlardan biz bu devirde Kırgızların oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine çıkmış olduklarını anlıyoruz.

Türkistan'dan canfes kumaşlar celbedebilmek büyük bir refaha delâlet eder. Bu devirde Kırgızlar ziraatle uğraşan yerleşik (mukim) bir millet idiler. Kırgızlar Orhon Kitâbeleri'ni bırakmış Türkler gibi Türk yazısı kullanırlardı. Kırgızların eski vatani olan Yenisey havâlisinde bulunmuş kitâbelerin yazısı Orhon Kitâbeleri'ndeki yazının aynıdır.

Kırgızların hususî hukuka ait yusunları ve telâkkileri de Şimalî Uygur telâkkilerinin hemen aynıdır.

Şimalî Uygurlarda olduğu gibi Kırgızlarda dahi evlenen kız akrabasına bir miktar mal vermek mecburiyetindedir. Aile resmî evlenmeden doğar.

Kırgızların ceza kanunları şayan dikkattir. Şiddetli idam cezasıyla cezalandırılan cürümleri tahlil edersek, hepsinin devletin âsâyiş ve emniyeti için tehlikeli olan cürümler olduğu anlaşılır.

Yani Garbi Türkistan'dan. Bu devirde Türkistan Arap idaresi altında bulunduğundan Çin müverrihinin bu tâbiri kullanmış olduğu âşikârdır.

¹⁷ Sayan dağları olduğu anlaşılıyor.

Klaproth, Op. Cit. P. 170.

Biçurin, I, s. 442-452. Klaproth, Op. Cit. P. 168-174; Radloff, Aus Sibirien, s. 136-143.

FASIL III

§ 101

CENUBÎ UYGURLAR

ÇİNÎ TÜRKİSTAN TÜRKLERİ

İslâmiyetten Önce Çinî Türkistan'daki Türk Hanlıkları

Tyenşan dağlarının iki tarafı milâttan evvelki devirlerden beri meskûn ve ahalisi çok mütemeddin olan bir kıtadır.¹ Milâttan önce ikinci asırdan itibaren Çinliler Tyenşan dağlarının şimalinde ve bu dağların cenubundaki Tarım ırmağı boylarında oturan ahaliye **Kiu-szu** ismini veriyorlardı.

Kiu-szular iki zümreye bölünmüşlerdi. Her ikisinin ayrı Han'ı vardı.

Hanlardan biri Tyenşan dağlarının cenubunda, diğeri şimalinde oturuyordu.

Cenuptaki Han'ın hükûmet merkezi Koacang (Turfan) şehri idi. Şimaldeki Kiu-szuların merkezi sonraları **Bişbalık** ismini almış olan Çinlilerin Peithing dedikleri şehirdi.

Bilâhare şimalî Kiu-szuların Hanı tarafından Cenubî Kiu-szuların arazi-si de zapt edilmesi neticesinde iki Hanlık birleşti. Bundan sonra Turfan şehri Han'ın cenubî payitahtı, "Bişbalık"² ise şimal payitahtı oldu. Bu Çinî Türkistan'ın milâttan önceki devri hakkındaki malûmat Çin'de "Han" sülâlesi devrine (M. Ö. 206'den milâttan sonra 220'ye kadar) aittir. Çin kaynakları Çin Türkistanı'nın kadim ahalisi hakkında şu malûmatı veriyorlar:

"Bunların duvarlarla ihata edilmiş şehirleri vardır. Elbiseler hazırlamasını bilirler, harbi sevmezler, siyasette kâh şimale (Türk merkezlerine), kâh Çin'e teveccüh gösterirler".³

Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, sahife 122-123. Schott, Zu Uyguren, frage, s. 30-33.

² Bişbalık bugünkü Urumcu şehri civarında idi. Milâttan önce de bu şehrin ismi Bişbalık olduğu malûm değildir. Burada Bişbalık ismiyle Peithing şehrini kastediyoruz.

Klaproth, Op. Cit. p. 122-123; Schott Zu Uigurch Frage. 30-33.

Kiu-szuların oturdukları saha ziraat için gayet elverişlidir. Onun için buranın ahalisi pek eskiden beri ziraatle uğraşan yerleşik mukim ve sulhsever ahalidir.

Çinî Türkistan Türkleri Hyung-Nu (Asya Hunları) devrinde ekseriya Hunlar'a tâbi idiler.

Hun Devleti'nin sukutundan sonra Kiu-szular Çin'e tâbi oldular. Milâttan sonra 330 senelerinde Kiu-szulardan Kao-Çang adlı bir oymağın diğer kabileleri inkiyat altına alması neticesinde Kiu-szular Kao-Çang ismini aldılar. 466 senelerinde Juanlar bütün Çinî Türkistan'ı kendilerine itaate mecbur ettiler, fakat Kao-Çangların reisi olan **Khan Se Cura**'yı idare başında bıraktılar.

Bu Han'ın ahfadı altıncı asırda Bumin tarafından Türk devleti kuruluncaya kadar Juanlara tâbi oldu.

506 senelerinde Çinî Türkistan'da hâkimiyet Tsokia isminde bir serdarın eline geçti.

Tsokia çok münevver ve bilgi sever bir hükümdardı. Bu hükümdar Türkistan'da Çin kültürünü yaymak istedi.

M.S. 520-524 senelerinde Çin'e bir sefaret göndererek Çin imparatorundan dinî ve tarihî eserler ve maarif nazırı tayin edilmek üzere üniversite profesörlerinden bir profesör gönderilmesini rica etti. Sarayında bir duvara Konfüçius'u talebelerine ders verir halde tasvir eden resmini yaptırdı.⁴ Eskiden Çin'e kendileri medeniyet getiren Türkler bu devirde Çin medeniyetinden çok istifade etmişlerdir. Tsokia sülâlesi devrinde Çinî Türkistan Türkleri Çin'e zayıf bir vassallık rabıtasıyla bağlı idiler.⁵

Bumin ve İstemi sülâlesi devrinde Çinî Türkistan'ın şarkî kısmı Bumin sülâlesine, Garbî kısmı İstemi Han'a tâbi oldular.

Milâttan sonra 630 senelerinde Bumin Devleti'nin sukutundan sonra Çinliler Çinî Türkistan'ı sıkı bir surette Çin'e tâbi kılmak istediler. Çin imparatoru 630'da Tsokia Han'ın hafidine, Kao-Çang Han'ına, vassallık vazifelerine dair bir mektup yazdı. Bu mektup Han'ın hoşuna gitmedi. Mükemmel Çince bilen hükümdar Çin hükümdarına şiirle red cevabı yazdı.⁶ Bu şiirle yazılmış cevabın

Schott, Op. Cit. sahife 33-34.

Schott, Op. Cit. sahife 30-33.

Şair Han'ın red cevabının metni şu idi:

Karakuş gökte uçar,
Geyikler ormanlara kaçar.
Kedi evde yaşar,
Fare deliklere kaçar;

sonuna şu cümle ilâve edilmişti: Gelecek sene bütün askerimle Çin üzerine yürümek niyetindeyim.

Çin'in vassali sayılan bir Han'ın Çin imparatoruna böyle bir mektup göndermeye cesaret etmesinin ruhi sebepleri vardı. Çini Türkistan Han'ı garbi Türklerin Han'ı ile bir ittifak akdetmişti. Fakat şair Han, Çin'e hücum etmeye vakit bulmadan Çinliler Çini Türkistan'a asker gönderdiler. Han mağlûp oldu. O sıralarda şair Han vefat etti.

Şair Han'ın halefi Çin tâbiyetini kabul etti.

641 senelerinde Çinliler Turfan şehrini işgal ettiler. Çini Türkistan Çin'e ilhak olundu. Çini Türkistan hakkında Thang sülâlesi (608-907) tarihinde Türklerin medeniyet seviyesi hakkında şu malûmata tesadüf ediyoruz:

I— Turfan Hanlığı: Bu Hanlık dâhilinde 21 şehir vardır. Payitaht **Kiao-Ho şehridir. Bu ülke gayet münbit ve mahsuldardır. Buğday vesair hububat bu ülkede iki defa mahsul verir. Bu ülkede bez dokumaya yarayan bir nevi ot (pamuk) yetişir.**⁷

II— Karaşar Hanlığı: Turfan'ın garbında Yen-ki (Karaşar) Hanlığı vardır. Bu Hanlık'ta tarlalar sun'i surette sulanır. Ülkenin arazisi ziraat için çok müsaittir. Buranın halkı darı dahi ekerler, üzüm de yetiştirirler. Bu ülkenin balık ve tuz ticareti de vardır. Ahali saçlarını tıraş ederler. Yünden mamul elbise giyerler. Bunlar **garp Türklerine** tâbidirler.

Karaşar ahalisi bayramları umumî şenlikleri severler. Yılın muhtelif mevsimlerinde muhtelif kimselerin şerefine kurbanlar keserler.⁸

III— Kuça Hanlığı: Bu hanlık Karaşar'ın cenub ve garbindadır. Bu ülkenin arazisi de münbittir. Pirinç, kenevir, üzüm, buğday yetişir. Burada altın madenleri de vardır. Halkın ahlâk ve örf ve âdetine gelince, **buranın ahalisi de umumî bayramları severler.**

Kuça halkı bir nevi ufkî yazı kullanırlar. **Dinleri Buda dinidir. Saçlarını tıraş ederler. Ancak Han uzun saç taşır. Hanlarının unvanı Bey'dir.**

Han'ın karargâhına **ordu** diyorlar. Bu şehrin şimalinde kâin "Ki" dağlarına buranın yerli ahalisi Ak-Tag ismini veriyor.⁹

Her biri kendi yerini arar,

Hepsi kendi yaşayışlarına katlanır.

Chavannes, Op. Cit 104-105:

Chavannes, Op. Cit. p. 101-110.

Chavannes, Op. Cit. p. 110-114.

Chavannes, Op. Cit. p. 114-121. Bu dağ Zemarkos'un sefaret raporunda ismi geçen dağdır.

Bu ülkenin Hanı da garp Türklerine tâbidir.¹⁰

IV— **Kaşgar Hanlığı:** Bu ülkede pek çok gayri münbit sahalar da vardır. Ziraate müsait arazi azdır. **Bunların Hanları garp Türkleri Hanı'nın kızı ile evlenmiştir. Halkı Zerdüşť dinindedir.¹¹**

V — **Hotan Hanlığı:** Bu Hanlık ülkesinde bir ırmak vardır. Bu ırmaktan yaşıma taşı¹² çıkarırlar. Ahalinin bir kısmı Buda dininde, diğer kısmı ise Zerdüşť dine salıktır. Bu Hanlıkda garbî Türklere tâbidir. Buranın ahalisi de şarkı söylemeyi, dans etmeyi severler. Buranın ahalisi dokumacılık sanatında çok mahirdirler.¹³

Kutlug sülâlesi devrinde Çinî Türkistan Türklerinin bu sülâleye tâbi olup olmadıklarını kat'î surette bilmiyoruz. Fakat Kapagan Han devrinde Kutlug oğulları Bilge ve Kültegin'in Çinî Türkistan'da Bişbalık şehrine kadar seferler yaptıkları malûmdur.¹⁴ Kitâbelerde Bişbalık şehrini zapt edemedikleri itiraf ediliyor.¹⁵

Kutlug sülâlesinden Kapagan devrinde (691-716) Çinî Türkistan Kapagan'a itaat ettirilmiş olmalıdır. Bilge Hanla Kültegin'in seferleri isyan neticesi olsa gerktir.

§ 102

ÇİNİ TÜRKİSTAN'DA DOKUZ OĞUZLAR DEVLETİ

845 senelerinde Şimalî Uygur Devleti yıkıldıktan, Şimalî Moğolistan'da Kırgızlar hâkim olduktan sonra Şimalî Uygur Devleti'nin ahalisini teşkil eden Tokuz-Oğuz ittihatlarına dahil oymakların büyük bir kısmının Kırgız sülâlesine itaate mecbur olduğu anlaşılıyor. Kırgız hâkimiyetini kabul etmek istemeyen oymakların küçük bir kısmı Garbî Türkistan'a kaçmış, diğeri Çin'e hicret etmişti. Çin'e hicret etmiş Uygur (Tokuz-Oğuz) oymaklarının reisi Pang-Tegin, Çin'de kalmayı kendisine tâbi Türklerin hayat ve mevcudiyeti için tehlikeli buldu. Ken-

Chavannes, Op. Cit. p. 114-115. Bu metinlerde geçen "Garbî Türkler" tâbirinden murat Garbî Türkistan'daki, İstemi Han sülâlesine mensup Hanlardır,

Chavannes, Op. Cit. p. 121-125.

Yaşımtaşı Fransızların Jade, Arapların "Hacer-ül-yeşm", İngilizlerin Nephritic stone dedikleri bir taştır. Bu taştan vazo gibi ziynet eşyası yapılır.

¹³ Chavannes, Op. Cit. p. 125-128.

Thomsen, Orh. Kit., II, E. 28.

Orh. Kit., II, E. 28.

disine sadık kalmış olan taraftarlarıyla beraber Çin merkezinden uzaklaştı. Evvelâ Kan-Su vilâyetine, oradan da Çini Türkistan'a geçti.

Kısa bir müddet içinde Şimali Uygur bakiyelerinden ibaret olan bir oymak reisi Pang-Tegin bütün Çini Türkistan'ı inkiyadı altına aldı. Çin imparatoru İ-Tsung, Pang-Tegin'in hâkimiyetini tasdik etti (860-873). Bu suretle 865 senelerine doğru Çini Türkistan'da yine bir kuvvetli Türk devleti kurulmuş oldu. Bu devleti de Çinliler Huey-Hu (Uygur) Devleti, Arap menbaları ise **Tokuz-Oğuz**¹⁶ Devleti ismiyle yâdediyorlar. Bu devlete de Tokuz-Oğuz Devleti ismi verilmesinin sebebi devletin müessisi olan Pang-Tegin'in Tokuz Oğuz oymaklarından birine mensup olmasıdır. Bu devletin teşekkülü zamanı Çin'de Thang sülâlesinin inhitat devrine tesadüf ediyor. Bu devirde Çin'de mütemadi dahili kargaşalıklar hüküm sürüyordu. Onun için Çinliler Çini Türkistan'da kuvvetli bir Türk devleti teşekkülüne mâni olamadılar.

Dokuz-Oğuz Devleti tarihine dair Çin vakayinamelerinde 982 yıllarına kadar mufassal malûmat yoktur. Bu noksanı Çini Türkistan'daki Tokuz Oğuz Devleti'ne dair Arap menbalarındaki kayıtlar vasıtasıyla kısmen doldurmak mümkündür. Dokuz Oğuz Devleti hakkında İslâm coğrafyacılarından İbn Khordadebe¹⁷'nin eserinde şu malûmatı buluyoruz: "**Neşancan'dan Dokuz Oğuz Hanı'nın payitahtına kadar üç aylık mesafedir. Bu ülke gayet münbit otlaklar ve gayet güzel manzaralardan ibarettir. Halkı Türk ırkına mensuptur. Dinleri Mâni veya hut Zerdüşt dinidir. Han gayet vasi bir şehirde oturur.**"¹⁸ Şehrin 12 demir kapısı vardır. Şehir halkı Mâni mezhebindedir. Bu memleketin şimalinde Kimaklar oturuyor. Şarkında ise 300 fersah kadar bir uzaklıkta Çin ülkesi bulunuyor. Dokuz Oğuz Hanı'nın bir altın çadırı, otağı vardır. Bu çadır padişahın sarayı önünde bulunur. Bu çadır, içinde yüz kişi yerleştirilebilecek kadar, vasi'dir. Bu altın otağı bir fersah uzaklıktan görmek mümkündür. Dokuz Oğuz halkının oturduğu ülke Türklerle meskûn ülkelerin en vasi'idir. Bu ülke şarkta Çin, cennup-ta Tibet, garpta Karluk ülkeleriyle çevrilmiş."¹⁹

İbn Khordadebe'den takriben yüz sene sonra eserini yazmış olan Mesudi'nin "**Mürücüzzehep**"²⁰ adlı eserinde Dokuz Oğuzlar hakkında şu mühim kayıtları okuyoruz:

Meselâ İbni Hordadbe ve Masudi eserleri.

İbn Khordadebe (Milâdi 830-913) aslı itibariyle Acem'dir. Fakat Araplaşmış bir âlimdi. Eseri (Kitabülmesalik ve elmemalik) ismini taşıyor. Bu eser de Goeje tarafından neşrolunmuştur.

¹⁸ Bu şehir Turfan yahut **Bişbalık**'tır. Turfan olması daha muhtemeldir.

İbni Hordadbe, Op. Cit. p. 30-31.

Şüphesiz Tarım ırmağı muraddır.

"Dokuz Oğuzlar, Kuşan (Kuça) şehrinde oturuyorlar. Bu şehir Horasan ile Çin arasındadır. Tokuz Oğuz halkı bugün (Hicri 332 - Milâdi 943 senelerinde) en kuvvetli, en cesur ve en iyi idare olunan bir Türk kavmidir. Padişahları Er-Han unvanını taşır."

Bütün Türkler arasında ancak bunlar Mani (Manes) dinine saliktirler.²¹

Thang sülâlesinin sukutu (907 senelerinde) arifesinde Çin bir karışıklıklar devri geçirdiği için Çin vakayinamelerinde 981'e kadar Tokuz Oğuzlar hakkında zikre değer malûmata tesadûf olunmadığını söylemiştik. 981 senelerine ait Çin vakayinamelerinde Tokuz Oğuz Han'ına gönderilmiş bir sefaretten bahs olunuyor. 981 senesinde Çin imparatoru Çinî Türkistan hükümdarı **Arslan Han**'a bir sefir gönderiyor. Sefirin ismi **Uang-Yen-Ti** idi. Çin sefiri Türk Hanı'nın payitahtında gördüğü şeyleri tasvir ederek imparatora bir rapor vermiştir ve bu rapor Çin vakayinamelerinde saklanmıştı.

Onuncu asır nihayetlerinde Cenubî Uygur medeniyetinin seviyesini pek açık gösteren bu parçayı aynen dercetmek lâzımdır:

"Bu memleket (Dokuz Oğuz = Cenubi Huey-Hu memleketi) gayet sıcaktır. Günün sıcak saatlerinde ahali yer altında yapılmış odalarda geçirirler.

Han'ın Tyen-Şan dağlarının şimalinde sayfiyeleri vardır. Turfan (cenubi payitaht) şehrinin etrafındaki tarla ve bahçeler Kinling²² vadisinden isale edilen sularla sulanırlar. Bu memlekette her türlü gıdaî hububat yetişir. Ancak kara buğday yetişmez. Memlekette eşraf ve muteberan at eti yerler. Âdi halk ise kaz, ördek eti yerler. Bu ülkede fakiryoktur. Eğer bir adam maddi sıkıntıya duçar olursa bütün camia ona yardım ederek onu ihtiyaçtan kurtarırlar. Onun içindir ki bu millet içinde vakitsiz ölmek yoktur. Halk uzun ömürlüdür.²³ Bu ülke halkı gayet neşeli, keyifli, şatır halktır. Hayatı severler. Ata binmeyi de severler. Onların üflemek suretiyle ses veren ve kırılişli musiki âletleri vardır. Bu memleket ahalisi zerdeva ve samur kürkleri, beyaz ve çiçeklerle nakışlanmış (işlemeli, sırmalı) kumaşlar ihraç ederler. Bu memleket ahalisi uzun müddet için gezmeye gittikleri zaman mutlaka kendileriyle beraber bir musiki âleti götürürler. Memleket dahilinde beşyüz kadar Buda mâbedi vardır. Buda mâbetlerinden başka Hristiyan kiliseleri, Zerdüşî mâbetleri (ateşgedeleri) dahi vardır.

Masudi, Prairies d'or (Mürucczzehep). Edition de Babier de Meynar et Pavet de Courteille. Paris 1861, Cilt 1, sahife 288.

²² Schott, Zu Uiguren Frage, sahife 43.

Burada şüphesiz bir hata vardır. Kaz, ördek yiyen adi ahali olmasa gerektir. Sefir ak-sini söylemek istemiştir.

Buda mâbetlerinden birinin yanında bir kütüphane vardır. Burada Buda dinine ait kitaplar ve Hanların Çin imparatorlarıyla olan mürasele evrakı saklanmaktadır. Memleketin halkı gayet zeki, akıllı, namuslu ve sanatkârdır.

Bunlarda kıymetli taşları işleme sanatı gayet inkişaf etmiştir. Keza gümüşten, demirden, altından ve yeşim taşından ziynet eşyası imal etmesini de bilirler. Bu memlekette pek çok birkaç katlı evler vardır. İyi bir atın fiyatı bir top ipekli kumaştır. İyi atlarının fiyatı ise üç arşın ipek kumaştır. Burada fakirler bile et yer.²⁴

Sefir Bişbalık şehrine vusulünden evvel Han sefiri istikbal için akrabasından bir zatı gönderiyor.

Bişbalık şehrine vusulünden yedi gün sonra Han sefiri büyük tantana ve merasimle kabul ediyor. *Uang-Yen-Ti* kabul merasimini şöyle tarif ediyor:

"Han'ın kadın ve çocukları kabul salonunun iki tarafında sıra ile dizilmişlerdi. Milli musikicilerden mürekkep bir bando, orkestr gayet güzel bir hava **çalıyordu**" diyor. Sefir Han'ın zevceleri ve çocukları için hazırlanmış hediyeleri tevzi ediyor. Kabul gününün akşamı Han sarayında bir nevi tiyatro temsili gösteriliyor. İkinci gün Çin sefiri şerefine şehir haricinde bir gölün sahilinde bir tenez-züh gezintisi tertip ediliyor. Sefir bu gezintiden aldığı intibayı şu cümlelerle ifade ediyor: "**Hava güzeldi, sahilin her tarafından musiki sedaları işitiliyordu**". Kabulün üçüncü günü Arslan Han sefire payitaht şehrini gezdiriyor. Mühim binaları, şayan-ı ziyaret olan mahalleri gösteriyor. Bu gibi mühim binalar meyânında 300 yıl mukaddem²⁵ inşa edilmiş bir Buda mabedini gösteriyor.²⁶

Uang-Yen-Ti'nin bize bıraktığı kıymetli malûmat bundan ibarettir. Bundan bin sene önceki Türk Uygur medeniyetinin seviyesi bu idi.

§ 103

UYGUR MEDENİYETİ

Okuduğumuz parça bize eski Uygurların medeniyeti hakkında doğru bir fikir veren vesikadır. Bu küçük olmakla beraber muhteviyatça zengin parça bizi Uygur medeniyetinin havası içine sürüklüyor, birkaç dakika Türk medeniyeti içinde yaşıyor. Bu medeniyet de o kadar yüksektir ki insan bu satırları okuduğu zaman

Schott, Zu Uiguren Frage, s. 43-50.

Demek 681 tarihlerinde inşa edilmiş.

Schott, Op. Cit. 43-50 ve Klaproth, Op. Cit. p. 124-125.

muasır medenî memleketlerden birinde bir sefiri kabul merasiminden bahsölunuyor zannediyor.

Çin vakayinamelerinden Çinî Türkistan Uygurlarının yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş olduklarını biliyorduk. Fakat son zamanlara kadar bu medeniyetten kalma eserlerin bize ancak bir kısmı vasil olmuştu. Onun için bazı âlimler bu medeniyetin seviyesi hakkında şüpheleniyorlardı.

Son 40 - 50 sene zarfında eski Uygur Türklerinin yaşadığı sahalarda yapılan tetkikat, kazılar Çin müverrihlerinin verdiği malûmatı tamamen teyit etti. Eski Uygur vatanlarında pek çok medeniyet eserleri bulundu. İngilizlerden Aurel Stein, Almanlardan Grünwedel, Hut ve Von Lecoq, Fransız Paul Pelliot²⁷ eski Uygur merkezlerinde araştırma ve kazılar yaptılar. Bu sayede Uygur yurdunun muhtelif mahallerinde pek çok medeniyet eserleri ve bilhassa yazma eserler keşfettiler.

Fransızlardan Paul Pelliot Çinî Türkistan'ın şarkında Tuang-Huang nam mahalde yazma eserlerle dolu bir mağara buldu.

Bu yazmalarında birçoğu Uygurca metinler idi. Bu eserlerin bir kısmı bugün Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunuyor. En çok Uygurca eser keşfeden Almanlardan Grünwevdel ile Von Lecoq olmuştur.

Bu âlimlerin Çinî Türkistan'dan getirdiği Uygurca metinler bugün Berlin'in Etnografya müzesinde birkaç dolap doldurmaktadır.²⁸

Bu âlimler tarafından keşfolunup Avrupa kütüphane ve müzehanelerine nakledilmiş mebzul Uygur edebiyatının ancak pek cüz'i bir kısmı okunup Avrupa lisanlarına tercümesiyle neşrolunmuştur.²⁹ Büyük bir kısmı şimdiye kadar okunmamıştır.

Bugüne kadar Uygur sahasının her noktası tetkik edilmiş değildir. O Türk medeniyeti ocağında ileride de daha pek çok eser bulunacağı şüphesizdir.³⁰ Bu

Bu yukarıda gösterilmiş âlimlerden başka eski Uygurların vatani olan sahalarda seyahat etmiş ve orada medeniyet eserleri bulmuş âlim ve araştırmacılar arasında şu Rus âlimlerinin isimleri de zikredilmelidir: M. M. Berezovski, D. A. Klementz, P. K. Kozloff, S. E. Maloff, S. F. Oldenburg, V. İ. Poborovski, N. F. Petrovski, N. İ. Krotkoff.

²⁸ Bugün bu yazıların Berlin Akademisi'ne ait binalardan birine nakledilmiş olduğunu yukarıda söylemiştim.

²⁹ Uygurca yazma eserleri okuyup Avrupa dillerinden birine çeviren âlimlerden de yukarıda bahsetmiştik.

³⁰ Şimdiye kadar eski Türk vatanlarında kazılar ve araştırmalar yapan Avrupalılar olmuştur. Bundan sonra bu vazife bilhassa şuurlu Türk münevverlerine düşer bu münevverleri maddeten teşhiz etmekde milliyetçi hükûmete terettüp eder.

bulunmuş eserlerin bolluğu gösteriyor ki Çinî Türkistan Türkleri gayet zengin bir edebiyat vücuda getirmişlerdir. Uygur Türklerinin edebî lisanı tamamıyla müstakil, yalnız öz Türkçe sözler istimal eden bir lisan idi.

Uygur münevverleri Türkçe dinî ve ilmî istilâhlar vazederek tamamıyla müstakil bir edebî Türk lisanı yaratmaya muvaffak olmuşlardı.³¹ Uygurlardan kalma eserlerde yabancı söz pek nadirdir.

Uygurların edebiyatı Uygur yazısı ismiyle maruf ve malûm yazı ile yazılmıştır. Bu Uygur yazısı Yenisey ve Orhun Kitâbeleri'nin yazısından farklı bir yazı olduğu da yukarıda izah edilmişti. Eski Kırgızlarla Orhun havalisi Türklerinde müstamel yazı her cihetten Türk yazısı ismine lâyıktır. Bu yazı sistemi Türk dehası mahsulüdür.

Halbuki Uygur yazısı ismiyle malûm yazı başka bir yazının Türk lisanına kısmen uydurulmuş şekli olduğu yukarıda izah edilmişti.

Medenî Uygurların Türk yazısı yerine ecnebî ve çok noksanlı bir yazı sistemi kabul etmeleri tarihî ahval neticesidir.

Bu yazı Türklere ecnebî dinleri getiren misyonerler tarafından ithal edilmiştir. Son zamanlara kadar Uygur yazısını bir zaman Suriye'de müstamel olan Siryak yahut Estranghelo yazısının bir şekli olduğu ve bu yazının da Hristiyan Nestoryan mezhebi misyonerleri tarafından Uygurlara getirilmiş olduğu fikri makbuldü. Son zamanlarda tetkikler ispat etti ki Uygur yazısının menşei Arâmî yazısıdır. Uygur yazısı Arâmî yazısının Mani mezhebi (Maniheism) salikleri tarafından Uygurcaya uydurulmuş bir şeklidir.

Bu yazı Uygurlar vasıtasıyla Moğollar ve Mançular arasında da intişar etti.

Bugün Moğol ve Mançuların millî yazısı bu yazıdır. Çinî Türkistan'da Uygur devrinden kalma medeniyet eserleri bu yazma metinlere münhasır değildir. Birçok duvar nakışları, nakışlı kumaşlar, heykeller vesair eşya da bulunmuştur.³²

Çin müverrihlerinin rivayetleri, son zamanlarda bulunmuş eşya eski Uygur medeniyeti hakkında bize yüksek bir fikir vermeye kâfi ise de, bu medeniyet daha lâyıkiyle tetkik edilmiş addolunamaz. Bu medeniyetin bütün bakiyelerini toplama-

Sadri Maksudi, "Türk Dili İçin". Fasıl XXIX. ve bu kitabın § 21. bakılsın.

Le Coq kendisi tarafından kesfolunmuş eşyanın tariflerini ve resimlerini ayrı bir eserde neşretti: Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens. Berlin 1928.

mak, bütün yazma eserleri neşretmek ve bu suretle Türk'ün bu parlak devrini kendimize ve bütün âleme tanıtmak bugünkü medenî ve milliyetçi Türklüğün büyük bir millî vazifesidir.

§ 104

ŞARKÎ TÜRKİSTAN'IN KADÎM AHALİSİNİN İRKÎ MENŞEİ HAKKINDA TÜRLÜ FİKİRLER

Çini Türkistan tâ tarihten önceki devirlerden beri Türklerle meskûn bir ülke midir, yahut Türklerin bu ülkede yerleşmesi tarihi devirlerde mi vuku bulmuştur? Bugün bu suale kat'î bir cevap verilmiş değildir. Ondokuzuncu asrın en âlim müsteşriklerinden sayılan Alman Klaproth tâ milâttan önce Çini Türkistan'da devlet kurmuş, medeniyetçe çok ilerlemiş ve duvarlarla ihata edilmiş şehirlere malik Kiu-Szuların Türkler olduğu kanaatindedir. Klaproth, *Tableaux Historiques de l'Asie*, p.121-123.

Bugün bir kısım âlimler Çini Türkistan'ın kadim ahalisinin Türk ırkından olduğunu inkâr etmektedir. Bunun sebebi şudur:

Çini Türkistan'da tetkik seyahati yapmış olan, âlimler (bunlardan bilhassa Aurel Stein, Paul Pelliot ve Le Coq'un isimleri anılmalıdır.)

Bu ülkede kadim devirlerden kalma meçhul bir lisanda yazılmış eser ve vesikalar buldular. Bu yazmaların dili Türkçe olmadığı gibi, Çince, Farsça, Sogdca gibi malûm lisanlardan biri dahi değildir.

Bu lisan Hind-Avrupa dillerinin şimdiye kadar malûm olmayan bir şeklidir.

Bugün bu lisana Avrupa dil âlimleri bir isim dahi verdiler: "Tokhar lisani" dediler.

(A. Meillet, *Indogermanisches Jahrbuch*. t. I, P. 1-19.

İ. Vendryes, *Dans "les langues du monde"*, P. 42-44.

P. Pelliot, *Tokharien et koutcheen*, *Journal asiatique*, 1934, I, 52)

Biz burada bu lisana Tokhar lisani ismi verilmesinin sebeplerini uzun boylu izah edecek değiliz. Bu çok muğlâk bir meseledir. Bunu lâyıkıyla izah edebilmek için Ortaşark'ın bütün kadim tarihini gözden geçirmek gerek olurdu.

Kısaca mesele şöyle izah edilebilir:

Çin tarihleri bir Yüeçi kavimlerinden bahsediyorlar. Çin tarihindeki Yüeçileri bidayette Çini Türkistan'ın şarkında yaşamış, sonraları Mete'nin oğlu Kıyuk

zamanında oradan evvelâ Garbî Türkistan'a sonra Şimalî Afganistan'a hicret etmişlerdir. Aynı asırda Yunan müverrih ve coğrafyacılarından Strabon (Ch. XI) ve Ptolemeus (Ch. VI, 16) Şimalî Afganistan'da yerleşmiş bir Tokhar kavminden bahsediyorlar. Baktriya'yı (Şimalî Afganistan'ı) fetheden kavmin Tokhar kavmi olduğunu söylüyorlar. Müsteşrik âlimler bu iki milletin tarihlerindeki kayıtların benzeyişinden Tokhar milleti ile Yüce milletin aynıyetine hükmetmişlerdir (meselâ Marquart, Eranşehir, s. 15-207).

Yüeciler Tokharlardır demişlerdir. Türkistan'ın şarkından gelmiş Yüeciler Tokhar ise Çinî Türkistan'ın kalan ahalisi de Tokhar olmalıdır.

Bugün keşfolunmuş Hind-Avrupa lisanındaki vesikalar bu Tokharların eseri olmalıdır, dediler.

Âlimler bu Tokhar lisanını lehçelere de taksim ettiler. Kuca şehri havalisinde bulunmuş vesikaların lehçesine Kuca lehçesi, Turfan havalisinde bulunmuş vesikaların lisanına Turfan lehçesi dediler.

Bu lisanda yazılmış vesikalar arasında resmî mahiyette vesikalar da vardır. İşte bu eser ve vesikalara istinaden bir kısım âlimler Çinî Türkistan'ın, kadim ahalisinin Türk olmayıp Hind-Avrupa ırkına mensup Tokharlar olduğu neticesini çıkarmışlardır.

Çok eski bir devirde Çinî Türkistan'da Türkten gayri bir kavmin yaşamış olması haddi zatında gayri mümkün bir hâl değildir.

Fakat Çin Türkistanı'nda Tokhar dili denilen dilde eser ve vesikaların bulunmuş olması, bunu ispat için kâfi delil teşkil edemez. Tokhar dilinde eser ve vesikalar bulunmuş olması olsa olsa Çinî Türkistan ahalisinin kadim devirlerde dahi yabancı kültürlerle maruz olduğunu, buranın ahalisi kendi millî kültürlerini inkişaf ettirinceye kadar Çin, Sanskrit, Sogd ve Tokhar lisanlarını da kullanmış olduklarını, bir zamanlar Çinî Türkistan'da bazı resmî vesikalar bile "Tokhar" lisanında yazıldığını ve Çinî Türkistan'da tâ kadim devirlerde Türklerden başka bazı Türk olmayan kavimlerin de yaşamış olduğunu ispat eder.

Bugün Fergane ahalisinin Türkçe konuştuğu inkâr olunamaz. Farz edelim ki, iklimi, tabii âmillerin tesiri yahut uzun zaman geçmesi neticesinde Fergane şehirleri toprak altında kalmış olsun ve bin sene sonra oralarda hafriyat yapan âlimler ne gibi eserler bulacaklardır? Khokend, Andican, Nemengan harabelerinde Türkçeden ziyade Rusça, Farsça, Arapça eserler bulacaklardır. Bu âlimler bu eserlere istinaden M. S. 20'nci asırda Fergane Ruslar, Araplar, Acemlerle meskûn idi, diyebilirler mi? Böyle derlerse çok acele etmiş olurlar.

Uygurlarda devlet teşkilâtından ayrıca bahsedecek değiliz. Şimalî Uygur Devleti'nin teşkilâtı Kutlug Devleti teşkilâtından farklı bir teşkilât değildi.

Çünkü Şimalî Uygur Devleti Kutlug Devleti'nin devamından başka bir şey değildir. Bu devletteki teşkilâtın Kutlug Devleti'ndeki teşkilâtın aynı olduğuna dair sarîh kayıtlar vardır,³³ değişen devlet teşkilâtı değil ancak hâkim sülâle idi: Kutlug Devletinde Kutlug sülâlesi hâkimdi, 745'ten sonra "Uygur" denilen zümreye mensup sülâle hâkim oldu.

İslâmiyetten önceki Cenubî Uygur hanlıklarındaki teşkilâta gelince, bu teşkilât Kutlug Devletindeki teşkilâta nispetle daha muğlâk, daha gelişmiş bir teşkilât idi. Bu teşkilât da İslâmiyetten sonra Uygur ülkesinde kurulmuş Müslüman Hanlıklarındaki teşkilâttan pek farklı teşkilât değildi. Birkaç Ulug Hacıp gibi İslâm devletlerinden istiare edilmiş yüksek mansıptarların unvanı istisna edilirse, X'uncu asırda Çin sefiri **Uang-Yen-Ti**'yi kabul eden Arslan Han devletindeki teşkilât aşağı yukarı Yusuf Has Hacib'i vezir tayin eden Kara Buğra Han devletindeki teşkilâtın aynı idi.

İslâmiyet devrindeki Çinî Türkistan Türklerinin devlet, kanun hakkındaki telâkkileri ve devlet teşkilâtı ise, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu-Bilig'de tasvir ettiği teşkilâttır. Biz bu teşkilâtın ana hatlarını yukarıda hülâsa etmiştik. Biz şimdi kısaca eski Türklerin hususî hukuk müesseselerinden bahsedelim. Hususî hukuk hakkındaki izahlarımız, kısa olacaktır. Türklerin hususî hukukundan tafsilli bir surette bahsedebilmek için ayrı bir cilt tahsis etmek lâzım olurdu.³⁴ Çünkü bu çok geniş bir mevzudur. Bu kitabın çerçevesi hususî hukuk hakkında tafsilâta girmeye müsait değildir. Bununla beraber eski Türklerin hususî hukukunun ana hatlarını hülâsa etmeye çalışacağız.³⁵

Parker, Op. Cit. p. 268.

İleride bütün kaynakları hususî hukuk bakımından tetkik ve tahlil ederek yazılmış eserimi ayrı bir cilt şeklinde neşretmek niyetindeyim. Burada arz ettiğim izahlar bu etüdün bir hülâsasıdır.

³⁵ Zaten kaynaklardan bahseden kısımda hususî hukuka dair mühim esaslara işaret edilmişti.

KİTAP VI.

FASIL I

ESKİ TÜRKLERİN HUSUSİ HUKUKU

§ 105

ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE SINIFLAR

Yukarıda da izah edildiği gibi, Türk devletlerinde başlıca üç içtimaî sınıf vardır: Beyler, hür Türkler, esirler (kullar).

Küçük bir zümre olan, hükûmet süren Han'ın sülâlesine mensup olan beyler müstesna olmak üzere, beylik irsî bir durum değildir. Türk devletinde herhangi bir Türk bir memuriyet sahasında temayüz ederek "bey" unvan ve rütbesini ihraz edebilir.

Türk devletlerinde hâkim sülâleye mensup beylerden başka irsî imtiyazlara malik bir sınıf yoktur.

Tarhanlık: Fakat Türk devletlerinde de hayat kaydıyla kendilerine bazı imtiyazlar verilmiş kimseler vardır. Bunlar Tarhan unvanını taşırlar. Türk devletlerinde "tarhanlığın" tazammun ettiği hak ve imtiyazların mahiyet ve hududu hakkında sarîh kayıtlar yoktur. Fakat bütün devlet idaresine ait esasları Türklerden almış olan Moğol devletinde tarhanlığın bahşettiği imtiyazlar malûmdur. Moğol devletinde tarhanlar şu hak ve imtiyazlara maliktirler:

- 1) Tarhan her türlü resim, vergi ve angaryalardan muaftır,
- 2) savaşlarda ele geçirilmiş ganimetten ve sürekliliklerinde öldürülmüş avlardan bir hisse alırdı,
- 3) istedikleri zaman, her defa ayrı müsaade istemeksizin, Han'ın huzuruna çıkabilirlerdi,

4) ağır cürümler müstesna, tarhanların suçları dokuz defa affedilirdi,

5) umumî tören ve ziyafetlerde şerefli mevkide yer alırlardı ve onlara bir kadeh şarap sunulurdu.¹

Ruhaniler: Türk devletlerinde tarhanlardan başka hayat kaydıyla bazı imtiyazlara malik olan bir zümre vardı: Ruhaniler.

Türk devletlerinde herkesin sülûk etmeye mecbur olduğu bir "**devlet dini**" yoktu. Tarihi Türk devletlerinin hepsinde **din hürriyeti esası hâkimdi. Türkler din sahasında hürriyetin ehemmiyetini dünya milletlerinin hepsinden evvel kavramışlardır.** Cenubi Uygur Hanlıklarında ahali arasında Buda, Zerdüş dininden başka Hristiyan mezheplerden Nestorianizmle Maniheizm mezhebi de yayılmıştı. Bütün bu dinlerin salikleri dinî ibadet ve âyinlerini serbest icra edebiliyorlardı. Çengiz yasasının bir maddesi "hiç birini diğerine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmeti" emrediyordu.² Türk devletlerinde hükûmetin dinlere karşı hürmet esası ruhanilerin vergilerden muafiyeti şeklinde de tecelli ediyordu. Ruhanilerden rüsum, vergi alınmazdı. Çengiz yasasının bir maddesi³ "her türlü mâbetlere hürmet etmelidir. Bütün ruhanî reisler her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmalıdır" diyordu. Çengiz, Türklerin bu dinlere hürmet ve dinî reislerle karşı müsamahakârlık prensibine tebaan Ali bin Ebu Talib ahfadına her hangi bir şekilde vergi veya rüsum mükellefiyeti yükletilmesini men etmişti.⁴ Türk devletlerinde her dinin ruhanileri ferdin vergi ve angaryalardan muaf oldukları gibi, dinî mahiyette olan cemiyetlerin arazisi de vergi muafiyetinden istifade ettikleri anlaşıyor.

Uygurlardan kalma vesikalar arasında Hristiyan Türkler tarafından kurulmuş olduğu anlaşılan⁵ bir dinî cemiyete Bilge Tengri Elik Han tarafından verilmiş bir ferman⁶ vardır. Ferman dinî cemiyetin arazi ve üzüm bağlarının vergiden, âzalarının her türlü vergi ve angarya mükellefiyetlerinden muaf tutulmasını emrediyor.

Barthold, Tırkestan, II, 414.

Bu kitapta yasanın 11'nci maddesi olarak gösterilmiş esas.

Radloff, Uygurische Sprachdenkmäler, Document No. 88.

Bu kitapta 10'uncu madde.

Hristiyan cemiyeti, diyorum, çünkü bu vesikada ruhanilere SİLVANTİ denilmiştir. Silvanti = Çilvanti, Sanskritçe faziletli, demektir. Eğer BUDA dinî ruhanileri murat olsaydı TOYIN kelimesi kullanılmış olurdu. Uygur vesikaları Buda dinî ruhanileri için daim ittiratla Toyin istilahını kullanıyorlar.

⁶ Radloff, Uygurische Sprachdenkmäler, Document No. 88.

Radloff bu vesikanın ancak bir müsvedde olduğu kanaatindedir. Vesikanın bir müsvedde olması Uygurlarda dinî cemiyetlere muafiyet verilmesi usulü mevcut olduğunu göstermesine mâni değildir.

Bu gösteriyor ki, Uygur Hanlıklarında ruhaniler ferden vergiden muaf tutulduğu gibi, dinî cemiyetlere de vergi muafiyeti imtiyazı verilmesi usulü de vardı.

Bu istisnalar haricinde Türk devletlerinde halkın ekseriyeti müsavi haklara malik hür insanlardır.

Türklerde esaret: Fakat Türk camialarında da, bütün kadim ve orta zaman camialarında olduğu gibi, kullar, esirler de vardır.

Türk hukukunun esaret hakkındaki türeleri Roma hukukunun esarete ait ah-kâmına nispetle çok daha yumuşak, daha insani, esire karşı çok daha merhametli idi. Eski Cenubî Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında birçok esarete ait vesikalar vardır. Bu vesikalardan birinde⁷ Kutlug adlı bir kadın esir 150 top pamuk kumaş (bez) mukabilinde satılıyor. Diğer bir vesika da⁸ Tulat adlı keza bir esir kadının **yüz top** bez verilerek satın alındığına dairdir. Üçüncü bir vesika da⁹ bir esir kadın sikke halinde 47 gümüş satır¹⁰ para mukabilinde satıldığına dairdir. Bütün bu esir satımına dair yazılı satım mukavelelerinde satışın kat'î olduğunu, esirin satın alanın mülküne geçtiğini ifade etmek için aynı kelimeler ve formüller kullanılmıştır. Vesikaların hemen hepsinde esirin "**Ming yıl, Tümen kün**" (bin yıl, on bin gün) için satıldığı gösterilmiştir. Bu, arazi mülkiyetinin devrine ait vesikalarda da kullanılan formül yapılan mukavele ile âkitlerin birinin iktisap ettiği mülkiyet hakkının irsi olduğunu, bu hakkı iktisap edenin çocuk ve torunlarına da geçeceğini bildiren bir formül idi.

Esirin eski Türkçede birçok ismi vardır. Erkek esire kul denir. Kadın esirler için eski Türkçede iki kelime vardır: **Küng, Karabaş**. Orhon Kit. Küng tâbirini, Uygur vesikaları her iki ismi kullanıyorlar.

Esarete ait Uygur vesikalarından bir tanesini yukarıda aynen dercetmiştik. Bu vesikada Otuz adlı bir Türk'ün demircilik yapan bir kulunun ve Toyın-Çok'un dokumacılık yapan karabaşı (kadın esiri) ile evlenmesi dolayısıyla her iki esirin azat edildikleri tespit ediliyor.¹¹

Radloff, Op. Cit. vesika No. 16.

Radloff, Op. Cit. vesika No. 56.

⁹ Radloff, Op. Cit. vesika No. 61.

¹⁰ Cenubi Uygurlardan kalma hukukî vesikalarda iki türlü para ismi geçiyor: yastuk, satır. Vesikalardan 50 satırın bir yastuk teşkil ettiği anlaşıyor. Yastuğun sıklet ve kıymeti hakkında rivayetler muhtelif ve mütenakızdır. Garp kaynaklarına göre Moğol devleti devrinde bir yastuk 10 marka tekabül ediyordu. İran kaynaklarına göre ise bir balış (= yastuk) 500 miskal gümüş kıymetinde idi. Yukarıda § 21, S. 85'e bakılsın.

¹¹ Vesika, N. 73.

Tarihi kayıtlardan, Türk kavimlerinin halk edebiyatına ve Uygurlardan kalma vesikalara istinaden eski Türklerin esaret hakkındaki telâkki ve hukukî yusunlarını şu noktalarda hulâsa edebiliriz:

1) Esir sahibinin kul üzerindeki hakkı esas itibarıyla mutlaklıdır.

2) Fakat Türk camiaları kültürce yükseldikçe esire münasebette yumuşamış, daha insanileşmiştir.¹²

3) Uygurların esaret hakkındaki yusunları Roma hukukunun esirlere ait ahkâmı kadar sert değildir.

4) Esir evlenebilir, fakat evlenmek için tabii sahibinin rıza ve müsaadesi şarttır.

5) Esir mahkemeye müracaat edebilir.¹³

Türklerde esaret, eski Hint hukukundaki bir kasta mensubiyet gibi zevali mümkün olmayan bir hukukî durum değildir.

6) Esir azat edilebilir. Azatlama kayıtsız-şartsız olabildiği gibi muayyen şartlara bağlı olarakda yapılabilir. Yukarıda bahsettiğimiz Otuz'la Toyın-Çok esirlerini "Bert" denilen bir mükellefiyet şartıyla azat ediyorlar.

7) Türklerde esir kadından (cariyeden) doğan çocuk meşru çocuk gibi anasının sahibi olan babasının meşru çocuğu gibi mirasından hisse alır.

Uygur camialarında esirlerin pek çok olmadığı anlaşıyor. Bir esir kadın için verilen bedel bir vesikada yüz top¹⁴ diğer bir vesikada yüz elli top bezdir;¹⁵ üçüncü bir vesikada kırk yedi satır paradır.¹⁶

Biz biliyoruz ki, aşağı yukarı aynı devirde Uygur ülkesinde bir atın fiyatı, üç arşın ipekli kumaştı.¹⁷ Üç arşın ipekli kumaşı bir top beze muadil saysak dahi bir esir ata nispetle 100-150 misli daha pahalı olduğu neticesi çıkar.

Tutugluk, İnsan rehni: Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında hukuk tarihi bakımından dikkati çeken bir vesika, bir mukavele vardır.¹⁸ Bu mukavelede

Uygur Hukukî Vesikaları, vesika No. 73. Bu vesikanın numarası 87'inci sahifenin 5 numaralı notunda 78 olarak gösterilmiştir. O düzeltilsin: doğrusu 73'tür.

¹³ Kutadgu-Bilig, § 26'ya bakılsın.

Vesika No. 56.

Vesika No. 16.

Radloff, Uygurische Sprachdenkaeler, Document No. 61.

Yukarıda § 102'ye bakılsın.

Radloff. Op. Cit. 86 - 88. Vesika No. 51.

Kedire adlı bir Türk, oğlu Bulmuş'u yirmi beş satır para mukabilinde Kambuktu adlı birisine "Tutug" olarak veriyor ve oğlu üzerindeki babalıktan doğan velilik haklarını ona devrediyor. Mukavelenin şartları şunlardır:

- 1) Tutugluk müddeti zarfında Bulmuş, Kambuktu'nun hâkimiyeti altında bulunacaktır.
- 2) Kambuktu, Bulmuş'un üst-başına bakmaya,- elbise ve ayakkapları vermeye - mecbur olmayacaktır.
- 3) Kambuktu Bulmuş'u kendi yanında çalıştırdığı takdirde tutuğa yiyeceğini, içeceğini temin edecektir.
- 4) Bulmuş (Kambuktu'nun müsaadesiyle) başkası yanında çalıştığı zaman Kambuktu yiyeceği, içeceği temine de mecbur olmayacaktır.

Radloff bu mukaveleden doğan hukukî durumu nim esirlik (hörigkeit) durumu telâkki etmiştir. Biz bu fikre iştirak etmiyoruz. Kanaatimize göre bu vesika Uygurlarda "tutugluk" denilen esarete yakın bir hukukî durum, bir hukukî müessese mevcut olduğunu göstermiyor. Bulmuş 25 satır mukabilinde nim esir olarak satılmış değildir. Bulmuş ancak ve sadece 25 satır mukabilinde babası tarafından rehine konulmuştur. Eski Türkçede tutug esir demek değildir. Tutug rehin demektir.¹⁹ Babası tarafından Kambuktu'ya 25 satır iade edilmedikçe Bulmuş, Kambuktu'nun hâkimiyeti altında kalacaktır, Kambuktu'nun "tutug"u olacaktır. Ancak babası (yahut belki kendisi) Kambuktu'ya 25 satırı iade ettiği gün tutugluk durumundan kurtulacaktır. Bulmuş ne esir, ne nim esir olarak satılmış değildir. Uygur vesikalarında kat'î olarak bir şeyin mülkiyeti başkasına devredildiği zaman mutlaka "**bin yıl, on bin gün için**" kaydı ilâve edilir. Bu kayıt bir esir satımına ait vesikalarda esirin hayat kaydıyla satıldığını, satın alanın esir üzerindeki hakkının esirin çocuklarına da geçtiğini gösteren bir formüldür. Bu tâbir "hayat kaydıyla ve esirin ahfadı dahi esir olmak şartıyla" tâbirine muadildir. Kedire ile Kambuktu arasında aktolunan Bulmuş'un tutugluğuna dair mukavelede bu kayıt yoktur.

Fiilen "tutugluk" tutug olan insan için bir nevi nim esarettir, fakat tutugluk Avrupa hukukundaki serf veya Roma hukukundaki "cliens"lik müessesesi gibi bir müessese değil, rehine olmaktan doğan bir vaziyettir. Bahis mevzuu olan vesika Uygurlarda nim esaretin değil, insan terhin etme usulünün mevcudiyetini gösteriyor.

Tutugluk durumu, nim esirin, serfin durumundan ziyade Roma hahukukun inkişafından önceki devirdeki "Manus injectio"ya maruz olan insanın durumunu uzaktan hatırlatan bir durumdur. Fakat tutuğun hukukî durumu Manus injec-

tio'ya maruz olan insanın vaziyeti gibi esaretten beter bir vaziyet değildir. Tutug hür insandır.

Kullukla tutugluk arasındaki fark şu noktalarda hülâsa edilebilir:

- 1) Kulluk hayat kaydırdılar, tutugluk bir şarta bağlı, geçici bir durumdur.
- 2) Kulun işesi sahibine aittir. Tutugun işesi ise ancak velisi yanında çalıştırıldığı takdirde ona aittir.
- 3) Esir tam mânasıyla sahibinin malıdır, mülküdür. İstedığı zaman onu satabilir. Tutug esir olmadığı için satılamaz.²⁰

§ 106

TÜRKLERDE AİLE

Türk camialarında aile, baba riyasetine dayanan patriyarkal ailedir. Türklerde tâ tarihten önceki devirde, Türklerin lisanı yapıldığı devirde, aile baba ailesi idi: Türklerde akrabalık ıstılâhları hepsi baba ailesi esasından doğan ıstılâhlardır. Türklerde aile (famille) mefhumunu ifade eden birkaç kelime vardır:

1) **Arkagün**,²¹

2) **Törkün**.²²

Türk dilinde akrabalık münasebetlerini ifade eden ıstılâhların en mühimleri şunlardır:

Ata, kan : Baba, (Pater).

Ana, ög : Ana (Mater).

Oğul : Erkek çocuk (Filius).

Kız : Kız (Filia).

Aga, eci : Büyük birader.

Singil : Küçük kız kardeş.

Abaga : Amca.

Tagay : Dayı.

Apuşka, er : Koca, zevç.

Katın : Zevce, karı, eş.

Atı : Yeğen.

Kelin : Gelin, oğlun zevcesi.

Küdegü, Kübek : Güvey, kızın zevci

Yezne : Enişte, kız kardeşin kocası.

Yenge : Büyük biraderin karısı.

Kayın ata : Zevic veya zevcenin babası.

Kayın ana : Zevic veya zevcenin anası.

Kayın aga : Zevic veya zevcenin büyük biraderi.

Kayın ini : Zevic veya zevcenin küçük biraderi.

Baldız : Zevcenin küçük kız kardeşi.

Kayın singil : Zevcin küçük kız kardeşi.

Radloff, Op. cit P. 86 - 88.

Radloff, Alttürkische inschriften der Mongolei etc, Neue Folge. S. 161.

Mahmut Kaşgari, Op. Cit. cilt I, S. 368: Törkün, mecme-ül-agireti, ve "beyt-ül-ümme vel-eb.". Bu kitabın § 5'e bakılsın.

En eski Türk lehçelerinden olan Çuvaş lehçesinde altmıştan ziyade akrabalık şekillerini ifade eden kelimeler vardır.²³

Bütün bu kelimeler Türklerde ailenin tâ tarihten önceki devirlerinde baba ailesi olduğunu gösteren delillerdir. Ana ailesi izleri olmayan bir beşeri zümre varsa, bu Türklerdir. Buna rağmen birçok Avrupa ve Rus âlimlerinin Türk ırkı mazisinde matriyarkat (ana ailesi) izleri bulmaya çalışmaları hayret edilecek bir hâldir. Bu ancak, apriori olarak Türkleri bir iptidaî ırk telâkki etmelerinden ileri gelebilir.

Bütün akrabanın ayrı bir kelime ile ifade edilmiş olması Türklerde akrabalık hislerinin kuvvetli olduğunu gösteren bir alâmettir, Eski Türk dilinde çok zevcelilik (taaddüd-ü zevcat) hâlini ifade eden bir kelimenin bulunmaması Türklerde, lisanları yapıldığı zaman çok kadın alma âdeti mevcut olmadığını gösterir. Türk dilinde ruspu ve piç (veled-ü zina) için dahi kelime yoktur. Bu kelimeler Farsçadan alınmıştır. Bu kadim Türklerde aile hayatı çok kuvvetli ve kadınların çok ismetli olmuş olduğunu gösterir.

Türk dilindeki bu akrabalık ıstılahları Türk ailesinin tâ tarihten önceki devirde patriyarkal olduğunu ispat ediyor, demiştim. Bu bakımdan bilhassa Abaga (amca) ve Tagay (dayı) kelimelerinin mevcudiyeti çok mühimdir. Malûmdur ki ana ailesi devri geçirmiş milletlerin dilinde baba biraderi amca için ayrı bir kelime yoktur. Avrupa'nın birçok dillerinde aynı kelime hem baba biraderi hem ana biraderi mânasını ifade eder. Keza kelin (gelin) ıstılahı da zevcenin kocasının oturduğu yere, koca evine, geldiğini gösterir.

Ana hâkimiyetine kurulmuş matriyarkal aile şeklinde erkek kadının mensup olduğu klanın oturduğu yere gelir. Bu sistemde "gelen", "koca"dır.

Türklerde evlenme: Türklerde aile törenle yapılan "evlenme" neticesinde kurulur.

Türklerde yakın kan karabeti evlenmeye mânidir.

Evlenme için muayyen bir yaş şartı yoktur.

Tâ küçük yaşta babalar veya veliler çocuklarını veya vesayet altındaki çocukları evlendirebilirler.

Fakat karının kocası ile beraber yaşaması için, tabii, gençlerin bülüğa erişmesi çağı beklenir. Evlenmenin mühim şartlarından biri hem babanın ve ananın, hem evlenenlerin rızasıdır.

Zolotnitzki: Çuvaşca-Rusca lügat. Vambéry, Die primitive cultur des Tur-ko-Tatarischen Volks. S. 64-72.

Baba ve vasiler evlenenlerin temayülünü daima itibara alırlardı. Oğullarının sevdiği bir kızla evlenmesine babalar nadiren mâni olurlar.²⁴

Evlenmenin ikinci mühim şartı evlenen erkeğin veya onun akraba veya velilerinin kız babasına veya velisine bir miktar mal vermesidir. Bu kız için verilen mala "Kalın" denir. Kalın kızın "fiyatı" değildir. Evlenme bir satım-alım muamelesi telâkki olunmaz. Kalın, sadece kızın terbiyesi için sarf edilen masraflara iştirak usulü telâkki olunur.

Kalının mahiyet, miktar ve vasıfları kabile, zaman ve evlenenlerin servetine ve mensup oldukları tabakaya göre değişir.

Kalın birkaç baş hayvandan ibaret olabildiği gibi²⁵ yüzlerce at, binlerce koyundan da ibaret olabilir.²⁶

Evlenmenin safha ve törenleri şu şekilde hulâsa edilebilir:

1) Evlenecek delikanlının babası veyahut onun tarafından gönderilmiş her hangi bir şahıs, kızın velisinin evine gidip ondan muayyen kelimeler kullanarak kızı ister.

2) Kızın velisi müspet cevap verdiği takdirde kalının miktarı ve tediyesi şartlarını tespit ederler.

3) Bu meselede de iki taraf mutabık kaldığı takdirde gençler nişanlanmış sayılırlar.

4) Nişanlılık devrinde güvey nişanlısını sık sık ziyaret edebilir. Fakat ancak gündüzleri ziyaret edebilir.

5) Kalın tamamen ödenmedikçe düğün yapılmaz.

6) Kalın taksitle de ödenebilir.

Nişanlı kız babası evinde iken nişanlısı ile karılık münasebeti olmadan önce ölürse, kalın talep olunmaz. Kalının verilmiş kısmı iade olunur.

Nişanlılar arasında cinsî münasebet olmuş ise kız düğünden önce ölse dahi güvey kalının yarısını ödemekle mükelleftir.

Nişanlanmış kalının tamamını vermiş olan güvey düğün olmadan önce evlenmekten vazgeçerse vermiş olduğu kalının iadesini talep edemez.

§ 45'e bakılsın.

§§ 44, 45, 46 bakılsın.

§ 100.

Kız tarafı sebepsiz kızı vermekten vazgeçtiği takdirde kalını iade etmeye mecburdur.

7) Kız tarafı kalının ödenmiş kısmını iade etmek şartıyla daima kızı vermekten vazgeçebilir.

8) Nişanlı delikanlı düğünden önce uzun müddet kaybolduğu takdirde kız kalını iade etmeksizin başkası ile evlenebilir.

9) Evlenen oğul babasının büyük oğullarından birisi ise baba nişanlanmış oğlu için bir "ev" yaptırır ve servetinin bir kısmını oğluna tahsis eder. "Evlenmek" tâbirinin menşei de bu âdettir. Türklerde "izdivaç" aynı zamanda müstakil bir ev, ocak sahibi olmayı tazammun eder.

Eğer evlenen en küçük oğul ise, ev yaptırılmaz, çünkü o babasının evinin vârisidir. Küçük oğulların babası evinde kalması bütün Türk kavimlerinde görülen bir umumî âdettir.

10) Kalın tamamen ödendikten sonra düğün yapılır. Düğünün merkez töreni büyük bir ziyafettir (Toy).

11) Düğün ziyafeti evvela kızın babası evinde yapılır.

12) Düğün münasebetiyle düğünün türlü safhalarında babası ve anası tarafından kıza hitaben nutuklar söylenir. Bu nutukların muhteviyatı her zaman aynı olur. Bunlar baba evinden ayrılması dolayısıyla kıza teselli ve ona saadet dilemeyi tazammun eden ve bazı hayati öğütleri ihtiva eden ananevi sözlerden ibarettir.

13) Evlenme dini bir akit sayılmaz. Evlenenlerin ve velilerin rızası kalın tediyesi, düğün töreni yapılması neticesinde evlilik kurulmuştur.

14) Fakat her devirde Türklerin bu mahiyeti itibarıyla dünyevi olan akdi, dini ruhaniler tarafından takdis ettirdiklerini görüyoruz.²⁷

15) Düğün ziyafetinden sonra kız (gelin) güveyin evine götürülür.

16) Kızın baba evini terk edeceği dakikada baba kızını merasimle güveye teslim eder. Baba ve ana kıza öğütler verirler.

17) Gelin ilk defa olarak kocasının evine gittiği zaman yüzünü peçe ile örtmesi âdettir.

18) Bu peçe ancak yakın akraba tarafından "görümlük" hediyeleri verildikten sonra açılır.

19) Gelinin de güveye bir miktar mal, cihaz getirmesi âdettir. Bu cihaza Orta Asya Türkleri lisanında **koşantı** denir. Fakat koşantı, kalın gibi evlenmenin mühim şartlarından değildir.

Türk dilinde "taaddüd-ü zevcat" "Polygamie" kelimesinin mukabili yoksa da sonradan Türkler birkaç kadınla evlenmeyi kabul etmişlerdir.

Türk hukukunda bir kaç kadınla evlenme caizdir. Fakat kadınlardan biri "baş" kadın sayılır.

Evlendiği zaman bakımından en kıdemli olan, veyahut babasının soyu asil sayılan zevce baş kadın telâkki olunur. Evin reisesi "baş kadın"dır. Kocanın diğer zevceleri ona hürmet ve itaat ederler.

Türklerde Levirat: Çin kaynaklarının rivayetine göre: Babaların vefatından sonra oğulların üvey anaları ile, büyük biraderlerin vefatından sonra küçük biraderlerin yengeleri ile, amcaların vefatından sonra yeğenlerin keza yengeleri ile evlenmesi bir hukukî vazife telâkki olunurdu.²⁸

Türklerde oğulların üvey analarla evlenmelerine dair Çin rivayetlerinin doğruluğu şüpheli ise de, rivayetin yengelerle evlenmeye ait kısmı doğrudur. Bu yengelerle evlenme âdeti Türklerden başka diğer birçok kavimlerin hukukunda da vardır. Hukuk tarihindeki bu hukukî âdetin ismi "Levirat"tır.

Türklerde bu müessesenin istinat ettiği içtimaî mülâhaza dul kalan kadınları himaye ve onların hayatını temindir.

Sadakat meselesi: Ailede karı kocasına, koca da karısına mutlak sadakatle mükelleftiler. Eski Türkler aile ve camianın selâmeti için sadakatin ehemmiyetini kavramışlardı. Eski Türk hukukunda, evliler arasındaki sadakat meselesine haklı olarak büyük bir ehemmiyet atfedilmiştir. Evli bir adamın gayrimeşru münasebeti eski Türk hukukunda idam cezasıyla cezalandırılırdı. Bu cürmü hem VI'ncı asırdaki Türk kanunları, hem Çengiz yasası, hem Kazak Tevke Han'ın kanunları aynı ceza ile cezalandırıyorlar.²⁹ Eski Türklerin hayatında bu kanunu tatbik zarureti nadiren hasıl olurdu. Bilhassa Türk kadınlarının ahlâklı olduğunu bütün komşu milletler itiraf etmiştir.

İran müellifi Gerdizî, meşhur Zeyn-ül-Ahbar adlı eserinde Karluk Türklerinden bahsederken diyor ki, malûmdur ki Türk kadınları çok ahlâklı ve ismetlidirler.³⁰

Bicurin, Op. cilt. I, P. 270.

Bu kitabın su paragraflarına bakılsın: §§ 47, 49, 82.

"Malûmestki Zenani Türkan "Saht Pak batend" Barthold, Otçet, s. 81.

Doğum: Merasimle yapılmış nikâhtan husule gelen çocuk babasının meşru çocuğudur. Çocuğa isim veren babasıdır.

Boşanma, boşanma için sebepler: Türk hukukunda boşanma vardır.

Karının boşanma talep etmesi için sebepler:

- 1) Kocasının kendisine fena muamele etmesi,
- 2) Kocasının başka bir kadınla gayrimeşru münasebette bulunması,
- 3) Kudretsizlik (adem-i iktidar).

Kocanın karısını boşaması için muayyen bir şart yoktur. Fakat kadının gayrimeşru münasebeti sabit olduğu zaman boşanma âdetidir.

Boşanma kocanın kabahati neticesinde vuku bulursa, koca verdiği kalını geri talep edemez. Üstelik karısına, cihaz olarak getirdiği malı da iadeye mecburdur. Boşanma karının kabahati neticesi ise kalın iade olunur.

§ 107

TÜRKLERDE KADININ FİİLÎ VE HUKUKÎ DURUMU

Türk camiasında kadınlar haklardan mahrum, mazlûm bir zümre değildir. Türklerde, askerlik ve devlet memuriyeti müstesna, kadınların içtimâî ve dinî hayatta mühim rolleri vardı. Ev içinde kadın hâkim durumdadır. Eski Türklerde harp mühim rol oynadığından, harp zamanında evin idaresi için lâzım olan bütün şeyleri tedarik, yiyeceği, içeceği, giyeceği temin kadınlara düşen vazife idi. Harp zamanında teessüs etmiş bu durum barış zamanlarında da devam ederdi. Ev içindeki işlerle yakından alâkalanma kadınların vazifesi telâkki olunurdu. Buna karşılık olarak Türk erkekleri kadınlarına yumuşak muamele ederlerdi. Bu ananenin saklanmış izlerini biz Altay Türklerinde ve diğer Türk kavimlerinde bugün dahi görüyoruz.³¹

Eski Türk kadını erkeklerden kaçan, evin ancak harem kısmında yaşayan bir zümre de değildir.

Eski Türk kadını aile ve cemiyet hayatında rolü olan faal bir unsurdur. Kadın dinî merasime iştirak eder, hattâ dinî törenlerde riyaset eder.³²

Milletlerde kral zevcelerinin devlet içindeki durumu ile, umumiyetle o milletin kadınlarının ev içindeki durumu arasında bir münasebet ve müşâbehet vardır.

Türk Hanları ecnebi sefirleri kabul ettikleri zaman Hanların zevceleri "katunlar" daima iştirak ederlerdi. Yukarıda Cenubî Uygur Hanı Arslan Han'ın Çin sefirini kabul ettiği zaman "katun"lar iştirak ettiği gibi,³³ Altınordu Hanı Özbek Han'ın zevcelerinin de büyük merasime iştirak ettiğini, merasim esnasında tahtın sağ ve sol tarafında yerleştiklerini biliyoruz.³⁴

§ 108

TÜRKLERDE MÜLKİYET

Tâ kadim devirlerde Türklerin bir kısmı ziraatle uğraşmıştır. Yukarıda³⁵ izah olunduğu gibi, bütün ziraat âletlerinin, mühim ziraat mahsulü olan hububatın isimleri halis Türkçedir. Ziraatle uğraşmanın neticelerinden biri ziraatle uğraşan zümrenin ziraat sahaları, tarlalar üzerinde inhisarî tasarruf hakkıdır, yani **mülkiyet** hakkıdır. Bu mülkiyet hakkı bidayette bütün bir soya ait olur. Sonra soy mülkiyetinden aile mülkiyeti doğar, tarlaların sahibi aile reisi olur.³⁶

Türk tarihinin her devrinde Türkler arasında hem göçer mallar (menkuller) hem göçmez mallar (tarlalar, arsalar, binalar) üzerinde mülkiyet hakkı teessüs etmiş olduğunu görüyoruz.

Türklerin her devirde evi-barkı, yeri-suyu vardır.^{36a}

Türkçede tarımak, ziraatle uğraşmak, tarlanın (tarığlak) tarıma mahalli demek olduğunu yukarıda izah etmiştik (§ 5).

Ziraatle uğraşan Türklerin başlıca serveti küçük ziraat sahalarından ibaret tarlalar olduğu gibi göçebe Türklerin esas serveti hayvan sürülerinden ibaret olurdu. Onun için göçebe Türkler hayvanlara "**tavar**" derlerdi. Eski Türkçe tavar sadece "servet" manasını ifade eder.³⁷ Göçebe Türklerin esas serveti hayvanlardan ibaret olduğundan, hayvanlara "tavar" demişlerdir. Bu tavar kelimesi Anadolu Türkçesinde davar telâffuz olunmaktadır.³⁸

"§ 103 Uygur medeniyeti.

İbni Batuta, I S. 202. Mısır tabı. Hicri 1287.

"§ 5

"Umumî Hukuk Tarihi" adlı eserimde Yunan ve Roma'da arazi mülkiyetinin inkişafı tarihi tafsilli bir surette izah edilmiştir.

^{36a} Yukarıdaki şu paragraflara bakılsın: §§ 5, 37, 46, 67, 72.

Yukarıda § 22'ye bakılsın.

"Mevlâna"nın oğlu Sultan Veled'in şiirlerinde "tavar" servet manasında kullanılmıştır.

Eski Türkler servetin muhafaza olunduğu yere de tavarlığ derlerdi. Eski Türkçede servet-mülk manasını ifade eden diğer bir kelime de vardı: äd (ed). Bu kelime Uygurlardan kalma vesikalarda bazan tavarla birleştirilerek äd-tavar şeklinde kullanılırdı.³⁹

Uygurlardan kalma vesikalar arasında arazi mülkiyetine ait birçok vesika vardır. Bu vesikalardan eski Uygur denilen Çinî Türkistan Türklerinde göçmez mallar üzerinde mülkiyet müessesesi mevcut olduğunu ve Uygur Türklerinin mülkiyet hakkındaki hukukî telâkkileri diğer medenî milletlerin telâkkilerinin aynı olduğunu görüyoruz. Misal için aldığımız vesikaların birinde (vesika 15'te) Tülek-Temür adlı bir Türk türlü mahallerde bulunan türlü büyüklükteki arazi parçalarını rahip Tolmuş'a yirmi yastuk kâğıt para mukabilinde kanunî mülk olmak üzere satıyor ve bu satım akdi yazılı vesika ile, şahitler huzurunda tespit ediliyor.

Arazi satışına ait vesikalardan başka üzüm bağı kiralamaya ait vesikalar da vardır.^{39a} "Kiralama" bağın başka birinin mülkü olduğunu gösterdiği izahtan müstağnidir.

Bütün medenî milletlerde olduğu gibi eski Uygur Türklerinde de arazi satıldığı, kiralandığı gibi terhin (ipotek) dahi edilebiliyor.

Yukarıda misal için aldığımız vesikalardan birinde (Vesika 32) Tasık isminde bir Türk ödeyemediği borçlarını kendisi için ödemek şartıyla kendisine ait olan üzüm bağını (Borluğu) Turı adlı bir Türk'e ipotek ediyor. Vesikada Tasık kimlere borçlu olduğunu, borcu ne gibi şeylerden ibaret olduğunu gösteriyor. İpotek şu şartla yapılıyor:

Tasık üç yıl içinde Turı tarafından ödenmiş borçların kıymetini Turı'ya iade etmelidir. Tasık bu müddet zarfında Turı'ya borçlarını iade ederse, Turı da Tası'ka üzüm bağını iadeye mecburdur. Fakat bu üç yıl zarfında Tasık Turı'ya borçlarını ödeyemediği takdirde üzüm bağı Turı'nın elinde kalacak, onun kanunî mülkü olacaktır.

Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında bir ortakçılık mukavelesi vardır. Ziraatle uğraşmak isteyen, fakat kendi arazisi olmayan Elçi adlı bir Türk Kayımtı'nın yarım sık tarlasını işletmek için tutuyor. Şartları şunlardır: Tarlayı ek-

Bu kelime Mahmut Kaşgaride bu mânada kullanılmıştır (Divanı- Lûgat-it-Türk, I, 75, 80, 165, 302, 344. II, 120. III, 46; 52; 64; 137. Bu tavar kelimesi Türkçeden Rus diline de geçmiştir. Ruslar bugün ticaret mallarına (Marchandise, e, towar) derler.

³⁹ Uygurlardan kalma vesikalardan birinde: şu cümle vardır: "adım-tavarın yayıldı" Turfantexte, 1, S. 50. Diğer bir vesikada Äd-tavar toptı. Op. cit. 1, 59. Üçüncü vesikada äd-tavar saçılır deniyor. (Op. cit. I, 74).

^{39a} Vesika N. 19. § 22 ye bakılsın.

mek için ne kadar tohum lâzım ise, yarısını tarla sahibi, yarısını Elçi verecektir. Tarladan alınan mahsulâtı da müsavi miktarda olarak aralarında paylaşacaklardır. Tarlayı işletmek için lâzım bütün masraflara da iki taraf siyänen iştirak edecektir. Fakat tarlayı Elçi işletecektir. Bu mukaveledeki anlaşma ortakçılık ismini verdiğimiz bir akittir. Burada bir taraftan mal diğer taraftan çalışma birleşiyor. Mal Kayımtı'nındır, iş (çalışma) ise Elçi'nindir. Bu da mülkiyet esassından doğan bir mukaveledir. [§ 22 vesika 28.]

Yukarıda bu kitabın § 22 gösterilmiş vesikalardan başka da Uygurlardan kalma vesikalar arasında mülkiyete ait diğer vesikalar da vardır. Bu vesikalardan birinde⁴⁰ Osmiş Toğrul ile Tögel adlı iki Türk amcaları Eniçüğe yüz yetmiş top bez mukabilinde **Çökü** denilen mahaldeki, miktarı gösterilmiş arazi parçalarını satıyorlar.

Vesikada Eniçük'ün kumaş toplarını teslim ettiği, Osmiş-Toğrul ile Tögel de bu kumaş toplarını teslim aldıkları söylendikten sonra şu sözler ilâve edilmiştir: "**Eniçük bugünden itibaren bin yıl, on bin yıl bu arazi üzerinde serbest tasarruf etsin, isterse bu araziden kendisi istifade etsin, isterse başkasına devretsın**",⁴¹ deniyor. Bu formül mülkiyet hakkının, zamanla mukayyet olmayan bir tasarruf hakkı olduğunu ifade eden formüldür. Bu vesikalardan çıkan netice şudur: kadim devirlerin ziraatle uğraşan yerleşik Türk zümrelerinde göçmez mallar üzerinde mülkiyet hakkı tamamen teessüs etmişti.

Türklerin mülkiyet hakkındaki telâkkileri tıpkı bugünkü hukuk sistemlerindeki telâkki idi:

- 1) Mülkiyet hakkı zamanla tahdit edilmemiş istimal ve tasarruf hakkıdır.
- 2) Mülkiyet sahibi mülkünden kendisi istifade ettiği gibi, bu mülkünü satabilir, kiraya verebilir, rehne koyabilir, kendi işletebildiği gibi, ortakçı vasıtası ile de işletebilir.
- 3) Mülkiyet hakkı zamanla tahdit edilmemiş mutlak bir hak olduğundan, bu hak sahibinin vefatından sonra onun vârislerine geçer.

⁴⁰ Vesika N. 107. Bu vesika Radloff'un kanaatine göre en eski vesikalardan biridir.

Radloff bu vesikanın (vesika N. 107) Türkçe metnini dercetmemiştir, diğer mülkiyet hakkını devre ait vesikalarda bu formülün Uygurcası şudur:

Ming yıl tümen künke teki erklig bolsun, taplasa özü tutsun, taplamasa adın kişiğe satsın (Vesika NN. 13, 16).a)

§ 109

TÜRKLERDE VÂRİSLİK VE MİRAS

Bütün medenî milletlerin hukukunda olduğu gibi eski Türk camialarında da iki türlü vârislik usulü görüyoruz:

Kanunî vârislik (Successio abintesta).

Vasiyetname neticesinde vârislik (hereditas testamentaria)

Türklerin örfî hukukuna göre kimler vâristir?

a) Prensip olarak bütün çocukların ana ve babalarının mirasında hissesi vardır:

1) Fakat babası hayatta iken babasından mal alarak ayrılmış, müstakil bir "ev" kurmuş oğullar mirastan hisse alamazlar.

2) Keza "evlenmiş", evlendiği zaman bir miktar cihaz almış kızlar da mirastan hisse alamazlar.

b) Kocanın vefatından sonra karısı 1/4 alır. Bundan başka miras taksim edilmeden önce, getirmiş olduğu cihaz kocasının verdiği kalından fazla olmuş ise bu fazlayı da alır. Oğullar olmadığı zaman babalar vâristir. Erkek vârisler olmadığı zaman "evlenmiş" kızlar da mirastan hisse alır.

Babasının oturduğu evin vârisi en küçük oğuldur: Bu baba evinde kalan ve babasının bütün servetinin vârisi olan oğul anasını ve üvey anasını iâşe ve daha evlenmemiş kız kardeşlerini terbiye ve evlendikleri zaman onlara cihaz vermekle mükelleftir. Buna mukabil kız kardeşleri evlendiği zaman alınacak kalın da ona aittir. Bazı kabilelerde zevcelerin hissesi 1/5 ve kızların hissesi 1/10 olarak tespit edilmiştir.⁴¹

Vasiyet usulü: Kanunî mirasçılıktan başka vasiyet yoluyla varislik usulü de vardır.

Uygurlardan kalma vesikalar arasında birkaç tane vasiyetname⁴² de vardır. Bu vesikalardan biz Şarkî Türkistan'daki eski Türk camialarında kanunî mirasçılıktan başka vasiyet yoluyla mirasçılık da mevcut olduğunu öğreniyoruz. Bunlardan bir tanesi (Vesika N. 78) yukarıda (§22) dercedilmiştir.

§ 45, s. 153-154.

Vasiyetin eski Türkçesi Tutrug'dur (Mahmut Kaşgarî, "Divan-ü-Lûgat-it- Türk", I, 75.

Bu vesikada ağır surette hastalanmış bir Türk şu esasları ihtiva eden bir vasiyetnameyi bırakıyor:

1) Mirastan Han'a verilmesi lâzım olan kısım çıkarıldıktan sonra bütün arazi parçalarından ibaret olan servetini oğluna bırakıyor.

2) Hisse iddiasında bulunmaları ihtimali olan üvey biraderlerinin servette hiç hisseleri mevcut olmadığını kaydediyor.

3) Hakları olmadığı halde hisse talep ettikleri takdirde onların talepleri nazarı itibara alınmamasını söylüyor.

4) Haksız miras talebinde bulundukları için ceza olarak Han ordusuna bir yastuk altın, Han'ın atlı askerine bir yastuk gümüş ve Han'ın iç hazinesine de bir yastuk altın ve bir at vermeye mecbur edilmelerini vasiyet ediyor.

5) Vasiyetin yerine getirilmesini temin için vasiyet icracıları tayin ediyor.

6) Vasiyetnameyi muhafaza için Ket-Kara adlı bir itimat ettiği şahsa tevdi edilmesini vasiyet ediyor.

7) Vasiyetname şahitler huzurunda yazılmıştır.

Bu vasiyetname hem hukukî bakımından, hem umumî Türk kültürü tarihi bakımından çok mühimdir.

Biz bu vesikadan çıkan hakikatları şöyle hulâsa edebiliriz:

1) Şarkî Türkistan Türklerinde kanunî mirasçılıktan başka vasiyet yolu ile vârislik usulü de vardır. Malûm olduğu üzere bir hukuk sisteminde vasiyetname bırakmak usulü zuhuru yüksek bir hukukî inkişafı gösterir. Yunan'da vasiyet usulü ancak Solon'dan sonra zuhur etmiştir. Eski Franklarda vasiyet usulü yoktu. Franklar ancak Allah vâris yaratabilir, diyorlardı.⁴³ Eski Jermenlerde de vasiyet usulü yoktur.^{43a}

2) Uygur Devleti'nde Han'ın iki türlü askeri vardır: yaya ordusu, atlı askerleri.

3) Han'ın iç hazinesi devlet hazinesinden ayrılmıştır.

4) Uygur Devleti'nde Yastuk ve Satır isimlerini taşıyan hem altın, hem gümüş paralar vardır.

5) Mirastan devlet miras vergisi alıyor.

6) Arazi mülkiyeti mefhumu tamamen yerleşmiş bir mefhumdur. Arazi parçalarını ve ölçüleri ifade için türlü ıstılâhî kelimeleri yaratılmıştır.

Bunlardan biri Tara'dır. Tara'dan başka Sık ve Kuri gibi ölçülerin bulunduğunu diğer Uygur vesikalarından öğrenmiştik.

İslâmiyetten önce bir Türk devletinde, Han'ın iki türlü orduya malik olması, Han'ın iç hazinesi umumî devlet hazinesinden ayrılmış olması, mirastan, miras vergisi alınma usulü vazedilmiş olması, yazılı vasiyetname bırakmak usulü teessüs etmiş olması, bütün bunlar çok yüksek bir medeniyet seviyesini gösteriyor.

İslâmiyet'ten önceki Uygurlardan hiç bir başka vesika kalmayıp ancak bu vesika kalmış olsa dahi biz Uygurların medenî ve hukukî seviyesinin çok yüksek olduğunu kabule mecbur olurduk. İşte bu medeniyetçe çok inkişaf etmiş Uygurlar sayesinde ve devlet idaresinin mülkî sahasını onlara tevdi etmek suretiyledir ki yarı barbar Moğollar devlet kurup ve idare edebilmişlerdir.

§ 110

EVLÂT EDİNME

Eski Türklerde evlâtlık müessesesi de vardı.

Evlâtlığa kabul edilmiş oğula Türkler **Tutunçu** oğul derlerdi.⁴⁴

Eski Türklerden kalma hikâyelerden, masallardan ve hukukî vesikalardan, Türklerde evlâtlık edinme usul ve âdeti mevcut olduğunu görüyoruz. Uygurlarda evlât edinme, evlât edinenle oğlunu evlâtlık olarak veren hakikî baba arasında akdolunan bir yazılı mukavele neticesinde teessüs ederdi.

Bu mukavelede evlât edilecek olanın evlât edinenin evindeki vaziyeti, hak ve vazifeleri tafsilli bir surette gösterilirdi. Mukavelede gösterilmemiş hâllerde halk arasında makbul örfî hukuk ahkâmı tatbik olunurdu. Uygurlardan kalma hukukî vesikalar arasında bir Türk'ün, Turmuş adlı oğlunu Sutpak adlı birine evlâtlık olarak verdiğine dair bir vesika vardır.^{44a} Bu vesikadan anlaşıldığına göre evlâtlığın vaziyeti hakikî oğlun durumu gibidir:

⁴⁴ Mahmut Kaşgari, III, 277.

^{44a} Vesika N. 98. Yukarıda § 22, s. 86'ya bakılsın

1) Evlâtlık, evlâtlığa kabul eden babalığın (hukukî babasının) evinde oturur. Orada yatıp **kalkar**, orada yer ve içer.

2) Babalığın gösterdiği işleri ifa etmekle mükelleftir.

3) Babalığına karşı ölünceye kadar sadakatla mükelleftir.

4) Babalık, bilâhare evlenip çocuklar dünyaya gelse dahi evlâtlığın vaziyeti değişmez.

5) Evlâtlık hukukî babasının mirasından hisse alır.

6) Babalık evlâtlığı terbiye etmekle mükelleftir.

7) Babalık terbiye ederken hakikî baba gibi bazan sertçe muamele etmek hakkını dahi haizdir.

8) Fakat babalık hukuk ve nizama mugayir, cebir ve zulüm mahiyetindeki hareketlerden mesuldür.

9) Babalık evlâtlığına fena muamele ettiği, ona yiyecek içeceğini temin etmediği sabit olduğu takdirde evlâtlık babalığı bırakıp, istediği yere gidebilir.

§ 111

ESKİ TÜRKLERDE AKİT VE MUKAVELELER

Türk dilinde akit ve mukavele mefhumunu ifade eden birçok kelime vardır. Muahede ve misak mânasında **Bacığ** kelimesi kullanılırdı.⁴⁵

Bundan başka akit ve mukavele manasını ifade eden **Bıçgas** kelimesi de vardı.^{45a}

Hunların muahede akdetme usulleri yukarıda izah edilmişti. Türklerin Türk ismiyle tarih sahnesine çıktıklarından sonra, VI, VII ve VIII inci asırlarda kurdukları devletlerdeki mukavele akdi usulüne dair tafsilli malûmata malik değiliz. Türklerde de mühim akit ve muahedelerin and içme usulü ile yapıldığını tahmin etmek mümkündür.

Cenubi Uygurlarda mukaveleler, mutlaka tahrirî olurdu.

Bu mukavelelerde her şeyden evvel mukavelenin akdi tarihi yazılırdı. Bu tarih

Mahmut Kaşgari, I, 3, 310. El-Misaku vel-ahdi.

Mahmut Kaşgari, I 382, El ahdu vel-misaku.

Türklerin on iki yıllık devre sistemine göre gösterilirdi. Meselâ, *Pars yılının dördüncü ayının yirminci günü*,⁴⁶ *Tavuk yılının ikinci ayının on sekizinci günü*⁴⁷ gibi.

Ondan sonra mukaveleyi akdedenlerin isimleri, mukavelenin gayesi ve mevzuu zikredilirdi. Âkitlerden biri, mukaveleye göre yapmakla mükellef olduğu hareketi yapmadığı takdirde ona karşı tatbik edilecek müeyyide de gösterilirdi. Borç almaya ait vesikalarda alacaklı ile borçlunun isimlerinden başka borcun mahiyeti, miktarı, faizin miktarı, tediye zamanı ve şartları da gösterilirdi. Birçok vesikalarda borçlu borcunu ödemededen vefat ettiği takdirde, borcun kimin tarafından ödeneceği de gösterilirdi.

Mukavelenin sonunda mukavelenin akdi anında hazır bulunmuş olan tanıkların isimleri zikredilir ve vesikanın kim tarafından yazılmış olduğu gösterilirdi. Vesikalar mutlaka âkitlerin imza veyahut mühürlerini taşırdı.

Uygurlardan kalma bütün mukavelelerde aynı hukukî ıstılahlar kullanılmıştır.

Uygurların bütün hukukî muamelelerin yazılı vesikalar ile tespit etmiş olmaları ve bütün bu vesikalarda ittiratla aynı ıstılahî tabirleri kullanmış olmaları, bu Türk zümresinin hukukî inkişafın çok yüksek bir seviyesine çıkmış olduğunu gösterir.

Medeniyeti çok ilerlememiş milletlerde akitler şifahî olur. Romalılarda bi-dayette uzun müddet şifahî mukavele, Stipulatio, hâkimdi. Tahrirî mukavelelerin zuhuru çok muahhardır. Yunanda da tahrirî mukavele usulü ancak Atina sitesinin parlak devrinde kabul edildi.⁴⁸

§ 22 vesika, N. 15.

§ 22 vesika, N. 28.

Bu kitabın sonunda eski Türklerin kullandıkları hukukî ıstılahlara misaller gösterilmiştir. Bu ıstılahların çoğu bugün dahi kullanılabilecek çok güzel kelimelerdir.

KİTAP VII

FASIL I

DEVLETLER TEŞEKKÜLÜNDEN ÖNCE TÜRK CAMİALARININ İÇTİMAÎ VE SİYASÎ KURULUŞU

§ 112

TÜRKLERDE SOY - OYMAK TEŞKİLÂTI

Soy-oymak teşkilâtı "devlet" safhasından önceki bir içtimai teşekkül safhasıdır. Aileleri, baba riyaseti esasına kurulmuş bütün milletlerin siyasî ve medenî inkişafında soy-oymak teşkilâtının çok mühim rolü vardır.

Soy-oymak şeklinde teşkilâtlanma temayülü insanların tab'an içtimai bir varlık olduklarını açık gösteren bir hâdisedir. İnsan camiaları için soy, madenlerde billûr gibidir. Nasıl suda eritilmiş bir madenî madde kuruduktan sonra gayet tabii olarak "billûr"lar teşkil ediyorsa, insan kütleleri de soy (gens) ve oymak (Curia) şeklinde teşkilâtlanıyorlar. Medeniyet tarihi bakımından baba ailesi, Patriarkat, medenî inkişafın birinci basamağı olduğu gibi bundan sonraki inkişafının da birinci şartıdır. **Patriarkatın** tabii neticesi de urugdur, soydur. Soy tabii bir içtimai teşekküldür. Soyların birleşmesinden, genişleyip parçalanmasından da oymaklar (Curialar) doğar. Bir zümrenin diğer beşerî zümrelerle mücadele, onların tecavüzüne karşı kendi hayat ve mevcudiyetini muhafaza zaruretiinden oymaklar ittihadı, "Ok"lar (Tribus) zuhur eder. Bunlar da daha geniş bir içtimai birlik kurdukları zaman "oklar" ittihadı, "Oğuz" (Confédération de tribus) meydana gelir. Oymak, ok ve oklar ittihadı içtimai olduğu kadar da siyasî teşekküllerdir.

Bütün medeniyet kabiliyetini haiz milletler gibi, Türk ırkına mensup (yani Türkçe konuşan) bütün tarihi Türk kavimleri de bir soy-oymak teşkilâtı safhasından geçmişlerdir. Biz burada, misal için tarihi Türk kavimlerinden bazılarının soy-oymak teşkilâtını hatırlatmakla iktifa edeceğiz.

I— Bidayette Moğolistan'ın şimal ve garbında oturan, sekizinci asır ortalarından itibaren Uygur ismiyle şöhret bulan Tölös Türkleri, tâ kadim devirlerden beri oymak ve oymak ittihadlarına "ok"lara bölünmüşlerdi. Çinliler bu Türk kav-

mini daima "Dokuz kabile" (Kiu-Sing) ismiyle yâd ediyorlar.¹ Çinlilerin "dokuz kabile" tesmiye ettikleri bu Türk kavmi, Orhon kitaplarında "Tokuz-Oğuz" ismiyle yâd edilmektedir.² Biz bugün biliyoruz ki, bu Türk kavmi dokuz "oklar" ittiheadından tereküp ediyordu.

II— Karluklar da "ok"lara bölünmüşlerdi. Onun için Çinliler Karluklara Karluk (Kololu) dedikleri gibi "Üç kabile" (Sang-Sing) dahi diyorlardı. Orhun Kitâbeleri bu kavmi "Üç-Oğuz" ismiyle yâdediyor.³

III— Avrupa Hunları Devleti dağıldıktan sonra, Hun devletine dâhil olan Türklerin, On-Oğur, Sarı-Oğur, Utur-Oğur, Kutur-Oğur isimleriyle oymak ve "ok" ittiheadlarına bölünmüş olduklarını biliyoruz.⁴

Buradaki Oğur ismi halk ismi (etnik isim) değil, muayyen bir teşkilâtın, Oklar ittiheadının ismidir.⁵

IV— Kadim Bulgarlar da beş oymak ittiheadına bölünmüşlerdi. Her oymak ittiheadının başında bir reis bulunuyordu.⁶

V— Peçeneglerde de soy: Oymak içtimâi ve siyasî kuruluşunun esası idi. Şarkî Roma imparatorlarından Konstantin Porphyrogennetos (912-959)'un rivayetine göre Peçenegler sekiz ok'a (oymaklar ittiheadına) bölünmüşlerdi. Bu sekiz oymak ittiheadına cem'an kırk kadar oymak dâhildi. Her oymağın başında bir reis bulunurdu.⁷ Oymaklar tabii soylardan tereküp ediyordu. Soyların da ayrı reisleri vardı.

Hirt, Nachworte s. 36. Parker, Op. Cit. p. 274.

Orh. Kit. I, N. 4, I. s. 2, II, E. I. 29, 35.

Radloff, Alttürkische Inschriften der Mongolei, Neue Folge, s. 140. Hirt, Nachworte, s. 44, Orh. Kit. II E 32.

⁴ Priskos, Agathias in Dietrich's Byzantinische Quellen zur Laender- und Völkerkunde B. V, Teil II, s. 2.

İleride bu meseleye dair tafsilli izahlar vardır.

Konstantin Yos. Jireçek, Geschichte der Bulgaren, s. 126-138.

Konstantin Porphyrogennetos, "De administrando imperio", capit. 2-8, 37-38. Dietrich, Op. Cit. p. 51-57. Konstantin Porphyrogennet, Peçeneg oymak ittiheadlarının isimlerini de zikrediyor. Bu isimler şunlardır: Ertem, Çur, Gula, Kulpee, Khroboe, Talmat, Kopon, Tzopon. Pecenek Türklerinin tarihine dair en tafsilli Türkçe eser Profesör Akdes Nimet Kurat'ın "Pecenek Tarihi"dir. Fakat bu müellifin Peçeneg kabilelerinin isimlerinin Türkçesini tespit tecrübeleri isabetli sayılamaz. Meselâ: Culpee = Külbey olamaz, IX-X. asırlarda bu kelime ancak Bek veya beğ telâffuz olunmuş olabilir. Keza Tzopon = Çoban olamaz, çünkü çobanın Farisice bir kelime olduğu şüphesizdir.

§113

BUGÜN YAŞAYAN TÜRK KAVİMLERİNDE SOY-OYMAK

TEŞKİLÂTI

Tarihi Türk kavimleri gibi bugün yaşayan Türk kavimlerinden birçoğları da yakın bir mazide soy-oymak teşkilâtına maliktiler.

I— Yakut ülkesi Ruslar tarafından istilâ edilmeden önce Yakutlarda gayet tipik soy-oymak teşkilâtı vardı. Yukarıda (§44'te) izah edildiği gibi, Yakutlarda da içtimaî nüve soydur, "Usa" (gens)'dir, Soy Kergen denilen ailelerden terekkep eder. Usa aynı seleften geldiklerine inanan fert ve ailelerden mürekkeptir. Yakutlarda Usa'dan sonra gelen içtimaî birlik Aymak⁸ (oymak)'tır.

Yakutların Usası Romalıların Gens'lerine, Aymak ise Curia'ya tekabül eder. Yakutlar da aymaklarda birleşerek "Con" teşkil ederlerdi.

Con kadim Garbi Türklerin "ok"larına, Romalıların tribus'larına tekabül eder.

Con oymaklar ittihadı idi. Büyük bir siyasî ittihadı. Her oymağın bir şûrası vardı. Usa reisleri bu şûranın âzası idi. Bütün oymakları alâkadar eden işler Con şûrasında görüşülürdü. Conların başında Toyın denilen bir reis bulunurdu. Bu suretle Yakutlarda içtimaî teşekkülün basamakları şunlardır: 1) Kergen (familia, aile), 2) Usa (Gens), 3) Aymak (Curia), 4) Con (Tribus).

II— Son zamanlara kadar Kazak Kırgızlarda soy teşkilâtı mühim rol oynamıştır. Kazaklarda da içtimaî nüve soy'dur, urug'dur. Soylar birleşerek oymak teşkil ederlerdi. Oymaklar da "Yüz" ismiyle daha büyük ittihadlar teşkil ederdi.

III— Bütün medenî müesseselerini Türklerden almış olan, Türklerin komşuları ve asırlarca tebaaları olmuş olan Moğollarda da soy teşkilâtı vardır. Moğollarda soy'a "Obog" denilir.⁹

Yakutlar oymağ'a Aymak diyorlar.

Aşağıda Moğollar'ın teşkilâtı hakkında izahlar vardır.

§ 114

TÜRKLERİN SOY-OYMAK TEŞKİLÂTINDA HÂKİM ESASLARI

Her soy (urug) bir müstakil içtimâi birliktir.

Her soyun kendine mahsus örf ve âdeti vardır.

Her soyun bir reisi vardır. Soyun reisi, reis olmak için lâzım vasıfları haiz olmak şartıyla soyun en yaşlısıdır. Yani, reis en yaşlılar arasından seçilir. Soyun efradı arasına toplanırlar. Bu soy içtimalarında soyu alâkadar eden meseleler görüşülür. Soy içinde her âzanın mevkii, vazifeleri muayyendir. Bunu tayin eden soy reisi dir. Soy toplantılarında herkes söz söylemek hakkını haizdir. Soy içindeki hayatı tanım eden hukukî yusunlar vardır.

Her soyun bir soyadı (Nomen gentilitium) ve kendilerine mahsus bir soy alâmeti = tamgası ve bir Uranı vardır.¹⁰ Her fert soyun adını ve soyun uranını bilir.

Soylar arasında münasebet barışçı olduğu gibi savaşı da olabilir. Soy lar arasında kavgalar eksik olmaz. Soy lar arasında hususî intikam esası hâkimdir. Soy lar dan sonra gelen birlik Türklerin oymak, boy, aymak kelimeleriyle ifade ettikleri, Romalıların Curia ve Yunanlıların Phratia'sına tekabül eden içtimâi birliktir. Biz ıstılah olarak "oymak" tâbirini kullanıyoruz.

Oymağın reisi soy reisleri arasından seçilir. Her oymağın da bir şûrası, (küçük kurultayı) vardır. Soy ları alâkadar eden işler bu şûrada görüşülür.

Oymak teşkilâtının gayesi soy lar arasındaki kavgaları bertaraf etmektir. Oymak kurultayı soy lar için yüksek bir mahkeme rolünü de ifa eder. Oymak kurultayı esas itibarıyla soy reislerinden terek küp eder. Soy reislerinden başka, oymak kurultayına, oymak tarafından seçilen soy lar içindeki diğer nüfuzlu ve zekâsıyla temayüz etmiş olan değerli şahıslar da iştirak ederler. Her oymağın küçük bir askerî teşkilâtı vardır. Asker şeflerini seçen oymak kurultayıdır. Oymaklar birleşerek daha büyük bir içtimâi ve siyasi birlikler teşkil ederler. Bunlar türlü isimler taşırlar. Eski Garbî Asya'nın Türkleri bu birliklere "Ok" demişlerdir. Diğer birçok Türk kavimlerinin, ezcümle Avrupa Hunlarının da oymak ittihadlarına "Ok" dedikleri anlaşılıyor.¹¹ Yakutlar oymak ittihatlarına Con, Moğollar Çülen diyorlar. Biz ıstılah olarak kadim Garbî Asya Türklerinin, Avrupa Hunları'nın kullandığı "Ok" kelimesini kabul ettik.

Uranın un mânası yukarıda § 41 de izah edilmişti.

Aşağıda izahlar vardır.

Oklar da birleşerek oklar ittihadı (Oğuz, Oğur'lar) teşkil ederler.

Soy, oymak ve okların teşekkülü vetiresi (Processus'u) her Türk kavminde aynıdır. Soy bir büyük baba etrafında birleşmiş fert ve ailelerden ibarettir.

Bu, kan karabetiyle birbirine bağlı fertlerden başka, soya hariçten gelip iltihak etmiş sığıntılar ve evlâtlığa kabul edilmiş fertler de soyun efradından sayılır. Azat edilmiş esirler de soya katılırlar. Bir soy, ancak birkaç aileden terekkep edebileceği gibi pek çok aileden de terekkep edebilir. Fakat bir soy içindeki ailelerin adedi fazla çoğaldığı zaman, soya dâhil ailelerden efradı kalabalık olanları soydan ayrılarak müstakil bir soy teşkil ederler. Ana soyun oturduğu sahadan başka bir yerde yerleşirler. Oymaklar Anasoy, Anasoydan ayrılmış soylar ve bunlara iltihak etmiş soyların topluluğudur. Bir oymak ne kadar kuvvetli sayılırsa, o oymağa iltihak eden soyların adedi o nispette çoğalır.

Oymaklar da bileşerek "Ok"lar teşkil ederler; oymak ve okların teşekkülünde âmil olan sebep, bir taraftan insanların içtimai temayülü, diğer taraftan zümreler arasında mücadele ve bu mücadelede kuvvetli olmak zaruretidir.

Oymakların teşekkülü şu iki âmilin muhassalasıdır: Bir taraftan soy içindeki akıllı, barış sever Ak-sakalların soyları birleştirerek, soylar arasında barış temin etme gayesini güden faaliyetleri, (öğüt ve nasihatleri), diğer taraftan kuvvetli soy reislerinin nispeten zayıf soyları zorla itaat altına almaya çalışmaları. Okların teşekkülü de aynı âmillerin daha geniş sahada tecellisi mahsulüdür. Oklar ittihadı birçok oymaktan mürekkep Okların birleşmesi mahsulüdür. Oklar ittihadına biz Oğuz diyoruz.¹² Tarihi ve iktisadi şartlar müsait olduğu ve Türkler arasında zuhur eden kuvvetli bir Oğuz reisi, kudretli bir kumandan diğer Oğuzlardan birçoğunu da kendi Oğuzuna itaat ettirebildiği zaman Türk âleminde yeni bir devlet, doğmuş, yeni bir **II** kurulmuş oluyordu. Bütün Oğuzların reisi olan şef, Kağan, **II**-Han ismini alır. O zaman okların, oklara dâhil oymakların içtimai ve siyasi rolü ikinci dereceye inerdi. Devlet kurulduktan sonra oymaklar içindeki hayatı tanzim eden oymak kurultayları değil, bütün oymak ve okların fevkindeki **II** kurultaydır. **II** teessüsü neticesinde, oymakların siyasi bağımsızlığı devrindeki tamamıyla demokratik teşkilâtın yerine nispeten aristokratik bir teşkilât kaim oluyordu. Eskiden soy ve oymak içinde mahallî şûraların kararları hâkim iken, devlet kurulduktan, [Kağanın hâkimiyeti bütün oymaklarca tanındıktan] sonra, bütün soy ve oymakların hayatında hâkim olan kudretli Hakan ile onun etrafındaki beylerin, nüfuzlu şahsiyetlerin içtimaidan ibaret olan **Devlet kurultaydır. Fakat Türk devletlerinin hiçbirinde oymak ve oklar içindeki zümrevî, içtimai teşkilât büsbütün yok**

Oklar ittihadına niçin Oğur veya Oğuz denildiği aşağıda izah edilecektir.

edilmemiştir. Bumin sülâlesinin hâkimiyeti devrinde, meselâ, Tölöslerin dokuz ok (Tokuz-Oğuz) teşkilâtı, Kutlug sülâlesi devrinde Garbi Türklerin On ok (On-Oğuz) teşkilâtı devam etmiştir. Bazı Türk zümrelerinin Ok (oymaklar ittihadı) ve Oğuz (oklar ittihadı) teşkilâtına fazla bağlılığı Türk devletlerini zevale sürükleyen bir âmil olmuştur. Bumin Devleti'nin sukutu âmillerinden biri "Tokuz-Oğuz"u teşkil eden Tölöslerin isyanı olmuştur. Keza, Kutlug tarafından kurulmuş devletin dağılması da başlarında Tokuz-Oğuz'lar olan Tölös, Karluk ve Basmillerin isyanı olmuştur.

Fakat, aynı zamanda Türklerde Oymak ve Ok teşkilâtının mevcudiyeti, Oymak ve Ok şeklinde birleşme ananeleri, bir devlet zail olduğu zaman onun yerine derhal diğer bir devletin kurulmasını kolaylaştıran bir âmil olmuştur. Oymak ve Ok ittihadları yeni kurulacak Türk devleti için hazır bir çerçeve, ananeli siyasî bir kadro teşkil etmiştir. Bunun böyle olduğunu ispat için şu hakikati hatırlatmak kâfi olur:

Bumin'in, Kutlug'un, Uygur Hanı Kutlug Boyla'nın devlet kurabilmeleri Tokuz-Oğuz'lara hâkimiyetlerini tanıtabilmeleri sayesinde mümkün olmuştur. Yani bu zümrenin teşkilâtı, **emir ve itaat silsilesi**, yeni devlet için muvakkat, hazır bir kadro olmuştur.

Türk devletlerinin hepsi, tekrar ediyorum, birçok oymak ve ok ittihadlarının bir kuvvetli reisin kumandası ve idaresi altında birleşmesinden husule gelmiştir.

FASIL II

§ 115

TÜRK TARİHİNDE TÜRK KAVİMLERİNİN İSİM VE ETNOLOJİK UNSURLARININ DEĞİŞMESİ VE BUNUN SEBEPLERİ

Türkler Orta Asya ile Şarkî Avrupa'nın türlü sahalarında, türlü isimler altında pek çok oymak ve ok ittiHADları vücuda getirmişlerdir. Bu ittiHADlar ekseriya Oklar (Ogur veya Oğuz) ismini almışlardır (Dokuz- Oğuz, On-Oğuz gibi). Bazen de Okları birleştiren şefin mensup olduğu soyun adıyla, (Türk, Uygur gibi) bazen de sadece oturdukları sahan'ın ismiyle (Karluk gibi) yâdolunmuşlardır.

Onun için Türk tarihinde pek çok "kavim" isimleri görüyoruz. Bu isimlerin hepsi bir oymaklar ittiHADı (Ok), veyahut oklar ittiHADı (Oğuz) isimleridir. Hiç-biri hakiki mânada kavmi (Ethnique) isim değildir. Tarihte isim bırakmış Türk kavimlerinden hiç biri bugüne kadar zümrevî, ırkî hüviyetini (etnik identite'sini) muhafaza etmiş, değildir. Türk zümreleri daima birbirine karışmış ve karışıkça isimleri değişmiştir. Bazen isim baki kaldığı halde, o ismi taşıyan zümrenin etnolojik hüviyeti değişmiştir. Orta Asya tâ kadim devirlerdenberi **dalgalandan bir Türklük denizi** olmuştur. Orta Asya'nın uzun tarihinde, kâh şarktan garba doğru, kâh şimalden cenuba doğru, nadiren de garptan şarka, cenuptan şimale doğru şaşılacak, (şimdiye kadar sırrı kâfi derecede izah edilmemiş) bir dinamisme malik Türk dalgaları akmıştır. Bu göç ve fütuhat neticesinde bir taraftan Orta Asya ve Şarkî Avrupa'daki Türk kavimlerinin isimleri değişmiş, diğer taraftan aynı ismi taşıyan zümreleri teşkil eden etnolojik unsurlar değişmiştir. Bu isim veya etnolojik hüviyetin değişmesi iki şekilde vukua gelmiştir:

1) Muayyen ve aynı sahada oturan muayyen zümrenin hâkimiyeti neticesinde muayyen ismi taşıyan bir Türk kütlesi içinde hâkim zümre veya sülâlenin değişmesi neticesinde (Şimalî Moğolistan'da oturan Dokuz kabile ittiHADı teşkil eden Tölös'lerin 546 senelerinden itibaren Türk sülâlesinin hâkimiyeti neticesinde res-

men Türk ismini almaları ve aynı kütlenin 745'ten, Uygur sülâlesi hâkim olduktan sonra Uygur ismini alması gibi),

2) Göç ve fütihat neticesinde bir çok Türk zümreleri oturdukları sahayı değiştirmişlerdir, yani bir yerden diğer bir yere "göçmeye" mecbur olmuşlardır. Bu göçler de iki şekil almıştır: Fütihat, muhaceret. Oturduğu yeri (ülkeyi) değiştiren kütle kalabalık ve askerî bakımdan kuvvetli olduğu zaman göç fütihat şeklini almıştır; Fatih kütle yeni geldiği sahadaki Türkleri itaat altına almış ve onlara kendi ismini vermiştir. Şimalden gelen Özbeklerin Garbî Türkistan Türkleri'nin büyük bir kısmına kendi isimlerini kabul ettirmiş olmaları gibi. Göç sadece bir muhaceret, bir zümrenin kendilerinden kuvvetli diğer bir zümreye "sığınma"sı şeklinde olduğu zaman yeni gelen zümre yerli Türk kütlesinin ismini alırdı ve yerli kalabalık kütle içinde ya büsbütün erir, kaybolup giderdi ve bu suretle yerli hâkim zümrenin etnolojik hüviyetini değiştirmiş olurdu. Veyahut büyük kütle içinde ayrı bir oymak olarak bir müddet yaşardı. Bu oymak müsait tarihî ahval ve aralarında kuvvetli bir şahsiyetin zuhuru sayesinde diğer Türk oymaklarını itaat altına alabildiği takdirde tekrar kuvvetlenebilirdi, bu takdirde o kendi ismini itaat altına aldığı zümrelere teşmil ederdi. Her iki takdirde yanyana yaşayan soy ve oymaklar daima karışırdı. Onun için hem tarihî hem bugün yaşayan Türk kavimlerinden her hangi birini kadim devirlerden bugüne kadar etnolojik hüviyetini muhafaza etmiş, kadim devirlerden bugüne kadar aynı isim altında yaşamış omojen bir kütle sanmak tarihî hakikatlere mugayir, yanlış, gayri ilmi bir telâkkidir. Bugün yaşayan, muayyen bir isim altında bir birlik teşkil eden Türk kavimlerinin hepsi hakikatte türlü eski Türk kavimlerinin bakiyelerinden terekkep eden birer kabileler halitelerinden başka bir şey değildir. Bugün, Kazak-Kırgız, ismiyle malûm kavmin Ortayüz denilen kısmını teşkil eden oymaklar arasında Neymen, Kıpçak ismini taşıyan oymaklar vardır. Halbuki, biz biliyoruz ki, bir zamanlar Neyman'lar Şarkî Moğolistan'da bir devlet, Kıpçak'lar Şarkî Avrupa'da bir büyük oklar ittihadı teşkil etmiş olan Türklerin isimleridir. Bugün Kazak kavminden addolunan bu oymakların uzak selefleri şüphesiz bu isimleri taşıyan Türk kütlelerine mensup idiler. Kazakların küçük yüzünü teşkil eden zümre içinde onbirinci ve onikinci asrın başlarında Orta Moğolistan'da büyük bir devlet kurmuş olan Keraitlerin ismini taşıyan bir soy vardır. Bugün Özbek ismiyle malûm Türk kavmi de hakikatte türlü eski Türk kavimlerinin bakiyelerinden terekkep eden bir kavimdir. Özbekler arasında da Kongrat, Uygur, Kanglı, Neyman, Kıpçak, Türkmen, Kara Kalpak isimlerini taşıyan oymaklar vardır.¹ Türk tarihinin muayyen bir devrinde bir rol

Vambery, Das Türkenvolk, s. 345-363. Radloff, Aus Sibirien, I, s. 225. Bugün çok eski bir Türk kavminin ismini taşıyan kavim, Kırgızlar (Kara-Kırgızlar) dır. Bu Türk kavmini

oynadıktan sonra zail olan sayısız Türk kavimlerinin zuhuru, sonra zevali şeklini izahı kolaylaştırmak için, Türklerle meskûn sahadaki Türk zümrelerini birkaç Alfabe harfleriyle ifade edelim: Farzedelim, Türklerle meskûn sahada şu harflerle ifade olunan kavimler vardır:

A, B, C, D, E, F, H. A zümresinin bütün diğer zümreleri itaat altına aldığını farzedelim. Bu takdirde bütün Türkçe konuşan insanların hepsi A zümresinin ismini alacaktır. Diğer milletler Türkleri bu isim altında tanıyacaklardır. Hun, Türk, Uygur isimleri bu şekilde umumî isim olmuşlardır.²

Bir müddet sonra bu A zümresi tarafından kurulmuş devlet (II) dağıldığı zaman ya bütün A devletine dahil olan zümreler B, C, D, ilh. tekrar eski zümrevi isimlerini alırlar, tekrar bu isimler altında tarih sahnesine çıkarlardı. (Garbî Hun devleti dağıldıktan sonra **Agaçer**'lerin, (Hazerler'in, Bumin tarafından kurulmuş devletin sukutundan sonra Tokuz- Oğuzlar'ın, Kıpçak ittiadı dağıldıktan sonra Kara-Kalpıklar'ın tekrar tarih sahnesine çıkması gibi).

Veyahut başka isimlerle yeni oymak ve oymak ittiadları teşkil ederlerdi (Garbî Asya'daki On-Oğuz ittiadı dağıldıktan sonra Peçeneglerin, zuhuru gibi).³

A devleti veya ittiadı dağıldıktan sonra A devrinde B oymağı ismiyle malûm bir soy veya oymağa mensup bir şef diğer zümreleri, A, C, D, E, F'leri itaat altına alarak yeni bir devlet kurduğu takdirde bütün bu zümreler B milleti ismini alacaklardır. Tarihten önceki devirlerdenberi Moğolistan'da oturan Türk kütlesi türlü devirde Hun, Tölös, Türk, Uygur, Kerait isimlerini almışlardır. Türk tarihindeki Türk kavimlerinin teşekkülü ve zevali Kaleydoskoptaki çiçekler gibi daima değişen bir manzara arzeder.

Türk kavimlerinin tarihi zümrevi isimleri dalgalanan Türk denizinin büyük dalgalarının hâtuvarlarından başka bir şey değildir. Türk tarihinde değişmeyen, sabit kalan, yaşayan bir tek etnolojik unsur ve bir tek isim vardır. Bu da Türk unsuru ve

eskiden bidayette Yenisey havalisinde oturmuş, M. S. 845'lerde şimalî Uygur devleti yerine bir Kırgız devleti kurmuş olan kadim Kırgızlar'ın ahfadı telâkki etmekte ancak kısmen doğrudur. Bugünkü Kara-Kırgızlar da bir çok diğer Türk unsurlarıyla karışmışlardır. Kara-Kırgız oymaklarından hem Buğu oymağına hem Sarı-Bağış oymağına dahil soylar, arasında Kongrat ismini taşıyan soylar vardır. Bu Kongrat ismini taşıyan Türkler aynı zamanda Kazak-Kırgızlarına Orta Yüş de ismiyle malûm zümresine mensup oymaklardan birini teşkil ediyorlar.

² Tatarlar'ın (Moğollar'ın) hâkimiyeti devrinde bir çok halis Türk olan kavimlerin Tatar ismini almış oldukları da malûmdur.

³ Marquart, Über Volkstum der Komanen, p. 35.

Türk ismidir. Bu isim de, **Altaylardan çıkarak VI ncı asırda Moğolistan'da devlet kurmuş Türklerin ismi olarak değil, bütün Türk ırkının (Türkçe konuşan kavimlerin) umumi ismi olarak yaşamaktadır ve ebediyen yaşayacaktır.**

Türk zümreleri her devirde birbirine karışmışlarsa da, bu karışmalar hep Türk zümreleri arasında, bir Türk zümresinin diğer bir Türk zümresi tarafından temsil edilmesi şeklinde olmuştur. Bu sayededir ki, Türkler hem dillerini, hem irsî, ruhi hususiyet, haslet ve kabiliyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bütün tarih boyunca Türk zümrelerinin birbirine karışmasından, birinin diğeri içinde erimesinden doğan vaziyet şudur: ne tarihî Türk kavimleri arasında ne de bugün yaşayan Türk zümreleri içinde eski etnolojik vahdet ve hüviyetini muhafaza etmiş olan bir Türk kavmi yoktur. Muayyen bir isim taşıyan Türk zümrelerinden hiçbirisi beş-altı yüz sene evvel bu ismi taşıyan tarihî zümrenin devamı, o zümrenin zürriyeti değildir.

Onun için, kanaatimize göre, orta çağlarda yaşamış Türk kavimleriyle kadim devirlerde yaşamış Türk kavim ve zümreleri arasında veyahut bugün yaşayan Türk kavimleriyle orta zamanlarda yaşamış, tarihte rol oynamış Türk kavimleri arasında bir nesli münasebet aramak ve bir etnolojik vahdet ve karabet tespit etmeye çalışmak hiç bir zaman kat'î ve müsbet bir netice vermesi ihtimali olmayan kısır bir teşebbüstür.⁴

J. Marquart'ın "Kun" ismindeki "ne idüğü" pek belli olmayan kavmin genealojisini, diğer Türk kavimleriyle olan etnolojik münasebetlerini tespitte dair etüdü bu yolda sarfettiği gayret, geniş erudition, metod, keskin zekâ, kılı kırka yaran inceleme kudreti bakımından hayranlığımızı mucip olan örnek araştırmalardan biridir. Fakat Marquart gibi bir âlimin bu kadar büyük bir ilmi kudret, geniş bir bilgi hazinesi, çok derin bir umumi kültür cihazlarıyla mücehhez olarak yapmış olduğu bu araştırmadan çıkan netice dahi hiç kimseyi ikna etmemiştir.

J. Marquart, W. Tomaschek, O. Franke gibi birinci derecedeki âlimleri taklit ederek, sadece zahiri kelime benzeyişlerine istinaden Herodot Tarihindeki kavim isimleriyle bugün yaşayan Kazak Urugları veyahut Roma müelliflerinden Plinius eserindeki Pasakaelerle Peçenegler, Comacaelerle Kimaklar arasında geneolojik münasebet, etnolojik vahdet tespitine yeltenen mukallitlerin ileri sürdükleri ölçsüz, isabetsiz fikir taslakları, bu fikirleri ileri süren eserleri okuyanlarda müsamahakâr bir tebessümden başka bir netice vermesi ihtimali yoktur. Türkoloji büyük, biz Türkler için millî bir ilimdir. Türkolojinin vazife ve gayelerinden biri ve en mühimmi türklüğün kültür tarihini, hakiki kültür tarihini aydınlatmağa çalışmaktır. Türkolojiyi münhasıran kabile isimlerini saymaktan ibaret sanan ve kabilelerin çok "efe- mer" tarihlerini Türk tarihi olarak kabul eden ekol çok kısır, Türk tarihini küçük zaviyeden gören bir ekoldür. Biz Türkler bu görüşü kabul edemeyiz. Biz Türkler için türkoloji, Türk tarihi, "fani" kabilelerin tarihi değil, tâ tarihten önceki devirlerdenberi yaşayan ve ebediyen yaşamasını istediğimiz büyük Türk milletinin kültür tarihi ve bu milletin kurduğu devletlerin tarihidir. Biz türkolojinin bir nevi basit, gayri ilmi ve sadece isim benzeyişlerine dayanan uydurma "kabileloji" der-ekesine indirilmesine müsaade edemeyiz.

KİTAP VIII

FASIL I

TÜRK ÂLEMİNDE MOĞOL HÂKİMİYETİ ÇENGİZ DEVLETİNİN TARİHİ VE TEŞKİLÂTİ

§ 116

ÇENGİZ'İN TARİHİ ROLÜ

Yukarıda Çengiz'in yasasından bahsetmiştik. Burada kısaca Çengiz Devleti'nin tarihinden ve bu devletin teşkilâtından bahsedeceğiz.

Çünkü Çengiz'in kurduğu imparatorluk başında Moğol sülâlesi bulunan bir Türk devletidir.

Malûm olduğu üzere Çengiz Yesugey adlı bir Moğol oymağı reisinin oğludur. 1155 yılında doğmuş ve 1227'de ölmüştür.¹ Asıl ismi Temuçin'dir. Çengiz (Çingiz)² onun hükümdar olduktan sonra aldığı bir unvandır.

Çengizin babası Yesugey Moğolista'nın şark kısmında Onon ile Kervlen nehirleri arasındaki sahada yaşayan bir Moğol oymağının reisi idi.

Çengiz dünyaya geldiği yıllarda Moğollar, o zaman Moğolistan'daki Türk Devletlerinin en büyüğü olan Kerait Devleti'nin reisi Toğrul Han'a tâbi sayılırlardı. Babası vefat ettiği zaman Temuçin ancak 13 yaşlarında idi.

Yesugey Moğollar arasında asil sayılan Borcigen soyuna mensuptu. Bu soyun Türklerle sıhrî karabeti olduğu rivayet olunurdu.

Cuveinî I, 144, D'Ohsson, Histoire des Mongols, I, s. 30 ve 286.

Paul Pelliot'nun yeni araştırmalara dayanan fikrine göre, Çengiz'in doğum yılı 1167'dir. R. Grousset, Empire des Steppes. Addendum, p. 639.

² Çengiz'in isminin doğru telâffuzu Çingiz'dir.

Yesugey vefat ettikten sonra Moğollar küçük Temuçin'e itaat etmek istemediler. Ona karşı isyan ettiler.

On üç yaşlık Temuçin çok zeki ve çok müspet vasıflara malik olan anasının ve Yesugey'e sadık kalmış olan Moğollar'ın yardımı ve Toğrul Han'ın himayesi sayesinde Moğol kabilelerinin çoğunu tekrar itaat altına alabildi (1186).

Moğolları itaat altına aldıktan sonra Çengiz yavaş yavaş Moğolistan'daki Türkleri de kendine itaat ettirmeyi tasarladı.

Çengiz'in bu sahadaki muvaffakiyetini anlamak için on ikinci asrın son yarımı zarfında Moğolistan'daki siyasî vaziyeti göz önünde tutmak gerektir. Bugün Moğolistan adını taşıyan kıta o zaman bir Türk ülkesi idi.

Moğolistan'da hâkim millet Türklerdi. Moğollar bu ülkenin şarkında ancak küçük sahayı, Onon nehriyle Kerulen ırmağı arasındaki sahayı işgal ediyorlardı. Moğollar'ın nüfus sayısı çok mahduttu.³

Çengiz devrine kadar Moğollar Türk Hanlarına tâbi idiler.

On ikinci asırda Moğolistan'da bir kaç Türk hanlığı kurulmuştu. Bunlardan en büyüğü ve en kuvvetlisi Kerait hanlığı idi.

Kerait Devleti'nin sıklet merkezi Gobi sahrasının şimalinde ise de, bu sahranın cenubunda dahi Kerait hanlığına tâbi Türkler vardı. Bu suretle Kerait devleti Çin ülkesiyle sınırdaş idi.

Kerait hanlığının şimalinde Baykal gölünün cenubunda Merkit hanlığı vardı. Baykal'ın garp tarafında Oyrat Türkleri oturuyordu. Kerait Devleti'nin garbında (Garbî Moğolistan'da) Neyman hanlığı vardı.

Neyman ülkesi Orhon havalisinden Zaysan gölüne kadar uzanıyordu. Neymanların cenubunda Çinî Türkistan'da da oldukça kuvvetli bir Türk hanlığı vardı. Bu Türklerle Moğollar Uygur diyorlardı.

Moğollar medeniyetçe çok az inkişaf etmiş barbar bir kavimdi. **Türkler Moğollara Tatar diyorlardı.**⁴

*Moğollar'ın ne yazısı ve ne de yazılmış edebiyatı vardı.*⁵

Halbuki Kerait, Neyman Türkleri, eskiden Mete-Bagatır, Bumin Han ve Kutuğ Han sülâlelerinin hükûmet sürmüş olduğu sahada yaşayan kadim devrelerin-

Çengiz'in mensup olduğu Moğol kavminin nüfusu kırk bin çadırdan ibaret olduğu rivayet olunurdu. (S. Lane Poole, Mohammedan Dynasties, p. 201-202).

⁴ W. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon. p. 140, Barthold, Turkestan, p. 410.

Cüveynî, I, 17.

den beri millî yazıya, milî kanunara, millî bir kütüre, medenî ananelere malik olan Türklerin ahfadı idiler. Çini Türkistan'daki Uygurlar tâ İslâmiyetten evvelki devirde zengin bir edebiyat yaratmış bir Türk zümresi idiler. İslâmiyeti kabul etmiş Uygurlar arasında Çengiz'in zuhurundan bir asır önce Kutadgu-Bilig gibi mühim eserler yazan mütefekkirler zuhur etmişti.

Moğolistan'da Hanlık kurmuş olan Kerait ve Neyman'lar arasında Hristiyan mezheplerinden Nestorilik yayılmıştı.⁶

Keraitlerin nestorianizm mezhebini kabul etmeleri on birinci asrın başında vukubulmuş olduğu tahmin olunmaktadır.

Çengiz'in zuhuru senelerinde Keraitlerin reisi olan Toğrul Han Hristiyandı. Toğrul Keraitlerin hem siyasî reisi, hanı, hem dinî reisleri, piskoposları idi.⁷

Çengiz'in babası Moğol oymağı reisi Yesugey Toğrul hanla dostluk ve ittifak muahedesi akdetmişti. Bu muahede and içmek suretiyle aktedilmişti.⁸ Onun için bu ittifak her iki taraf için kutsî mahiyeti haizdi.

Moğollar diğer Tatar oymakları ve şarktaki Mançu ırkına mensup komşularıyla mücadele halinde idiler. Bu mücadelede Moğollar Türklerin yardım ve himayesine muhtaçtılar. Çengiz işine geldiği müddetçe babasının dostu ve müttefiki olan Toğrul Han'ın yardımından istifade etti ve Türk hanına sadık göründü. Türk Han'ına Çengiz "Babam" diyordu.⁹

Toğrul da daima Çengiz'i himaye etti. Çengiz Toğrul sayesinde Moğol kabilelerini itaat altına alabilmişti.

Fakat Çengiz Toğrul Han sayesinde kuvvetlendikten sonra, Türk hanına karşı isyan etmekten çekinmedi, onunla muharebe etti. Toğrul Han mağlûp oldu (1203).

Bundan sonra Çengiz Kerait Devleti'nin dahi reisi oldu. Moğol Çengiz bir Türk Han'ı oldu (1203). Çengiz Keraitleri itaati altına aldıktan sonra Neyman hanlığını da kendi ülkesine ilhak etmek için Neyman Han'ı Bay-Buka'ya da harp ilân etti. Neymanlarda mağlûp oldular. Neyman ülkesi de Çengiz devletine ilhak

D'Ohsson, Histoire de Mongols, I, p. 37, not (2).

Vladimirtsoff, Çingiz Khan s. 33 ve 64. (Rusça)

D'Ohsson, Op. cit, p. p. 37 - 40.

Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 34.

Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 54-59.

Grenard, Gengis Khan, ch. II, p. 26-27.

olundu (1204). Bundan sonra Çengiz Moğolistan'a bitişik sahalarda oturan Merkit ve Kırkızları, Çin'in şimalindeki Tangut ahalisini de itaat altına aldı.

Bu muvaffakiyetlerden sonra Çengiz'in kafasında daha büyük tasavvurlar doğdu.

Çengiz'in siyaseti, onun Türkler arasında destan şeklinde yaşayan Türk tarihini **bildigini ispat ediyor**.

O zaman Moğolistan'da yaşayan kavimler arasında Türklerin, Türk tarihinin şanlı ve parlak devirlerine, Bümin, Bukan, Kutlug, Kapağan¹⁰ Han, zamanlarına ait destanları halk şairleri tarafından söylenmekte olduğu tahmin olunabilir. Herhalde eski zamanlarda Büyük Türk Hanlarının bütün Moğolistan'ı bir elden idare etmiş oldukları Çengiz'e malûm olduğu anlaşılıyor.

Çengiz de eski devirlerde büyük Türk devletlerini kuran hanlar gibi büyük bir Hakan olmak fikri doğdu.

Bidayette Çengiz'in hükûmet merkezi şarkî Moğolistan'da Onon nehri üzerinde Dilgun-Buldak adlı bir mahalde idi.¹¹

Çengiz, Kerait ve Neyman ülkelerini zaptettikten sonra bütün kendisine tâbi olan kavimlerin mümessillerini, Beylerini bir Kurulta'ya davet etti ve 1206'da bu Kurultay toplandı.¹²

Temuçin Kurultay halinde toplanmış bütün Türk ve Moğol reisleri tarafından resmen Han intihap olundu, Temuçin'e Kurultay Çingiz (Çengiz)¹³ unvanı tevcih etti.¹⁴

Bu tarihten (1206) itibaren Temuçin Çingiz (Çengiz) ismiyle şöhret buldu. Çengiz artık ancak bir Moğol şefi değil, büyük Türk milletinin bir kısmının da Han'idır.

Yukarıda bu Hanların tarihini hulâsa etmiştik.

Bugün bu mahal Moğolistan'ın Rusya'ya tâbi kısmında takriben 115 derece şarkî tul üzerinde bulunmaktadır.

¹² Vladimirtsoff, Çingiz Khan, p. 70-71. D'Ohsson, Op. Cit. p. 69-70.

Çengiz acem telâffuzu olsa gerektir. Orta Asya ve Şarkî Avrupa Türkleri arasında bu isim Çingiz şeklinde telâffuz olunmaktadır. Kelimenin menşei ve mânası hakkında türlü fikirler ileri sürülmektedir. Camiü'ttevarihin müellifi Reşidüddin'e göre Moğolca "Çing" kuvvetli demektir. Çingiz, Çingin cemidir. (Erdemann, Temütscehin, p. 601). D'Ohsson, Op. Cit. I, 70, not. 1.

Paul Pelliot bu kelimenin Türkçe Tengiz (deniz) kelimesinin bozulmuş şekli olabileceğini ileri sürmüştür. Revue de l'Orient Chretien NN 1-2.

¹⁴ D'Ohsson, Op. Cit. I, 69-72.

Çengiz resmen Türk kanunlarına, Türklerin Türe ve yasalarına riayet edeceğini vadetti.

Şayanı hayrettir ki Çengiz hayatı müddetince eski Türklerin kanunlarına ananevi Türk âmmе hukuku esaslarına mugayir bir harekette bulunmamıştır. Mağlûp kavimlere münasebeti¹⁵ istisna edilirse Çengiz'in devlet idaresindeki hareket ve emirleri keyfi irade mahsulü olmamıştır.

Çengiz'in mağlûp kavimlere karşı siyaseti merhametsiz bir siyasetti; fakat Çengiz'in bu sahadaki hareketleri dahi keyfi irade, ihtiras neticesi değil, soğukkanlı muhakemeden doğan siyasî mülâhazalar neticesi idi.

Bu hareketlerin hepsi muayyen bir siyasî gayeye erişmek için, bir amelî netice elde etmek için alınan tedbirlerdi.

Yüksek ahlâkî esaslar ve insani hislerle fütuhât icapları arasındaki telifi zor tezatlar Çengiz'in hayatında bütün çıplaklığıyla kendisini gösteriyor. Çengiz daima fütuhatta muvaffak olmak, kuvvetli devlet tesis etmek mülâhazalarına ahlâkî prensipleri feda etmiştir.

Çengiz Moğolistan ve Moğolistan'a bitişik sahalardaki Moğol ve Türk kuvvetlerini kendisine itaat ettirdikten sonra 1207'de Neyman ülkesinin şarkındaki, Kırgız ülkesini ve 1210 larda Çinî Türkistan'daki Uygur ülkesini ve 1219'da şimalî Çin'i kendi devletine ilhak etti.

Bundan sonra Garbî Türkistan'da büyük bir müslüman Türk devleti kurmuş olan Horezmşahlar devletine harp ilân etti (1219'da). Bu devrede Horezm hükümdarı olan Horezmşah Alâettin Muhammet mağlûp oldu (1220), Çengiz Garbî Türkistan'ı da zaptetti. Bundan sonra İran, Rusya ve Türk Bulgar ülkelerini istilâ etmek için hazırlanırken 1227'de vefat etti.

Çengiz vefatından önce fethettiği ve kendisinden sonra fethedilmesini vasiyet ettiği ülke ve sahaları ilk zevcesi Bürte'den doğmuş, dört oğlu Cuçi, Cagatay, Ögedey ve Tuluy arasında taksim etti. Her oğlunun sahası Ulus ismini aldı. Aral gölünün şimalindeki sahalarla Şarkî Avrupa'da fethedecekleri sahaları büyük oğlu Cuçiye,¹⁶ Şarkî Türkistan'ın bir kısmıyla Garbî Türkistan'ı (Ceyhun nehrine ka-

Çengiz'in ve Çengiz'in mağlûp kavimlere karşı muamelesi çok merhametsiz idi. Çengiz'in mağlûp milletlere muamelesi Türk han ve sultanlarının, meselâ İstemi Han'ın, Selçukî hükümdarı Alp Aslan'ın, Osmanlı sultanlarından Fatih'in itaat altına aldığı milletlere münasebetiyle mukayese edilirse Çengiz'in Türkden gayri çok barbar bir millete mensup olduğu anlaşılıyor.

¹⁶ Cuçi ulusunun Garbî hududu şu şekilde tayin edilmişti: Moğol atlarının varabileceği yerlere kadar. D'Ohsson, Op. Cit. I, p. 321.

dar) ikinci oğlu Cagatay'a, Imil nehri havalisini üçüncü oğlu Ögedey'e, Moğolistan'ı (Karakurum'dan Onon nehrine kadar) en küçük oğlu Tuluy'a verdi. Bilâhare, fatından sonra Cuçi'nin oğlu Batu Han bugünkü Rusya'da Altınordu devletini kurdu.

Bu devletin merkezi Volga (İdil) nehri üzerindeki Saray şehri idi. Cagatay Türkistan'da Cagatay devletini kurdu.

Tuluy'un oğlu Kubilay, Çinde Moğol sülâlesi tesis etti. Bu sülâle 1368'e kadar Çin'i idare etti.

Keza Tuluy'un diğer bir oğlu Hulâgu, İran'da **İlhâniler** devletini kurdu.

Çengiz'in fütuhâtı: Askerî muvaffakiyetler daima, tarihî, iktisadî âmillerden başka, iki ruhî âmilin birleşmesi mahsulüdür. Cesur, inzibatlı, iyi teçhiz ve tanzim edilmiş bir ordu ve bu orduya kumanda eden serdarın ruhî vasıfları. Diğer tâbirle iyi asker ve iyi serdar.

Çengiz'in de harplerde muvaffakiyetlerini, birbirini takip eden zaferlerini temin eden birinci âmil ordusu idi ve bu ordunun neferlerinin ekseriyeti Türklerden terekküp ediyordu. Onun için Çengiz'in fütuhâtını Türk askerlerinin fütuhâtı telâkki etmek doğru olur. İkinci âmil Çengiz kendisi idi.

Çengiz fütuhâtını Moğol milletin fütuhâtı telâkki etmek cihan tarihinde yer almış yanlış telâkkilerden biridir. Çengiz ordusunun askerî kuvvetlerinin büyük bir kısmı Türklerden, Kerait, Neyman, Uygur, Kırgız, Kanglı ve sair Türk zümrelerinden ibaretti. Fakat bu fütuhatta Türk askerlik mektebinde ders almış Moğollar'ın da rolü vardır. Çengiz, Moğollar'dan kumandanlar yetiştirmeye çalışmış ve bu sayede Cebe, Subedey gibi büyük kumandanlar yetiştirmeye muvaffak olmuştur.

Çengiz'in şahsiyeti: Her şeyden önce şunu söylemeliyiz ki Çengiz bir dâhidir.

Dehâ nedir? Dâhi kimdir? Dehânın mahiyetini tarif zordur. Fakat dehâ sahibini, dâhiyi tarif mümkündür.

Dâhi yaşadığı muhitinin muayyen sahadaki temayül, ihtiyaç, imkân ve ülkülerini diğer fertlerden daha iyi kavrayan ve kısmen veya tamamen o temayül ve ülküleri tahakkuk ettirmek kudretini haiz olan, müstesna ruhî vasıflara malik olan şahıstır. Musiki sahasında, meselâ, dâhi musiki zevki inkişaf etmiş bütün insanların seveceği ve ruhlarda derin tesir yapabilecek bir şekilde en âhenkli sesler terkibi vücuda getiren bir bestecidir.

Felsefe sahasında dâhi, zamanındaki münevverlerin en ileri kısmının kâinat ve insanlık hakkındaki görüşlerine tercüman olan mütefekkindir.

Askerlik ve siyaset sahasında dâhi, başkalarının vuzuhla göremediği siyâsî ve askerî imkânları gören ve bu imkânları tahakkuk ettirmek kudretini haiz olan serdardır.

Çengiz siyaset ve askerlik sahasında bir dâhi idi. Okumak yazmak bilmeyen bu barbar, şifâhî surette iktisap etmiş olduğu malûmatının kıtlığına rağmen dehası sayesinde zamanında cihan'ın siyâsî vaziyetini kavramış ve büyük siyâsî imkânları görmüş ve bu imkânları tahakkuk ettirmek yollarını da hayret edilecek bir surette tespit etmiştir.

Çengiz çok zahmetli, ıstıraplı bir gençlik geçirmiştir. Hayatın her türlü acılarını tatmıştır. Bîaman düşmanlarla mücadelesi senelerinde pek çok merhametsiz hareket ve muamelelere de maruz kalmıştır. Barbar, ruhan çok inkişaf etmemiş,¹⁷ Moğol muhitindeki mücadeleleri onun ruhunda çok derin ve çok menfî tesirler bırakmıştır.

Merhametsizlik, başkalarının ıstıraplarına karşı lâkaytlık, hattâ mağlûpların ıstıraplarından zevk duymak¹⁸ Çengiz'in bariz ruhî vasıflarından biridir.

Bütün hareketlerinden biz Çengiz'in bir barbar millete mensup olduğuna hükmediyoruz.

Çengiz'in hayat ve fütuhâtında fert ve milletlere münasebetini Türk tarihinin İstemi Han, Selçukî Toğrul Bey, Alp Arslan, Sultan Fatih gibi büyük simalarının ferd ve milletlere münasebetiyle mukayese ettiğimiz zaman büyük bir fark görülmüyor: Türk serdarları mağlûplara karşı çok âlicenaptırlar, Çengiz ise merhametsizdir.

Çengiz'in ruhî ve ahlâkî terbiyesi zekâsı seviyesinde değildi. Fakat Çengiz ihtiraslarına tâbi bir zalim değildi.

O başkalarının ıstıraplarına karşı lâkayit olduğu halde idarî ve siyâsî bir sebep olmadıkça zulüm yoluna gitmezdi.

Onu idare eden daima soğukkanlı muhakeme idi.

Moğollar Türklerden ayrı bir ırktır: Yukarıdaki izahlardan çıkan netice şu-

Çengiz zuhurundan önce Moğollar'ın çok barbar bir kavim oldukları bütün müelliflerce kabul olunan bir hakikattir. Barthold, Op. Cit. 386.

¹⁸ Vladimirtsoff, Op. Cit. 165 - 166.

dur: Çengiz, eski Türklerden tamamıyla farklı, eski Türklerin "Tatar" dedikleri bir kavme mensuptur. Moğollar (Tatarlar) Moğolistan'ın şimali kısmında sakin¹⁹ küçük bir kavim idiler. Tâ M.S. sekizinci asırda Türklere tâbidiler.²⁰

Moğollar Türklerden her cihetten farklı bir millettir.

1) Lisan cihetinden: Moğol lisanı Türk dili gibi zengin ve inkişaf etmiş bir lisan değildi.

Fransızca ile Almanca ne kadar birbirinden ayrılıyorsa Türkçe ile Moğolca o derecede birbirinden farklıdır.²¹

2) Tarih cihetinden: Türkler Asya tarihi sahnesinde Milâddan bin üçyüz sene önce Şarkî Hunlarla çıkmış o sahnede parlak roller oynamış bir millettir.²² Çengiz devrine kadar Türklerin 2500 senelik tarihi vardır. Moğollar, Çengiz'den önce meçhul bir kavim idiler.

3) Medeniyet bakımından: Türkler asırlardanberi millî bir yazı, yüksek bir millî kültür sahibi bir millettir.²³ Moğollar'ın Çengiz devrine kadar ne yazısı, ne bir medeniyeti vardır.²⁴ Çengiz'in mensup olduğu Moğollar çok barbar, fakir, medeniyetten mahrum bir millettir.

4) Bugünkü siyasi ve medenî vaziyet bakımından: Moğollar'ın Türklerden farklı bir millet olduğunu vuzuhla kavramak için Moğolistan'ın bugünkü vaziyetine göz yöneltmek kâfidir.

Bugün Moğolistan, Moğollar'ın vatanıdır. Türkler ise Asya, Avrupa'nın muhtelif sahalarına yayılmışlardır. Moğol lisanı Çengiz'in kullandığı lisan, hemen hiç değişmemiş bir halde bugün de Moğollar'ın millî lisanıdır. Moğollar, Türkler gibi gelişmiş bir lisan ve zengin bir edebiyata malik değildirler. **Bugün Türk kavimlerinin çoğu müslümandır.** Halbuki Moğollar'ın büyük bir kısmı budisttir.

Hülâsa: Moğollar her bakımdan Türklerden farklı bir kavimdir.²⁵

Orh, kit. I E 4. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, p. 140.

Orh. Kit. I E 4.

Klaproth, Asia polyglotta, p. 204, 270, 286.

Burada saka ve yüceçilerden bahsetmiyorum, çünkü Çin tarihlerindeki Hunlar hakkındaki kayıtlar saka ve yüceçiler hakkındaki kayıtlardan daha eskidir.

²³ Cüveynî, I, 17. D'Ohsson, Op. cit 290.

²⁴ Cüveynî, I, 17.

²⁵ Bugün bir kısım âlimlerin kadim Moğol lisanıyla kadim Türk dili arasında, diğer tâbirle Moğol dilinin selefi olan dille Türk dilinin Türkçe olmadan önceki şekli arasında münasibetler mevcut bulunduğunu isbat ve tespit etmeye çalıştıkları herkesin malûmudur. Fakat bu

Türklerin başına geçen Çengiz kendisi Türkleşmiş miydi?

Maalesef bu suale de menfi cevap vermeye mecburuz. Çengiz yükselmesi için Türk kuvvetlerine dayanmakta tereddüt etmemiştir. Türklerin kanunlarını kabul etmiştir. Fakat hiç bir zaman Çengiz kendisi ruhen Türkleşmemiştir:

Çengiz Türkçe bilmiyordu.²⁶ Moğolluğu Türklüğe tercih ediyordu. Askeri sahada Türklerin yükselmesini istemiyordu, Büyük askeri vazife ve makamlara Moğolları tayin etmeyi tercih ediyordu.

Bütün bu müşahededen çıkan netice şudur:

Çengiz imparatorluğu gayri Türk bir hanedan tarafından Türk kanunlarına göre idare olunan, ordusundaki erlerin büyük bir kısmı Türklerden ibaret olan, BİR TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞU idi.

5) Çengiz'in Türk tarihindeki rolü:Çengiz'in fütuhatından önce Türk âleminin siyasi durumu şu idi:

Moğolistan'da bir kaç müstakil Türk devleti vardı: Kerayit devleti, Neyman devleti, Çini Türkistan'da Müslüman ve gayrimüslim Türk Hanlıkları, Garbi Türkistan'da Horezmşahlar devleti.

Bu devlete İran da tâbi idi. Avrupa'da bugün Rusya'yı teşkil eden saHan'ın şarkında çok medenî bir Müslüman Türk devleti vardı. Volga Bulgarları devleti, İdil Bulgarları tâ 920 senelerindenberi Müslümandılar. Karadeniz şimalinde, bugünkü Rusya'nın cenubunda Kıpçak ismiyle malûm büyük kabileler ittihadı vardı.

etüd ve araştırmalar bugün Türk ismiyle malûm Türkçe konuşan milletle bugün Türkçe'den büsbütün farklı bir lisan olan Moğol dilinde konuşan milletin aynı millet olduğunu, Türklerle Moğollar'ın etnolojik vahdetini isbat etmez, ancak Proto-Türklerle Proto-Moğollar'ın aynı geniş bir beşeri zümreye, beşeriyetin Ural-Altay zümresi denilen zümresine mensup olduklarını isbat eder. Bu zümreye Türklerle Moğollar'dan başka Tunguz'lar, Fin'ler, Macar'lar da dahildir.

Bugün lisaniyat sahasındaki araştırmalar Hind-Avrupa dilleriyle Sami diller arasında da münasebetler mevcut olduğunu isbat etmişlerdir. Fakat bundan Fransızlarla Arapların aynı millet olduğu neticesi çıkmaz, ancak her ikisinin beşeriyetin cüzleri olduğu neticesi çıkar. Uzak bir lisani münasebet izlerine istinaden Türklerle Moğolları aynı millet gibi göstermeyi istihdaf eden yazılan biz Türk tarihine karışıklık getiren faydasız, yazılar telâkki ediyoruz.

Son iki bin senelik malûm tarihimizin berrak realitelerini tarihten önceki meçhul devre ait nazariyelere feda etmeye kalkışmak doğru değildir. Bu bir nevi ilmi snobismdir. Tarihi devirlerde tarih sahnesinde Moğollar her bakımdan daima Türklerden ayn bir kavim olarak görülmektedirler. Tarih yazarların vazifesi her şeyden önce tarihi realiteleri görmek ve bu realiteleri vuzuhla, mantuki bir sıra ve insicamlı tespit etmektir. Tarih yazar tarih yazmalı, tarihle kablet tarihi karıştırmamalı.

²⁶ Tabakati Nasırı p. 1114.

Çengiz zuhuru ve onun fütuhâtı Türk tarihini altüst etti. Kerait ve Neyman devletleri ortadan kalktı. Horezmşahlar devleti ve İdil Bulgarları devletleri tarihe karıştı. Anadolu'da kuvvetli Selçukîler devleti de Moğollar'ın siyasî üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı.

Hülâsa:

Çok parlak bir tarihî maziye malik olan Türk ırkına mensup olan milletler Moğol sülâlelerinin tebaaları oldular.

Bütün Türk ülkelerinde Çengiz ahfadı Moğollar hâkim oldular.

Türklük Moğol boyunduruğu altına düştü.

Bu vaziyet iki bin senelik parlak tarihî mazisi olan bir millet için, Türklük için, bir şeref değildi.

Bu nasıl mümkün oldu? Türklüğün bu siyasî sukutunu nasıl izah etmeli? Bunun elbette ki pek çok tarihî, iktisadî, dinî, felsefî, içtimâî sebepleri vardır. Biz burada bunların izahına girişecek değiliz. Biz ancak bütün bu sebeplerin neticesi olan asıl sebebe işaret etmekle iktifa edeceğiz:

Bu sebep Türk ırkına mensup zümrelerde Türklük şuur ve gururunun muvakkat olarak tutulmuş, küsufa uğramış olmasıdır. Fakat Türklük şuurunun bu küsufu muvakkat idi. Türklerin uzun müddet yabancı sülâlelerin hâkimiyeti altında yaşamayı kabul etmeleri ihtimali yoktur.

Nitekim öyle oldu. Türk ırkının cibilliyetinde mündemiç olan kendi mukadderatına kendisi hâkim olmak ihtiyacı, siyasî istiklâl iradesi, siyasî edebiyat kudreti tekrar kendini gösterdi.

Moğol hâkimiyeti teessüsünden bir müddet sonra bu hâkimiyete karşı reaksiyon başladı. Türklük muhtelif yollarla ve muhtelif şekillerde Moğolluğu mağlûp etti: Türkler Altın-Ordu devletinde hâkim Moğol sülâlesini Türkleştirdi ve İslâmlaştırdılar. İranı da İslâmlaştırdılar. Türkistan'daki Türkler bir ihtilâl yaparak, Moğol hâkimiyetine nihayet verdiler. Moğol sülâlesinin hâkimiyeti yerine bir Türk sülâlesi hâkimiyetini ikame ettiler. Anadolu'da evvelâ Moğolları tanımayan beylikler, sonra bütün beylikleri birleştiren Türk Osmanlı devleti zuhur etti.

Bu suretle Türkler her yerde tekrar hâkim zümre oldu. Moğol hâkimiyeti Türklük tarihinde ancak bir "epizod" oldu.

Fakat bu Moğollar'ın muvakkat hâkimiyeti Türklük âleminde, Türk tarihinde menfî ve müspet mühim izler bıraktı: burada bunlardan bahsedecek değiliz; ancak misal için Moğol hâkimiyeti devrinin bıraktığı izlerden ikisine işaret etmekle iktifa edeceğiz. Bunlardan biri menfidir, diğeri müspettir.

1) Menfi bir iz olarak ırk ve tarih bakımından halis Türk olan Türkçe konuşan bazı Türk zümrelerine (bir müddet o Türk zümrelerinin Tatar Hanlarına tâbi olması yüzünden) Avrupalılar ve İranlılar tarafından "Tatar" ismi verilmiş olmasını gösterebiliriz. Bu sırf suitefehhüm mahsulü olan isim Türklüğü ikiye ayırdı: Biri bu ismi muhafaza eden Türkler, diğeri bu isim yerine kendilerine "Tatar" denilen Türkler. Türk ismini muhafaza eden Türk devletlerindeki Türk Han ve sultanları ve bu sultanları tutan aristokrasi ve münevverler de Türk ülkesi haricindeki, şarktaki ve şimaldeki Türklerin Türkten farklı "Tatar" denilen ayrı bir kavim telâkki olunmasını bazen şoursuz, bazan şuurla desteklediler.

Çünkü şark Türkleri'nin ahali tarafından Türk telâkki edilmemesi, Türkten farklı bir millet sayılması şarktaki Türklerin garptaki Türk devletini istilâ teşebbüslerine karşı mânevi ve ruhi bir kale teşkil edecekti. Bu bir kısım Türk zümrelerinin "Tatar" telâkki edilmesi ve bundan doğan menfi hâdiseler, Moğol - Tatar hâkimiyetinin bıraktığı menfi neticelerden biridir. Bugün Tatar denilen kavimler tarihleri ve lisanları bakımından halis Türkdürler.

Hâkim sülâlelerin idare ettikleri sahaların ahalisine sülâle isimlerini vermele-ri tarihte çok görülmüş bir hâdisedir. İskandinavya'dan gelen Rus sülâlesi hâkimiyeti neticesinde Rusya'daki İslavlara²⁷ Rus ismi verildiği gibi.

Fakat Rusya'daki İslavlar'ın Rus ismini alması onların İslavlıklar'ına zerre kadar tesir etmemiştir. Tıpkı Ruslar İskandinavya'lı Rus sülâlesine tâbi oldukları halde İslav kaldığı gibi, Moğol-Tatar hâkimiyetine rağmen Türkistan'daki ve İdil havzasındaki, Azerbaycan'daki Türkler de halis Türk olarak kalmışlardır. Bugün Türk edebiyatında bu "Tatar" ismi yerine her yerde Türk ismini koymak ancak tarihi ve etnolojik bir hakikati tasdik etmek olur. Hakiki Tatarlar = Moğollar bugün ancak Moğolistan'da oturuyorlar, onlar da kendilerine "Tatar" demiyorlar; Moğol diyorlar.

2) Çengiz fütuhatının müspet neticesine misal olarak şunu bilhassa zikretmeliyiz: Çengiz fütuhatı neticesinde Moğol sülâlelerinin hâkimiyeti devrinde pek çok Türk oymakları uzak şarktan gelip Türkistan'da, Anadolu'da ve İdil havzasında, Azerbaycan'da yerleşmişlerdir. Bu sayede bu ülkelerde Türk unsurunun nüfus adedi artmıştır. Bilhassa Anadolu'da Türk unsurunun çoğalması, ekseriyet teşkil etmesi, Anadolu Selçukileri'nin İlhanilere tâbi olduğu devrede Anadolu'ya şarktan pek çok Türk oymaklarının gelip yerleşmesi neticesi olmuş olduğu anlaşılıyor.²⁸

Rus kelimesinin menşei hakkında başka nazariyeler de vardır. Burada bu hususta tafsilâta girişmeyeceğimiz tabiidir.

²⁸ Eserini XII nci asrın başlarında yazmış olan Arap coğrafyacılarından İdrisi'nin

Çengiz fütuhatıyla Moğol sülâlelerinin hâkimiyetinin diğer pek çok tarihi, iktisadî ve fikrî, ideolojik neticeleri üzerinde durmaya kitabın çerçevesi müsait değildir.

"Nüzhet-ül-Müstak" adlı eserinde Anadolu'daki bütün coğrafi isimler, şehir, dağ ve mahal isimleri olarak Bizans devri isimleri gösterilmiştir. Meselâ, Karadeniz Pontus denizidir. (Bahr-ül-Bontus), İzmit, Nikomedia'dır; İznik, Nikiye'dir. Halbuki İdrisî eseri yazıldığı devirden aşağı-yukarı iki yüz yıl sonra Orhan Gazi devrinde Anadolu'da seyahat etmiş olan İbnü Batuta'nın seyahatnamesinde coğrafi isimler Türkçeleşmiştir. Meselâ, Nikiye Yeznik (= İznik) olmuştur. Bu, XII nci asrın başlarıyla XIII üncü asrın sonuna kadar geçen zaman zarfında Anadolu'da Türk unsuru ahalinin büyük ekseriyetini teşkil edecek kadar çoğalmış ve bunun neticesinde Anadolu'da nehir, dağ ve mahal isimleri de Türkçeleşmiş olduğunu ispat ediyor. Bu da Çengiz devrinden sonra Anadolu'ya pek çok Türk oymakları gelip yerleşmiş olduğunu ve ekseriyet teşkil eden Türklerin coğrafi isimleri de Türkçeleştirdiğini gösteriyor.

FASIL II

§ 117

ÇENGİZ DEVLETİ TEŞKİLÂTININ ANAHATLARI

Çengiz devleti bir Moğol devleti olmaktan ziyade başında bir Moğol sülâlesi bulunan bir Türk - Moğol devleti idi.

Bu devlette en mühim idarî mansıpları işgal edenlerin çoğu Türkler idi.¹ Devlet idaresi ananeleri Türklerin idarî gelenekleri idi. Moğollara devlet idaresinde yazı kullanmayı öğreten Türklerdi, kullandıkları yazı Uygur Türkleri'nin yazısıydı. Moğol ordusundaki askerlerin çoğu Türklerdi, Çengiz ve ahfadı tarafından istilâ edilmiş medenî ülkeleri idare edenler de Türklerdi.² Askerliğe ve devlet idaresine ait istilâhların çoğu Türkçe idi.³

Onun için Çengiz devleti teşkilâtını bir çok bakımdan, eski Türk devleti teşkilâtı telâkki etmek mümkündür.⁴

Fakat bunu söyledikten sonra Çengiz devletini eski Türk devletlerinden tefrik eden noktalar da bulunduğunu söylemek lâzımdır.

Büyük Han:Çengiz Devleti'nin başında Han bulunuyor, Hanlık Çengiz sülâlesinin hak ve imtiyazıdır. Onun salâhiyeti hiç bir türlü tahdit edilmemiştir. O mutlak bir Monark'tır; istediği şekilde hareket eder. Çengiz'den sonra onun tah-tına cülûs eden bu sülâlenin üçüncü Hanı Guyuk Han (1246-1248) kendi siyasi iktidarını şöyle hülâsa etmiştir:

Barthold, Turkestan s. 416.

Barthold, Op. Cit. s. 416. D'Ohsson, Op. Cit. I, 625.

Misal için şu istilâhları gösterebiliriz. Ordu (Han'ın ikametgâhı, oturduğu yer, oğlan (prens), Tümen (on bin), Tarhan (asilzadelerin en çok imtiyaza malik olanı), yasak (kanun), tamgacı (mühürdar), Bitikçi (kâtip), Yarlğ (ferman), ulak (posta atı).

⁴ Maalesef son zamanlara kadar büyük Moğol Devleti'nin teşkilâtına tahsis edilmiş bir eser yok idi. İran müverrihleri Cüveynî ve Reşideddin, umumiyetle İslâm müverrihlerinin çoğu gibi tarihi eserlerinde halkın içtimai hayatıyla, devlet teşkilâtıyla doğrudan doğruya alâkadar olmamışlardır. Son zamanlarda Rus âlimlerinden Barthold (Turkestan adlı eserinde) Vladimirtsoff (Obşcestrenniy stroy Mongolov) adlı eserinde Moğol Devleti'nin teşkilâtıyla alâkadar olmuşlardır. Maalesef bu eserlerde dahi Çengiz Devleti'nin idare mekanizmasının bütün müesseseleri bütün tafsilâtıyla izah edilmiş değildir. Vladimirtsoff'un eseri Çengiz Devleti'nin Moğolistan'ın Moğollar ve Moğolistan Türkleriyle meskün sahasındaki teşkilâtı tasvir etmiştir.

(Herkesin vazifesi) buyurduğumu yapmak, çağırdığım zaman gelmek, emrettiğim yere gitmek, idamını emrettiğim adamı idam etmek⁵dir.

Han Çengiz sülâlesine mensup prensler ve yüksek mansıbdarlar tarafından kurultayda seçilir⁶.

İmparatorluk sahası tâ Çengiz devrinde Ulus ismiyle bölgelere taksim edilip oğullarına tevzi edilmişti. Bu Ulusları bir dereceye kadar Avrupa tarihindeki fi-effere teşbih mümkün ise de bunları tamamıyla fief telâkki etmek doğru değildir. Hun devletindeki 24 eyâlet ne ise, Çengiz devletindeki Uluslar da odur. Türk devletleri tam mânasıyla feodal monarşi değildi, mutlak monarşi idi. Çengiz devleti de eski Türk devletlerinin bir taklidi veyahut yeniden ihyası tecrübesi idi.

Ulus başındaki Çengiz ahfadının vaziyeti bir fief sahibi senyörün durumundan bir çok cihetten farklı idi:

Biz burada bu mesele üzerinde duracak değiliz. Ancak şunu zikretmeliyim ki, Çengiz oğul ve torunlarının ulusları dahilinde müstakil büyük Han'a tâbi olmayan askeri teşkilâtı yoktu. Bu bakımdan Çengiz oğul ve torunlarının hukukî vaziyeti Asya Hunları devletinde eyalet başındaki beylerin vaziyetine benziyordu.⁷

Handan sonra merkezde idare başında şu mansıbdarları görüyoruz:

Kaza işlerine bakan bir yüksek hâkim vardır. Birinci defa olarak yüksek hâkim tayin olunan Şiki-Kutu-Ku⁸ olmuştur. Bilâhare yüksek hâkimlik, Yarguçuluk ve aynı zamanda yasanın tatbikına nezaret vazifesi Çengiz'in oğullarından Cagatay'a yükletilmiştir.⁹

Yazı işlerine bakan ve Han namına mühür (tamga) kullanan bir yüksek mansıbdar vardır:

Tamgacı: İlk defa tamgacı tayin olunan Uygur Tata-Tonga¹⁰ olmuştur.

Dini mansıbdar: Çengiz bütün dinlere karşı lâyük bir hükümdar gibi müsamahalı bir siyaset takip etmiş ise de, Şamanist olan Moğollar'ın işlerine riyaset etmek üzere Biki unvanıyla bir baş ruhanî (Baş Kam) tayin etmiştir.¹¹

Deguines, Op. Cit. Cilt V, s. 200. (Türkçe tercümesi).

Daguines, Op. Cit. V. s. 128. D'Ohsson, Op. Cit. I, 325.

Yukarıda § 65'e bakılsın

Barthold, Op. Cit. p. 420.

D'Ohsson, II, 100. Cüveyni, I, 29.

Bu isim için yukarıdaki § 48, 99 nota bakılsın. Bu notta bu isim Tata Tugo yazılmıştır. Doğrusu Tata Tonga'dır.

Barthold, Op. Cit. p. 421.

Mahalli idare: Eyâlet ve bazan ülkelerin başında bulunan en yüksek mülki idare reisi - vali - Bakşı veyahut Tayşı unvanını taşırdı. Bilâhare Daruga unvanı yayıldı.

Çengiz devletinde ahali: Çengiz devletinde halkın, hâkim zümre olan Moğol halkının dahi devlet işlerinde rolü yoktu.¹² Devlet Çengiz'in, onun mensup olduğu soy'un ve ona iltihak eden oymak reislerinin mülküdür. Çengiz kendisini kül halinde bütün halkın değil ancak kendisine sadık beylerin reisi telâkki etmiştir.

Çengiz nutuklarında, eski Türk Hanları gibi¹³ halka hitap etmiyor; O daima asillere, kumandanlara hitap ediyor.¹⁴ Moğollar bütün mahkûm milletleri Moğol sülâlesinin esiri, Unagan-Bogulu, telâkki ediyorlardı.¹⁵

Çengiz devleti tam mânasıyla ve fena mânada aristokratik bir devlettir. Devlet içinde hâkimiyet ve bütün servet menbaları çok mahdud bir zümrenin inhisarı idi.

Aristokratik devlet demek hukuk bakımından imtiyazlı sınıflar hâkimiyeti esasına müstenit devlet demektir.

Çengiz devletinde hâkim millet sayılan Moğollar'ın oturduğu sahadaki ahali arasında şu sınıfları görüyoruz:

- 1) Başta Han,
- 2) Prensler (Köbegünler), Çengiz ahfadı,
- 3) Noyanlar (asiller),
- 4) Halk.¹⁶

Prenslük nasıl iktisap edildiği izah istemez.

Noyanlık: Noyanlar, Çengiz Devleti'nin asilleridir, imtiyazlı yüksek sınıftır. Noyanlık, Han tarafından tevcih olunan bir hak ve imtiyazdır. Noyanlık ya Han tarafından şifahi bir surette veyahut ayrı bir ferman, Yarlıg ile tevcih olunur.

Noyanlara Han tarafından "Payzi" ismiyle malûm bir tunç levhacık dahi verilir.¹⁷

Barthold, Op. Cit. p. 414.

Orhon Kitâbeleri, I. E. 22, 23.

Vladimirtsoff, Çingiz Khan, s. 73.

Vladimirtsoff, Obşçestveniy stroy Mongolov, p. 99.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 104.

Marco-Polo, 114-115. I. Berezin. Oçerk Venutrennevo Ustroystva Ulusa Cuçieva, s.

Noyanlık imtiyazı tevcih olunduğu zaman Yükünme töreni yapıldı. Noyan olacak adam Han'ın önüne gelip diz çökerek, başını eğerek Han'a itaat edeceğine and içerdi. Noyanlık tevcih olunduğu zaman yeni Noyana aynı zamanda bir miktar arazi (Timar) dahi verilirdi. Han verdiği timarı her zaman geri almak hakkını haizdi. Bütün Tümen (On bin) başıları, **Binbaşıları, Yüzbaşıları Noyan sınıfına dahildir.**

Çengiz devletinde Tümen başılık, Bin başılık askerî rütbe olduğu gibi aynı zamanda içtimâî sınıf derecesi idi.¹⁸

Çengiz devletinde Noyanlar, asiller arasında da imtiyazlar bakımından birbirinden farklı zümreler vardı.

Noyanlar arasında en imtiyazlı zümre Tarkhanlar'dır. Tarhanlar şu imtiyazlara malik idiler:

1) Tarhanlar her türlü vergi, rüsum, angariye mükellefiyetlerinden muaftılar.

2) Sürek avlarında ele geçirilmiş avlardan, savaşlarda alınmış ganimetlerden bir hisse alırlardı.

3) İstedikleri zaman müsaade istemeksizin Han'ın huzuruna çıkabilirlerdi.

4) Tarhanlar ancak dokuz defa suç işlerlerse mesul olurlardı.

(Bu esastan idam cezasına ulaştıran ağır cürümler müstesna idi.)

5) Umumî ziyafet ve törenlerde Tarhanlar en şerefli mevkii işgal ederlerdi ve onlara bir kadeh şarap sunulurdu.¹⁹

Çengiz'in askerî teşkilâtı: Çengiz'in askerî teşkilâtından uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Askerî teşkilâtın mühim esaslarını şöyle hülâsa edebiliriz:

Bütün Moğolistan²⁰ Onluk (arban), yüzlük (yagun) ve binlik (Mingan) ve on binlik (Tümen) isimleriyle küçük ve büyük sahalara bölünmüştür.

Bu isimleri taşıyan sahaların ahali isimlerin gösterdiği adet miktarında ordu için er göndermekle mükelleftir.²¹

Ordu da ahali gibi onluk, yüzlük, binlik ve tümen ismiyle birliklere bölünmüştür.

Reşideddin, III. 36. Cüveynî, I, 27. Vladimirtsoff, Çingiz-Han, 107.

Barthold, Op. Cit. 414. Trudi Pekinskoy dukhovnoy messiyi IV, 98-124.

Bu sistemin ancak Moğolistan'daki Moğol ve Türk kavimlere tatbik olunduğu anlaşılıyor.

²¹ Vladimirtsoff, Obşcestvenniy Stroy Mongolov, s. 104.

Her askeri birliğin başında bir şef vardı. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı. Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı olmak için Noyan sınıfına mensup olmak şarttı.

Çengiz devletinde zabıt yetiştiren müessese Han'ın muhafazasına tahsis edilmiş hassa askeri idi. Çengiz, Hanlık makamına yükseldikten sonra derhal bir muhafaza teşkilâtı kurmuştur. Hassa askeri teşkil etmiştir. Çengiz'in hassa askeri (Keşikten) on bin itina ile seçilmiş yiğitlerden terekkep ederdi. Bunlar şu şekilde seçilirdi:

Her binbaşının oğlu muhafaza askerine intisap etmeye mecburdu. Binbaşı oğlu kendisiyle beraber soydaşlarından bir genci ve istediği şekilde seçerek diğer on arkadaşını getirmeli idi.

Her yüzbaşının oğlu da kendisi hassa askerine gitmeli ve kendisiyle beraber bir soydaşını ve beş arkadaşını getirmeli idi.²²

Onbaşı oğlu ise kendisinden başka bir soydaşını ve üç arkadaşını getirirdi.

Bundan başka dileği is'af edildiği takdirde her hangi bir hür insan hassa askerine, muhafaza taburuna intisap edebilirdi.

Hassa askerlerinin hayatı gayet sıkı kaidelerle tanzim edilmişti.

Muhafaza askerine mensup bir er nöbeti gününde vazigesi başında bulunmadığı takdirde ilk defasında otuz dayak cezasına mahkûm olurdu, ikinci defasında yetmiş dayakla cezalandırılırdı. Üçüncü defa aynı suçu işlerse otuz beş dayak verdikten sonra askerlikten tardedilirdi.

Erlerine nöbet günlerini önceden hatırlatmayan zabıtlar de aynı cezalarla cezalandırılırdı.

Muhafaza askeri dört kısma bölünmüştü. Her kısım üç gün ve üç gece nöbet beklerdi.

Karanlık inmeye başladıktan sonra Han'ın bulunduğu mahal etrafında dolaşmak yasaktı. Bu kaideye riayet etmeyenler derhal tevkif olunurdu.

Han'ın yanına ancak, muhafaza neferlerinin maiyetinde girilirdi.

Muhafaza askerinin bir çok imtiyazları vardı:

1) Muhafaza askerinin âlelâde eri rütbece bir yüz başından yüksek sayılırdı.

2) Suç işleyen muhafaza neferinin cezalandırılması için Han'ın müsaadesi lâzımdı.²³

3) Muhafaza askeri ancak Han'ın kendisinin iştirak ettiği seferlerde harbe giderlerdi.

Harp zamanında ordugâhta muhafaza askeri şu şekilde yerleşirdi:

Bin muhafaza eri Han otağının karşısında yer alırdı, iki bin Korşı denilen erler otağın sol tarafında, kalan 7.000 er de otağın sağ tarafına yerleşirlerdi.

Hassa askerî müessesesi, Han'ın şahsı için bir muhafaza vasıtası olduğu kadar da bir zabıt yetiştiren mektepti.

Burada bütün yüksek askerî reislerin oğulları, toplanmış bulunuyordu. Han bütün muhafaza erlerini şahsen tanırdı, onların tecziyesi için Han'ın müsaadesi lâzımdı.

Çengiz'in muhafaza teşkilâtı eski Jermanlerin "Comitatus" müessesesi vazifesini gören bir müessese idi:

Her iki müessesenin iki gayesi vardı:

- 1) Zabıt kadrosu hazırlamak,
- 2) Şef tarafından yetiştirilmiş şefe sadık kalacak kimseler yetiştirmek.

Çengiz'in bu son gayeye de erişmiş olduğu anlaşılıyor.

Çengiz'in generallerinin çoğu bu muhafaza taburlarında yetişmiş askerlerdir.

Çengiz'in bütün ordusu onun şahsen tanıdığı, tecrübe ettiği, seciye ve vasıflarını bildiği şahısların elinde idi. Çengiz'in generallerinin hemen hepsi değerli kumandanlar olmuş olması Çengiz'in insan tanımak hususunda dahi harikâvi mevhibeye malik olduğunu ispat eder.

Çengiz'in ordusu üç kola bölünmüştü: Orta kol, sol kol (şarkî kol), sağ kol (Garbî kol). Her kolun başında bir yüksek kumandan bulunurdu.²⁴

Askerde çok sıkı inzibat hâkimdi. Bir şeften diğer şefe kaçan nefer idam cezasıyla cezalandırılıyordu. Cezası bütün ordunun huzurunda icra olunurdu.

Çengiz devletinde oymakların yerine askerî binlik kaim oldu. Bu binlikler ekseriya o havalideki eski oymak ismini almışlardır. Fakat binliklerin aynı oymak efradından tereküp etmesi zarurî değildi. Binlik ismindeki askerî birlik içinde türlü oymaklara mensup kimseler bulunurdu. Çengiz, binlik başı olarak ekseriya oymak ailelerine mensup şahısları tayin ederdi.

Çengiz devrinde orta kolun şefin Naya, sol kolun, şarkî kolun şefi Mukoli, sağ kolun şefi de Bugurcu idi.

Bu suretle, Çengiz ordusunda askerî teşkilâtın yüksek kumandanlarını tayinde soy ve oymak esası bir dereceye kadar itibara alındığı halde askerî birlikler içinde soyları karıştırmakta beis görmezlerdi.²⁵

Çengiz'in bu siyaseti soy ve oymak teşkilâtının tedricî tereddi ve zevaline sebep olmuştur. Eskiden bir çok büyük bir oymaklar ittihadı teşkil etmiş olan kavimlerin soyları, oymakları dağılmıştır.

Çünkü Çengiz kendisi ve ondan sonra onun halefleri Hanlar askerî binliklerde türlü soyları karıştırmakla kalmamışlar, bazen soy ve oymakları bir sahadan diğer sahaya da naklettirmişlerdir.

Bugün Kerait, Nayman, Merkit adlarını taşıyan kavimler yoktur. Fakat türlü diğer Türk kavimleri içinde Kerait, Nayman, Merkit adlı oymak veyahut soylar vardır.

Çengiz devletinde oymakların yerine askerî binlikler kaim olmuş ve bu binlikler ekseriya eski oymaklardan birinin adını almışlardır. Binliklerin şefi olan No-yanlar da ekseriya eski oymak reisleri ailesine mensup kimseler arasından seçilirdi. Fakat Çengiz'in teşkilâtı eski oymak teşkilâtından farklıdır.

Oymak teşkilâtında "ademi merkeziyet" ruhu hâkimdir.

Çengiz teşkilâtında merkezilik esası hâkimdir. Moğol tarihi ve lisan müte-hassısı Rus âlimi Vladimirtsoff,²⁶ Çengiz'in yapmış olduğu idarî teşkilâtı feodalite telâkki ediyor. Çengiz devletinde eski oymak teşkilâtının yerine feodal usul kaim oldu, diyor.

Bu fikir ancak kısmen doğrudur. Fakat Çengiz devletindeki feodalite Avrupa'da orta zamanlarda teessüs etmiş olan feodaliteden farklıdır. Avrupa feodalitesi gevşek tâbiyet, kuvvetsiz bir metbuiyet esaslarına dayanırdı. Çengiz devletindeki feodalite ise Mete devletinde ve Osmanlı devletindeki feodalite gibi kuvvetli bir merkezî hâkimiyet ile telif edilmiş bir feodalite idi. Türk feodalitesi.

§ 118

ESKİ MOĞOLLARDA SOY TEŞKİLÂTI

Moğollar kadim devirlerdenberi Türk kültürü ve Türklerin siyasî üstünlüğü altında yaşamış bir kavim olduklarından onların hem dilinde hem de içtimai teşkilât ve hukukî telâkkilerinde Türk dil ve hukukunun tesiri hiss olunmaktadır.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 108-109.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 33-121.

Moğollar'ın soy ve oymak teşkilâtı da Türk kavimlerinin soy teşkilâtının hemen aynıdır. Fakat eski Moğol hukukunda eski Türklerde görülmemiş bazı müesseseler de vardır.

Yukarıda görüldüğü veçhile, eski Türk kavimlerinin teşkilâtı demokratik, halkçı esaslara kurulmuştu, köleler müstesna, Türklerde halk hürdür. Halk arasında imtiyazlı zümreler yoktur. Eski Moğol teşkilâtında ise tâ en eski devirlerde halk arasında hür soylardan başka hür olmayan, başka soylara tâbi olan esir soylar vardır.

Eski Türk hukukunda halk arasında hürriyet ve müsavat hâkimdir. Moğollar'da ise tâbîlik ve metbuluk, hâkimlik, mahkûmluk esası hâkimdir.

Eski Türk hukukunun temayülü demokratiktir. Moğol hukukunun ruhu ise aristokratiktir.²⁷ Yukarıda Yakut ve Kazak Kırgızların soy teşkilâtını izah etmiştik. Evvelâ Moğollar'ın soy teşkilâtının Türklerle müşterek olan cihetlerine işaret edelim.

Eski Moğollar'da da içtimâî ve siyasî nüve soy (Obog)'dur.

Moğollar'da da aile ve soy teşkilâtı baba riyasetine dayanır. **Moğollar'da da aile agnatik ve patriyarkaldır, akrabalık erkekler vasıtasıyla tespit olunur.** Ailede reis babadır. Soyda patriyarkaldır, soy içinde en yaşlı erkek reistir.

Soy esas itibarıyla müşterek bir dede (Ebüğe)'den neşet eden şahıslardan te-rekküp eder.²⁸

Bir soyun fertleri fazla çoğaldığı zaman soydan yeni soy ayrılabilir. Bu suretle müşterek ebüğe mensup soylar olabilir. Moğollar'da soy esası mühimdir.

Aynı soyun fertleri arasında nikâh memnudur. Hattâ aynı ebüğe mensup soylar arasında bile evlenme caiz değildir. Soylar eksogam'dır.

Moğollar çocuklarına tâ küçük yaşta iken mensup oldukları soy ve oymağın ismini öğretirlerdi. Soy ve oymağını bilmeyen Moğol yoktur.²⁹ Kurban kesildiği

Moğol âme hukukunun bu hususiyetine Rus âlimlerinden Barthold, Historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften adlı eserinde ve Vladimirtsoff da Çingiz Khan adlı eserinde (s. 41-42) işaret etmişlerdir.

²⁸ B. Vladimirtsoff, obşçestvenniy stroy Mongolov, Mongolski koçevoy feodalizm. Leningrad, 1934. p. 46.

²⁹ Reşidüddin, Camiüttevarih, II. p. 8 ve 28. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 46.

zaman ancak aynı soyun efradı hazır bulunabilirdi.³⁰ Soylar arasında hususî intikam esası hâkimdir.³¹

Soy içinde en yaşlı olan bir çok hak ve imtiyazlara maliktir. Her soyun kendisine mahsus dinî merasimi vardır. Soy içinde dinî merasime riyaaset etmek onun hakkıdır.³²

Umumî işleri müzakere için soy efradı içtimalar aktederlerdi.³³

Moğollar'da aynı zamanda bir kaç kadınla evlenebilirler. Karılardan biri baş karı sayılır.³⁴ Moğollar'da da hayatta kalan biraderin vefat eden biraderin zevceleleriyle evlenmesi mecburiyeti (Levirat) vardır.³⁵

Gelin ilk defa kayın baba ve anasına takdim olunduğu zaman onlara hediyeler takdim eder.

Gelinin kayın babasına takdim olunması muayyen törenle yapılır. Bütün bu hâdiseler Moğol ailesinin de ağnatik ve patriyarkal olduğunu ispat eder.³⁶

Güvey kız akrabasına Kalın vermekle mükelleftir. Buna mukabil gelin de kocasına cihaz getirir.³⁷

Eski Moğol hukukunda bütün zevcelerden doğan çocuklar aynı derecede meşru addolunur.

Mülkiyet ve miras: Moğollar'da da menkul mallar üzerinde şahsî mülkiyet esası hâkimdi.³⁸

Arazi sahaları ise soyların mülkiyetidir. Her soyun kendisine mahsus bir arazi sahası vardır. Buna Moğollar "Nutuk" derler.³⁹ Babanın ve ananın mirası oğullar arasında taksim olunur. Küçük oğul (Otcığın) babasının evini, ev eşyasını alır. Babasının evinde kalır. Diğer oğullar aralarında davarları taksim ederler.⁴⁰

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 52.

Reşidüddin I, 52. Vladimirtsoff, 53.

Vladimirtsoff, Op. Cit. 49.

Vladimirtsoff, Op. Cit. 79.

Marco Polo, 80. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 48.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 47

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 48.

Rubruk, p. 28. Marko Polo, 88. Vladimirtsoff, Op. Cit. s. 56.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 54.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 58.

⁴⁰ Rubruk, 79. Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 54.

Oymaklar: Soylar (Oboglar) birleşerek oymak teşkil ederler. Moğollar oymağa "İrgen" derlerdi. Oymaklar ekseriya zümreler arasında harblar zuhur ettiği zaman teşekkül eder. Muharebeler durduğu zaman dağılırdı. İrgenler saldırma veyahut korunma için teşekkül eden siyasi ve askerî birliklerdir.

Soylar gibi oymakların da içtimaları, kurultayları olurdu. İrgen vahdetini ve soyların umumî iradesini bu kurultay temsil ediyordu. Kurultayın esas âzası soy - obog reisleri idi.

Fakat soy reislerinden başka her soyun diğer nüfuzlu şahsiyetleri ve hattâ tâbi soyların değerli adamları da kurultaya iştirak edebilirdi. Moğollar'da da⁴¹ kurultay zamanımızdaki parlamentolar gibi daimî bir müessesese değildi. Hallerin icabına göre vakit vakit toplanan bir müessesedir. Kurultayda günün mühim meseleleri görüşülür.⁴²

Kurultayda hazır bulunmak mecburî değildir. Bu içtimaya ancak isteyen iştirak ederdi.⁴³

Askerî şefleri seçen oymak kurultayı idi. Seçilmiş bir şef uzun müddet ordunun başında bulunabilirdi. Bu gibi seçilmiş şeflere bazan Han dahi derlerdi.

Fakat bu seçilmiş oymak şeflerinin siyasi nüfuzu nisbeten mahduttu. Siyasi hâkimiyet oymağa dahil soylara ait sayılıyordu. Soylar ittihadı olan İrgen (oymak) bir devlet olmadığı gibi, İrgen (oymak) şefi de bir kral değildi. Bazen bir oymak şefinin riyaseti bütün hayatı müddeti zarfında devam ettikten sonra onun sülâlesine de intikal edebilirdi.

Soy ittihadlarının (İrgenlerin) mücadelesi neticesinde bazen bir oymak diğer bir oymağı itaat altına alırdı. Bundan büyükçe siyasi birlikler, oymaklar ittihadı vücuda gelirdi.⁴⁴

Çengiz gibilerin zuhuru bu hâdisenin bir numunesidir.

Unagan bogolluk: Şimdiye kadar Moğollar'ın içtimai hayatında müşahade ettiğimiz hâdiselerin, Moğollar'da mevcut hukukî esasların çoğu⁴⁵ Türk kavimlerinin çoğunda dahi mevcut hâdiseler ve esaslardır.

Türklerde de öyle idi. § § 61, 87 ye bakılsın.

Vladimirtsoff, Op. Cit. 79.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 79.

⁴⁴ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 83.

Çoğu, diyorum, çünkü sayılmış Yusunların bir kısmı Türklerin ancak bir kaç zümresinde görülmektedir.

Moğollar'da Türklerde mevcut olmayan bazı müesseseler de mevcut olduğu anlaşılıyor.

Bu müesseselerden biri de **Unagan-Bogol'luk** müessesesidir.

Unagan-Bogol, **nesilden nesile diğer bir soya tâbi olan, o soya itaate mecbur olan, insan veya soydur.**

Moğollar'da bir insan veya bütün bir soy diğer bir soyun kulu olabilirdi. Fakat Unagan-Bogol tam mânasıyla kul değildir. Onun vaziyeti daha ziyade orta zamanlarda Avrupa'da görülen nim esir (serf)'in vaziyetini andırıyor.

Fakat nim esir (serf) bir senyöre, bir şahsa tâbidir. Halbuki Unagan- Bogol bir soya tâbidir. Unagan-Bogol tam mânasıyla esir değildir, dedik. Çünkü Unagan-Bogol aile sahibi olabilir. Onun evlenmesi hukukîdir.

Onun hususî mülkü olabilir. Unagan-Bogol'un çalışması mahsulünün bir kısmı kendisine aittir. Onun mahdud ise de şahsî hürriyeti vardır.⁴⁶

Bazan bütün bir soy diğer bir soyun Unagan-bogol'u olabildi.

Unagan-Bogol, fert olsun soy olsun tâbi oldukları soy için çalışmak mecburiyetindedir. Onlar hem barış zamanında hem savaş zamanında metbuları olan soya hizmet ederler.

Metbu soya karşı soy efradı gibi hareket etmekle mükelleftirler. Sahib soy göç ettiği zaman Unagan-bogol'larla beraber göçerler. Bunların esas vazifeleri sahip soyun hayvanlarına bakmak, sürgün avlarında avları kovalamak gibi vazifelerdir.

Sahip soy ile tâbi soy arasında bazen kız alıp kız vermeler de vukubulurdu.

Askerî şeflerin, kafadarları, yakın muavinleri ekseriya bu Unagan- Bogollar arasından çıkardı.⁴⁷

Sahip soy ile Unagan-Bogol olan fert veyahut soylar arasındaki münasebeti Rus âlimlerinden Vladimirtsoff, Avrupa feodalitesindeki senyör ile Vasal arasındaki münasebetin aynı telâkki ediyor.⁴⁸ Kanaatimize göre bu doğru değildir. Çünkü feodalitedeki vasallık münasebetinde fert ferde (vassal senyöre) tâbidir⁴⁹ ve bu tâbiyet mukaveleye müstenittir. Halbuki Unagan-Bogol bir soya tâbidir ve bu tâbilik mukaveleye değil, icbar kuvvetine müstenittir. Unagan-Bogol'lüğün menşei

⁴⁶ Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 63-64.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 65.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 65.

Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, (eski harflerle basılmıştır.) § 81, 82, 85, 86.

iktisadî zaruret olurdu. Bu müessese feodalitedeki vassallıktan ziyade Roma'nın sukutu devrindeki Kolonat müessesesine biraz benzemektedir.⁵⁰

Obincelik: Eski Moğol hukukunda görülen müesseselerden biri de Obincelikdir.

Obince müstakil bir soya ait ailelerin kızlarını evlendirdikleri zaman, kızlarına cihaz olarak verdikleri insanlardı. Bu insanlar kızın kocasının mensup olduğu soyun efradından sayılırlardı. Bunlar da tam mânasıyla esir değildirler. Bu insanların vaziyeti aşağı yukarı Unagan-Bogol'ların vaziyeti idi.

Obince'lerin Unagan-Bogol'dan farkı şu idi: Obince bir soyun değil, bir ailenin, bir şahsın adamıdır. Unagan-Bogol ise bir soyun, esiridir.⁵¹

Bu iki zümreden başka Moğol camiasında tam mânasıyla köleler de vardı. Bunlara Calu yahut Ötele-Bogol derlerdi.⁵²

Nökürlük: Eski Moğol teşkilâtının hususiyetlerinden biri de Nökürlük müessesesidir. Nökür'ün lügat mânası "dost" demektir.

Bu nökürlük kadim Jermenler'in comitatus⁵³ müessesesine benzeyen bir müessesedir.

Nökür bir askerî şef etrafında toplanmış, askerî şefe bağlı, ona hizmet eden fertlerden biridir.

Nökür'ün şefe intisabı ve bağlılığı serbest irade mahsulüdür. Nökür serbest iradesiyle şefe hizmet ve itaat aktini yapmış bir kafadardır. Nökür, Unagan-Bogol değildir, esir de değildir. Para için hizmet kabul etmiş bir uşak dahi değildir. Nökür hür askerdir.⁵⁴

Fakat Unagan-Bogol'lardan Nökür çıkabilirdi.

Nökürün vazifesi nedir: O, şefin askerî sahada muavini, yaveridir. Nökür barış zamanında daima askerî şefinin yanında bulunduğu gibi savaşlarda da beraber bulunur. Tıpkı eski Jermenler'de olduğu gibi Moğollar'da da Nökürler zabıt olmak için yetiştirilen gençlerdi. Harp zamanında Nökürler seferber edilmiş ahalden müteşekkil birliklerin başına geçerlerdi.

Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, § 39..

Unagan Bogollann vaziyeti eski jermenlerde esirlerin vaziyetine de benziyor. (Tacituis de moribus Germanorum, XXV, 125.

⁵² Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 68.

Heinrich Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte § 19. s. 136-143.

Sadri Maksudi, Hukuk Tarihi dersleri, § 39.

⁵⁴ Vladimirtsoff, Op. Cit. 87.

Her Nökür müstakbel bir zabıt, müstakbel bir kumandandır. **Nökürlük bir nevi zabıt mektebi idi.**

Nökürlere şefleri barış zamanında askerî olmayan diğer şerefli vazifeler de yükletebiliyorlardı.

Nökürlük serbest aktedilmiş bir akitten doğduğu için her iki tarafa vazifeler yükletirdi. Onun için şefin de Nöküre karşı vazifeleri vardı:

- 1) Şef, Nökürü her bakımdan himaye etmekle,
- 2) Onu iâşe etmekle,
- 3) Ona elbise ve silâhları temin etmekle mükelleftir.

Nökür şefine andla bağlı ise de muayyen şartlar dahilinde şefini bırakıp başka bir şefe intisap edebilirdi.

Bu bir ihanet sayılmazdı.⁵⁵

Nökürlük müessesesinin soy teşkilâtı bozulmaya başladıktan sonra zuhur etmiş bir müessese olduğu ileri sürülmüş⁵⁶ ise de, bu ispat olunmamıştır. Eski Jer-menler'de Sippe teşkilâtının parlak zamanlarında dahi comitatus vardı.⁵⁷

§ 119

BUGÜNKÜ MOĞOLLAR'DA SOY VE OYMAK TEŞKİLÂTI

Bugün dahi Moğollar'da soy ve oymak teşkilâtı mühim rol oynamaktadır.

Malûm olduğu üzere Moğolistan, İç Moğolistan ve Dış Moğolistan diye iki kısma ayrılmıştır.

Moğolistan'ın Çin'e yakın olan kısmı İç Moğolistan ismini taşıyor. İç Moğolistan'da altı oymaklar ittihadı vardır. İç Moğolistan Moğolları bugün oymaklar ittihadına **Çulen** diyorlar. Çulen, Yakutların Conlarına, Kazak Kırgızların Yüzlerine tekabül ediyor.

Her Çulen'e de bir çok Khoşon (Oymak) dahildir.

Bütün İç Moğolistan'daki Soy ittihadlarının, oymakların adedi 46'dır.

Bu Çulen'lere mensup oymaklar Çin duvarının dahilinde, Çin duvarı ile Sarı nehir arasındaki Ordos ismini taşıyan sahada oturur.

Vladimirtsoff, Op. Cit. 86-96.

Vladimirtsoff, Op. Cit. p. 95.

H. Burunner Loco, Cit.

Her Çule'nin bir ismi vardır.⁵⁸

İç Moğolistan Moğollar'ında her oymağın başında Casak unvanını taşıyan bir reis bulunur. Bunlar bugün ekseriya irsi olmuştur.

Oymaklar ittiadı olan Çulen reisleri ise **Daruga** unvanını taşırlar.

Çulen reisi olan Darugaları Khoşon (oymak) reisleri, Casaklar seçerler.

İç Moğolistan Moğollar'ının oturdukları saha Çin idarî teşkilâtı bakımından üç askerî vilâyete bölünmüştür.

Askerî valiler Çin hükümetini temsil ederler, bütün Casak ve Darugaları murakabe altında bulundururlar.

Çin duvarı haricindeki Alan dağları çevresindeki Moğollar yukarıda anılmış Çulenlere dahil değildirler. Bunlar ayrı iki oymak teşkil ediyorlar: Eleut'lar, Torgut'lar.

Bu oymaklar Çin idare sistemi bakımından Çinî Türkistan (Sin-Kyan) vilâyetine bağlıdır.

Dış Moğolistan denilen Gobi sahrasının şimal ve garbındaki sahalarda oturan Moğollar da iki zümreye bölünmüşlerdir. Gobi'nin şimalinde Kerulen ve Onon çevresiyle eski Türk vatanı olan Orhon ve Tola nehirleri havalisinde oturan Moğollar Halkas ismiyle malumdur.

Gobi'nin garbında Teinşanın şimalinde oturan Moğollara ise Cungan derler.

Halkaslar dört aymak⁵⁹ teşkil ediyorlar.⁶⁰ Her aymak bir kaç oymaktan ve her oymak da bir çok soylardan terekkep ediyor. Her oymağın bir irsi reisi vardır.

İç Moğolistan'daki altı Çulenin isimleri şunlardır:

- 1) Çerim. Bu ittiad on oymaktan terekkep eder.
- 2) Cosotu. Beş oymaktan kurulmuştur.
- 3) Cuda. Dokuz oymağı içine almaktadır.
- 4) Silingol. On oymak birliğidir.
- 5) Ulantsap. Beş oymaktan ibarettir.
- 6) Iekhecu. Yedi oymaktan mürekkeptir.

Dış Moğolistan Moğollar'ında Aymak kelimesi iç Moğolistan Moğollar'ının Çulen ve Yakutların Con dedikleri oymaklar ittiadına verilen isimdir.

⁶⁰ Bu aymakların isimleri şunlardır:

1) Tsetsen Khan, bu ittiad 23 oymaktan mürekkeptir. Bunlar Kerulen nehrinin şarkında otururlar.

2) Tuşetu Khan yirmi oymak birleşmesidir. Bunlar Orhon nehri havalisinde otururlar.

3) Sayın Noyin Khan, 24 oymak birleşmesidir. Bu Hangay dağlarının cenubi eteklerinde otururlar.

Casaktu, 19 oymaktan mürekkeptir. Altaylarm şimalinde otururlar.

Bu reisler Han unvanını taşırlar ve Çengiz sülâlesine mensup olduklarını iddia ederler.

Cungaryadaki Moğollar da altı oymak teşkil ediyorlar. Onlarda oymaklar it-tihadı yoktur.⁶¹

Fernand Grenard, *La Haute Asie*, pp. 277-278. Dans la... *Géographie Universelle*, tome XIX 1911'de Dış Moğolistan istiklâlini ilân ederek merkezi Urga olmak üzere bir müstakil hükûmet kurmuştu. 1919'da Dış Moğolistan'ı Çinliler tekrar zaptederek Çin'e ilhak ettiler. 1924'te Sovyet Rusya'nın yardımıyla Dış Moğollar tekrar Çin'den ayrıldılar.

İLÂVE N. 1

§ § 77, 107, 108, 109 a ilâve

§ 120

OGUR ve O G U Z

OGUR VE OGUZ TÂBİRLERİNİN MÂNASI VE BU TÂBİRLERİN İFADE ETTİĞİ MEFHUM VE MÜESSESENİN TÜRK TARİHİNDEKİ ROLÜ

*Türk tarihinde Oguz Türkleri yoktur,
yalnız Türk Oguzları vardır.*

Yukarıda Oguz tâbirinin oymaklar ittihadları (Oklar) mânasını ifade ettiğini kısaca izah etmiştik (§ 77). Şimdi burada biz bu Ogur ve Oguz meselesi üzerinde daha fazla durmak ve Ogur ve Oguz'un Ok'lar mânasını ifade ettiğine dair fikir ve kanaatimizin istinat ettiği bütün delilleri tafsilli bir surette izah etmek niyetindeyiz, çünkü biz Ogur ve Oguz tâbirlerinin hakikî mânalarını tespit etmenin, Türk tarihini ve Türk devletini teşkil eden unsurların hakikî, tarihî rolünü anlamak bakımından çok mühim olduğu kanaatindeyiz: Ogur ve Oguz tâbirlerinin hakikî mânaları tespit edilmedikçe Türk tarihinin bir çok meseleleri müphem ve hattâ meçhul kalmaya veyahut yanlış anlaşılmaya mahkûmdur.

I — Şarkî Roma müelliflerinden Priskos'un rivayetine göre¹ Avrupa Hunları devleti, (Attilâ devleti) dağıldıktan sonra (454'ten sonra) Avrupa'daki Hunlar arasında şu isimler altında yeni Hun zümreleri, yeni kavimler zuhur etti: Ogur'lar, Saragur'lar (Sarı-Ogurlar), Onogur'lar. (Bu kayıtlar M.S. 461-465 yıllarına aittir.)

II — Diğer bir Şarkî Roma müellifi, Agathias da şu Hun zümrelerinden bahsediyor: **Utigur, Kotrigur, Ultizur v.s.**²

¹ Priskos, Corpus scriptorum hist. Byzant. ed. Niebuhr. Bonn, 1892. T. I, p 158. Ve Dietrich, Bizantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde, Band V, Teil. II, s. 2.

² Agathias, VII, p. 299. 19-301, 15. In Dietrich's Op. Cit. p. 2.

III — Keza Bizans müverrihlerinden Prokopios ta Utigur ve Kutrigur'lardan bahsediyor.³

IV — Yukarıda isimleri geçen Bizas müverrihlerinin Utigur ve Kutrigur şeklinde yazdıkları kavim isimlerinin diğer Bizans kaynaklarında Utur-Gur ve Kutur-Gur şeklinde de imalândığı ispat edilmiştir.⁴⁻⁵

V — Altıncı asır Bizans müelliflerinden Menander Protektor'un eserindeki Türk Hakanı İstemi Han'a gönderilmiş Şarkî Roma sefiri Zemarkos'un raporunda da Karadeniz'in şimalinde sakin, İstemi Han sülâlesine tâbi Uğurlardan bahsedilmektedir.⁶

VI — Garbî Hun devleti dağıldıktan sonra zuhur eden, isimlerine **Ogur** kelimesi dahil olan kavimler ırkî (etnolojik) bakımdan birbirinden farklı kavimler değildiler, bunlar aynı Hun ismiyle malûm büyük milletin parçaları idiler. Ot-Ogur (Utur-Ogur)'larla Kut-Ogur'ların bidayette bir tek kavim teşkil etmiş olup, ancak sonraları iki zümreye ayrıldıkları kaynaklarda sarahatle ifade edilmektedir.⁷ Onun için Ogur kavmi (etnik) bir isim olamaz.

VII— On-Ogur, Utur-Ogur (Otur-Ogur) kavimlerinin isimlerinin başında bir sayı ismi vardır: On, Utur (Otur - Otuz). Buradaki bu adet isimlerinin bir "şeyin" sayısını gösterdiğine şüphe yoktur, bu adet isimleri şüphesiz adet isminden sonra gelen Ogur denilen "şey"in sayısını gösteriyor.

On-Ogur kavmi On "Ogur"dan tereküp eden bir kavimdir. Utur-Ogur (Otur-Ogur) kavmi Otur (Otuz) Ogur'dan tereküp eden bir kavimdir. [Otur'un otuz'un başka türlü telâffuzu olduğu aşağıda izah olunmuştur].

Şimdi mürekkep isimlerine Oguz tâbiri dahil olan Türk kavimlerine geçelim.

VIII — Eski Türkler Garbî Asya'da, şimalinde Sibirya, cenubunda İran ve Afganistan bulunan sahada yaşayan Türklere **On-Ok** veya **On-Oguz**⁸ ismini veriyorlardı.

³ Prokopios B. G. IV, 4, 7-5, 32 = p. 501, 16-509. I. In Dietrich's Op. Cit. p. 3-4.

⁴ Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, p. 249.

⁵ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Vorwort XXII, XXVI ve s. 503-504.

⁶ Dietrich, Op. Cit. p. 20.

⁷ Klaproth, Op. Cit. p. 254-255.

⁸ Marquart, Über das Volkstum der Komanen, p. 35, 36, 37. Chavannes, Op. Cit. p. 27-29.

IX — Moğolistan'ın Garbî kısmında Türklük merkezi olan Ötüken dağlarının şimalinde oturan Çinlilerin, bidayette Kaoçe, Huey-Hu sonraları Uygur ismini verdikleri Tölös Türkleri'ni Çin kaynakları "Dokuz kabile" (Kiu-Sing) ismiyle de yâdediyorlar.⁹ Bu Çinlilerin "Dokuz kabile" ismini verdikleri Türk kavmini Orhon Kitâbeleri Tokuz-Oguz ismiyle zikrediyorlar.¹⁰ Hiç şüphe yoktur ki kitâbelerde Oguz tâbiri Çinlilerin Sing (kabile) mefhumunun mukabili olarak kullanılmıştır.

X — Bu Ogur ve Oguz ismiyle zümrelere bölünmüş olmak Avrupa Hunları'na, Garbî Asya Türkleri'ne, Tölös'lere mahsus değildir. Oturdıkları sahayı bir kaç defa değiştirmiş olan Karluk Türkleri de "Üç Oguz"a bölünmüşlerdi. Çinliler onlara Kololou (Karluk) dedikleri gibi "Üç Oymak" (San-Sing) dahi derlerdi. Orhon Kitâbeleri de Karluk'lardan bahseden bir yerde Karluk yerine "Üç-Oguz" tâbirini kullanmıştır.¹¹

XI — Oguz ismiyle zümrelere bölünmüş olmak ananesi yukarıda sayılmış Türk kavimlerinden başka kadim devirlerde şimalde Yenisey ırmağı havalisinde oturan Kırgızlarda da vardı:

Radloff tarafından tercüme ve neşrolunmuş eski Kırgızlara ait Yenisey Kitâbeleri'nden birinde (Barluk çayı sahilinde Madam Klementz tarafından bulunmuş taşın kitâbesi) şu sözler yazılıdır:

"Er erdemi atım taptım, Erdem için, Öz Yekin-Alp-Turan altı Oguz budun de üç yigirmi yaşımka adırıldım, bek erikimke, sizke adırıldım"¹²

XII — Şarkî Avrupa Türkleri'nde kullanılan Ogur tâbiri bu kavimlerin etnik ismi olmadığı gibi Tokuz-Oguz, On-Oguz, Üç-Oguz, Altı-Oguz tâbirleri dahi etnolojik bir tâbir olmayıp, içtimaî ve siyasî bir teşekkülün, siyasi bir ittihadın ismi olduğu "Oğuz" tâbirinin önünde daima bir sayı ismi bulunmasından malûmdur: Tokuz-Oguz, On-Oguz, Üç-Oguz, Altı-Oguz gibi.

⁹ Hirth, Nachworte, p. 36. Parker, Op. Cit. p. 265-282.

¹⁰ Orhon Kit. II E, 29, 35.

¹¹ Radloff, Alttürkische Inschriften, Neue Folge, s. 140.

¹² Radloff, Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, III, Lieferung, s. 308. Sadri Maksudi, Türk dili için, s. 170. Bu eski Türkçe metnin bugünkü Türkçe'ye tercümesi şudur: Er fazileti unvanını faziletim sayesinde kazandım. Kendim Yekin-Alp Turanım. Altı-Oguz halkından on üç yaşında ayrıldım. Beylik kudretimden ve sizden ayrıldım.

Bu gösteriyor ki, Avrupa'daki, eskiden Hun devletine tâbi olmuş olan kavimlerde kullanılan "Ogur" kelimesiyle ifade olunan mefhum, şey, Asya Türkleri'nde "Oğuz" kelimesiyle ifade olunmaktadır.

XIII — Bu bir adet ismiyle birlikte ve daima bir kavimden bahsedildiği zaman kullanılan Ogur ve Oguz tâbirleri ne mâna ifade edebilir? Bu kavim isimlerine dahil olan Ogur ve Oguz tâbirleri ancak o kavmin bir parçasını, o kavmin bir zümrevî teşkilâtını ifade edebilir, yani şu mefhumlardan birini ifade edebilir: Soy (gens), Oymak (soylar ittiadı, Romalıların Curiası, Yunanlıların Phratriası), Ok (oymaklar ittiadı, Romalıların Tribus, Yunanlıların Phyle dedikleri teşekkül) veyahut Ok-lar ittiadı (confédération de tribus).

XIV — Bu, isimlerine Ogur veya Oguz kelimesi dahil olan kavimler (halk zümreleri) zamanının büyük devletleriyle harp edebilecek kadar kalabalık ve kuvvetli kütlelerdi. Avrupa'da Kutur-Ogur'lar Şarkî Roma devletiyle harp edebilecek kadar kuvvetli idiler; Utur-Ogur'lar ise Şarkî Roma'nın en büyük imparatorlarından olan Justinianus'u kendilerine sefaretler göndermeye, hediye ismiyle vergi vermeye mecbur edebilecek kadar kuvvetli idiler.

XV — Ogur ve Oguz bir tek kabileden, yani bir tek soy veyahut oymaktan ibaret olamaz. Eski Türklerde başka millet veya devletlere karşı müstakil bir siyasi varlık olarak hareket eden siyasi kütleler, kavimler daima oymaklar ittiadı olan "Ok", Tribu, veyahut oklar ittiadı olmuştur.

XVI — Ogur gibi Oguz da soy (gens) oymak (curia) gibi nisbeten küçük bir halk zümresi olmayıp, bir çok oymaklardan tereküp eden bir halk kütlesidir. Bunun böyle olduğu Çin kaynaklarındaki kayıtlardan malûmdur:

Tölös'ler de Tokuz-Oguz denilen "kabile" (sing)'ler ittiadına dahil olan Yokolo kabilesi (zümresi) kendisi bir çok oymaklardan tereküp ediyordu.

Bu oymaklar ittiadına Yoloko oymağından başka Bugu, Hun, Bayırku, Tongra, Ssi-Kie, Kipi oymakları da dahildi.

Bu hakikatlerden çıkan neticeleri şöyle hülâsa edebiliriz:

I — Eski Türklerde "O K"un ıstılah olarak oymaklar ittiadı mânasında kullanılmış olduğunu yukarıda (§ 77) izah etmiştik.

Ogur ve Oguz tâbirleri ancak pek çok oymakların birleşmesinden husule gelen "Ok"lar ittiadı mânasını ifade edebilir. On-Ogur On "Ok" ittiadı, Otur-Ogur, Otuz "Ok" ittiadı Dokuz-Oguz, Dokuz "Ok" ittiadı mânasını ifade edebilir.

Oğurve Oguz tâbirleri, isimlerine bu kelimeler dahil olan kavimlerin kavmi (etnologique) isimleri değil, ancak bu tâbirlerle yâdolunan kavimlerdeki bir içtimâi ve siyasi teşekkülün ismidir.

II — Oğuz-Ogur aynı kelimedir, Ogur Oguz'un başka türlü telâffuzundan ibarettir. Bazı kelimelerin sonundaki, Asya'daki Türk lehçelerinde Z telâffuz olunan ses Avrupa'da yaşayan kadim Türklerin lehçelerinde R telâffuz olunmaya başlamıştır. Asya Türkleri'nde Oguz telâffuz olunan kelime Avrupa Türkleri (Avrupa Hunları) lehçesinde V inci ve VI ncı asırlarda Ogur telâffuz olunmuştur.¹³

III — Bu lisanîyat ilminde Rotasism¹⁴ ismiyle malûm Z'lerin R'ye tahavvülü hâdisesi Oguz-Ogur kelimesine mahsus değildir. Türk lehçelerinin çoğunda sonunda Z olan bir çok kelimenin bu hece sonundaki Z'lerinin bazı Avrupa'daki Türk lehçelerinde R telâffuz olduğunu görüyoruz.

Volga nehrinin orta mecrası sahillerinde oturan Çuvaş Türkleri eski İdil Bulgarlarının, Bulgarların da kadim Avrupa Hunları'nın ahfadı olduğu tahmin olunmaktadır. İşte bu Çuvaşların lehçesinde bir çok kelimenin sonundaki, diğer Türk lehçelerinde Z telâffuz olunan sesin R telâffuz olduğunu görüyoruz. Meselâ: Türk lehçelerinin hemen hepsinde **Kız, dokuz, otuz, buz, biz, siz,** kelimeleri çuvaşça **khur, sekir, tukhur, wutur, pur, pir, sir** telâffuz olunur.¹⁵

Finlandiya âlimlerinden müsteşrik G. Ramstedtin fikrine göre Türk lisanında bazı kelimelerin sonundaki Z'ların bazı lehçelerde R'ya tahavvülü M.S. IV üncü asırla VI ncı asır arasında vukua gelmiştir.

Journal de la Société finno-ougrienne, XXXVIII, I, 31.

¹⁴ Türkçe'den başka da bir çok dilde **rotacism** hâdisesi müşahade edilmiştir. Meselâ eski lâtince. Romalılar arasında çok yayılmış bir isim olan Valerius isminin daha eski lehçelerde Valezius telâffuz olduğu ispat edilmiştir. Avrupa lisanîyatçıları Türk lehçelerinin çoğunda kelime sonundaki Z telâffuz olunan sesin bazı Avrupa'daki lehçelerde R telâffuz olunmasına, Hind-Avrupa dillerindeki misallere istinaden rotasism demişlerdir ve Türklerde de Z telâffuzunun R telâffuzundan daha eski olduğunu zımnen kabul etmişlerdir. Fakat hakikatte Türklerde Rotasism aksi olan bir lisanî hâdiseye vukubulmuş olması ihtimali de vardır, yani muayyen kelimelerin sonundaki sesin R telâffuz olunması daha eski olması çok muhtemeldir. Eski Türk Kitâbeleri'nde bu fikri telkin eden bazı misaller de vardır: Meselâ Orhon Kitâbeleri'nde Kagansırmak, İlsiremek, Urugsıratmak fiilleri Hansız olmak, ilsiz olmak, urugsuz kılmak mânâlarında kullanılmıştır. (Orh. Kit. IE, 13, IE 10). Bu gösteriyor ki Asya Türkleri'nde de pek kadim bir devirde sır-sir, sız-siz yerinde kullanılmıştır. Bu mesele dilcilerimiz tarafından tetkik edilmesi lâzım bir meseledir. Eğer bir zaman Asya Türkleri'nde de sır-sir, sız-siz yerinde kullanılmış ise Türk dilinde Z R'ya değil, R'ler Z'ye tahavvül etmiş oluyor. Türk dilinde görülen bu hâdiseye rotasism değil "Zetasism" demek lâzım oluyor.

¹⁵ W. Schott, *Lingua Tschuvaschorum*. Berlin, 1841. Zolotnitski, *Rus-çuvaş lügati*. Vambery, *Das Türkenvolk*, s. 466-476.

IV — Çuvaşların uzak selefleri olan Hunların Ogur telâffuz ettikleri kelime de Oguz kelimesinin eski Hunca telâffuzundan başka bir şey değildir.

V — Bunun inkâr olunamayan delili her iki kelimenin aynı mefhumu, Ok-lar ittiadı mânasını ifade etmeleridir.

VI — Ogur ve Oguz hangi Türkçe kelimedenden neşet ediyor? Benim kanaatime göre Ogur ve Oguz, Ok kelimesinden yapılmış bir cemi şeklidir. Ogur ve Oguz, Ok-lar demektir. Eski Türklerin ıstılahında "Ok" yaydan atılan nesne (flèche) mânasından başka ıstılah olarak "Oymaklar ittiadı" mânasını da ifade ederdi. Çin kaynaklarında bunu ispat eden çok sarîh kayıtlar vardır.¹⁶

VII — Çok eski bir devirde Türkçe'de lar-ler'den başka z'de cemi alâmeti olarak kullanılmıştır. Bir zaman Türkler iki-ler diyecek yerde ikiz, ben-ler diyecek yerde biz (ben-z-beniz-biz), sen-ler diyecek yerde siz (sen-z-seniz-siz) demişlerdir. Eski bir Türk lehçesinde konuşan Çuvaşlar ise "biz" (nous, ma) yerine pir, siz (vous, şuma) yerine "sir" demektedirler.¹⁷

VIII — Eski Türkçe'de "Ok" oymaklar ittiadı (tribus) demek olduğundan, bir kaç oymak ittiadı, bir kaç "ok" bahis mevzuu olduğu zaman **ok-lar** diyecek yerde eski Türkler bir zaman ok-z demişlerdir. İki-ler yerine ikiz dedikleri gibi. Türk dilinde iki samit (sessiz) arasına daima bir sesli sokmak bir kanun olduğu için Ok-z evvelâ ok-u-z telâffuz olunmuş, sonraları Türkçe'de bir sait (sesli) önündeki K'ların G'ye tahavvülü neticesinde Okuz Oguz olmuştur.

IX: Rotasism neticesinde Oguz kelimesinin sonundaki cemi alâmeti olan Z bazı lehçelerde R telâffuz olunmaya başlaması neticesinde **Oguz Ogur** olmuştur.

X — Ne Ogur, ne de Oguz ırkî (ethnolojik) bir mâna ifade etmez. Bu kelimeler içtimaî ve siyâsî bir teşkilâtın, Ok teşkilâtının ıstılahî ismidir.

Etnolojik mânada Ogur veya Oguz isminde bir Türk kavmi yoktur.

¹⁶ Deguines'in eserinde şu kayda tesadüf ediyoruz: Çin vakayinameleri Türklerde bir çok "ok" taksimatı mevcut olduğunu rivayet ediyorlar. Bu demektir ki o zaman Türklerde "ok" tâbiri "tribu" mânasını ifade ederdi. Deguines, Op. Cit. I, 2, p. 11. Eski Thang sülâlesi tarihinde Garbî Asya Türk Hanlarından Tielîşe Han (vefatı 639'da) devrine ait kayıtlar arasında şu cümleleri okuyoruz: (Tielîşe Han'ın) devleti (ahalisi) on kabileye (oymaklar ittiadına) bölünmüştü. Her kabilenin başında bir reis bulunuyordu. Bu reisler Şad unvanını taşırlardı. Her Şad'a hediye olarak (Han tarafından) bir "ok" verilirdi. Onun için onlara On-Ok derlerdi. Chavannes, Op. Cit. p. 27.

¹⁷ "Z" nin bir zaman cemi edatı olarak kullanılmış olduğunu gösteren delillerden biri, bugüne kadar fillerin bazı şekillerinde "Z" nin cemi alâmeti olarak kullanılmasıdır: bir kişi kendinden bahsettiği zaman "görüyor-um" diyor, bir kaç kişi namına söz söylediği zaman "görüyor-uz" diyor.

XI — Türk tarihinde Oguz Türkleri yoktur, ancak Türk Oguzları vardır.¹⁸

XII — Avrupa'da Büyük Hun devleti dağıldıktan sonra eskiden Hun devletine tâbi olmuş olan Hunlar bir çok Ok ittiadları (Ogur) teşkil ettikleri gibi, Asya Türkleri de türlü sayıda "ok"ları birleştirerek büyük siyasî ittiadlar teşkil etmişlerdir: Tokuz-Oguz, On-Oguz, Üç-Oguz, Altı- Oguz gibi.

XIII — Garbî Türkistan'da İslâmiyet yayıldıktan sonra On-Oguz tâbiri yavaş yavaş unutuluyor. On-Oguz yerine Oguz ve "Guz" tâbiri kaim oluyor. Guz'un Oğuz'un kısaltılmış şekli olduğu bugün âlimlerce kabul edilmiş bir fikirdir.¹⁹

XIV — Eskiden On-Ok ittiadı teşkil ettikleri için kendilerine On- Oguz denilen Garbî Asya Türkleri'ne sadece Oguz veya Guz denilmeye başladıktan sonra bu "Oğuz" ve "Guz" u Arap ve İranlı müellifler bir ırkî, kavmî (Etnolojik) isim sanmışlardır.

XV — Oğuzlar İslâmiyetten evvelki devrin bir zamanlar Garbî Türkistan'da hâkim olmuş olan On-Ok, On-Oguz teşkil eden Türklerin ahfadıdır.

XVI — Oguz isminde ırkî mânada bir Türk kavmi mevcut olmadığı gibi ırkî mânada "Guz" isminde de, diğer Türklerden farklı, bir Türk kavmi yoktur.

XVII — İslâmiyet devrinde Arap, İranlı ve Türk müellifler tarafından yazılmış eserlerde Oguz veya Guz denildiği zaman daima eski, İslâmiyetten önceki devrin On-Oguz teşkil eden Garbî Asya Türkleri'nin oturduğu sahadaki Türkler muraddır.

Bunun böyle olduğuna kanaat getirmek için Aûfî,²⁰ İbn-ül-Ethir,²¹ Mahmud

¹⁸ Önceden biliyorum ki **Ogur** ve **Oguz**'un birer etnolojik tâbir olmadığına her ikisinin siyasî ve içtimai bir teşekkül, ok-lar ittiadı (confédération de tribus) mânasını ifade ettiğine dair fikir ve kanaatim bir çokları tarafından şiddetli itirazlarla karşılanacaktır.

OGUR'u bir kavim ismi sanarak bu zehap üzerine etnolojik nazariyeler kurmuş âlimler ve Oguz'u diğer Türklerden farklı bir zümre zannederek "Oğuz Türkleri" hakkında makaleler yazmış bilginler kolaylıkla OGUR ve OGUZ'un OK-LAR ittiadı mânasını ifade ettiğini kabul etmeyeceklerdir.

Bu OGUR ve OGUZ hakkındaki kanaatim yüzünden belki "İlmi" hücumlara da maruz kalacağım. Bütün bu ihtimaller fikrimi söylememe elbette mâni olamazlar. İnsan için samimi fikir ve kanaatini ifade ve izhar hem bir ihtiyaçtır hem bir ahlâkî borçtur.

¹⁹ Marquart, Über Volkstun der Komanen, s. 25, 34, 42.

²⁰ Aûfî, Cami-ul-Hikâyat, Barthold, Türkistan I, s. 99.

²¹ İbn-ül-Ether, cüz XI, s. 117.

Kaşgarî²²gibilerin eserlerindeki ve Hudud-ul-âlem adlı eserdeki²³Guz ve Oguz'lar hakkındaki rivayet ve kayıtları okumak kâfidir.²⁴

XVIII — İslâmiyet devrinde Oguz ve Guz bir etnolojik isim telâkki olunmaya başladıktan sonra da "Oguz" la "Ok" arasındaki münasebeti Türk milleti büsbütün unutmamıştır. Müphem bir surette Ok'la Oguz arasında bir bağlilik mevcut olduğunu sezmiştir.

Oguz'lara ait rivayet ve efsanelerin hepsinde bir Ok bahis mevzuudur: Oguz Han menkıbesinde Oguz Han'ın üç küçük oğulları babalarına üç gümüş ok bulup getiriyorlar. Oguz Han seviniyor, oğullarına "oklar sizin olsun" diyor, okları oğullarına teslim ediyor.

Oguz destanı "**Oguz Han sevindi, (oğullarına) oklar sizin olsun**" diyor. Bu sözlerden sonra destan derhal şu sözleri ilâve ediyor: "Bundan sonra Oguz Han ülkesini oğullarına tevzi etti" Bu sözleri Oguz Han türlü oymak ittiadlarının (okların) idaresini oğullarına havale etti mânasında anlamak gerektir. Oymaklar ittiadından ibaret olan "OK" ları idare için reisler Han tarafından tayin olunduğu zaman yeni reislerle (valilere) remiz (sembol) olarak bir OK vermek âdetidir.²⁵

Cami-üt-tevarih'in müellifi Reşidüddin'in rivayetine göre de Oguz halkı Üç-Ok, Buzuk (Buz-Ok?) isimleriyle iki zümreye bölünmüştür.²⁶ Bu da Oguzla Ok arasında bir münasebet mevcut olduğunu gösteren bir delildir.

XIX — **Oguz ve Oguz tâbirlerinin aynı mefhumu ifade ettiğine, Oguz'un Ogur kelimesinin başka türlü telâffuzundan ibaret olduğuna ve kelimelerin her ikisinin oklar ittiadı (Confédération de tribus) mânasını ifade ettiğine dair fikrimi ilk defa olarak Parisin "Asya Cemiyeti" (Société asiatique)'nin bir toplantısında, 1924 senesi 11 Ocak toplantısında cemiyet âzasına şifahen arz etmiştim.**

²² Mahmut Kaşgarî, I, s. 3, 31, 33, 35, 56, 57, 58, 59, 79.

²³ Hudud-ul-Alem, Minorsky tarafından yapılmış İngilizce tercümesi § 19.

²⁴ Garbî Türkistan Türkleri'nin sadece Oguz ve Guz ismiyle yâd olunmaya başladıktan sonraki kabile teşkilâtından bahsetmek mevzuumuz haricindedir. Bu mesele ile alakadar olanlara şu kaynakları tavsiye ediyoruz:

Mahmut Kaşgarî, Op. Cit I, 56-57. MAHMUT KAŞGARÎ'ye göre on birinci asırda Oguz ve Guz denilen Türk zümresi yigirmi dört oymaktan tereküp ediyordu. Bu oymaklar içinde de bir çok soy ve şubeler (fırak ve butun) vardı.

Marquart, Über das Volkstum der Komanen, s. 25. 34.

Barthold, İslâm Ansiklopediasındaki "Türk" ve "Guz" kelimeleri.

Fuad Köprülü, "Oguz etnolojisine dair tarihi notlar" (Türkiyat Mecmuası, Cilt I, s. 1-20.

²⁵ Chavannes, Op. Cit. p. 27.

²⁶ İN RADLOFF'S DAS KUDATKU BİLİK, Einleitung, s. XXII.

Bu takririm "Journal asiatique" mecmuasının 1924 Janvier-Mart numarasında, Mart sonunda neşrolunmuştu.

XX — Journal Asiatique'de neşrolunmuş takririmin de esas tezleri şu idi:

1) Ogur ve Oğuz tâbirleri her ikisi eski Türklerin ıstılahında oymaklar ittihadı mânâsını ifade eder,

2) Oguz, Ogur'un başka türlü telâffuzudur.

Ogur'la Oguz'un aynıyetine dair fikrimin istinat ettiği delillerin mühimleri de iki idi:

1) Bu kelimelerin aynı mefhumu ifade etmeleri,

2) Yukarıda izah ettiğim gibi, bazı Türk lehçelerinde bazı kelimelerde Z'lerin R'ya tahavvülü hâdisesine dayanan lisanî delil.

"Journal Asiatique"de takririmin neşrolunduğu günden bugüne kadar benim bu tezlerim hiç bir âlim tarafından red ve cerhedilememiştir. Red ve cerhedilmek şöyle dursun, bilâkis çok büyük bir Türkolog olan W. Thomsen tarafından zımnen kabul edümiştir.²⁷

²⁷ W. Thomsenin Ogur-Oguz meselesine dair fikrini şu kelime ve cümlelerle ifade etmiştir:

"Oguz ist ein sehr alter Stammesname, der, was die ältere Zeit betrifft, nicht fixiert werden kann, der sich aber auch spaeter an vielen verschiedenen Punkten der türkischen Sprachgebiete wiederfindet, teils in der ursprünglichen Form Oguz, teils in der Form Uz, teils endlich als Ogur, in verschiedenen zusammengesetzten Namen von Stämmen, die im östlichen Teil des heutigen Russlands wohnenden Stämmen, deren Sprache die Eigentümlichkeit aufweist, dass sie R für sonst gewöhnliches Z haben, Z. B.: On Ogur = On Oguz (Zehn Oguz)".

W. Thomsen, Alttürkische Inschriften der Mongolei in Zeitschrift der deutschen morgenlaendischen Gesellschaft. Neue Folge, B 3 (87), 1924, s. 122-175.

Ben Thomsenin Ogur'la Oğuz'un aynı mefhumu ifade eden kelimeler olduğuna ve Oguz Ogur'un başka türlü telâffuzu olduğuna dair fikri benden almıştır, demiyorum. Galip ihtimale göre Thomsen bu kanaate kendisi doğrudan doğruya vasil olmuştur. Böyle olsa dahi benim takririmin intişarından altı ay sonra neşrolunan bir makale ile Thomsen benim ileri sürdüğüm fikri ve bu fikrin istinat ettiği lisanî delili kabul ve teyit etmiş oluyor. Çünkü benim Ogur = Oguz diye hülâsa edebileceğim tezlerin Thomsen'in makalesinden en az altı ay evvel intişar etmiş olduğu meydandadır. Benim takririm yukarıda gösterildiği gibi, 1924 yılının Mart ayında neşrolunmuştur.

Thomsen'in Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei başlığı altındaki makalesini ihtiva eden, yukarıda ismi geçen Alman mecmuasının hangi ayda neşrolunduğunu bilmiyoruz. Fakat bu tarihin 1924, 26 Eylül'den sonra olduğu kat'i olarak malûmdur. Çünkü Thomsen'in makalesinin önündeki Hans Heinrich Schraeder tarafından yazılmış, Thomsen makalesine mukaddeme teşkil eden yazı 26 Eylül 1924 tarihini taşıyor. Elbette Thomsen'in makalesini ihtiva eden mecmua bu tarihten sonra basılmıştır. 1924, Teşrin I başlarında olsa gerektir. Bu suretle kat'i olarak söylüyorum ki Ogur'la Oğuz'un aynı mefhumu, oklar ittihadı mânâsını ifade ettiğine ve Oguz Ogur'un başka türlü telâffuzu olduğuna dair fikri benden evvel kimse ileri sürmemiştir.

W. Thomsen, benim takririmin Journal Asiatique'de intişarından altı ay kadar bir zaman geçtikten sonra, "Alman Şark Cemiyeti" mecmuasında neşrettiği Orhon Kitâbeleri hakkındaki bir makalesinde Oguz ve Oguz'un aynı mânada kullanıldığına dair fikrimi kabul ettiği gibi, bu fikrimin istinat ettiği lisanî delili de aynen kabul etmiştir.

Bu yazımda ben **Oguz** kelimesiyle Uygur ismi arasındaki münasebetten bahse lüzum görmüyorum. Bu husustaki kanaatım şudur: Uygur Tokuz-Oguzlar ittihadına dahil oymaklar ittihadının (Çinlilerin Yoloko dedikleri oymaklar ittihadının) ismidir. Yoloko = Uygur ittihadına ("ok"una) mensup olduğu anlaşılan KUTLUGBOYLA tarafından Şimali Uygur devleti kurulduktan sonra Çinlilerle Moğollar'ın, bir taraftan "Uygur" u "Türk" mânasında, diğer taraftan, Uygur Oğuz kelimeleri birbirine çok benzediği için, yanlış Uygur ismini Oğuz yerinde kullanmış oldukları anlaşılıyor. Moğol devrinden sonra yazılmış kaynaklardaki Dokuz-Uygur, On-Uygur'dan murat hiç şüphesiz Dokuz-Oguz, On-Oguzlardır, Bu Moğol devrinden sonra Oğuz yerine Uygur ismi konulması Oguz-Kagan destanının bize vasil olan nüshasında da görülüyor. Oğuz - Kağan destanında Oğuz - Han "**Ben Uygur Kaganıyım**" diyor. Bundan murat Oğuz Kağanıyımıdır. Yani bütün Türk oymak ittihatlarının, bütün okların, Oğuzların Kaganıyımıdır. Bu tefsirin doğru olduğunun delili Oguz-Kaganın ismi ve bütün destanın muhteviyatıdır. Oğuz Kagan bütün Türk oklarını birleştirerek devlet kuran Türk Hakanıdır. Türkler için Oguz-Kagan destanı bir sembol ve bir ülkü olmuştur. Oguz- Kagan destanının bize vasil olan Uygurca nüshasını yazan "Oğuz Kaganıyım" yerine "Uygur Kaganıyım" şeklinde yazmakla Oğuz Kaganı küçültmüştür. Destanın hakikî mânasını anlamamıştır.

Oguz-Kagan destanının menşei Asya Hunları'nın büyük hükümdarı Mete'nin hal tercümesi ve fütuhâtı olması çok muhtemeldir. Fakat sonraları "Oguz-Han" muayyen bir tarihi şahsiyetin ismi ve menkıbesi olmaktan çıkmış, umumiyetle Türk oymaklarını, bütün veyahut pek çok Türk "ok" larını, Türk Oğuzlarını bir merkezi siyasî hâkimiyet altında birleştirerek büyük bir Türk devleti kuran Türk hükümdarının sembolü, ideal örneği mahiyetini iktisap etmiştir. Bu bakımdan Mete'den başka Bumin Han, Bukan Han, istemi Han, Kutlug Han, Tong-Yabgu gibiler hepsi birer "Oğuz Kagan" dırlar.

ESKİ TÜRKLERİN KULLANMIŞ OLDUKLARI HUKUKLA
ALÂKALI İSTİLAHLARA MİSALLER

Eski ıstılah	Bugünkü muadili	Bu ıstılahın kullanılmış olduğunu gösteren kaynaklardan bazıları
AGI	Kıymetli nesne	Orh. Kit. I s. 5, II, N.4.
AGIÇI	Hazinedar	Kaşgari, ^[1] I, 83, I, 122. Vesik. ^[2] N. 88,
AGILIK	Hazine, kıymetli eşya topluluğu	Uyg. Vesik. N. 78.
ALBAN	Angarya, mükellefiyet	Uyg. Vesik. N. 22.
AL	Hile, dolus	Kaş. I, 61.
ALIM	Alacak, deyin	Kaş. I, 46.
ALIMÇI	Alacaklı crediteur	Kaş. I, 342.
ALIŞ	Bir nevi vergi	Uyg. Vesik. N. 21,
ALIMGA	Kâtip, sekreter	Kaş. I, 127.
AMAÇ	Hedef, gaye	Kaş. II, 265.
AND	Yemin, ahid	Kaş. I, 45.
ARAN	Havlu, [ev yanındaki]	Kaş. I, 73.
ARGUÇ	Aldatıcı	Kaş. I, 87.
ARIG	Saf, halis, temiz	Kaş. I, 12, 61, 64. II, 264.

(1) "Kaş." işaretini Mahmut Kaşgari'nin "Divan-ü-Lûgat-it-Türk" adlı eserinin kısaltılmış ifadesi olarak kabul ettik.

(2) Vesikadan murad Radloff'un "Uyгурische Sprachdenkmäler" adlı eserindeki numarası gösterilmiş vesikadır.

ARITMAK	Tasfiye etmek Temizlemek	Kaş. I, 18. II, 257.
ARKAGÜN	Aile, famille	Orh. Kit. Radloff, Al. Türk. Insch. Neue folge, s. 161.
ARKIŞ	Kervan, elçilik	Kaş. I, 89. Müller, Uigurica III, 29, 3.
ARKUÇI	Vasıta, meyancı, tellal	Kaş. I, 126.
ASIG	Faide, kâr, menfaat, kazanç	Kaş. I, 62.
ASIGLIG	Faydalı, menfaat temineden, utile	Kaş. I, 130. Vesika 48.
ASINMAK	İstifade etmek	Vesika 78.
ATA-ANA	Ebeveyn, parents	Kaş. I, 1, 419.
ATAÇ-OGUL	Babasının vasıflarına haiz olan oğul. Soy içinde babası yerini tutabilecek oğul	Kaş. I, 52.II, 66.
AYAK	Şerefli unvan	Kaş. I, 228.
AYAMAK	Unvan tevcih etmek	Kaş. I, 228.
AYIK	Vaid	Kaş. I, 79.
AVINÇ	İtiyat, alışma.	Kaş. I, 119.
EÇİ	Yaşlı kadın, abla	Kaş. I, 81.
ED (äd)	Servet, mülk	Turf. t. I, 196.
ED-TAVAR	Mülk, emval, servet	Turfantexte, I, 10, 50, 59, 74.
EL (İL)	Devlet, bir Han tarafından kanunlara göre idare olunan camia	İL hakkında bu kitabın §83 de bazı izahlar vardır.
ELÇİ	Devlet adamı, homme d'Etat, sefir, haber getiren, haberci	Vesika NN. 9, 13, 16, 18, 22, 33, 38, 40, 41, 71, 75, 80.
EM	İlâç, deva.	Kaş. I, 87.
EMÇİ	Doktor, tabib	Kaş. I, 41.
EMLEMEK	Tedavi etmek	Kaş. I, 241.
EMİKDEŞ	Süt kardeşi.	Kaş. I, 341.
ERK	Kudret, kuvvet, saltanat.	Kaş. I, 45.
ERKLİG	Kudretli, iktidar sahibi, hür	Vesika NN. 13, 16, 30.
ERLENMEK	Evlenmek (kızlar için)	Kaş. I, 217.

ERDEM	Fazilet, ahlâklılık hali	Kaş. I, 52. ve Uigurica, III, 38, 28.
ESEN	Sıhhatli, sıhhati yerinde, sağlam	Kaş. I, 60.
ESRÜK	Serhoş, mest	Kaş. I, 96.
ESÜRTMEK	Serhoş etmek, çok içki içirmek	Kaş. III, 316.
ETİŞ-BİTİĞ	Kanunen muteber olan sened	Vesika N. 6.
ET-ÖZ	Bir şeyin özü, mahiyeti, künhü, cisim, gövde, şahıs	Vesika NN. 26, 58, 60, 96, 100, 103, 106.
BALDIZ	Zevcenin küçük kız kardeşi	Kaş. I, 381.
BALIK	Şehir, kend, belde	Kaş. I, 317. Vesika NN. 12, 26, 52, 88. Turfantexte, IV, 19, V, A. 82
BAÇIK	Akit, mukavele, ahit, kontrato.	Kaş. I, 310.
BARK	Bina, ev, ev-bark	Orh. Kit. I, S. 12. Kaş, III, 246.
EV-BARK	Servet, emval, emlak	Vesika NN. 58, 98, 105.
BASUT	Yardım, iane, muavenet	Kaş. I, 295.
BASUTÇU	Yardımcı, muavin	Turf. T. VB, 20.
BAŞGAN	Reis, başkan	Kaş. I, 366.
BAZ	Ecnebi, yabancı	Kaş. III, 109.
BAYIK	Hakiki, gerçek	Kaş. III, 124.
BEG	Bey, Devlet içinde bir vazife ifa eden	Beylik hakkında § 86 da bazı izahlar vardır.
BERT (Birt)	Bir esirin sahibine vermekle mükellef olduğu bir vergi	Kaş. I, 286. Vesika 73.
BİRİM	Ödenecek borç	Kaş. I, 342.
BİRİMÇİ	Borçlu, debiteur	Kaş. I, 72.
BIÇGAS	Mukavele, muahede	Kaş. I, 382.
BOR	Şarap, üzümden yapılmış içki	Kaş. III, 87.
BORLUK	Üzüm bağı	Vesika NN. 2, 6, 12-14, 19, 21, 24, 25.
BOY	Oymak, soylar ittiadı, kavim.	Kaş. I, 52. II, 165.
BUDUN	Halk, millet, ahali	Budun hakkında § 89 da izahlar vardır.
BUYURUK	Memur	Orh. Kit. I E 3, 5, 19. II s. 14.

BULUN	Esir, harp esiri	Turfantexte, I, 154. Kaş. III, 47.
ÇAM	Hukukî dava, procès	Vesika 6, 13, 16, 30.
ÇAMKILMAK	Hukukî dava açmak	
ÇAGIR	Şarap	Kaş. II, 270, III, 213.
ÇAR	Nam, şöret	Kaş II, 198.
ÇAVUŞ	Muharebede harp saflarını tanzim eden zabıt.	Kaş. I, 307.
ÇERİK	Asker, ordu, sü	Kaş. I, 111. IH, 245.
ÇIN	Hakikî, gerçek, sunî olmayan, reel, vrai, genuine.	Kaş. I, 80. III, 101.
ÇIGAY	Fakir, yoksul, proleter	Kaş. I, 32, III, 180.
İÇİ	Amca, büyük birader	Vesika, NN. 30, 107, 109, Kaş. III, 5.
İDİ	Sahip, hâkim, ı, iğ	Kaş. I, 81, I, 344.
İĞE	Sahip, ı, idi.	Vesika NN. 15, 48.
İNİ	Küçük birader	Kaş. I, 86, III, 5.
İNÇÜ	Cihaz, miras hisse, Han arazisi, Han malikânesi	Vesika NN. 21, 22, 25. Radloff lugatı, I, 745, 1455, Budagoff, I, s. 213.
İRDEMEK	Taleb etmek, irade izhar etmek	Kaş. III, 173.
İŞİ	Hanım, dame, seyyede	Kaş. I, 106. 1, 298.
KEBİT	Dükân, mağaza	Kaş. III, 270. III, 291.
KENGES	İstişare, meşveret	Kaş. I, 21, 156, 210, III, 111.
KENGESMEK	Danışmak	Kaş. I, 377.
KEND	Şehir, balık, belde	
KAVŞUT	İki devlet (kral) arasında anlaşma, barış	Kaş. I, 350.
KAMDU	Han'ın mühürünü taşıyan, satım mukavelesini tespit eden, kumaş parçası üzerine yazılmış vesika	
KALIN	Evlenen erkeğin, güveyin, kızın akrabasına vermeye mecbur olduğu mal, mehir	Kaş. III, 275.
KARABAŞ	Esir, cariy	Vesika NN. 61, 73, 110. Kaş. III, 168.
KARMA	Aşıрма, çalma, nehib, kapma, gasp	Kaş. I, 344.

KARMALA- MAK	Gasp etmek, zorla bir şeyi almak	Kaş. I, 362, III, 261. I, 376.
KARŞUT	Zıt, tezd	Kaş. I, 376.
KAYTARMAK	İade etmek	Budagoff, II, 31, 32.
KATUN	İstilah olarak Han'ın zevcesi, hatun	Kaş. I, 314.
KONATMAK	İşkân etmek, bir yerde kalabalık bir insan zümresini yerleştirmek	Kaş. II, 252.
KOR	Zarar, ziyan	Kaş. III, 87.
KORLUG	Zarar görmüş adam, mutazarrır	Vesika NN. 16, 30, 107, 108, 110, 114.
KORSUZ	Zararsız	Aynı vesikalar.
KUR	Derece, bir devlet içinde resmî mertebe silsilesinde bir rütbe	Kaş. I, 273.
KUT	Siyasî hâkimiyet, hâkimiyet kudreti, şevket	Kut ıstılahı hakkında § 40 da bazı izahlar vardır.
KYIN	Ceza, tecziye, cezalandırma	Vesika NN. 78, 111, 115.
KÖNİ	Adil, doğru	Kaş. III, 112.
KONİLİK	Adalet, adillik	Yukarıda § 27 ye bakılsın.
NENG	Nesne, şey, mal.	Kaş. I, 91, III, 6.
NİTİK	Malzeme, meteryal	Kaş. I, 132.
OKA	Kefillik, kefalet	Kaş. I, 43.
OGUR	Zaman, oymaklar veya oklar ittihadı	Bu iki kelime hakkın da § 120 bazı izahlar vardır.
OGUZ	Oguz, Oklar ittihadı	
ORDU	Han'ın ikametgâhı, devlet merkezi olan şehir	Kaş. I, 112.
ORUN	Yer, mahal, makam, mansıp	Kaş. III, 317. Vesika, 24, 26.
ORUNÇ	Rüşvet	Kaş. I, 118. III, 163.
ORUNÇAK	Vedia, emanet, depositum	Kaş. I, 131.
ÖD	Zaman, an	I, 46.
ÖGE	Akıllı, hâkim, nazır, ministr	Kaş. I, 49. Vesika 26.
ÖLÜT	Katil	Kaş. I, 52.
ÖLÜTÇÜ	Kaatil	Kaş. I, 52.

ÖTÜK	Rica, arzuhal, istida	Turfantexte, I, 35. Kaş. I, 173.
ÖTKÜNMEK	Anlatmak, hikâye etmek	Kaş. I, 141.
ÖTKÜNÇ	Hikâye, bir vak'ayı anlatma, recit	Kaş. I, 141.
ÖZ	Kendi, ruh, mahiyet, kalp	Kaş. I, 47, 48, 136, 423, III, 25, 50.
SAV	Söz, kelime, darbimesel, sefirlik, şöhet hikâye, haber	Kaş. I, 89, 274, 342, 431. III, 32, 114.
SAVÇI	Peygamber, tavassut eden	Kaş. III, 115.
SATIG	Satım, ticaret	Kaş. I, 312.
SATIGÇI	Tacir	Yukarıda § 37.
SIN	Suret, heykel, endam	Kaş. I, 179, III, 118.
SİNGİL	Küçük kız kardeş	I, 381.
TAVAR	Mal, servet, bir nevi Çin kumaşı	Kaş. I, 75, Vesika N. 8, 32, 42.
TABI	Rıza, muvafakat, tasvip	Kaş. III, 163.
TABLAMAK	Kabul etmek, muvafakat etmek, menun olmak	Kaş. III, 217.
TABLAG	Rıza, muvafakat, tasvip	Kaş. I, 384.
TABLATMAK	Kabul ettirmek, birinin rızasını temin	Kaş. II, 274.
TADU	İnsanın hilkati, "tabiati beşer" La nature humaine	Kaş. III, 166.
TAGAY	Dayı, ananın biraderi	Kaş. III, 180.
TAMGA	Mühür, damga	Kaş. I, 355, Vesika 18, 21, 30.
TAPUG	Memuriyet, hizmet, itaat	Kaş. I, 311, III, 44. Yukarıda § 35.
TAPUGÇU	Memur, hadim	Kaş. I, 314.
TIDIK, TIYIK	Men, yasak	Kaş. I, 311.
TIDMAK	Menetmek (bu fiil bugün bir çok lehçelerde "tıymak" şeklinde kullanılmaktadır)	Kaş. II, 235.
TIDIKLI	Memnu, yasak	Kaş. I, 410.

TOLUM	Silâh	Kaş. I, 160.
TOGU	Örfî hukuk, hukukî yusunlar	Vesika NN. 58, 99.
TORKU	İpek	Kaş. I, 357.
TUGRAG	Han'ın mühürü ve imzası	Kaş. I, 385.
TARIG	Ziraat, ekincilik yeri, tarla	Vesika NN. 11, 14, 28, 66, 87, 119.
TARIGÇI	Ziraatle uğrafan, çiftçi	Kaş. II, 41. III, 183.
TARKAN	Tarhan	Vesika NN. 26, 69.
TEGİM	Müddet, nöbet	Vesika NN. 75, 113.
TEGİMLİK	Ait, ..le alâkalı	Vesika NN. 15, 61, 84, 88.
TÖZ	Esas, tabiat, mahiyet, mebde, (origine)	Kaş. III, 88. Vesika 23.
TÖRÜ, TÜRE	Kanun, kaide, hukukî nizam hukuk	Kaş. I, 97. II, 16. III, 86.
TURBUN	Farz, tahmin, arama	Kaş. I, 363.
TURBUNLA- MAK	Farz ve tahmin etmek, aramak	I, 363.
TUSU	Fayda, menfaat, şifa	Kaş. III, 169.
TUTUG	Rehin	Kaş. I, 311.
TUTGUN	Esir, harp esiri	Kaş. I, 168, 366, II, 172.
TUTRUG	Vasiyet, vasiyetname	Kaş. I, 75.
TUTUNÇU Oğul	Evlâtlığa kabul edilmiş oğul	Kaş. III, 277.
TUTSUG	Yüklenmiş vazife, vasiyet	Kaş. I, 384.
TÜBENÇÜK	Tâbi, mutı	Vesika, N. 22.
TÜB	Temel, esas, dip, zemin	Kaş. I, 52. II, 78. III, 84-5.
TÜBLEMEK	Bir şeyin esasını, sebebini aramak, recherche yapmak	III, 217.
TÜNGÜRBÜ- ŞUK	Sihriyet, evlenmeden doğan akrabalık	Kaş. III, 268, 275. Vesika, N. 58, 99.
TÖRKÜN	Aile, soy. famille	Kaş. I, 368, II, 165.
TÜRME	Hapishane, zindan	Radloff lugati, III, 1566, Bu kelimeyi Ruslar Türklerden almıştır.

TÜŞ	Faiz %, kâr	Vesika I, 7, 20, 27-29.
VUÇUN-BİTİĞ	Kaybolmuş vesikanın yerine verilmiş pesika	Vesika, N. 5.
UL	Temel, esas, fondement	Kaş. I, 49.
ULAM	Her zaman olma, daimiyet	Vesika, N. 56.
ULAM-YARLIG	Tapu senedi	Vesika, N. 88.
UMAK	Yapabilmek, muktedir olmak	Turfantexte, V. B, 92.
UNAMAK	Memnun olmak, kabul etmek	Kaş. I, 185.
UNATMAK	Memnun etmek, kabul ettirmek	Kaş. I, 185.
URUG	Soy, akraba, nesil	Orh. Kit. I E 10.
US	Akıl, temyiz kudreti	Kaş. I, 39.
USLAMAK	Temyiz etmek, tefrik etmek	I, 240.
ÜNDEMEK	Davet etmek, çağırma, celbetmek	Kaş. I, 229, III, 50.
YAGI	Düşman	Kaş. I, 44.
YAKA	Kiralama, ücret, mükâfat	Vesika N. 2, 6, 11, 66, 77, 86, 87.
YALA	Şüphe, töhmet, itham	Kaş. III, 59.
YAL	Ücret, maaş	Vesika N. 70.
YANG	Yusun, ananevi hukuk kaidesi, hukukî yusun	Vesika NN. 1, 7, 10, 27, 29, 34, 51, 70.
YANIG	Tehdit	Kaş. III, 11.
YANMAK	Tehdit etmek	Kaş. III, 48.
YANUT	İvaz, bedel, karşılık, mükâfat	Kaş. III, 6.
YARLIG	Emir, ferman, berat	Kaş. I, 82. III, 31.
YASA	Hukuk mecmuası	Vesika, N. 111.
YASAK	Kanun, hukukî esas	Müller, Zwei pfahl. İnschr. 6, 6. 13.
YARGI	Kaza, muhakeme, hüküm verme, çözme, hal ve fasletme	Budagoff, op. cit. II, 325.
YARGUÇU	Hâkim, hüküm veren, hekem	Budagoff, II, 326.

Uygurlarda tedavül eden bir paranın ismidir. Yastuğun ellide birine Satır denirdi.

Uygurlarda bu paraların hem sikke şeklinde (meşkûk) olarak, hem mühürlenmiş külçe halinde kullanılmış olduğu anlaşıyor.^[3]

Bu isimleri taşıyan paralar Moğol devrinde de tedavül etmiştir. Moğol devrinde yastuk zamanımızdaki sikkeler gibi küçük hacimde bir sikke olmayıp, külçe halinde bir para idi. Fakat bu külçeler resmî devlet müesseseleri tarafından hakkedilmiş âlâmetleri taşıdıklarından bunlara sikke (monnaie) demek te mümkündür. Moğol devri Yastuğunun sıklet ve kıymeti hakkındaki kayıtlar pek mütenakızdır. Avrupa kaynaklarına göre Moğol yastuğu on marka (XIII üncü asırdaki marka) ya tekabül ediyordu.^[4] Şark kaynaklarına göre Baliş'in (= yastuğun) sıklet ve kıymeti beş yüz miskal gümüştür (Cüveynî, I, 16).

Vesika 12, 15, 51, 55, 57, 61, 62, 78, 109, 115, 116.

YASTUK

YAZIK

Günah, suç

Kaş. I, 16. III, 12.

YOLUG

Kurban, kurtuluş fidyesi

Kaş. I, 181. III, 10.

YOLMAK

Fidye vererek kurtarmak, borcu ödeyerek rehini geri almak

Kaş. II, 20.

YORÇU

Rehber, kılavuz, lider

Kaş. III, 22.

YUBAMAK ^[5]

İhmal etmek, istihfaf etmek, müsahele etmek

Kaş. III, 61.

YUMUŞ

Vazife, iş elçilik

Kaş. I, 401. III, 9.

⁽³⁾ Yastuk'un meşkûk para olduğu şu Uygur vesikalarında sarihtir: Vesika, N. 57, 61. Uygurlarda hem gümüş, hem altın yastuk vardı.

⁽⁴⁾ Rubrouck, traduit en Français par Louis Backer, P. 157 ve 181.

⁽⁵⁾ Bu kitabın müsveddesinde bu, misal için aldığım ıstılahların kullanılmış olduğu kaynakların hepsini göstermiş, her ıstılahın istimali şeklini gösteren cümleleri de aynen nakletmişim ve bunlara bazı izahlar da ilâve etmişim. Bu yazım altmış yetmiş sahifelik bir metin teşkil etti. Kitabın çerçevesi bu etüdün olduğu gibi basılmasına müsaade etmedi. Onun için bir çok ıstılahı düşürmek, ıstılahların istimal şekillerini gösteren cümlelerden ve uzun izahlardan vazgeçerek ancak bir veya iki toynağı göstermekle iktifa etmek icap etti.

MÜELLİFLER VE ESERLERİ

Bu kitapta ismi geçen müelliflerin listesi. Müellif isminden sonra gelen rakamlar müellifin eserlerinin ismi anılan sahifelerin numaralarını gösteriyor.^[1]

A

Agathias, 179, 344, 381.
Akdes Nimet Kurat, 344.
Al-Kudurî, 200
Ammianus Marcellinus, 178.
Aristo, 2, 3.
Aspelin (J. R.), 32, 307.
Aufi, 387

B

Bang (W.), 35, 54, 55, 60, 72, 88, 119,
121, 124, 126, 138, 139, 220, 260.
Barbier de Meynard, 181.
Barthold (W.), 35, 40, 57, 83, 118, 129,
151, 163, 164, 165, 170, 183, 245,
279, 324, 332, 354, 359, 365, 366,
367, 368, 369, 372, 387, 388.
Budagoff, 19, 20, 117, 160, 260.
Berezin (İ.), 123, 164, 168, 169, 172, 367.
Bernştam (A.), 206, 211, 213, 252.
Biçurin (Rahip), 127, 128, 173, 174, 175,
176, 186, 187, 189, 190, 191, 192,
195, 196, 199, 200, 201, 203, 206,
207, 208, 209, 210, 212, 213, 219,
222, 223, 226, 235, 240, 241, 257,
267, 270, 271, 301, 306, 307, 310.
Bloch (M.), 216.
Blochet (Edouard), 52, 224.
Bretschneider (E.), 152, 237.
Brown (Robert), 31
Brunner (H.), 200, 376.

C

Cevdet Paşa, 216.
Chantepie de La Saussaye, 57.
Chavannes (Edouard), 51, 55, 178, 188,
190, 219, 221, 222, 226, 230, 231,
232, 233, 234, 235, 240, 251, 263,
270, 271, 272, 273, 290, 291, 294,
295, 297, 298, 299, 301, 309, 313,
314, 382, 386, 388.
Cüveynî, 165, 170, 182, 354, 360, 365,
366, 368.
Czaplicka (M. A.), 27.

D

De Goeje, 180, 181.
De Groot, 117, 128, 176, 177, 187, 189,
195, 196, 197, 198, 199, 200, 201,
203, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
212, 285.
De Guines, 68, 175, 176, 187, 193, 195,
203, 205, 206, 213, 219, 266, 270,
366, 386.
Deveria, 31.
D'Herbelot, 176, 187, 231, 240, 241, 301.
Dietrich (Karl), 20, 67, 179, 270, 293,
294, 295, 298, 344, 381, 382.
D'Ohsson, 56, 117, 163, 353, 355, 356,
357, 360, 365, 366.

E

Eberhard (W.), 174.
Ebûlgazi Bahadır Han, 79, 123, 126, 127
El-Bîrunî, 181, 309
El-Makrizî, 165, 166, 168.
El-Mesudi, 180

Erdman (Von), 56
 Ernest Meyer, 216.
 Esmein, 216.

F

Farabî, 115.
 Feist, 16.
 Fenelon, 85
 Firdevsi, 182
 Flügel (G.), 181.
 Franke (O.), 134, 203, 208, 352.
 Fuad Köprülü, 388.
 Fustel de Coulagues,
 F. Hirt, 16, 40, 193, 309

G

Gabain (A. Von), 54, 55, 60, 72, 88, 119,
 138, 139, 260.
 Gaubil (A.), 176.
 Gerdizi, 183, 332.
 Girard (P. F.), 19.
 Grenard (Fernand), 172, 355, 379.
 Grousset (M. R.), 29, 353.
 Grünwedel (A.), 74, 318.

H

Hammer (J. Von), 84.
 Hans Fehr, 216.
 Hartman (von), 41.
 Hegel, 41.
 Heykel (A.), 28, 33, 34.
 Helmut, 134, 135.
 Herodote, 134.
 Himran (S.), 54.
 Hiuen-Tsang, 177
 Hoops (I.), 16.
 Huart (Cl.), 52, 290.
 Hüseyin Namık Orkun, 129.

I

Iakinth (Rahip), 175.

İ

İbni Batuta, 168, 171, 255.
 İbni Hordadbeh, 55, 181.
 İbni Rusta (Ebül-Ali Muhammed), 181
 İbni Sina, 115.
 İbn-ül-Ethir, 180, 181, 387.
 İbrahim Halebî, 200.
 İdrisî, 152, 363, 364.

İlovayski, 193.
 İnostrantsoff (K.), 192, 193.

J

Janse (O.), 29.
 Johannes Gotthilf Stritter, 179.
 Jornandes, 178.
 Joseph Halevy, 309.
 Julien (Stanislas), 165, 177, 178, 219,
 230, 232, 250, 257, 274.

K

Kant, 58.
 Karlgren (B.), 29.
 Kâtip Çelebi, 102.
 Khudekoff (I. A.), 131, 136, 142.
 Klaproth (H. J. Von), 177, 186, 191, 192,
 193, 195, 197, 199, 203, 204, 205,
 206, 212, 219, 221, 222, 237, 273,
 290, 306, 309, 310, 311, 317, 320,
 360, 382.
 Koçneff (O.), 136, 137, 138, 139, 140,
 142.
 Konfüçius, 49, 57, 58, 59, 60, 108, 115,
 116, 173, 312.
 Konstantin Porphyrogennetos,
 Korş, 193.
 Kostreff (N. A.), 136.
 Ksenofon, 85.
 Kubavî, 182.

L

Le Beau, 192.
 Le Coq (A. Von), 54, 72, 319, 320.
 Leibniz, 5, 6.
 Leon Cahun, 292
 Leontoviç (Th. İ.), 169.
 Levşin (A.), 161.
 Likoşin (N. S.), 183.
 Locke, 122.
 Louis Backer, 79, 165.
 Louis Leger, 184.
 Lûtfî Paşa, 102, 266, 267.

M

Mahmut Kaşgari, 17, 19, 20, 79, 81, 138,
 139, 224, 268, 278, 328, 338, 340,
 341, 388.

Mallitski (N.), 27.
 Maloff (S.), 72, 74, 81, 318.
 Marco-Polo, 164, 169, 367.
 Marquart (J.), 35, 204, 250, 254, 263,
 273, 274, 290, 297, 303, 321, 351,
 352, 382, 387, 388.
 Martin (St.), 192.
 Maverdi (Ebül-Hasan Ali), 200.
 Meillet (A.), 320.
 Melioranski (W. M.), 35.
 Menander Protektor, 179, 293, 294, 295,
 296, 298, 382.
 Mençius, 58.
 Minorsky (V.), 183, 388.
 Mirkhavend, 168.
 Muhammed bini Zufer, 182.
 Müller (F. W. K.), 20, 51, 72, 73, 117,
 119, 164, 195, 224, 260, 392, 398.
 Sir William Muir 54.
 M. V. Ç., 136, 140.

N

Narşahi (Ebu Bekir), 182.
 Nedim (Ebül-Farac), 181.
 Nestor (Rahip), 184.
 Niebuhr, 381.
 Nikephoros, 179.
 Nöldeke, 270, 290.

O

Oberhummer (E.), 143.
 Oldenberg, 49, 50.
 Osman Turan, 309.
 Otto Alberts, 115.

P

Pallas (P. S.), 31.
 Parker (E. H.), 117, 167, 177, 186, 189,
 191, 195, 196, 197, 199, 206, 221,
 222, 226, 233, 237, 238, 240, 241,
 250, 257, 266, 267, 270, 322, 344,
 383.
 Paul Pelliot, 71, 220, 318, 320, 353, 356.
 Pauthier (M. G.), 60.
 Pavet de Courteille, 117, 268, 316.
 Pekarski (Edouard), 137, 138, 139.
 Petit Dutailis (Ch.), 216.
 Plan Carpini, 168.

Plinius Secundus, 224, 252.
 Pomponius Mela, 224.
 Potanin (G. N.), 41, 47, 131.
 Priklonski (V. A.), 131, 136.
 Priskus, 178.
 Prokopios, 382.
 Ptolemeus, 321.
 Puchta (F.), 283.

Q

Quatremfère, 169

R

Radloff (W. W.), 17, 19, 24, 25, 26, 28,
 32, 34, 35, 40, 41, 44, 45, 47, 54,
 67, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
 81, 84, 85, 86, 91, 92, 97, 101, 103,
 106, 112, 116, 117, 121, 122, 124,
 126, 127, 128, 131, 144, 145, 146,
 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155,
 156, 157, 178, 186, 193, 220, 237,
 238, 244, 247, 251, 259, 260, 261,
 268, 269, 272, 273, 277, 279, 306,
 307, 308, 309, 310, 324, 325, 326,
 327, 328, 337, 344, 350, 383, 391,
 392, 394, 397.
 Rahmeti (R.), 72, 121.
 Ramstedt (G. J.), 304, 385.
 Ratzel, 151.
 Reclus (E.), 134, 135, 144.
 Redhouse (Sir J. W.), 117.
 Reşidüddin, 123, 126, 127, 168, 172, 182,
 356, 372, 373, 388.
 Ritter, 134.
 Rıza Nur, 123.
 Roediger (Dr. J.), 181.
 Roth (P.), 215.
 Rubrouck (Guillaume de), 79, 165, 168,
 399.

S

 Sachau (E.), 181.
 Sadri Maksudi, 115, 266, 338, 383.
 Saint Augustin, 54.
 Salomon Reinach, 52, 53.
 Samokvasoff (D. ya.), 141.
 Samuel Beal, 232.
 Shhaw (R. S.), 212.
 Schefer (Ch.), 183, 250.
 Schlegel (G.), 55, 233.

Schott (W.), 51, 237, 311, 312, 316, 317, 385.

Schrader (O.), 16.

Schurtz, 134, 135.

Sedillot (L. A.), 309.

Sergi Georgievski, 186.

Seroşevski (V. L.), 133, 134, 135, 136, 137, 140.

Simatsien, 173.

Sosnovski (G. P.), 213.

Strabon, 321.

Strahlenberg, 31.

Sultan Veled, 334.

Ş

Şiratori (K.), 193.

T

Tabarî (Ebu Cafer Muhammed), 179, 180, 181, 200, 250, 270.

Tacitus, 8.

Tallgren (A. M.), 24, 27, 28.

Temkovski, 164.

Theophylactos Simocatta, 20, 47, 299.

Thomsen (W.), 20, 34, 35, 42, 69, 219, 220, 225, 226, 227, 232, 233, 234, 244, 246, 249, 251, 254, 259, 260, 268, 269, 270, 273, 278, 287, 314, 354, 360, 389, 390.

U

Ulug Beg, 309.

V

Vambery (H.), 17, 18, 19, 84, 85, 112, 116, 122, 134, 144, 193, 224, 290, 329, 331, 350, 385.

Vartan, 169.

Vasilieff (V. P.), 40.

Vendryes (İ.), 320.

Verbitski (V. İ.), 144.

Vinogradoff (Sir Paul), 16.

Violet (P.), 216.

Visdelou, 117, 176.

Vladimirtsoff (B.), 151, 169, 170, 355, 356, 359, 365, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377.

W

Waitz (G.), 216.

Wundt (W.), 285.

Y

Yadrintseff (N. M.), 27, 33, 40, 144.

Yen-Yün, 174.

Yusuf Has Hacıp, 96, 98, 105, 107, 112, 113, 115, 120, 322.

Z

Zabelin, 193.

Zolotnitski, 385.

TÜRK TARİHİ VE HUKUK

Bugün kitap şeklinde neşrettiğim bu eser Ankara ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde okutmuş olduğum derslerin bir hülâsasıdır. Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde "Türk Hukuku Tarihi" ile hiç kimse alâkadar olmamıştır. Türk âleminde ilk defa olarak "Türk Hukuku Tarihi kürsüsü", 1925'de Ankara Hukuk Fakültesi'nde tesis edilmiştir.

Bu fakülteyi kuran büyük Devlet adamlarımız, "Türk Hukuku Tarihini" okutmak şerefini bu eserin sahibine bağışladılar. O zaman başbakan olan İsmet İnönü bu kürsünün fahrî profesörlüğünü kabul etmek lûtfunda bulundu. Bu suretle "Türk Hukuku Tarihi"ni tedrise bugünkü Cumhurbaşkanımızın yüksek himayesi altında başladık.

ISBN: 978 - 975 - 16 - 2721 - 6

Fiyatı: 35,00 TL